

Jogelméleti Szemle 2023/4. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Bán-Forgács Nóra: Természettudományos érvelés az alkotmányjogban	2
Budai Katalin Edina: Variációk a jogászi hűség témájára: két politikafilozófiai megközelítésen alapuló jogi etikai koncepció.....	22
Képes, György: Erik Klipping’s royal charter of 1282: background, provisions, significance	38
Keresztes Csaba: Alapjogvédelem a születés előtt.....	55
Szatlóczki Gábor: A villa, a civitas és az oppidum – Adalékok a középkori és koraújkorai városfogalom értelmezéséhez.....	73
Vértesy, László – Gyakovác, Dóra: The Law and Concept of Fiscal Devolution in the United Kingdom.....	104

Szemle

Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód előképei a magyar közjogban	130
Mátyás Imre: Az ittas járművezetés története, szabályozásnak alakulása és aktuális kérdései	149
Nagy Zsolt: Interdiszciplináris mozgalmak a jogi oktatásban	162

Recenzió

Rigó Balázs: Állam- és jogelméleti olvasatok az Utópia kontextusairól és szerzőjéről Maczelka Csaba műve kapcsán	177
--	-----

Beszámoló

Heil Kristóf Mihály: „1723 – A magyar alkotmánytörténet nagy esztendeje” – Beszámoló egy konferenciáról.....	196
Képesy Imre: Szemelvények a politikai és nem politikai magyar emigráció történetéből – Beszámoló egy konferenciáról	203

Bán-Forgács Nóra¹

Természettudományos érvelés az alkotmányjogban²

Absztrakt

A tanulmány fő állítása, hogy a (köz)egészségügyi alapjogok korlátozása esetén az alapjogok ütközése és korlátozhatósága megítélésében a természettudományos érvelésnek új, központi szerepe kell, hogy legyen. A tanulmány érvelésében, a közegészségügy területén olyan mérhető adatok befolyásolják az alapjog-korlátozás szükségességét, amelyek a természettudomány nyelvén kifejezhetők. Példának okáért, a járványok idején a különleges helyzet (különleges jogrenddel vagy anélkül) alapjog-korlátozással járt. Ilyenkor a kijárási tilalom elrendelésénél (mint a mozgásszabadság korlátozásánál) vagy a kötelező maszkviselésnél, illetve a kötelező védőoltás bevezetésénél a szükségesség-arányosság meghatározásakor jelentőséggel bír, hogy a járvány milyen súlyos, hány áldozata van, milyen a betegség transzmissziós sebessége, tehát milyen mérhető következményei vannak a fertőzésnek. Másként, ha az alkotmányjog nyelvén arról kell dönteni, hogy szükséges és arányos-e a vakcina kötelezővé tétele, akkor erről orvosi adatok szerint lehet majd dönteni.

Kulcsszavak: közegészségügy, természettudományos érvelés, kötelező védőoltás, Covid-19, alapjogok korlátozása

Abstract

The central claim of this paper is that, in the case of restrictions on fundamental rights, scientific argumentation should play a new, central role in the assessment of the conflict and the restrictions of fundamental rights. Our claim is that in the field of public health, measurable data signifies the need for a restriction. For example, in times of epidemics, let us say, when imposing a curfew (as a restriction on freedom of movement) or compulsory wearing of masks or mandatory vaccination, the terminal nature of the epidemic, the number of victims, the speed of transmission of the disease, and thus the measurable consequences of the infection are relevant in determining the proportionality test in constitutional law. In other words, if, in the language of constitutional law, it is to be decided whether it is necessary and proportionate to make vaccines compulsory, it will be decided on the basis of medical data.

Keywords: public health, scientific reasoning, compulsory vaccination, Covid-19, restriction of fundamental rights

¹ Tudományos munkatárs, Hun-REN, TK, JTI. Egyetemi docens, Milton Friedman Egyetem, Budapest.

² A tanulmány az Új Nemzeti Kiválósági Program keretében készült (UNKP 22.IV/2). A tanulmány megjelenését támogatta az MTA 05016764 számú kutatása: A Jogrendszer reagálóképessége a post-Covid társadalmakban: veszélyek és lehetőségek. A kutatást szintén támogatta az OTKA keretében az NKFIH 138366 projektje. DOI: 10.59558/jesz.2023.4.2

I. Bevezető

A jog társadalmi jelenség. Az elmúlt néhány évben bekövetkezett társadalmi változások jelentősen kihatottak a jogrendszerre, amiben élünk, formálták azt. Ennek több megvitatásra is érdemes részlete van, jelen tanulmány vizsgálódásának középpontjában a Covid-19 világjárvány jogi hatásai állnak.

A koronavírus-járvány kihatott a jogi környezetre, amiben élünk, hatással volt állam és polgár viszonyára. Többek között a járványügyi intézkedések érintették a kényszerintézkedések és az emberi jogok viszonyát: az egészségügyi önrendelkezésünket, az állami cselekvés és az állami kényszer határait és korlátait, de érintették polgári és politikai szabadságjogainkat is.

A Covid-19 világjárvány kapcsán több ezer új alkotmánybíróági és egyéb bírósági jogesetről beszélhetünk a nemzetközi térben, amelyek feldolgozása nagyrészt megkezdődött a hazai és nemzetközi tudományos folyóiratokban és tudományos műhelyekben.³

A jelen tanulmány az alkotmányjog egy speciális aspektusát vizsgálja: az alkotmányos jogok korlátozásának szükségességét és arányosságát. Hipotézisünk, hogy az európai (és számos tengeren túli) alkotmánybíróágok által használt szükségességi-arányossági tesztbe tudatosan és észrevétlenül is „betüremkedik” a természettudományos érvelés. Álláspontunk szerint ez a változás a közegészségügyi területén nemcsak *de lege lata*, hanem *de lege ferenda* változásokat idézett elő. A tanulmány érvelésében, a közegészségügy területén olyan mérhető adatok befolyásolják az alapjog-korlátozás szükségességét, amelyek a természettudomány nyelvén kifejezhetők. Példának okáért, a járványok idején a különleges helyzet (különleges jogrenddel vagy anélkül) alapjog-korlátozással járt. Ilyenkor – például – a kijárási tilalom elrendelésénél (mint mozgásszabadság korlátozásánál) vagy a kötelező maszkviselésnél, illetve a kötelező védőoltás bevezetésénél a szükségesség-arányosság meghatározásakor jelentőséggel bír, hogy a járvány milyen súlyos, hány áldozata van, milyen a betegség transzmissziós sebessége, tehát milyen mérhető következményei vannak a fertőzésnek.

A tanulmány fő állítása, hogy a (köz)egészségügyi alapjogok korlátozása esetén az alapjogok ütközése és korlátozhatósága megítélésében a természettudományos érvelésnek új, központi szerepe kell, hogy legyen (*de lege ferenda*). Végző soron a védőoltások és a legtöbb közegészségügyi intézkedés alkotmánybíróági felülvizsgálata kapcsán figyelembe kell venni, hogy ezek az állami intézkedések (törvények, vagy legtöbbször kormányrendeletek) emberalkotta válaszok egy természetben előforduló veszéllyel szemben. Az alkotmányos felülvizsgálat ezért helyes, ha integrálja természettudományos érveket is.

Az alkotmányos felülvizsgálatnál kiindulópont, hogy az alkotmánybíróágtól általánosan elvárt, hogy döntései kiállják a nyilvános igazolás próbáját. Egy határozat legitimitását annak tényekkel alátámasztott érvelése adja.⁴ Semmilyen alkotmánybíróági határozat, de még jogalkotó (törvényhozói) döntés, különösen nem alapjog-korlátozó döntés,

³ Az alkotmányjog területén például a TK Jogtudományi Intézetében OTKA kutatás keretében a Covid-19 –el összefüggő alkotmánybíróági határozatokról adatbázis épül (lásd: covid-and-constitutionalism.tk.hu/en, de hasonló kutatások folynak a Cambridge University keretében is. (<https://lexatlas-c19.org>). Számos MTA kutatás foglalkozik a Covid-19 jogi hatásával (például 405016764 „The responsiveness of the legal system in the post-COVID society: risks and opportunities (Hungarian Academy of Sciences research grant on post-Covid phenomena)”. Vagy a fent említett NKFIH 138366 pályázata. A nemzetközi jogesetek adatbázisának legnagyobb gyűjteménye itt található: Covid-19 Litigation: <https://www.covid19litigation.org/>. Továbbá a nemzetközi vizsgálódáshoz elengedhetetlen Lex-Atlas: Covid-19. <https://lexatlas-c19.org/>

⁴ Györfi Tamás: „Jogi Érvelélmélet”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogbölcsélet Rovat, Rovatszerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-erveleselmélet> (2021). Lásd még: Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon: Az adatvédelmi ombudsman alapjog-értelmezése. L'Harmattan, Budapest, 2021, 91. o.

sem alapulhat benyomásokon vagy tisztázatlan feltételezéseken. Ebben a tanulmányban úgy érvelünk, hogy ez egy humán világjárvány alatt nem jelent mást, mint az alkotmánybíróági döntés természettudományos alapokra helyezését és igazolását. Egy szemléletes példát hozva, a vírus elleni kötelező védőoltás bevezetése attól függ, hogy milyen mérhető eredménye van az oltásnak: milyen epidemiológiai hatást vált ki a védőoltás, például a vakcina megállítja-e a vírus terjedését, a megbetegedések számát és azok súlyosságát visszaszorítja-e. Másként, ha az alkotmányjog nyelvén arról kell dönteni, hogy szükséges és arányos-e a vakcina kötelezővé tétele, akkor erről orvosi adatok szerint lehet majd dönteni.

A tanulmányban ennél azonban többet is állítunk. Álláspontunk szerint a törvényhozó szándékában is megjelenik a szükségesség-arányosság eleme. Ha egy humán világjárvány alatt a törvényhozó (törvénnyel) vagy a kormány (például rendelettel) bezárja az iskolákat, vagy kijárási tilalmat vezet be, akkor azt azért teszi, mert természettudományos modellekkel (beleértve a vírus természetes terjedési sebességét, a szennyvíz szennyezettség fokát, a halálozási rátát stb.) kiszámították/felbecsülték a betegség várható hatását és a védekezés szükségességéről és arányosságáról ennek tükrében dönt a jogalkotó.

Hipotézisünk, hogy a mérlegelési elveket a közegészségügyi alapjog-korlátozás esetén a szükségességi-arányossági *teszten belül*, ám alapvetően *természettudományos alapon* lehet meghatározni. Jelen tanulmány egy modellt kíván bemutatni, amely az európai alkotmánybíróóságok (sőt, a nemzeti alkotmánybíróóságok) és az EJEB által használt mérlegelési tesztbe beemeli a természettudományos érveket. Kiindulópont a nemzetközi szakirodalomban alkalmazott mérlegelési teszt kérdései: az alkalmasság, a szükségesség és az arányosság.⁵

1. Az alkalmasság kérdése. Az alkalmasság kérdése egylépcsős vizsgálat. A kérdés itt az, hogy alkalmas-e a jogkorlátozás elérni a kívánt alkotmányos célt, jelen esetben a koronavírus visszaszorítását. Például a kijárási tilalom, a kötelező maszkviselés, a szabad mozgás korlátozása, a kötelező karantén elrendelése vagy a kötelező védőoltás *tényszerűen visszaszorítja-e* egy járvány terjedését (példánkban a Covid-19 terjedését).

A tanulmány hipotézise szerint akkor *alkalmas* a jogkorlátozás elérni a kívánt célt, a járvány visszaszorítását, ha tudományosan igazolható a hatékonysága a jogkorlátozásnak. Nyilván alkalmatlan a jogkorlátozás, ha tudományos értelemben hatástalan. Ehhez érvelésünk szerint a tudomány eredményeihez kell fordulni. Az erről alkotott nem tudományos vélemények csupán feltételezések, amikre alapjog-korlátozást nem lehet alapítani.

2. A szükségesség: van-e egyéb jogkorlátozás ugyanannak a célnak az elérésére? Például adott esetben – a kötelező védőoltás példáját felhasználva – a kötelező védőoltáson kívül létezik-e más hatékony módszer a Covid-19 világjárvány visszaszorítására? Álláspontunk szerint itt is tudományos tényeket kell vizsgálni. Végső soron természettudományos kérdés, hogy a kötelező védőoltásoknak van-e alternatívája, van-e más (ennél hatékonyabb) módszer a

⁵ Bongiovanni, Giogo – Sartor, Giovanni – Valentini, Chiara (szerk.): Reasonableness and Law, Springer, Dordrecht, 2009. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8500-0>; Barak, Aharon: Proportionality stricto sensu (balancing). In Bix, Brian – Spector, Horacio (szerk.): Rights: Concepts and Contexts. Routledge, London, 2012¹. Barak, Aharon: Proportionality, Constitutional Rights and their Limitations. Cambridge University Press, Cambridge, 2012. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139035293>; Huscroft, Grant (szerk.): Proportionality and the Rule of Law Rights, Justification, Reasoning, Western University Press, 2014, <https://doi.org/10.1017/CBO9781107565272>; Alexy, Robert: Constitutional Rights and Proportionality. In Revus – Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law, Vol. 22, 2014 pp. 51-65. <https://doi.org/10.4000/revus.2783>; Engle, Eric: The History of the General Principle of Proportionality: An Overview. In Dartmouth Law Journal, Vol. 10, 2012, pp. 1-11; Peters, Anne: A plea for proportionality: A reply to Yun-chien Chang and Xin Dai Anne Peters. In I-CON (2021), Vol. 19 No. 3, 1135–1145, <https://doi.org/10.1093/icon/moab071>; Gravagna, Katie – Becker, Andy – Valeris-Chacin, Robert – Mohammed, Inari – Tambe, Sailee – Awan, Fareed A. – Toomey, Traci L. – Basta, Nicole E.: Global assessment of national mandatory vaccination policies and consequences of non-compliance. Vol. 38, Issue 49, 17 November 2020, pp. 7865-7873. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2020.09.063> és <https://www.sciencedirect.com/journal/vaccine>, Epub 2020 Oct 21. PMID: 33164808; PMCID: PMC8562319.

járvány megfékezésére.

3. Az arányosság: a tanulmány ennek szorosan vett értelmét vizsgálja (*stricto sensu*). Itt azt vizsgáljuk, hogy az intézkedés az elérni kívánt cél érdekében jelentős és arányos terhet jelent-e az egyénnek? Például a kötelező védőoltás arányos terhet jelent-e az egyén önrendelkezési jogának sérelmével? Szorosan véve a jogkorlátozással konkuráló más jogokat, például a vallásszabadságot, vagy az önrendelkezési jogot mennyire korlátozza az például a kötelező védőoltások bevezetése? Álláspontunk szerint minél súlyosabb egy (járvány) helyzet, minél nagyobb az elhárítandó veszély, annál inkább megalapozott a jogkorlátozás, tehát annál inkább emelkedik az arányossági küszöb.

Összefoglalva az eddigieket, alkotmányos mérlegelés esetén a szükségességi teszt a közegészségügy területén erősen tényeken alapul és tudásra épít. Ezért – ahogy a kötelező védőoltás példáján bemutattuk – nagy szerepe van a tudományos eredményeknek, vívmányoknak. Példánkban a védőoltások terén, megfelelő virológia felkészültség nélkül nem lehet tudományosan értelmezhető választ adni arra a kérdésre, hogy van-e a védőoltásnak alternatívája. Ehhez hasonló helyzettel megismerkedtünk az alkotmányjogban korábban a *privacy* védelme területén is. Amikor például a térfigyelő kamerák *privacy*-t korlátozó karakterét vizsgáljuk, vagy a tömegközlekedési eszközön felszerelt kamerák alkotmányosságát vizsgáljuk – tehát, azt, hogy alkotmányosan indokolható-e egy olyan magánszféra-jogkorlátozás, amely mindenkire kiterjed (mindenki közlekedik az utcán és a közösségi járműveken) akkor szükséges és arányos-e a mindenkire kiterjedő megfigyelőrendszer? Az alkotmányos kérdés az, hogy a közterületek mindenkire kiterjedő „bekamerázása” valóban eléri-e az alkotmányos célt, tehát a közbiztonság javulását? Egy ilyen mérlegelési tesztben az alkalmasság és az arányosság kérdése is végső soron műszaki-technikai kérdés, mert arra kell választ adni, hogy a megfigyelési eszköz helyett létezik-e a *privacy*-t kevésbé korlátozó más (technikai) megoldás. Végül, hogy az egyéb technikai megoldás arányosan korlátozza-e a védendő alkotmányos jogot.

II. Természettudományos érvek és a kötelező védőoltások

A következőkben vizsgálódásunkat arra szeretnénk összpontosítani, hogy hogyan jelennek meg a természettudományos érvek az alkotmánybírói (vagy alkotmányos vizsgálatot végző egyéb bírósági) felülvizsgálatban. A természettudományos érvek vizsgálatánál a kötelező védőoltások eseteire koncentrálnak, hogy az esetszámot le tudjuk szűkíteni. Ugyanakkor a terület kiválasztása eshetőleges volt, hasonló megállapításra juthatunk bármely egészségügyi alapjog-korlátozás esetén is. Jelen tanulmányban kötelező védőoltásnak tekintjük azt, ha valamilyen közegészségügyi okból elrendelt védőoltás felvételét jogszabály kötelezővé teszi (ez lehet általánosan kötelező, lehet korcsoportok szerinti kötelező vagy más rendezőelv szerint alkalmazott, például veszélyeztetett csoportokhoz vagy egyes foglalkozásokhoz kötött védőoltás is). Klasszikus értelemben a védőoltás felvétele akkor szankcionált, ha pénzbírsággal, büntetőjogi szankciókkal vagy kényszerintézkedésekkel jár (legvégső esetben kényszer-oltással). A tanulmány érvelésében a klasszikus kényszeren túl a szankció akkor is fennállhat, ha a mindennapi életvitelt a szankció jelentősen megnehezíti.⁶ Több ország például az állami ingyenes ellátórendszerekhez való hozzáférés feltételéül az oltást határozta meg. Ilyenkor az állam előírhatja például, hogy csak oltottak vehetnek részt ingyenes

⁶ Gravagna, Katie – Becker, Andy – Valeris-Chacin, Robert – Mohammed, Inari – Tambe, Sailee – Awan, Fareed A. – Toomey, Traci L. – Basta, Nicole E.: Global assessment of national mandatory vaccination policies and consequences of non-compliance. Vol. 38, Issue 49, 17 November 2020, pp. 7866. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2020.09.063>; <https://www.sciencedirect.com/journal/vaccine>

kórházi ellátásban vagy a gyermek beiskolázásában. Továbbá ennél a kérdésnél is felmerül az alapjogok horizontális érvényesülése: előfordulhat, hogy kötelező védőoltás állami bevezetésére nem kerül sor, de magánszemélyek egymás közötti jogviszonyaikban (például munkaadó és munkavállaló között) ezt megkövetelik.

A *Global assessment of national mandatory vaccination policies*⁷ című tanulmány rámutat, hogy a kötelező védőoltások terén a kormányok még mindig küzdenek az összetett, egymással versengő érdekek mérlegelésével. Álláspontunk szerint ezek az érdek-mérlegelések később megjelennek a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában is. (Az idézett tanulmány közel kétszáz országban vizsgálta a kötelező védőoltások rendszerét. Ebből több mint száz országban van valamilyen országos kötelező védőoltási előírás. Ezek közül hatvankét országban alkalmaznak a védőoltások elmulasztása esetén valamilyen szankciót – többnyire pénzügyi vagy oktatási hátrányt (például az iskolai beiratkozás megtagadását).)

A következőben a tanulmány szeretné bemutatni, hogy a természettudományos érvek hogyan jelentek meg az egyes nemzeti alkotmánybíróságok, az Emberi Jogok Európai Bírósága, valamint egyéb alkotmányos felülvizsgálatot végző (fellebbviteli bíróságok) alapjog értelmezési gyakorlatában a kötelező védőoltások területén.

II.1. Német Szövetségi Köztársaság

Németországból a Német Szövetségi Közigazgatási Legfelsőbb Bíróság „a katonák Covid-19 elleni védőoltások tülésére vonatkozó kötelezettség bevezetésének jogszerűségéről” szóló Beschluss vom 07.07.2022 -BVerwG 1 WB 2.22 határozatát elemezzük.⁸

A Német Szövetségi Közigazgatási Bíróságnak a BVerwG 1 WB 2.22 határozata egy hivatásos katona kötelező védőoltást vizsgálta. A hivatalos állományban dolgozó alezredes katona sérelmezte, hogy az A1-840/8-4000 számú rendeletben a Német Szövetségi Köztársaság a Covid-19 kórokozó elleni védőoltást, mint kötelező oltást határozta meg (a korábban már létező katonákra vonatkozó kötelező oltások mellett). Eszerint a Covid-19 elleni oltásokhoz egy vagy két részleges oltás, valamint az aktuális nemzeti ajánlásoknak megfelelő emlékeztető oltások szükségesek. A rendelet értelmében Németország területén a katonai, segély- és támogató szolgálatra telepített valamennyi szerv, beleértve a katasztrófa védelmi erők számára kötelező az oltás felvétele. A Központi Katonai Szolgálati Szabályzat (ZDv, A-840/8) előírja, hogy minden katonának tűrnie kell az elrendelt oltásokat és profilaktikus intézkedéseket.

A felperes beadványában egyebek mellett a következő természettudományos érveket hangsúlyozta: véleménye szerint az oltás nem előz meg vagy nem küzd meg a fertőzéssel vagy betegséggel. Nincs bizonyíték arra, hogy az oltás kiküszöböli vagy csökkenti más személyek megfertőződésének kockázatát, vagy csökkenti a betegség súlyos lefolyásának kockázatát. A felperes aggodását fejezte ki, hogy a mellékhatásokra és a hosszú távú hatásokra vonatkozó információk nem állnak rendelkezésre, álláspontja szerint, az ellenjavallatokról nem végeztek vizsgálatokat, és aggályai vannak a hosszú távú vizsgálatok teljes hiánya és az új mRNS-vakcinákkal kapcsolatos tapasztalatok hiánya miatt. Álláspontja szerint, az oltás indokolatlanul károsítja az életet és a testi épséget, és aránytalan beavatkozást jelent az alapvető jogaiba. A

⁷ Gravagna, Katie – Becker, Andy – Valeris-Chacin, Robert – Mohammed, Inari – Tambe, Sailee – Awan, Fareed A. – Toomey, Traci L. – Basta, Nicole E.: Global assessment of national mandatory vaccination policies and consequences of non-compliance. Vol. 38, Issue 49, 17 November 2020, pp. 7865-7873. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2020.09.063>; <https://www.sciencedirect.com/journal/vaccine>

⁸ A Közigazgatási Bíróság másodfokon fellebbezéssel jóváhagyta a korábbi döntését ugyanazon érveléssel, mint amit az elsőfokú bíróság alkalmazott. Lásd: BVerwG, Beschluss vom 07.07.2022 – 1 WB 5.22 – [ECLI:DE:BVerwG:2022:070722B1WB5.22.0]. <https://www.bverwg.de/pm/2022/44>

felperes érveiben kiemelte, hogy álláspontja szerint nem hagyományos értelemben vett vakcinázásról van szó, hanem egy génalapú anyag kísérleti beadásáról, amelyet csak feltételesen engedélyeztek a nemzeti hatóságok. Érvéle szerint, a személyes találkozások előtti következetes tesztelés és a társadalmi távolságtartási szabályok betartása elegendő biztonságot nyújtott a vírus terjedésének visszaszorításában.

A felperes további érvelésében kifejtette, hogy az mRNS vakcinák nem hagyományos vakcinák, hanem génalapú kísérleti anyagok. Ezen anyagok beadása génterápiának minősül, amelyet tévesen oltóanyagként jelöltek meg. Ez tette lehetővé az anyagok engedélyezését többéves tesztelés nélkül. Azonban csak feltételes engedélyt adtak ki, aminek az a következménye, hogy a vakcinázás mellékhatásainak és szövődményeinek kutatását egy nagyszabású terepkísérletben fogják elvégezni az általános lakosság körében történő alkalmazáshoz. Ennek fényében az oltási kampány orvosi kísérletnek minősül, anélkül, hogy az oltani szándékozókát tájékoztatná arról, hogy egy folyamatban lévő vizsgálatban vesznek részt. Hozzájárulásuk ezért nem lehet önkéntes. Senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy tudományos kísérletben vegyen részt. Ezzel ellentétben a Német Szövetségi Köztársaságban a katonákra ugyan lehet kötelező szabályt hozni, azonban a rájuk vonatkozó jogszabályok megsértésével nem tájékoztatták megfelelően őket az oltás kockázatairól, és jogellenesen kényszerítették őket az oltásra, jelentős szakmai hátrányok és büntető/fejelemi jogi következmények kilátásba helyezésével.

A felperes álláspontja, hogy a SARS-CoV-2 terjedése nem teremtett olyan rendkívüli vészhelyzetet, amely indokolná a katonáknál az oltás tūrési kötelezettségét. A legtöbb ember immunrendszere már kellően védett a vírussal szemben. Ráadásul jó kezelési és hagyományos megelőzési lehetőségek állnak rendelkezésre. A csapatok műveleti képessége a vírus terjedésével nem kerül veszélybe. (Hangsúlyozzuk a tanulmány céljainak erősítésére, hogy ezen érvek a jogi érvelésben hangsúlyoztak el).

A felperes természettudományos alapú érvelésében azt is hangsúlyozta, hogy a szóban forgó vakcináknak sincs meg az állítólagos előnye. A fertőzések előfordulására gyakorolt pozitív hatásuk nem bizonyított. Az oltóanyag(ok) nem védenének a fertőzés vagy betegség ellen. Nem hoznak létre nyájimmunitást, és nem bizonyított, hogy enyhébb lefolyású betegségeket eredményeznének. Ellenkezőleg, nem zárható ki, hogy az oltás súlyos kórfolyamatokat okozhat. Ha a német Védelmi Minisztérium nem gyűjtött adatokat az oltás okozta károkról, az a gondossági kötelezettség megszegését jelentené. Ebben az esetben még azt sem lehetne felmérni, hogy az oltás milyen előnyökkel jár a Bundeswehr műveleti képessége szempontjából. A felperes rámutatott, hogy tekintettel arra, hogy a vakcinák jelenleg szinte semmilyen előnnyel nem járnak, az egészségügyi kockázat elfogadhatatlanul magas. Az oltásban való kötelező részvétel ezért az észszerűtlen. (Az érvelés ezen része a felperesnél összekapcsolja a természettudományos érveket és a mérlegelési tesztet, azt állítva, hogy az oltásnak az előnyei kicsik, kockázata magas és kötelező előírásuk ezért észszerűtlen beavatkozás az alapjogokba).

Az oltás jelentős kockázatot jelent az oltottak életére és testi épségére a felperes szerint. Európa-szerte – 2021. július 17-ig – 18928 halálozás és 1823219 sérülés történt a védőoltásokkal összefüggésben. Álláspontja szerint a többlethalalozás és az oltási kampány között időbeli összefüggés van, ami ok-okozati összefüggésre utal. További természettudományos érveként a felperes megjegyezte, hogy az oltási szövődményeket és mellékhatásokat az egészségügyi hatóságok nem rögzítették megfelelően. A vakcinák tényleges veszélyeit és mellékhatásait eltitkolták a nyilvánosság elől. A felperes rámutatott, hogy a Paul Ehrlich Intézet országos statisztikáiban bagatellizálják az oltási szövődményeket az egyik legnagyobb német egészségbiztosító, a BKK ProVita által közzétett tanulmány szerint.

A keresetet a Bíróság elutasította. A Bíróság rámutatott, hogy a Covid-19 elleni védőoltás az erre vonatkozó fertőzésvédelmi törvényben megelőző intézkedésnek minősült. A

Bíróság a természettudományos érvekre reagált határozatában, amikor hangsúlyozta, hogy a törvény nem teszi kötelezővé, hogy az intézkedés teljes védelmet nyújtson a fertőzés ellen. Ez más – például influenza, tífusz és kolera elleni – vakcinák esetében sem feltétel. Elegendő, ha az oltás *csökkenti* a fertőzés valószínűségét vagy a súlyos lefolyás valószínűségét. A Bíróság akkor is természettudományos érveket használt, amikor hangsúlyozta, hogy a súlyos kórfolyamatok elleni egyéni védelem és a kórokozó lehetséges átvitelének a csökkentése már jelentősen hozzájárul a fertőző betegségek visszaszorításához. Ennek nem mond ellent – hangsúlyozta a Bíróság – hogy számos vakcinát szükségszerűen fel kell erősíteni vagy a mutálódott kórokozókhoz kell később igazítani.

A Bíróság akkor is természettudományos érvekre alapozott, amikor érvelésében hangsúlyozta, hogy a védőoltás más higiéniai intézkedésekkel kombinálva a „legjobb módja a megelőző orvosi célok elérésének.” A Bíróság nem utalt más szakmai szervezetek álláspontjára, hanem közvetlenül a saját véleményét hangsúlyozta, amikor az oltás két orvosi előnyét emelte ki: az oltás a vírus átvitelének megelőzésére szolgál, másodsorban pedig a betegség súlyos lefolyásának, különösen a kórházi kezelésnek és az intenzív orvosi kezelésnek az elkerülésére. A Bíróság tovább is ment ennél, amikor hangsúlyozta, hogy a Covid-19 Omikron változata tekintetében a védőoltás – különösen naprakész oltási védelem esetén – jelentősen csökkenti a tünetekkel járó és mindenekelőtt a súlyos megbetegedés kockázatát is.

A Bíróság szerint az oltás tűrésének kötelezettsége a fegyveres erők céljait segíti, egyébként is az a katonákkal szemben az állam gondoskodási kötelezettségének a kifejeződése. A Covid-19 a katonák számára is komoly egészségügyi kockázatot jelent. A fertőzés súlyos betegségekhez vagy halálhoz vezethet. Ez nemcsak a veszélyeztetett csoportokra, hanem a 17 és 65 év közötti, egyébként egészséges emberekre is vonatkozik. A katonák a szolgálati műveletek speciális jellege miatt nagy fertőzési kockázatnak vannak kitéve.

A német Bíróság később a saját tudományos álláspontja erősítésére szakmai szervezetek álláspontjára is hivatkozott. Hangsúlyozta, hogy amennyiben a felperes a vakcinák általános kockázataira és mellékhatásaira hivatkozik, a vakcinák engedélyezésekor már alapvető kockázatértékelésre kerül sor. A vakcinák alkalmazását az illetékes európai hatóságok és a Paul Ehrlich Intézet is folyamatosan ellenőrzi. A Bíróság így fogalmazott: „2021. november 30-i biztonsági jelentése szerint a több mint 123 millió oltóanyagadag beadása során az esetek 0,16%-ában jelentettek szövődményeket, 0,02%-ában súlyos reakciókat és 15 esetben halálesetet. Három esetben a halál az oltással való tényleges összefüggését is feltételezték. Összefoglalva, a Paul Ehrlich Intézet arra a következtetésre jutott, hogy súlyos mellékhatások nagyon ritkán fordulnak elő, és nem változtatnák meg az oltás pozitív kockázat-haszon arányát.”

A német közigazgatási bíróság még annak a magyarázatába is belement, hogy a Paul Ehrlich Intézet orvosi-statisztikai adatait jogszerűnek tartja, szemben a BKK ProVita felperes által idézett tanulmányával, amely „nem alapul érdemi adatokon”. A Bíróság hangsúlyozta, hogy egy másik ügyben a Német Szövetségi Alkotmánybíróság a Paul Ehrlich Intézet szakmai szakértelmét és a kockázatértékelés megbízhatóságát is feltételezte a létesítményalapú oltási bizonyítványkötelezettségről szóló 2022. április 27-i határozatában.

A Covid-19 oltási rendelet a Bíróság érvelésében alkotmányos. A katona köteles eltérni a védőoltást, ha a fertőző betegségek megelőzését vagy leküzdését szolgálják. A Bíróság egy négyes tesztet alkalmazott a rendelet alkotmányosságának vizsgálatakor. Az dönti el, hogy a jogszabályi rendelkezés megfelel a következő alkotmányos követelményeknek, hogy (a) az materiális alkotmányosság megfelel (b), testi épséghez fűződő jognak megfelel (c) a foglalkozás szabadságához való jog elvének megfelel (d) és ezek az alapvető jog megengedett korlátozásához vezetnek.

A Bíróság rámutatott, hogy a fertőzésvédelmi intézkedések tűrésének kötelezettsége a többi katonanő és katona alapvető jogainak védelmét is szolgálja. Számos fertőző kórokozó

közvetlenül vagy közvetve emberről emberre átvihető, ami azt jelenti, hogy például az influenza elleni védőoltás csökkenti más katonanők és férfiak megbetegedésének kockázatát is. Mivel sok katona gyakran hosszú időre más katonákkal egy helyiségben lakik, és a gyakorlatok és bevetések során szorosan együtt dolgozik bajtársaival, például harckocsikban, tengeralattjárókon vagy helikoptereken, az átlagosnál nagyobb az egymás közötti átvitel kockázata. Ezekben az esetekben a védőoltások segíthetnek a kórokozó átvitelének megnehezítésében vagy megelőzésében; ez tehát más katonák testi épségének védelmét szolgálhatja.

A bíróság végezetül hangsúlyozta: az oltóanyagok kockázat-haszon értékelésénél (tulajdonképpen jelen tanulmány érvelésében a mérlegelési tesztnél) az oltás mellékhatásait és szövődményeit a beadott oltóanyagadagok számához viszonyítva kell értékelni. A mellékhatásoknak az oltással való időbeli összefüggése nem minden esetben bizonyítja az okozati összefüggést. A kockázatértékelésnél figyelembe kell venni a Covid-19 betegség súlyos következményeinek kockázatát is. Ennek megfelelően a vakcina tűrési kötelezettsége arányos és észszerű volt az illetékes hatóságok kockázat-haszon értékelésének megfelelően. Ezt az érvelést a Szövetségi Alkotmánybíróság már korábban idézett határozata is megerősítette az egyes intézmények oltási kötelezettségének igazolásával kapcsolatos határozatában.

II.2. Franciaország

Az Államtanács France Decision No. 454621, 2019. május 19-i⁹ ügyben a panaszos azt sérelmezte, hogy Franciaországban védettséget igazoló egészségügyi igazolványt azok kaphatják meg, akik az Európai Gyógyszerügynökség által engedélyezett oltásokat vettek fel. Álláspontja szerint ez indokolatlanul eltérő bánásmódot állapított meg azok között, akik az Európai Gyógyszerügynökség által engedélyezett vakcinákat kaptak, és azok között, akik a WHO által engedélyezett Sinopharmot kapták. Az Államtanács nem adott helyt a beadványnak és elutasította a kérelmet. A panaszos továbbá sérelmezte, hogy klinikai értelemben kísérleti szakban lévő készítmények megítéléséről van szó.

Az Államtanács érvelésének természettudományos részében hangsúlyozta, hogy az emberi felhasználásra szánt gyógyszerekkel végzett klinikai vizsgálatokról szóló, 536/2014/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet¹⁰ 2. cikke, a klinikai vizsgálat fogalmát úgy határozza meg, hogy klinikai vizsgálatnak minősül minden olyan, emberen végzett vizsgálat, amelynek célja egy vagy több gyógyszer klinikai, farmakológiai vagy egyéb farmako-dinamikai hatásának bizonyítása. A klinikai vizsgálat fogalmát a rendelet részletesen meghatározza. A vizsgálati készítmény eszerint: „olyan gyógyszer, amelyet egy klinikai vizsgálatban referenciaként – beleértve a placebót is – tesztelnek vagy használnak”. Ezekből a rendelkezésekből egyértelműen következik az Államtanács (természettudományos) érvelésében, hogy egy olyan vakcina forgalomba hozatala, amelyre az illetékes hatóság forgalomba hozatali engedélyt adott ki a lakossági beadás céljából, jellegét és célját tekintve nem minősül sem klinikai vizsgálatnak, sem klinikai kísérletnek, még akkor sem, ha azt az esetleges mellékhatások nyomon követésére szolgáló farmakológiai rendszer kíséri. Következésképpen az ilyen vakcina nem minősíthető kísérleti vizsgálat alatt álló gyógyszernek.

Az Államtanács szerint az emberi felhasználásra szánt gyógyszerek feltételes forgalomba hozatali engedélyezéséről szóló, 507/2006/EK bizottsági rendelet¹¹ „feltételes jellege” miatt nem tekinthető a jelenlegi jogszabályi keretek között a kötelező oltás

⁹ <https://www.conseil-etat.fr/fr/arianeweb/CE/decision/2022-05-19/454621>

¹⁰ 2014. április 16-i 536/2014/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet.

¹¹ 2006. március 29-i 507/2006/EK rendelet.

„feltételesnek”. Következésképpen, az említett rendelet nem sérti a résztvevők szabad és tájékozott beleegyezését, és az Államtanács ezt anélkül megállapítja, hogy e kérdésben az Európai Unió Bíróságához kellene fordulni előzetes döntéshozatal céljából.

II.3. Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) joggyakorlata a természettudományos érvelés tükrében (Vavricka v Czech Republic)

A strasbourgi Bírósághoz 2013. július 23. és 2015. augusztus 31. között hat kérelmet nyújtottak be, amelyeket a bíróság egyesített.¹² Egy kérelmezőt bírsággal sújtottak a cseh hatóságok, mert elmulasztotta beoltatni két gyermekét. A többi kérelmező az sérelmezte, hogy oltás hiányában megtagadták a belépést az óvodába, vagy eltávolították őket a közintézményekből, ezzel megsértve a szülői jogok gyakorlásának a lehetőségét.

Az EJEB számára az elsődleges kérdés az volt, hogy a Cseh Köztársaság megsértette-e az Egyezmény 8. cikkét azzal, hogy kötelezővé tette a rutinszerű oltások sorát.¹³ A Bíróság a szükségességi-arányossági tesztet *stricto sensu* értelmezte. E tekintetben megjegyezte, hogy a nemzeti jog szerinti oltási kötelezettség olyan betegségekre vonatkozott, amelyek ellen a tudományos közösség a vakcinázást hatékonynak és biztonságosnak tartja, ráadásul kártérítési lehetőség van a vakcinázás által okozott sérülés esetén. A Bíróság hangsúlyozta továbbá, hogy a vizsgált esetekben a kényszernek van abszolút határa, a nemzeti jog nem teszi lehetővé a védőoltások erőszakos beadását. Végezetül a Bíróság kiemelte, hogy az illetékes hatóságok megtették a szükséges óvintézkedéseket, mint például az alkalmazott vakcinák biztonságosságának ellenőrzése és az esetleges ellenjavallatok értékelése minden egyes esetben.

Az EJEB ítéletének természettudományos részében utalt „arra az általános konszenzusra”, hogy a lakosság olyan betegségekkel szembeni védelmének az oltás a létfontosságú eszköze, ahol a következmények hatással lehetnek az egyén egészségére, és amelyek súlyos járványok esetén társadalmi zavarokat okozhatnak. Ami az egészségügyi érveket illeti, „nem vitatott, hogy bár az oltást kapók nagy többsége számára teljesen biztonságos az oltás, ritka esetekben az oltás károsnak bizonyulhat az egyénre nézve, súlyos és tartós egészségkárosodást okozva. Az ilyen helyzetekkel kapcsolatos panaszok az Egyezmény szerinti korábbi eljárások tárgyát is képezték.”¹⁴ A „marginal appreciation”-t a Bíróság a kötelező oltásoknál elismeri, nincs oka megkérdőjelezni a nemzeti jogalkalmazásban, hogy „az oltást az egészségügyi szakemberek csak akkor végzik el, ha nincs ellenjavallat, amelyet a rutineljárás keretében előzetesen ellenőriznek.”

Az EJEB az eddig tárgyalt esetekhez hasonlóan a WHO szakértelmét fogadta el tudományos tényként. „A WHO 2013-ban közzétett 'Globális oltási cselekvési tervében' azt ajánlotta, hogy a nemzeti immunizációs programok részét képező valamennyi oltóanyag tekintetében legalább 90%-os nemzeti lefedettségi arányt érjenek el.” Az EJEB utalt rá, hogy a WHO a védőoltásokkal kapcsolatban a következő észrevételeket tette: „Az immunizálás mint az egyik legsikeresebb és legköltséghatékonyabb ismert egészségügyi beavatkozás előnyeit elsöprő bizonyítékok bizonyítják. Az elmúlt évtizedekben az immunizálás sok mindent elért,

¹² *Vavříčka v the Czech Republic*, Application Nos 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19298/15, 19306/15 and 43883/15, 8 April 2021. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-209039%22%5D%7D>

¹³ A kérelmezők az Egyezmény 8., 9., 2., 6., 13. és 14. cikkére, valamint az 1. jegyzőkönyv 2. cikkére hivatkoztak, azonban a Bíróság szerint a., 2., 6., 13. és 14. cikk alapján benyújtott kérelmek befogadhatatlanok voltak és csak a 8. és 9. cikkel foglalkozott érdemben.

¹⁴ Lásd különösen: *Association of Parents versus Egyesült Királyság*, 7154/75. sz. ügy, 1978. július 12. *Baytüre and others versus Turkey* 2013. március 12.

többek között a himlő felszámolását, amit az emberiség egyik legnagyobb diadalának neveznek. A védőoltások számtalan életet mentettek meg, 99 százalékkal csökkentették a gyermekbénulás globális előfordulását, és csökkentették a diftéria, a tetanusz, a szamárköhögés, a kanyaró, a baktérium alapú influenza betegség és a járványos agyhártyagyulladás okozta betegségeket. (...). A védőoltással évente becslések szerint 2,5 millió halálesetet lehet megelőzni. (...)"

A Bíróság hangsúlyozta, hogy ez az évszázad a vakcinák évszázadának ígérkezik, amely számos súlyos, életveszélyes vagy rokkantságot okozó fertőző betegség felszámolására, megszüntetésére vagy megfékezésére alkalmas, és a megelőző stratégiák középpontjában az immunizáció áll. A WHO globális immunizációs jövőképeinek és stratégiájának egyik fő célja, hogy „több embert immunizáljanak több betegség ellen.”

Az EJEB természettudományos érvelésének két elemét emeljük külön is ki: egyrészt a Bíróság értékelése korábbi ítélezési gyakorlatától eltérést mutat, amely korábban azt javasolta, hogy az érintett személynek kell bizonyítania annak valószínűségét, hogy a vakcina súlyos egészségügyi problémákat fog okozni (Boffa és mások kontra San Marino).¹⁵ A Bíróság azt javasolta, hogy a nemzeti hatóságokra háruljon a használatban lévő vakcinák alkalmasságának az ellenőrzése, tehát megfordul a bizonyítási teher.¹⁶ Mivel a vizsgált ügyben ezt a követelményt teljesítettnek ítélte a Bíróság, álláspontja szerint a beavatkozás arányos volt az elérni kívánt jogos céllal és szükséges egy demokratikus társadalomban, ezért nem állapítható meg az EJEE 8. cikkének megsértése.

Különvéleményében Wojtyczek bíró hangsúlyozta a *vizsgált érdek* jelentőségét. Úgy vélte, hogy a megválaszolendő kérdés az, hogy az oltási kötelezettség által nyújtott hozzáadott érték igazolja-e a választás szabadságának korlátozását. Szerinte be kell bizonyítani, hogy a társadalom egésze és tagjai számára jelentkező előnyök meghaladják az egyéni és társadalmi költségeket, és indokoltá teszik a védőoltás mellékhatásainak elszenvedésével járó kockázatvállalását. A különvélemény hangsúlyozta, hogy „[a]z értékek súlya miatt egy ilyen értékeléshez rendkívül pontos és átfogó tudományos adatokra van szükség a szóban forgó betegségekről és vakcinákról. Ilyen adatok nélkül az egész gyakorlat irracionálissá válik.”

A kérdés ilyen megfogalmazásai adták meg az alaphangot mind a többségi, mind a különvélemény számára. A többség magától értetődőnek tekintette a védőoltásokkal és azok hatékonyságával kapcsolatos kérdést. Pontosabban, a Bíróság a védőoltás hatékonyságával kapcsolatos általános konszenzusra vonatkozó érvet használta fel.

Wojtyczek hangsúlyozta, hogy „[annak] racionális értékelése, hogy a vakcinázási kötelezettség megfelel-e az Egyezménynek, megköveteli, hogy az esetet minden egyes betegség esetében külön-külön, betegségenként haladva vizsgálják meg”. Nem fogadja el azt az általános megközelítést, hogy minden védőoltást ugyanúgy kezeljenek, függetlenül azok sajátos jellemzőitől (a betegség jellege, a hatékonyságra és a hosszú távú biztonságosságra vonatkozó adatok alapján.).

A különvélemény a szükségességi-arányossági teszt és a természettudományos érvelés keresztmetszetében a mérlegelési teszt alkalmazását kifogásolja, álláspontja szerint, az arányosság követelményének teljesítése érdekében a hatóságokra hárul annak bizonyítása, hogy nem állt rendelkezésre kevésbé korlátozó intézkedés. A különvélemény szerint ennek igazolását az EJEB nem kérte. Márpedig, ennek a tanulmánynak az érvelésében is annak megítélése, hogy létezik-e hasonlóan hatékony eszköz a védőoltásokhoz, természettudományos érveléssel vezethető csak le.

A különvélemény természettudományos érvelése rámutat, hogy a többségi álláspont, miszerint az „egészséget súlyosan veszélyeztető betegségekkel szembeni védelem” a célja a védőoltásnak, amely egyszerre védi a beoltottakat és a társadalmat, téves, mert nem vonatkozik

¹⁵ Carlo Boffa and 13 others v/San Marino, Application Nos 26536/95 of 15 January 1998.

¹⁶ Katsoni, Spyridoula: What Does the Vavrička Judgement Tell Us About the Compatibility of Compulsory COVID-19 Vaccinations with the ECHR? Völkerrechtsblog, 21. 04. 2021, DOI: 10.17176/20210421-100920-0.

minden oltásra egyformán.” Ugyanis, „a probléma az, hogy ez az érv csak bizonyos betegségekre érvényes.” Nem működik egy olyan betegség esetében, mint a tetanusz, amely a WHO szerint nem fertőző,¹⁷ és problémás a szamárköhögés esetében a vakcinás védelem sajátossága miatt.¹⁸ (Függetlenül a különvélemény ezen állításának igazságtartalmától, a jelen tanulmány rámutat, hogy a fenti érv természettudományos érv, hiszen a betegségek különböző fajtájának az összefüggéseit vizsgálja az oltások tükrében, és megállapítja, hogy bizonyos oltások esetén nem alakul ki nyájimmunitás).

A különvélemény hangsúlyozta (azt a természettudományos érvet), hogy „a Bíróságnak nem nyújtottak be olyan bizonyítékot, amely azt bizonyítaná, hogy azok az államok, amelyek bevezették a vakcinázási kötelezettséget, jobban teljesítettek közegészségügy szempontjából, mint azok az államok, amelyek nem vezették be ezt a kötelezettséget. „Az a tény, hogy számos államban az egészségpolitikai célok nyilvánvalóan elérhetők a vakcinázási kötelezettség bevezetése nélkül is, nagyon erős érv amellel, hogy valóban rendelkezésre állnak kevésbé korlátozó eszközök (...)” – hangsúlyozta a különvélemény. Wojtyczek bírő rámutatott, hogy „úgy tűnik, hogy mind Bíróság mind az alperes kormány úgy véli, hogy (...) a beavatkozás indoklásához nem szükséges részletesebb megfontolásokhoz folyamodni. Nem osztom ezt a nézetet. A beavatkozás jogszerűségének értékelése a jelen esetben orvosi szakértelmet igényel”, amihez független (orvos)szakértők bevonására lett volna szükség. Másként fogalmazva, a különvélemény szerint minden egyes alapjog sérelmével járó beavatkozás esetén egyénileg kell vizsgálni a természettudományos érvek fennállását, jelen esetben a kötelező oltás elrendelésének a hatékonyságát.

Végezetül a különvélemény természettudományos elemeket hordoz, amikor a többségi határozaton a tényeket kéri számon. A különvélemény szerint „bizonyos ténybeli alapokat” alátámasztó bizonyítékok „hiányoztak a Bírósághoz benyújtott anyagokból”. Különösen minden egyes betegség esetében szükséges többek között a betegség terjedésének módját és sebességét, a fertőzött személyeket érintő kockázatokat, a vonatkozó költségeket, a rendelkezésre álló vakcinák pontos hatékonyságát, a vakcinázás mellékhatásainak kockázatát és a beoltott személyek minimális százalékos arányát, amely megakadályozná a betegség terjedését tudni.

II.4. Costa Rica

A Legfelsőbb Bíróság alkotmányjogi tanácsa No. 17995-2022 számú határozatában¹⁹ több szülő sérelmezte, hogy alapvető jogaik és gyermekeik jogai sérültek, mivel a Közoktatási Minisztérium kötelezővé tette az oltást olyan esetben, ha közoktatási intézménybe akart valaki belépni vagy tartózkodni. Ez a döntés megakadályozta őket, hogy részt vegyenek gyermekeik tanulmányi és adminisztratív ügyeinek az intézésében, mivel nem voltak beoltva. A Bíróság rámutatott, hogy sem a szülők, sem a kiskorúak alapvető jogainak sérelme nem bizonyított. A Legfelsőbb Bíróság kiemelte: „Covid-19 elleni védőoltás követelménye nem egy szeszély, hanem a közösség egészségének és életének megőrzése céljából hozták létre, különös tekintettel a konkrét esetben a kiskorúak védelmére.”

A Costa Rica-i Legfelsőbb Bíróság alkotmányjogi tanácsa No. 18514-2022 számú²⁰

¹⁷ https://www.who.int/immunization/monitoring_surveillance/burden/vpd/surveillance_type/passive/tetanus/en/

¹⁸ Itt a különvélemény a WHO álláspontját idézi: <https://www.who.int/wer/2015/wer9035.pdf?ua=1>

¹⁹ Costa Rica, Supreme Court of Justice, 2022. augusztus 5-i határozat. <https://nexuspj.poder-judicial.go.cr/document/sen-1-0007-1106064>

²⁰ Costa Rica, Constitutional Court, 9 August 2022, No. 18514-2022. <https://nexuspj.poder-judicial.go.cr/document/sen-1-0007-1107066>

2022. augusztus 9-i határozatában a felperes egy pszichiátriai kórházban dolgozott, 2022. februárjában fizetés nélküli szabadságra küldték, mivel nem volt beoltva Covid-19 ellen. Ennek oka az volt, hogy a Costa Rica-i kormány úgy határozott, hogy a védőoltás kötelező a köz- és magánszektorban dolgozók számára. A Bíróság rámutatott, hogy a felperes alapvető jogai nem sérültek, mivel a Covid-19 elleni védőoltás kötelező jellegét a Costa Rica-i Nemzeti Oltási és Járványügyi Bizottság, a Costa Rica-i jogszabályok alapján határozta meg. A Bíróság megállapította, hogy a korlátozás a Costa Rica-i lakosság közegészségügyének védelme érdekében hozott intézkedés volt, ezért indokolt volt. A Bíróság több mindenre hivatkozott, a tanulmány szempontjából figyelemre méltó a határozat természettudományos része. Először is a Bíróság a Covid-19 elleni vakcina kötelező jellegét vizsgálta. E tekintetben rámutatott, hogy a védőoltás az alapvető egészségügyi ellátás részét képezi, amelyet a Costa Rica-i államnak az egészséghez való alapvető jog védelme érdekében biztosítani kell az egyének számára. Másrészt a Bíróság kimondta, hogy az embereknek joguk van a biztonságos és egészséges körülmények között végzett munkához. Ezt az oltás segíti elő. A Bíróság rámutatott, hogy a felperes alapvető jogai nem sérültek, mivel a védőoltás a Costa Rica-i lakosság közegészségügyének védelme érdekében hozott intézkedés volt, ezért indokolt volt.

A bírósági határozatból a természettudományos résznél kiemelkedik Rueda Leal bíró különvéleménye, aki rámutatott, hogy a Bíróság már 2011-ben „elismerte a védőoltások fontosságát, mint az alapvető egészségügyi ellátás részét, amelyet a Costa Rica-i államnak garantálnia kell a minden személy egészséghez való alapvető jogának védelme érdekében, másodsor pedig azt, hogy a közegészségügy védelme és a betegségek megelőzése alkotmányosan legitim cél, amely igazolja a védőoltások kötelező jellegét.”

A különvélemény értékelt a vakcina természettudományban való alkalmazhatóságát: hangsúlyozta, hogy a védett féllel szemben alkalmazható Covid-19 vakcinák nem a kísérleti fázisban vannak, és megfeleltek az egyes országban történő felhasználásukra így nem áll fenn *a priori* alkotmányellenes helyzet. A különvélemény nem zárta ki, hogy az oltóanyagok különböző technikai, orvosi és tudományos vonatkozásai megvizsgálhatóak különböző nem jogi eljárásokban is. Másrészt az orvosi vélemény megtámadhatósága, amely az egészségügyi állapotok miatti ellenjavallatokkal kapcsolatban merülhet fel, fontos szempont.

II.5. Új-Zéland

Az Új-Zéland-i Legfelsőbb Bíróság *NZDSOS Inc v Minister for Covid-19 Response*²¹ ügyben a kérelmező a kötelező Covid-19 védőoltást kifogásolta az egészségügyi és fogyatékosági ágazatban dolgozók számára. A kérelmet a Bíróság elutasította. A Bíróság megállapította, hogy az orvosi kezelés visszautasításának szabadságához való joga jelentős, de nem abszolút jog. Ez a jog a törvény által előírt észszerű korlátok közé szorítható. A Bíróság kiemelte, hogy Új-Zéland „saját utat jelölt ki” az alkotmányos kérdés kezelésére, az úgynevezett „orvosi kezelés megtagadásának jogát,” amit külön jogként határozott meg. A Bíróság rámutatott, hogy ez a jog más jogrendszerekben, általánosabban megfogalmazott jogok közé „sorolódik”, mint például az emberölés tilalmához való jog, avagy a kínzás vagy kegyetlen bánásmód tilalmához.

Ami az ítélet természettudományos érvelését illeti, a Bíróság a „kötelező védőoltás az egészségügyben” címszó alatt tárgyalta a kormányzat indokait a korlátozásra. Eszerint:

(a) a vakcinázás segít az egészségügyi és fogyatékosági dolgozókról az általuk gondozottakra, illetve a szélesebb közösségre történő átvitel kockázatának korlátozásában; és

²¹ *NZDSOS Inc v Minister for Covid-19 Response* [2022] NZHC 716 (8 April 2022). <http://www.nzlii.org/nz/cases/NZHC/2022/716.html>

(b) hogy az összes ilyen munkavállaló teljes körű oltása korlátozza a megbetegedett és kiesett dolgozók kockázatát ebben a leterhelt időszakban, amikor az ágazatot nagy terhelés éri. A Bíróság szerint e tényezők közül az első a fontosabb. A Bíróság a következő természettudományos tényeket fogadta el jelentősnek (anélkül, hogy visszautalna a WHO vagy egyéb szakmai szervezet állásfoglalásaira és így lényegében a saját hatáskörében mérlegeli a természettudományos érveket):

(a) Először is, az egészségügyi és fogyatékoságügyi dolgozók fokozottan ki lehetnek téve a fertőzés és a Covid-19 kockázatának, tekintettel arra, hogy a legtöbb egészségügyi és fogyatékoságügyi szolgáltatás nyújtásának része az ellátottakkal a szoros érintkezés, beleértve az esetlegesen beteg személyekkel való érintkezést is.

(b) Másodsor, az ilyen szolgáltatásokat igénybe vevők közül sokan egyéb olyan betegségekkel és állapotokkal küzdenek, amelyek miatt a koronavírusra érzékenyebbek lehetnek, vagy szoros kapcsolatban állnak ilyen személyekkel. A kórház például olyan hely, ahol a betegek egyéb olyan betegségekkel és állapotokkal küzdenek, amelyek sebezhetővé teszik őket, és ahol a Covid-19 elleni védelem maximalizálásának szükségessége áll fenn.

(c) Harmadszor, sokan, akik egészségügyi szolgáltatásokat vesznek igénybe, ezt sürgős szükségéből teszik, és anélkül, ilyenkor nincs választási lehetőségük. A kórházba felvett beteg nem biztos, hogy képes választani, mivel a körülmények arra kényszerítik, hogy ebbe a környezetbe kerüljön. Ilyen körülmények között a betegek ésszerűen elvárhatják, hogy minden ésszerűen elérhető lépést megtegyenek annak érdekében, hogy minimálisra csökkentsék a Covid-19-nek való kitettség kockázatát. Az ilyen betegek ésszerűen elvárhatják a zéró tolerancia megközelítést. Például, a kemoterápiás kezelésre járó rákos beteg vagy a rendszeres dialízisre járó beteg ésszerűen elvárhatja, hogy a vele kapcsolatba kerülő egészségügyi szakemberek minden rendelkezésre álló intézkedést megtegyenek a Covid-19 kockázatának csökkentése érdekében.

(d) Végül, a Bíróság hangsúlyozta, hogy alapvető fontosságú, hogy a közvélemény bizalma az egészségügyi szolgáltatások nyújtása iránt magas maradjon, különösen egy világjárvány idején. Ezért az egészségügyi ágazat számára a zéró tolerancia megközelítésének elfogadása, és annak láthatóvá tétele, fontos az egész rendszer számára.

II.6. Magyarország

A 39/2007. (VI. 20.) AB határozat a gyermekek kötelező védőoltásával foglalkozik. Az indítványozó házaspárt az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat közigazgatási határozatban arra kötelezte, hogy pótolja gyermekeik elmaradt védőoltásait. Az indítványozók pert indítottak a közigazgatási határozat felülvizsgálata iránt. Az első és másodfokú eljárást követően az indítványozók alkotmányjogi panaszt nyújtottak be jogszabály alkotmányellenességének utólagos vizsgálatára.

Az Alkotmánybíróság határozatában a hatályos egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény azon rendelkezését semmisítette meg,²² amely szerint „az oltási kötelezettségre kötelezett személlyel szemben, az írásbeli felszólítást követően az egészségügyi hatóság határozattal elrendeli az oltást”. Más néven a kényszeroltások elrendelését az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta. Nem a kötelező védőoltások elrendelését *per se* kifogásolta az Alkotmánybíróság, hanem annak szankcióját találta alkotmányellenesnek, amennyiben az kényszer oltáshoz vezet. „az Alkotmánybíróság megítélése szerint a kifogásolt rendelkezései a járványügyi szabályoknak közérdekből az egyén önrendelkezési jogának,

²² 1997. évi CLIV. törvény 58. § (4) bekezdésének második mondata.

illetve testi integritáshoz fűződő jogának szükséges és arányos korlátozását jelentik.”

Az Alkotmánybíróság érvelésének gerincét nem természettudományos érvekre alapozta, hanem a védőoltásokat közegészségügyi, járványügyi célból elvégzett invazív egészségügyi beavatkozásnak tekinti, amelyhez álláspontja szerint szükséges és arányos korlátozás a kötelező védőoltás elrendelése.²³ Tulajdonképpen tehát a tanulmány elején ismertetett „klasszikus” szükségesség-arányosság tartományán belül tartja a vita nagyobbik részét az Alkotmánybíróság.

Ami az AB tudományos érvelését illeti, az Alkotmánybíróság kiemelte, hogy nem az alkotmánybírói eljárás a tudományos igazságok és a versengő tudományos nézetek közötti választás döntőfóruma. A tudomány autonómiája az Alkotmánybíróság számára is meghatározó.²⁴ Tehát az Alkotmánybíróság ezen határozatában nem próbálja meg szétszálazni a saját vizsgálódásának a határ-kontúrajait, hanem igyekszik a tudomány képviselőire hárítani a döntés felelősségét. „Demokratikus társadalomban elsősorban a megfelelően szabályozott, ésszerű és nyilvános jogalkotási eljárások során kell figyelembe venni a tudomány megállapításait és a tudomány képviselőinek javaslatait.”

Az Alkotmánybíróság „visszautalása” a felelősségének és döntésének a szakmai testületekre, nem kifogásolható, a tanulmányban a felvetésünk inkább az, hogy abban a kérdésben, hogy milyen álláspontot és milyen szakmai testülettől fogad el hitelesnek egy bíróság, mindig mérlegelési kérdés. A rendelkezésre álló hiteles adatok változhatnak egy robbanásszerű krízishelyzetben, ahol néha nehéz verifikálni a tényeket, amelyeket igaznak fogad el a bíróság. Továbbá, a másik észrevételünk ebben a tanulmányban, hogy – amennyiben lenne egyértelmű igazság minden tudományos kérdésben, ami nyilván nincs – akkor sincs az Alkotmánybíróság, mint jogbíróság ezekhez kötve. Azt például, hogy a vallásszabadság és egyes orvosi beavatkozások közötti határt (vérátömlesztés, kötelező oltás, eutanázia stb.) hol húzza meg adott jogbíróság, mindig jogi kérdés marad. Ezt az Alkotmánybíróság is észlelte, és így fogalmazott: a „természettudományos igazságok eldöntésére a tudomány képviselői hivatottak. Ugyanakkor a természettudományos ismeretekkel összefüggő alkotmányossági problémák megoldásához a szaktudományos álláspontoknál szélesebb vizsgálódás lehet szükséges.”

Fontos ugyanakkor megerősíteni a tanulmány hipotézisében kifejtett álláspontunkat. Eszerint ugyanis a szükséges és arányos mérlegelési teszt elkerülhetetlen esetlegességét az csökkenti a legjobban, ha minél inkább törekszik a bíróság a jogbiztonság érdekében a természettudományos érvek beemelése a mérlegelési tesztjébe. Kevesebbet téved az az Alkotmánybíróság/Legfelsőbb Bíróság vagy más jogi fórum, amely például a karantén szabályok elrendelésénél, a maszkviselés kötelezővé tételénél vagy a védőoltások elrendelésének alkotmányosságánál a mérlegelés tárgyává a tudományos tényeket teszi, mint az a bíróság, amely általában a „társadalom védelmére” vagy más absztrakt jogi tárgyra hivatkozik. Álláspontunk szerint a természettudományos érvelésnek kettős „haszna” lehet. Egyrészt nagyobb pontossággal látszik, hogy az alapjog védelme (emberi méltóság védelme, mozgásszabadság, privát szféra, vallásszabadság védelme) milyen alkotmányos céllal áll szemben. A közérdekre hivatkozás (vagy az Európai Emberi Jogi Egyezmény egyéb generálklauzulájára, úgy, mint közbiztonság, közegészségügy, stb.) túlzottan tág értelmezési tartományt nyit a jogalkalmazónak. Ezzel szemben, amennyiben például közintézményeket a kormányzat bezár, iskolákat lezár, akkor a mérlegelés alapja a megbetegedések száma és súlyossága, a halálozások száma vagy a betegség transzmissziós sebessége lehet. Ilyenkor sokkal valósághoz közelebb mérlegelési szempontokat vizsgál a bíróság, mintha valamilyen

²³ A határozat elemzéséhez lásd: Hungler, Sára: Compulsory Vaccination and Fundamental Human Rights in the World of Work. p. 64. In *Studia Iuridica Lublinensia*, Vol. 31, No. 1, 2022, pp. 63-77.

²⁴ Demokratikus társadalomban elsősorban a megfelelően szabályozott, ésszerű és nyilvános jogalkotási eljárások során kell figyelembe venni a tudomány megállapításait és a tudomány képviselőinek javaslatait.

generálklauzulára kénytelen a jogkorlátozást alapozni.

Másrészt, minden alkotmányos döntést annak igazolhatósága legitimál.²⁵ Az alkotmánybíróági határozat sem lehet sikeres, ha annak elfogadhatósága, társadalmi beágyazottsága hiányzik. A társadalmi együttélés kereteit olyan (jog)elvek határozzák meg mint: demokrácia, jogállamiság, közegészségügyi érdekek, amelyek értékválasztást tükröznek.²⁶ Amennyiben az alkotmányos döntés széles igazolhatóságára számítunk – amely a pandémia visszaszorításában elengedhetetlen –, akkor érvelésünknek nemcsak jogszerűnek, de alátámasztottnak és hitelesnek kell lennie. A WHO szerint a tapasztalatok is azt bizonyították, hogy a kizárólag kényszeren és kötelezésen alapuló eljárásokban az emberek nem mindenben tettek eleget a hatóságok előírásainak. Az ellenérzést a kötelezés növelheti. Az eredményes közegészségügyi fellépés alapja, hogy a hatóságok tudatosítsák az emberekkel a fertőző betegségekkel kapcsolatos információkat, és megfelelő bizalomra tegyenek szert az érintettek köreiből.²⁷

Az Alkotmánybíróóság természettudományos érvelésében ezen határozatban a WHO álláspontját tényként fogadta el: a ma meghatározó tudományos világkép alapján az Egészségügyi Világszervezet globális kampányt folytat a gyermekek immunizálásáért. Az Egészségügyi Világszervezet stratégiai célja, hogy a lakosság immunizáltsága világszerte elérje a 95%-ot. A magyarországi statisztikák ennél kedvezőbbek, a hazai oltási intézményrendszer nemzetközileg elismert eredményeket mutat fel. Mindezeket figyelembe véve – mutat rá a Bíróóság, az alkotmánybíróági eljárás során nem kérdőjelezhető meg, hogy a védőoltások (köztük az életkorhoz kötött védőoltások) az emberi szervezet fertőző betegségekkel szembeni ellenálló képességének fokozását és a fertőző megbetegedések elterjedésének megelőzését szolgálják.

Ezt követően az Alkotmánybíróóság a vakcina hatástanulmányozását végzi, és ehhez szintén a WHO véleményét veszi alapul: a védőoltás során elpusztított vagy legyengített kórokozóból, illetve a kórokozóknak az ellenanyag-képződést kiváltó alkotóelemeiből készült oltóanyagot juttatnak az ember szervezetébe. A védőoltás közvetlen célja, hogy a szervezet ellenanyag-termeléssel reagáljon, és védetté váljon a kórokozókkal szemben. A védőoltások többségét a bőr alá vagy az izomzatba adják, de léteznek szájon át beadható oltóanyagok is. Álláspontunk szerint az alkotmánybíróági vizsgálat szükségességének és arányosságának vizsgálatakor nem lehet figyelmen hagyni a természettudományos érveket. Arra azonban van a Bíróóságnak lehetősége, hogy a tények mérlegelésénél szakmai fórumhoz forduljon, például a WHO ajánlásaihoz. Ilyen mérlegelést igénylő kérdés lehet a fent vázolt szempontokon túl például az, hogy minden egészségügyi beavatkozásnak van valamennyi kockázata (szövődménye), amely végső esetben halált is okozhat. Csakhogy, végső soron, az is mérlegelési kérdés, hogy ezek a szövődmények és hátrányok hogyan viszonyulnak a vakcina által biztosított előnyökhöz. Mint láttuk, egyes nemzeti alkotmánybíróóságok a veszélyek mérlegelését jogbíróágként az arányossági teszten belül vizsgálják, mások pedig ténykérdésként a szakmai testületek hatáskörébe utalják azt.

Jól jelzi érvelésünket, miszerint az alkotmánybíróági mérlegelést a természettudományos érvek nem teszik kiüresítetté, hanem ellenkezőleg, megalapozzák, erősítik azt, hogy ugyanazon ténybeli alapból ugyanazon jog alapján a 39/2007. (VI. 20.) AB határozat különvéleményében Kovács Péter és Lenkovics Barnabás alkotmánybírók a

²⁵ Gyórfi Tamás: A többségi döntés tartalmi korlátai és az alkotmánybíráskodás. In Jakab András – Körösnégyi András (szerk.): Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2012, 36. o.

²⁶ Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon az adatvédelmi ombudsman alapjog-értelmezése. L'Harmattan, Budapest, 2022, 68. o.

²⁷ COVID-19 and mandatory vaccination: Ethical considerations Policy brief 30 May 2022. WHO-2019-nCoV-Policy-brief-Mandatory-vaccination-2022.1-eng.pdf. Bár az AB határozat egy korábbi WHO állásfoglalásra mutat rá, amely már nem elérhető ezen a linken: <http://www.who.int/vaccines-documents/>.

kényszervédőoltás elrendelését is alkotmányosnak tekintik. Kovács Péter alkotmánybíró szerint: „a védőoltások hatályos magyarországi rendszere megítélésem szerint olyan beavatkozást jelent az emberi jogokba, ami nem lépi túl sem a szükségesség (amit a többségi határozat is elismer), sem az arányosság kereteit (...).”

A 2012/B/1991 AB határozat a fertőző betegségek és a járványok megelőzése érdekében szükséges járványügyi intézkedésekről szóló ekkor hatályos népegészségügyi rendeletet vizsgálta.²⁸ A rendelet értelmében a fertőzés elhárítása céljából a megyei közegészségügyi intézet a lakosság meghatározott részének vagy egyes korosztályoknak a szűrővizsgálatát rendelheti el, ha a tárgyévet megelőző évben a *tuberculosis incidencia* értéke a területén meghaladta a 250/0000-et. Ezen túl, a városi közegészségügyi intézet elrendelheti egy meghatározott közösség (pl. bentlakásos intézmény, munkahelyi kollektíva, lakóközösség, büntetés-végrehajtási intézet) szűrővizsgálatát, amennyiben a közösségben friss tbc-s megbetegedés fordult elő.

Az Alkotmánybíróság megítélése szerint az ügyben a korlátozás oka a járványügyi közérdek volt: a fertőző betegség minél korábbi felismerése, forrásainak felkutatása, illetve a fertőzés veszélyének elhárítása. Az indítványozó álláspontjával ellentétben az Alkotmánybíróság szerint tehát nem arról van szó, hogy a rendeletben foglalt szabályozás megsérti a tüdőszűrésre kötelezettek egészséghez való jogát, hanem arról, hogy önrendelkezési jogukat korlátozza a fenti alkotmányos cél érdekében.

Az Alkotmánybíróság természettudományos érvelést alkalmazott, amikor kifejtette, hogy a kifogásolt kötelező szűrővizsgálat olyan esetekben teszi kötelezővé a szűrővizsgálat elvégzését, amikor a gümőkóros megbetegedés előfordulásának veszélye egy adott közösségben megnő.²⁹ Az AB. hangsúlyozta, hogy a vizsgálat a járványügyi közérdekre hivatkozással – minimális sugárterhelés mellett – egy nem invazív vizsgálatot, egy nagyon enyhe beavatkozást tesz lehetővé.

Az Alkotmánybíróság megítélésében a kifogásolt rendelet járványügyi közérdekből az egyén önrendelkezési jogának, illetve testi integritáshoz fűződő jogának szükséges és arányos korlátozását jelentik.

A 3537/2021 (XII. 22.) AB határozat az egészségügyi dolgozók kötelező oltásával foglalkozik.³⁰ Az Alkotmánybíróság a panaszt elutasította. Az egészségügyi dolgozók az oltást elrendelő 449/2021. (VII. 29.) Kormányrendeletet támadták, miszerint az visszaélés szerűen kényszeríti az egészségügyben dolgozó munkavállalókat a védőoltás felvételére és ez sérti – egyebek mellett – az általános személyiségi jog részét képező testi integritáshoz való jogukat. A panasz természettudományos érvei rámutatnak, hogy a védőoltás elrendelése azzal a céllal történt (a panaszos szerint), hogy az átoltottsági statisztikát növeljék. Ugyanakkor, a gyorsított, ún. feltételes forgalomba-hozatali engedélyezési eljárásban kifejlesztett oltóanyagok közép- és hosszú távú mellékhatásai ismeretlenek, azaz azok felvétele a rendes eljárásban kifejlesztett „vakcinához képest fokozott kockázatot és kevesebb biztonságot jelent”. A panaszos rámutatott, hogy a védőoltás elmulasztásához fűzött joghátrány, azaz a munkaviszony quasi rendkívüli felmondással történő megszüntetése, olyan súlyú következményekkel jár, amely egyáltalán nincs arányban a pandémia visszaszorításának céljával és egyben észszerűtlen is, hiszen a panaszos szerint a jelenlegi fertőzöttségi mutatók és azok dinamikája egyáltalán nem indokolja újabb, rendkívüli intézkedések bevezetését, másrészt mindenki (a betegek számára

²⁸ 18/1998. (VI. 3.) NM rendelet 19. §-a alkotmányellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítvány.

²⁹ Ugyanakkor az AB felhívja a figyelmet arra a szintén természettudományos érvre, hogy a népegészségügyi rendelet szerint felesleges sugárterhelés elkerülésének érdekében a vizsgálatról el lehet tekinteni, ha valakin egy éven belül végeztek mellkas-átvilágítást, és nála gümőkóros elváltozást nem észleltek.

³⁰ A 3537/2021. (XII. 22.) AB határozat a koronavírus elleni védőoltás kötelező igénybevételéről szóló 449/2021. (VII. 29.) Korm. rendelet 1. § (6) és (8)-(10) bekezdése elleni alkotmányjogi panasz (egészségügyi dolgozók kötelező védőoltása).

is) elérhető a védőoltás, így immunizáltak lehetnek, harmadrészt az egészségügyben dolgozókra jelenleg is a legszigorúbb higiéniai és a fertőzési kockázatot kizáró protokoll van érvényben.

Érdekes természettudományos érv a német hadsereg hivatalos állományú tagjainak fent ismertetett panaszával ellentétben, hogy ebben a magyar ügyben a panaszos elismeri az oltások létjogosultságát, csak azok rá irányuló kötelező alkalmazását tartja szükségtelennek és aránytalannak. Eszerint a panaszos sem kérdőjelezi meg, hogy „a rendelkezésre álló oltások hatásosak és a gyártók által jelenleg ismert és publikált mellékhatásai a pandémia következményeinek tükrében elhanyagolhatóak”.

Ami a panaszos érvelésének arányossági részét illeti, rámutat, hogy sérti az arányosságot, hogy a rendkívüli felmondás helyett a Kormány az egészségügyi cél érdekében rendelkezhetett volna jogkövetkezményként többek között például az oltatlanok ideiglenes távmunkavégzéséről, a munkaviszonynak a veszélyhelyzet megszűnéséig tartó felfüggesztéséről, fizetés nélküli rendes vagy rendkívüli szabadságról és egyéb jogkövetkezményekről.

Az Alkotmánybíróság (természettudományos) érvelésében a különböző járványok okozta fertőzések az egyes emberek életére, de legalábbis egészségére nézve jelentenek magas fokú kockázatot. Ennélfogva a járványügyi intézkedések – így köztük a kötelező védőoltások – céljának alapjogi eredője az élethez való jog intézményvédelmi oldala, tehát az állam életvédelmi kötelezettsége. Az Alkotmánybíróság a tanulmányban vázolt szükségesség-arányossági teszt minden elemét külön vizsgálat alá vonta, így tulajdonképpen a természettudományos érvelés a szükségességi-arányossági teszten belül jelent meg a 3537/2021 (XII. 22.) AB határozatban. Itt az AB. visszautalt a tanulmányban említett három lépcsős tesztre. Az alapjog-korlátozási teszt első lépcsője annak meghatározása, hogy az indítványban szereplő alapjogba történt-e beavatkozás, azaz megállapítható-e érdemi összefüggés a támadott szabályozás és a megjelölt alapjog között. Az általános alapjog-korlátozási teszt második eleme a jogalkotói legitim cél vizsgálata. Ez – az AB szerint – következik az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdéséből, amely szerint „[a]lapvető jog más alapvető jog érvényesülése vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében [...] korlátozható”. Az Alkotmánybíróság érvelésében „[á]ltalánosságban kijelenthető: a koronavírus-járvány leküzdése, ezen belül az egészségügyi, társadalmi és gazdasági hatásainak a csökkentése, a károk enyhítése olyan célok, amelyek alkotmányosan igazolják az alapjogok korlátozását”. Ráadásul, az AB érvelésében, az állam intézményvédelmi kötelezettségéből következik, hogy mások életének a védelme is olyan legitim cél, amely az alapvető jog korlátozását indokolja. Végzetül az arányosság körében – az Alkotmánybíróság gyakorlata alapján – az vizsgálandó, hogy az elérni kívánt cél fontossága és az ennek érdekében okozott alapjogsérelem súlya megfelelő arányban állnak-e egymással. Ennek megfelelően a jelen ügyben az alapjogkorlátozás arányosságának körében az élethez és az egészséghez való jog érvényesülése jelentette előnyöket kell összevetni az egészségügyi önrendelkezéshez való jogot ért korlátozásban megtestesülő hátrányokkal – mutat rá az AB.

Az Alkotmánybíróság kifejezetten természettudományos érvei szerint az AB-nek „célja nem lehet az, hogy a tudományos oldalról vitatott kérdésekben állást foglaljon”, de a testület az adott időpontban „meghatározó tudományos világkép” figyelembevételével jár el. Ezért az Alkotmánybíróság az oltások alkalmasságát a koronavírus-járvány leküzdésére tényként elfogadja. E mellett rögzítette, hogy a járvány leküzdésének a leghatékonyabb, más alternatívával nem rendelkező módja az oltás felvétele, a társadalom minél szélesebb átoltottsága. Ez bizonyos ágazatokban, területeken, emberek egy csoportja körében kiemelt fontosságú. Nyilvánvalóan ilyen terület az egészségügy. Az AB érvelésében, az indítványozók sem hivatkoztak a járvány leküzdésének más olyan formájának létezésére, amely az oltási programhoz hasonló hatékonysággal bírna és a betegekkel való személyes kapcsolatot igénylő egészségügyi tevékenységek körében alkalmazható lenne (vö. az érintett foglalkoztatottak

izolációja). A tanulmány rámutat, hogy itt tulajdonképpen az Alkotmánybíróság nem tartja kizártnak, hogy „ellenbizonyítást fogadjon el” a járvány leküzdésének más olyan formájáról, amely az oltáshoz „hasonló hatékonysággal bírna”, amennyiben ilyen bizonyítékot a panaszos felmutat. Ilyen tényre azonban az indítványozók nem hivatkoztak.

E helyütt utalt az Alkotmánybíróság a nyilvánosságban is megjelenő, azon adatokra, amelyek alátámasztják, hogy az oltás felvétele után kisebb a valószínűsége a megfertőződésnek, s ennek bekövetkezése esetében is jellemzően enyhébb lefolyású a betegség. Az Alkotmánybíróság hangsúlyozza a korábbi döntéséhez hasonlóan, hogy „[a] ma meghatározó tudományos világkép alapján a WHO és más globális intézmények, szerveződések kampányt folytatnak a minél szélesebb körű vakcináció érdekében, mert az oltás alkalmas arra, hogy a járványt megfékezze, annak negatív társadalmi és gazdasági hatásait mérsékelje.”

A fentiekén túl, említést érdemel a 27/2021. (XI. 5.) AB határozat, amely a veszélyhelyzet egyes korlátozó rendelkezéseinek alkotmányosságát vizsgálta.³¹ Az indítványozó az Alaptörvény XV. cikkének (2) bekezdésével kapcsolatban kifejtette, hogy a járványügyi védekezés szempontjából a megkülönböztetés és a korlátozás nyilvánvalóan ésszerűtlen, szükségtelen és aránytalan, tudományos tényekkel, empirikus adatokkal nem igazolható. A kifogásolt rendelet ugyanis a járványügyi korlátozások részleges feloldását nem szakmai, járványügyi érvekkel, hatástanulmánnyal magyarázza, hanem a nemzeti konzultáció eredményére hivatkozik. Ez pedig az indítványozó érvelésében tudománytalan.

III. Összefoglaló

Összefoglalva, ezen tanulmányban azt igyekeztünk bemutatni, hogy az európai (és számos tengeren túli) alkotmánybíróság (vagy fellebbviteli bíróságok) által használt szükségességi-arányossági tesztbe tudatosan és észrevétlenül is „betüremkedik” a természettudományos érvelés. Álláspontunk szerint ez a változás a közegészségügyi területén nemcsak *de lege lata*, hanem *de lege ferenda* változásokat idézett elő.

A tanulmány érvelésében, a közegészségügy területén olyan mérhető adatok befolyásolják az alapjog-korlátozás szükségességét, amelyek a természettudomány nyelvén kifejezhetők. Példának okáért, a járványok idején a különleges helyzet alapjog-korlátozással járt. Ilyenkor többek között a kijárási tilalom elrendelésénél (mint mozgásszabadság korlátozásánál) vagy a kötelező maszkviselésnél, illetve a kötelező védőoltás bevezetésénél a szükségesség-arányosság meghatározásakor jelentőséggel bír, hogy a járvány milyen súlyos, hány áldozata van, milyen a betegség transzmissziós sebessége, tehát milyen mérhető következményei vannak a fertőzésnek.

A tanulmány fő állítása, hogy a (köz)egészségügyi alapjogok korlátozása esetén az alapjogok ütközése és korlátozhatósága megítélésben a természettudományos érvelésnek új, központi szerepe lesz az alkotmánybíráskodásban. Végző soron a védőoltások és a legtöbb közegészségügyi intézkedés alkotmánybírósági felülvizsgálata kapcsán figyelembe kell venni, hogy ezek az állami intézkedések (törvények, vagy legtöbbször kormányrendeletek) emberalkotta válaszok egy természetben előforduló veszéllyel szemben. Az alkotmányos felülvizsgálat ezért helyes, ha integrálja természettudományos érveket is (*de lege ferenda*).

A tanulmányban foglalkoztunk a mérlegelési tesztek természetével. Álláspontunk, hogy a szükséges és arányos mérlegelési teszt elkerülhetetlen esetlegességét az csökkenti a legjobban, ha minél inkább törekszik a bíróság a jogbiztonság érdekében a

³¹ A 27/2021. (XI. 5.) AB határozat a veszélyhelyzet idején alkalmazandó védelmi intézkedések második üteméről szóló 484/2020. (XI. 10.) Korm. rendelet egyes rendelkezései alaptörvény-ellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló alkotmányjogi panaszok elutasításáról

természettudományos érvek beemelésére a mérlegelési tesztjébe. Kevesebbet téved az az Alkotmánybíróság/Legfelsőbb Bíróság, amely például a karantén szabályok elrendelésénél, a maszkviselés kötelezővé tételénél vagy a védőoltások alkotmányosságánál a mérlegelés tárgyává a tudományos tényeket teszi, mint az a bíróság, amely általában a „társadalom védelmére” vagy más absztrakt jogi tárgyra hivatkozva akarja feloldani a jogi feszültséget.

Álláspontunk szerint, a természettudományos érvelésnek kettős „haszna” lehet. Egyrészt nagyobb pontossággal látszik, hogy az alapjog védelme (emberi méltóság védelme, mozgásszabadság biztosítása, privát szféra, vallásszabadság védelme) milyen alkotmányos céllal áll szemben. A közérdekre hivatkozás (vagy az Európai Emberi Jogi Egyezmény egyéb generálklauzulájára, úgy, mint közbiztonság, közegészségügy, stb. hivatkozás) túlzottan tág értelmezési tartományt nyit a jogalkalmazónak. Ezzel szemben, amennyiben például közintézményeket a kormányzat bezár, iskolákat lezár, akkor a mérlegelés alapja a megbetegedések száma és súlyossága, a halálozások száma vagy a betegség transzmissziós sebessége lehet. Ilyenkor a valósághoz közelebb mérlegelési szempontokat vizsgál a bíróság, mintha valamilyen generálklauzulára kénytelen az alapjog korlátozását alapozni.

Másrészt, minden alkotmányos döntést annak igazolhatósága legitimál.³² Amennyiben az alkotmányos döntés széles igazolhatóságára számítunk – amely egy világjárvány visszaszorításában elengedhetetlen –, akkor érvelésünknek nemcsak jogszerűnek, de alátámasztottnak és hitelesnek kell lennie érvelésünknek. Ezt a legitimitást a tényyszerűség erősíti. A jelen tanulmány érvelésében a tényyszerűséget a természettudományos érveken keresztül lehet biztosítani.

Felhasznált irodalom

Alexy, Robert: Constitutional Rights and Proportionality. In *Revus – Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law*, Vol. 22, 2014 pp. 51-65. <https://doi.org/10.4000/revus.2783>

Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon: Az adatvédelmi ombudsman alapjog-értelmezése. L'Harmattan, Budapest, 2021.

Barak, Aharon: Proportionality *stricto sensu* (balancing). In Bix, Brian – Spector, Horacio (szerk.): *Rights: Concepts and Contexts*. Routledge, London, 2012¹.

Barak, Aharon: *Proportionality, Constitutional Rights and their Limitations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139035293>

Bongiovanni, Giorgio – Sartor, Giovanni – Valentini, Chiara (szerk.): *Reasonableness and Law*, Springer, Dordrecht, 2009. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8500-0>

Engle, Eric: The History of the General Principle of Proportionality: An Overview. In *Dartmouth Law Journal*, Vol. 10, 2012.

Gravagna, Katie – Becker, Andy – Valeris-Chacin, Robert – Mohammed, Inari – Tambe, Sailee – Awan, Fareed A. – Toomey, Traci L. – Basta, Nicole E.: Global assessment of national mandatory vaccination policies and consequences of non-compliance. Vol. 38, Issue 49, 17 November 2020, pp. 7865-7873. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2020.09.063> és

³² Györfi Tamás: A többségi döntés tartalmi korlátai és az alkotmánybíráskodás. In Jakab András – Körösenyi András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2012. 36. o.

<https://www.sciencedirect.com/journal/vaccine>

Győrfi Tamás: A többségi döntés tartalmi korlátai és az alkotmánybíráskodás. In Jakab András – Körösenyi András (szerk.): Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2012.

Győrfi Tamás: „Jogi Érvelélmélet”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogbölcsélet Rovat, Rovatszerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-erveleselmelet> (2021).

Hungler Sára: Compulsory Vaccination and Fundamental Human Rights in the World of Work. In *Studia Iuridica Lublinensia*, Vol. 31, No. 1, 2022, pp. 63-77.

Huscroft, Grant (szerk.): *Proportionality and the Rule of Law Rights, Justification, Reasoning*, Western University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107565272>

Huscroft, Grant – Miller, Bradley W. – Webber, Grégoire (szerk.): *Proportionality and the Rule of Law, Rights, Justification, Reasoning*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107565272>

Katsoni, Spyridoula: What Does the Vavříčka Judgement Tell Us About the Compatibility of Compulsory COVID-19 Vaccinations with the ECHR? *Völkerrechtsblog*, 21. 04. 2021, DOI: 10.17176/20210421-100920-0.

Peters, Anne: A plea for proportionality: A reply to Yun-chien Chang and Xin Dai. In *I-CON*, Vol. 19, No. 3, 2021, pp. 1135–1145.

Petersen, Niels: Alexy and the “German” Model of Proportionality: Why the Theory of Constitutional Rights Does Not Provide a Representative Reconstruction of the Proportionality Test. In *German Law Journal*, Vol. 21, No. (2), 2020, pp. 163-173. doi:10.1017/glj.2020.9

Budai Katalin Edina¹

Variációk a jogászi hűség témájára: két politikafilozófiai megközelítésen alapuló jogi etikai koncepció²

Absztrakt:

Az elméleti jogi etika a jogászi hivatás szerepspecifikus etikai koncepcióival foglalkozó, joggyakorlaton orientálódó elméleti diszciplína, amely az 1970-es években indult fejlődésnek az Egyesült Államokban. A tudományos diskurzus első évtizedeit az erkölcsfilozófiai megközelítések dominálták (első hullám), a 2000-es évektől kezdve azonban ezeket fokozatosan háttérbe szorították a politikaifilozófiai alapokra épülő elméletek (második hullám). Ebben a tanulmányban Daniel Markovits és W. Bradley Wendel jogi etikai koncepcióit mutatom be, akik a második hullám meghatározó képviselőiként egyaránt a politikai legitimitást tekintették a legfontosabb kritériumnak a jogi intézmények, a hozzájuk kapcsolódó jogászi szerep és az ilyen szerepben cselekvő személyek megítélése szempontjából; ráadásul elméleteik kulcsfogalma is azonos: a hűség. Mindezen hasonlóságok ellenére, a két szerző etikus jogászi viselkedésről vallott nézetei jelentősen eltérnek egymástól.

Kulcsszavak: jog és erkölcs, jogi etika, szerepmorál, politikafilozófia, második hullám

Abstract:

Theoretical legal ethics is a practice-oriented theoretical discipline concerned with the role-specific ethical concepts of the legal profession, which emerged in the United States in the 1970s. The first decades of scholarly discourse were dominated by approaches based on moral philosophy (first wave), whereas from the 2000s these were gradually side-lined by theories rooted in political philosophy (second wave). In this paper, I discuss the ethical concepts of Daniel Markovits and W. Bradley Wendel, two key figures of the second wave, both of whom identified political legitimacy as the most important criterion for assessing legal institutions, the legal role associated therewith and the persons acting in such role; in addition, their theories were built on the same central idea: fidelity. Despite these similarities, the two authors' views on what constitutes ethical behaviour for lawyers differ significantly.

Keywords: law and morality; legal ethics; role morality; political philosophy; second wave

¹ A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola doktorandusza.

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.22

I. Bevezetés

Jelen tanulmány előzménye a Jogelméleti Szemle 2023/1. számában megjelent „*Lehet egy jó jogász jó ember? A jogi etika erkölcsfilozófiai megközelítései*” című írásom, amely az elméleti jogi etika (*theoretical legal ethics*)³ kialakulásának történeti háttérét és a jogi etikai diskurzus első évtizedeit mutatta be nagy vonalakban. A hivatkozott cikk és ez a tanulmány is annak az elhatározásnak az eredményeként született meg, amelynek célja – egy doktori kutatás részeként – az angolszász jogirodalom által kimunkált főbb elméleti jogi etikai irányzatok és koncepciók átfogó magyar nyelvű feldolgozása és megismertetése a jogi etika iránt érdeklődő hazai közönséggel. Fontosnak tartom itt is már az elején hangsúlyozni, hogy a téma szerzői döntően a jogász (*lawyer*) és az ügyfél (*client*) közötti kapcsolatot elemezve közelítik meg az etikai kérdéseket, ezáltal a „jogászi szerepnek” egy – a magyar terminológiához képest – szűkebb értelmezése indokolt ebben a kontextusban, mégpedig azokra a professziókra vonatkoztatva, amelyeknél ügyfél vagy kvázi-ügyfél⁴ részére történik jogi szolgáltatásnyújtás.⁵ A továbbiakban tehát ez a fogalomhasználat lesz irányadó.

Az elméleti jogi etika a jogászi hivatás szerepspecifikus etikai koncepcióival foglalkozó, joggyakorlaton orientálódó elméleti diszciplína, amely az 1970-es években indult fejlődésnek az Egyesült Államokban. Nagyjából az ezredforduló környékéig – amely időszakra az elméleti jogi etika első hullámaként szokás hivatkozni –, az erkölcsfilozófiai megközelítések domináltak a tudományos diskurzust.⁶ Az etikusok akkoriban az individuális jogászra, mint morális ágensre összpontosítottak és elsősorban arra kerestek választ, hogy a jogászi szerep adhat-e, illetve milyen körben adhat felmentést a hivatásgyakorló számára a hétköznapi vagy általános erkölcsi normák alól.⁷ A szerepmoralitással kapcsolatos viták keresttüzében az amerikai gyakorló jogászok által hagyományosan elfogadott és alkalmazott úgynevezett *sztenderd koncepció* (*standard conception*) állt, amely szerint a jogászoknak buzgón elő kell mozdítaniuk ügyfeleik törvényes céljait (*pártfogás elve*), miközben erkölcsi semlegességet kell tanúsítaniuk e célok és az azok eléréséhez használt törvényes eszközök iránt (*semlegesség elve*), továbbá erkölcsileg nem felelősek azokért a „járulékos károkért”, amelyeket a képviselőjük során előidéznek (*számonkérhetőség hiányának elve*).⁸ A sztenderd koncepciót támogató teoretikusok – például Monroe Freedman, Charles Fried és Stephen L. Pepper – úgy látták, hogy az amorális jogászi szerep morálisan igazolható, értéket képvisel, így aki ennek megfelelően jár el, az erkölcsös ember. Ezzel szemben a sztenderd koncepció kritikussai (a moralisták) – élükön olyan meghatározó személyiségekkel mint Richard Wasserstrom, William Simon, Gerard Postema és David Luban – csak nagyon szűk körben tartották elfogadhatónak a morális semlegességet a hivatásgyakorlás során, és paradigmaváltást sürgettek a jogi etikában. A két tábor képviselői évtizedeken keresztül polemizáltak egymással olyan kérdésekről, mint a jogász és az ügyfél közötti kapcsolat erkölcsi súlya, az ügyfél-autonómia értéke és a kontradiktórius rendszer morális jelentősége.⁹ Ezek a viták azonban nem vezettek különösebb eredményre, a gyakorlati

³ Az angol terminológiában egyaránt használatos a filozófiai jogi etika (*philosophical legal ethics*) kifejezés is. Lásd pl. Luban, David – Wendel, W. Bradley: *Philosophical Legal Ethics: An Affectionate History*. In *Georgetown Journal of Legal Ethics*, Vol. 30, No. 3, 2017, 337-364. o. DOI: 10.31228/osf.io/fh6ry

⁴ Ilyennek tekinthető pl. a jogtanácsosok esetében a munkáltató. Egyes szerzők még a köztisztviselő jogászok és az ügyészek esetében is értelmezhetőnek tartják az „ügyfél” fogalmát – a kormányt vagy az állampolgárokat érve alatta – azzal a megkötéssel, hogy az ügyfélérdek meghatározása ilyenkor speciális megközelítést igényel (pl. a pernyertesség mellett az igazság érvényre juttatása is szempont). Lásd például: Fried, Charles: *The Lawyer as Friend: The Moral Foundations of the Lawyer-Client Relations*, 1076. o. In *Yale Law Journal*, Vol. 85, No. 8, 1976, 1060-1089. o. DOI: 10.2307/795584

⁵ Ennek legtipikusabb példája az ügyvédi tevékenység.

⁶ Luban – Wendel: i.m. 337. és 339. o.

⁷ Uo. 339. és 351-352. o.

⁸ Uo. 343. o.

⁹ Uo. 337., 341-352. o.

jogászai tevékenységet pedig továbbra is a sztenderd koncepcióra épülő hagyományos szerepfelfogás dominálta.¹⁰ A 2000-es évek környékén azonban megjelent a teoretikusoknak egy új generációja, amelynek képviselői másfajta irányból közelítették meg a jogi etika problémáit. A hangsúlyt az individuális jogász életének erkölcsi aspektusairól a társadalmi aspektusokra helyezték át, friss lendületet adva ezáltal a tudományos diskurzusnak.¹¹ A perspektívaváltás leginkább az alábbi típusú érvelésben volt tetten érhető:

- 1) A jogi etika a politikafilozófia, nem pedig az erkölcsfilozófia tárgya.
- 2) A jogintézmények politikai funkciója a pluralista társadalomban a viták rendezése.
- 3) A fentiek megkövetelik, hogy az ügyvédek tartózkodjanak az ügyfeleikről alkotott erkölcsi ítéletektől, tisztában legyenek a szerepükkel, miszerint ügyfeleik képviselőiként járnak el és kövessék az etikai kódexekben foglalt előírásokat.¹²

Ennek az argumentációnak a különböző változataival találkozhatunk az elméleti jogi etika második hullámához tartozó szerzők – például Daniel Markovits, Tim Dare, W. Bradley Wendel, Kate Kruse vagy Alice Woolley – írásaiban.¹³ Hangsúlyozni kell azonban, hogy a hagyományos jogászai szerepfelfogás kérdése a politikafilozófiai irányzat képviselőit is megosztotta. Ezt illusztrálандó, az alábbiakban két amerikai teoretikus, Daniel Markovits és W. Bradley Wendel jogi etikai koncepcióit fogom ismertetni. Esetükben azért is érdekes téma a sztenderd koncepcióhoz való eltérő viszonyulás vizsgálata, mert amellet, hogy mindketten a politikai legitimitást tekintették a legfontosabb kritériumnak a jogi intézmények, a hozzájuk kapcsolódó jogászai szerep és az ilyen szerepben cselekvő személyek megítélése szempontjából, elméleteik kulcsfogalma is azonos: a *jogászai hűség*.

II. Hűség az ügyfél iránt: Daniel Markovits jogi etikája

II.1. Remény egy jól megélt életre

Daniel Markovits – a Yale Egyetem jogászprofesszora – 2008-ban megjelent *A Modern Legal Ethics: Adversary Advocacy in a Democratic Age* című könyvében a hivatásetikák alapvető feladataként annak kifejtését jelölte meg, hogy „a szóban forgó szakmára jellemző cselekedetek, kötelezettségek és jellemvonások miként illeszthetők be egy jól megélt életbe.”¹⁴ Bizonyos foglalkozások esetében – mint például az orvosi hivatás – ez egy örömteli vállalkozás. Az orvosi munka alapvető etikai vonzerejét ugyanis soha nem lehet komolyan kétségbe vonni, ezért hivatásetikája elsősorban azzal foglalkozik, hogy rögzíti azokat az értékeket, amelyek ezt a vonzerőt alátámasztják, és elemzi azokat a marginális eseteket – mint például az életvégi ellátás –, amelyeknél nem egyértelmű, hogy a hivatkozott értékek milyen magatartást tesznek ajánlatossá.¹⁵ Más foglalkozások esetében – ilyen például a kínvállatói munka – viszont egy szükségszerűen kellemetlen kihívásról van szó. A kínvállató szakmai kötelezettségeit ugyanis

¹⁰ Woolley, Alice: If Philosophical Legal Ethics is the Answer, What is the Question? 985. o. In The University of Toronto Law Journal, Vol. 60, No. 4, 2010, 983-1001. o. DOI: 10.3138/utlj.60.4.983

¹¹ Luban – Wendel: i.m. 352. o. és Woolley: i.m. 987. o.

¹² Luban – Wendel: i.m. 354. o.

¹³Uo. 354. o.

¹⁴ Markovits, Daniel: A Modern Legal Ethics: Adversary Advocacy in a Democratic Age. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2008, 1. o. DOI: 10.1515/9781400828982

¹⁵ Uo. 1. o.

végső soron nem lehet másnak tekinteni, mint az erkölcsös élettől való elszakadásnak, ezért annak szakmai etikája elkerülhetetlenül csak álca lesz, amely egy alapvetően degenerált foglalkozás etikai hiányosságait igyekszik elfedni.¹⁶ Létezik a foglalkozásoknak egy harmadik csoportja is. Ide tartoznak azok a szakmák, amelyek kétségtelenül rendelkeznek bizonyos etikai vonzerővel, de nyilvánvaló etikai hiányosságokat is mutatnak. Esetükben tehát kérdéses, hogy az azok gyakorlójaként megélt életet lehet-e egyáltalán jól megélt életnek tekinteni.¹⁷ A jogász hivatást – alapvetően az ügyvédi típusú tevékenységet értve ezalatt¹⁸ – Markovits a foglalkozásoknak ebbe a harmadik csoportjába sorolta, mivel az egyrészt szorosan kapcsolódik az igazságszolgáltatásban részt vevő személyek iránti tisztelet alapvető etikai ideáljához, másrészt vannak morálisan aggályos aspektusai is. Az ügyvédek ugyanis nem törekednek közvetlenül és pártatlanul az igazságosságra, hiszen elsődleges feladatuk ügyfeleik lojális képviselése.

II.2. Jogász bűnök

Markovits az ügyvédi tevékenység vizsgálatának eredményeként arra a megállapításra jutott, hogy a jogászoknak hivatásukból adódóan, szükségszerűen el kell követniük bizonyos jogász bűnöket (*lawyerly vices*).¹⁹ Ez, álláspontja szerint, alapvetően a kontradiktórus képviselő sajátosságaira vezethető vissza.²⁰ Az igazságszolgáltatás célja ugyanis a legitim vitarendezés, a legitimitáció pedig a folyamatban való affektív (érzelmileg elkötelezett) részvételtől függ.²¹ Így ahhoz, hogy ez a cél megvalósulhasson, a bírósági eljárásban résztvevők mindegyikének részcélokat kell követniük: a bírónak az igazságot kell keresnie és igazságosságra kell törekednie, a feleknek szabadon kell élniük a jogszabályok által számukra biztosított lehetőségekkel, az ügyvédeknek pedig pártfogó lojalitást kell tanúsítaniuk az ügyfeleik iránt.²² Így alakul ki az a *morális munkamegosztás*, amely összességében a legjobban szolgálja az igazságszolgáltatás célját, és amely ezáltal pártatlan morális szempontokkal igazolható.

Tehát az ügyvédek, miközben ügyfeleiket a jogi eljárások során képviselik, közvetlenül egyáltalán nem törekednek az igazságosságra. Az ügyvéd-ügyfél kapcsolatot az ügyvédi

¹⁶ Uo. 1. o.

¹⁷ Uo. 1. o.

¹⁸ A *Bevezetésben* rögzített fogalomhasználati elvet és a fenti 3. lábjegyzetben írt magyarázatot Markovits esetében ki kell egészíteni azzal, hogy ő elméletének alkalmazási köréből kifejezetten kizárta az államot képviselő jogászokat. Erről részletesebben lásd a lenti 19. és 47. lábjegyzeteket.

¹⁹ Uo. 25. o.

²⁰ Uo. 2. o., 41-42. o. Markovits a kontradiktórus rendszer jelentőségének hangsúlyozása ellenére sem szűkíti le etikájának alkalmazási körét az alapvetően ilyen eljárási szabályokkal operáló jogrendszerekre. Azt is hangsúlyozza továbbá, hogy elmélete a peres képviselőt ellátó ügyvédekén túl azokra a jogászokra is érvényes, akik a jogrendszer működését meghatározó strukturális munkamegosztás *árnyékában* tevékenykednek (pl. tanácsadói szerepben). Ugyanakkor az államot képviselő hivatásgyakorlók esetében az állami autoritás legitimitációjára nincs szükség, hiszen maguk is az autoritást képviselik, így rájuk más etikai szabályok vonatkoznak, mint az ügyvédi típusú tevékenységet végzőkre.

²¹ Ez a legitimitációs követelmény az erkölcsi pluralizmus közvetlen következménye, mivel a pluralista társadalmakban egyszerűen nem léteznek olyan szabályozási elvek, amelyekben az erkölcsi és politikai viták valamennyi szereplője egyetértene. Lásd: Markovits, Daniel: Three Issues in Legal Ethics, 1003. o. In The University of Toronto Law Journal, Vol. 60, No. 4 (Fall), 2010, 1003-1010. o. DOI: 10.3138/utlj.60.4.1003

²² Uo. 1003. o.

lojalitás (*lawyer loyalty*),²³ az ügyfélkontroll (*client control*)²⁴ és a jogi érdekérvényesítő-képesség (*legal assertiveness*)²⁵ elvei szabályozzák, amelyek megkövetelik az ügyvédektől, hogy ügyfeleik érdekeit tiszteletben tartva és utasításaiknak megfelelően járjanak el, háttérbe szorítva személyes benyomásaikat arról, hogy mi igaz vagy tisztességes.²⁶ Az említett három elv összhangban áll a szakmai elhatárolódás (*professional detachment*) doktrínájával is, amelynek értelmében az ügyvédek feladata ügyfeleik szolgálata, nem pedig a felettük való ítélkezés; azaz személyes megítélésüktől függetlenül, egyformán kell szolgálniuk ügyfeleiket, ideértve az olyan ügyek támogatását is, amelyekről magánemberként az a véleményük, hogy el kellene bukniuk.²⁷

A fentiekre tekintettel, az ügyvédek részéről teljesen elfogadható, sőt bizonyos esetekben tőlük el is várható, hogy másokban olyan képzeteket tápláljanak, amelyekről személy szerint azt gondolják, hogy hamisak. Például blöffölhetnek az egyezségi tárgyalásokon, alááshatnak őszinte tanúvallomásokat, illetve olyan jogi érveket hozhatnak fel, amelyeket bíróként elutasítanak. Röviden: „*az ügyvédeknek hazudniuk kell.*”²⁸ Ügyfeleik érdekeinek előmozdítása megkövetelheti továbbá, hogy – a jogszabályok által formálisan biztosított – olyan stratégiai lehetőségeket is kihasználjanak, amelyekről személy szerint úgy vélik, hogy az ügyfeleiket valójában nem illethetik meg. Például alkalmazhatnak olyan taktikákat, amelyek az eljárás elhúzódtatását eredményezik, vagy előterjeszhetnek pusztán stratégiai céllal különböző igényeket. Röviden: „*az ügyvédeknek csalniuk kell.*”²⁹

Az a gondolat, hogy az ügyvédek szakmai bűnöket követnek el, vagy hétköznapi nyelven fogalmazva „hazudnak” és „csalnak,” sok jogászban kellemetlen, visszataszító érzést kelt. Ők elutasítják és nehezményezik ezeket a vádakokat, még akkor is, ha az ügyfelek irányába tanúsítandó általános elfogultság követelményével egyetértenek.³⁰ Az ügyvédek ilyen intuitív tiltakozása – és annak intenzitása – a jogászi bűnök elkövetésének vádjával szemben Markovits szerint ugyanakkor nem kezelhető pusztán defenzív önáltatásként, hanem önmagában is komoly jelentőséggel bír a jogi etika szempontjából.³¹ Egyértelművé teszi ugyanis, hogy a jogászi bűnök pártatlan morális érvekkel történő igazolása önmagában nem elég ahhoz, hogy a jogászi hivatás etikai értékét alátámassza, ugyanis az ügyvéd személyes integritásának – azaz első személyű erkölcsi ambícióinak – megóvására nem kínál megoldást.³² Markovits szerint mégis van mód arra, hogy az ügyvédi hivatás megőrizze etikai vonzerejét és érdemes legyen az elköteleződésre: a jogászi bűnök vádjai megfelelő védekezéssel elháríthatók. A védekezés alapjául szolgáló argumentáció pedig a *hűség* (*fidelity*) fogalmára épül.

²³ Az ügyvédi lojalitás – vagy másként fogalmazva buzgó érdekképviselő (*zealous advocacy*) – elve azt a követelményt takarja, hogy az ügyvéd elszántan képviselje az ügyfél érdekeit a jog határain belül. Ennek az elsődleges kötelezettségnek a betartását további másodlagos kötelezettségek is szolgálják, amelyek legekleatásabb példáját az összeférhetlenségi szabályok jelentik. Lásd: Markovits 2008: 27-28. o.

²⁴ Az ügyfélkontroll elve azt a követelményt takarja, hogy az ügyvédek ne csak az ügyfelek érdekeinek érvényesítésére, hanem egyszerre az ügyfelek által meghatározott célok elérésére törekedjenek, azok instrukcióinak megfelelően. Mindezt pedig olyan módon tegyék, hogy az ügyfelek által elérni kívánt célok az ügyvéd által alkalmazott eszközök megválasztásában is tükröződjenek (például, ha az ügyfél által elérni kívánt cél agresszív keresztkérdések útján történő tanúkihallgatást igényel, akkor az ügyvédnek így kell eljárnia). Lásd uo. 28-31. o.

²⁵ A jogi érdekérvényesítő-képesség elve feljogosítja az ügyfeleket arra, hogy akár indokolatlan jogi követeléseket is előterjessenek, és feljogosítja az ügyvédeket arra, hogy ebben támogassák őket. Lásd uo. 31-34. o.

²⁶ Uo. 3. o.

²⁷ Uo. 80-81. és 88. o.

²⁸ Uo. 3. o.

²⁹ Uo. 4. o.

³⁰ Uo. 4. és 35. o.

³¹ Uo. 35. o.

³² Uo. 2. o., 98-99. o., 103-104. o., 115-117. o.

II.3. Hűség és negatív képesség

A szakmai elhatárolódás doktrínája és az ügyfélkontroll elve olyan megkülönböztető jelleget kölcsönöz az ügyvédi lojalitásnak, amely a lojalítás más, hétköznapi megjelenési formáira – mint például a barátság vagy a bajtársiasság – nem jellemző. Nevezetesen, hogy az ügyvédnek nem csak mások érdekeihez képest kell az ügyfele érdekeit előtérbe helyeznie, hanem az ügyfél nézőpontjával is azonosulnia kell. Markovits ezt az attitűdöt hűségnek nevezi, és az ügyfél történetéhez való hűséget érti alatta; ez pedig nem más, mint a megbízó történetének empatikus megragadása, valamint személyes meggyőződéstől és értékítéletektől mentes képviselete.³³ Ennek szemléltetése érdekében Markovits egy meglepő analógiát alkalmaz; az ügyvédek a költőkhöz hasonlítja és a hűséget, mint jellegzetes jogászi erényt, az úgynevezett *negatív képesség (negative capability)* gyakorlásával azonosítja.³⁴ Ez a John Keats költőtől kölcsönzött koncepció a mások iránti nyitottságra és az előítéletektől való mentességre épül.

Keats azt vallotta, hogy a költő negatív képessége kitüntetett módon szolgálja mind a vers tárgyát, mind a közönségét. Markovits szerint a negatív képesség ezen két oldala megfeleltethető az ügyvédi tevékenység egy-egy aspektusának, amelyek együttesen nyilvánulnak meg a jogászi hűség erényében:

- 1) A vers tárgyának szolgálata abban mutatkozik meg, hogy a költő képes önmagát eltüntetni, elveszíteni személyiségét, és egyfajta médiumként működni egy másik testet öltve, ezáltal lehetővé tenni egy különben néma testnek a megszólalását. Az ügyvéd ugyanígy köteles háttérbe szorítani önmagát az általa képviselt igények és ügyek tekintetében, így lehetővé tenni, hogy az ügyfél rajta keresztül nyilvánuljon meg az eljárásban.³⁵
- 2) A vers közönségének szolgálata abban mutatkozik meg, hogy a költő „*képes megmaradni bizonytalanságok közepette, titkok, kétségek közt, anélkül, hogy irritáló módon kapkodna a tények s a ráció után,*”³⁶ megelégedve féligazságokkal, ezáltal betekintést nyerni olyasmibe, ami mások számára láthatatlan.³⁷ Az ügyvéd esetében ez annak felel meg, hogy a saját ítélőképességét félretéve képes egy vita bármelyik oldalát képviselni anélkül, hogy irritáló módon igyekezne állást foglalni az adott ügyvel kapcsolatban, valamint – sajátos kifinomultsággal és kivételesen gyakorlatias képzelőerővel – képes egymással összeegyeztethető lehetőségek kidolgozására ott, ahol mások csak egymásnak ellentmondó bizonyosságokat látnak.³⁸

A negatív képesség gyakorlását feltételező hűség, mint jellegzetes jogászi erény, azért bír kiemelt jelentőséggel Markovits jogi etikájában, mert elképzelése szerint ez teszi lehetővé a jogászi bűnök szerepalapú átfogalmazását, amely nélkülözhetetlen az ügyvédi hivatás etikai vonzerejének alátámasztásához.

³³ Uo. 92-93. o.

³⁴ Uo. 93-95. o.

³⁵ Uo. 93. o.

³⁶ Péter Ágnes fordítása.

³⁷ Uo. 94. o.

³⁸ Uo. 94. o.

II.4. A jogászi bűnök szerepalapú átfogalmazása mint az integritás megóvásának eszköze

A sztenderd koncepció védelmezői általában a kontradiktórius rendszer kifogására hivatkozva utasítják vissza a jogászi erkölcstelenség vádját. Eszerint az ügyvédi képviselet elengedhetetlen részét képezi annak a morális munkamegosztásnak, amely *összességében* – ezért pártatlan morális érvekkel igazolható módon – a legjobban szolgálja az igazságszolgáltatás célját. Markovits szerint ugyanakkor ez az utilitarista – vagy harmadik személyű – megközelítés legfeljebb annak igazolására alkalmas, hogy az ügyvédek hasznos dicstelen alakok.³⁹ Márpedig a legtöbbjük egyáltalán nem akar ebbe a kategóriába sem tartozni. Markovits ezért kidolgozott egy első személyű megközelítést alkalmazó igazolási elméletet, amely a személyes integritás megőrzését hivatott biztosítani. Ennek lényege, hogy a hűség – mint jellegzetes jogászi erény – a negatív képesség gyakorlását feltételezve lehetővé teszi, hogy az ügyvédek a jogászi bűnök hétköznapi megfogalmazásait átalakítsák a jogászi szerepkörben megvalósított sajátos cselekedet-leírásokká. Így az ügyvéd azt mondhatja, hogy amikor olyan állításokat fogalmaz meg, amelyeket ő maga sem tart igaznak, illetve olyan cselekményeket végez, amelyeket ő maga is tisztességtelennek tekint, akkor valójában nem hazudik vagy csal, hanem – a negatív képességét gyakorolva – az ügyfél *szócsövének*, illetve *bajnokának* szerepét tölti be.⁴⁰

A jogászi bűnök szerepalapú átfogalmazásának lehetősége tehát eszközt biztosít ahhoz, hogy a jogászi bűnök vádjait az ügyvédek sikeresen elhárítsák. Így az első személyű és harmadik személyű megközelítést egyszerre alkalmazó jogi etika már alkalmas lehet a jogászi hivatás etikai vonzerejének alátámasztására.⁴¹ Ennek azonban van két további feltétele is Markovits elmélete szerint:

- 1) Az ügyvédi szerepnek tartalmi *szempontból* alkalmasnak kell lennie egy olyan vonzó szerepetika alátámasztására, amelyre hivatkozással racionalizálhatóak a szokásos első személyű erkölcsi ambícióktól eltérő szakmai etikai normák.⁴²
- 2) Ennek a szerepetikának *ténylegesen elérhetőnek* kell lennie az ügyvédek számára. Azaz, az ügyvédeknek képesnek kell lenniük a szakmai etika által megfogalmazott sajátos törekvésekkel való azonosulásra és a mindennapi személyes etikai elvárásokkal szembeni folyamatosan ellenállásra.⁴³

II.5. Az ügyvédi szerep erkölcsi súlya

A jogászi bűnök szerepalapú átfogalmazásának sikerességéhez tehát elengedhetetlen az, hogy az ügyvédi tevékenység tartalma olyan erkölcsi súlyt adjon magának a szerepnek, amely valóban vonzóvá teszi annak sajátos etikáját. Ezt az erkölcsi súlyt Markovits szerint az ügyvédi szerep bírósági döntéseket *legitimáló hatása* adja, amely a hűségre mint jellegzetes jogászi erényre épülő hivatásgyakorlás révén valósul meg. Gondolatmenete a következő: a társadalmi együttélés alapvető nehézségét a pluralista demokráciákban az jelenti, hogy az emberek

³⁹ Markovits felhívja a figyelmet arra, hogy a kontradiktórius rendszer kifogását ellenző moralista jogi etikusok is az etikai pártatlanság képviselői, csak ők annak egy második személyű, kantianus megközelítését tekintik irányadónak, és arra alapozva tiltakoznak az ügyfél érdekében kívül mindenki más érdeket figyelmen kívül hagyó buzgó pártfogói képviselet ellen. Lásd: Uo. 131. o. és 139. o.

⁴⁰ Uo. 165. o.

⁴¹ Uo. 155., 161-163. o.

⁴² Uo. 164. o.

⁴³ Uo. 166. o.

konfliktusokba keverednek egymással, amikor arról van szó, hogy hogyan kellene a közös ügyeiket intézni. Ezért szükség van valamilyen döntési mechanizmusra ahhoz, hogy a közösségen belüli vitákat fel lehessen oldani. A bírósági eljárások ilyen mechanizmusként funkcionálnak a modern demokráciákban. Mivel azonban az értékpluralizmus következtében egyszerűen nem léteznek olyan szabályozási elvek – ideértve az igazságosság elvét is –, amelyekben az erkölcsi és politikai viták valamennyi szereplője egyetértene, ezt a mechanizmust valamilyen módon legitimálni kell.⁴⁴

Markovits úgy gondolta, hogy a bírósági döntést az ügyfelek eljárásban való elkötelezett részvétele legitimálja, amely az ügyvédek lojális közreműködése révén valósulhat meg a legmesszemenőbben.⁴⁵ Az ügyvédi hűség és a negatív képesség gyakorlása megerősíti az ügyfeleknek a döntéshozatali mechanizmus iránti elköteleződését, továbbá a megfelelő ügyvédi részvétellel folyó eljárás átalakítja a felek közötti viták természetét: (i) a magánjellegű sérelmeket általánosabb formában fogalmazza meg, (ii) mérsékeli az ésszerűtlen elvárásokat és (iii) a nyers követeléseket észérvektől függő jognyilatkozatokká formálja, ezáltal implicit módon felszínre hozza azok gyengeségeit. Mindezekre tekintettel a bíróság döntését még a vesztes fél is könnyebben lesz hajlandó elfogadni.⁴⁶ Az ügyvédi szerep legitimáló hatása természetesen a peres eljárásoknál érzékelhető a legerőteljesebben.⁴⁷ Ugyanakkor – közvetett módon – azoknál az ügyeknél is érvényesül, amelyeket kevésbé formális keretek között rendeznek a felek. Sőt, azoknak az ügyvédeknek a munkájára is alkalmazandó az elmélet, akik pusztán a jogrendszer működését meghatározó strukturális munkamegosztás *árnyékában* tevékenykednek, mint amilyenek például a tranzakciós és a szabályozási kérdésekkel foglalkozó, tanácsadási tevékenységet folytató ügyvédek.⁴⁸

A fentiekre tekintettel, Markovits álláspontja szerint a sikeres jogi etika elméleti lehetősége adott, így már csak az a kérdés, hogy az a modernitás körülményei között vajon ténylegesen elérhető-e az ügyvédek számára.

II.6. Az integritás megőrzésének lehetősége a valóságban

Az utolsó próbatételt a jogi etika sikeressége szempontjából a tényleges megvalósíthatóság jelenti. Markovits arra a megállapításra jutott, hogy az elméletben működőképes jogi etikai koncepciója ezen a ponton fut zátonyra napjainkban, mert a modernitás lehetetlenné teszi az ügyvédek számára annak gyakorlati megvalósítását. Ahhoz ugyanis, hogy egy társadalmi szerep képviselői fenntarthassák az integritást megőrző, szerepalapú cselekedet-leírások megfelelő átfogalmazásának lehetőségét, az adott társadalmi csoportnak *autoritatívan izoláltnak* kell lennie, biztosítva tagjai számára a szükséges erőforrásokat ahhoz, hogy ellenálljanak a hétköznapi erkölcsi ideáloknak és helyettük sajátos, szerepalapú első személyű alternatívákat konstruálhassanak.⁴⁹ Mára azonban az Amerikai

⁴⁴ Éppen ezért a legitimitáshoz képest az igazságosság követelménye csak másodlagos. Lásd uo. 177-178., 191. o.

⁴⁵ Uo. 182. és 184-188. o. Természetesen a (megfelelő) jogi képviselet nem feltétlenül elérhető mindenki számára. Ez ugyanakkor nem befolyásolja azt az állítást, hogy az ügyvédi képviselet és az ítéletek legitimitációja között normatív kapcsolat áll fenn. Lásd uo. 202. o.

⁴⁶ Uo. 188-189. o.

⁴⁷ Ebből a szempontból annak sincs jelentősége, ha egy jogrendszer inkább inkvizitórius – és nem kontradiktórius – jellegű eljárási szabályokat alkalmaz. Lásd uo. 15., 125. és 177.o.

⁴⁸ Uo. 177. o. Akikre viszont egyértelműen nem vonatkozik Markovits jogi etikája, azok az államot képviselő jogászok (például kormánytisztviselők, ügyészek). Esetükben ugyanis az állami autoritás legitimitációjára nincs szükség, hiszen maguk is az autoritást képviselik. Tőlük az igazság keresése elvárt, mégpedig „pozitív képesség” gyakorlása útján. Lásd uo. 14. és 173. o.

⁴⁹ Uo. 243. o.

Egyesült Államokban az ügyvédi önszabályozás elve erőteljesen csorbult, a jogászok társadalmi homogenitása megszűnt, az ügyvédek pedig meghatározott ügyekre specializálódnak, ezáltal egyre inkább azonosulnak az általuk képviselt ügyfelek vagy ügyek bizonyos típusaival, ami a negatív képesség gyakorlását ellehetetleníti. Ezek a fejlemények a szerepmoralitás alapfeltételét szüntették meg Markovits álláspontja szerint, így az ügyvédek nem kerülhetik el tragikusan dicstelen sorsukat.⁵⁰

III. Hűség a jog iránt: W. Bradley Wendel jogi etikája

III.1. A közélet autonóm erkölcsisége és a jogi etika

W. Bradley Wendel – a Cornell Egyetem jogászprofesszora – Markovitshoz hasonlóan úgy gondolta, hogy a jogi etika a politikafilozófia, nem pedig a morálfilozófia territóriumához tartozik, azonban ez a megközelítés nála nem a sztenderd koncepció igazolásához vezetett. 2010-ben megjelent *Lawyers and Fidelity to Law* című könyvében a hagyományos jogászi szerepfelfogáshoz és az azt bíráló moralista jogi etikai megközelítésekhez képest egy harmadik elméleti lehetőséget vázolt föl a jogászok számára: *a jog iránti hűség koncepcióját*.⁵¹ Jogi etikájának alapvetése, hogy a modern democráciákban a joghoz való hűség elve közvetlenül a jognak, mint olyan politikai intézménynek a jelentőségéből fakad, amely egyfelől képes rendezni a normatív vitákat az erkölcsileg plurális társadalmakban (funkcionális érv), másfelől – a demokratikus jogalkotási folyamatok révén – tiszteletben tartja a polgárok egyenlőségét és méltóságát (normatív érv).⁵² Egyetértett a sztenderd koncepció alap gondolatával, miszerint a jogászok által betöltött különleges társadalmi szerep speciális erkölcsi normák alkalmazását indokolja és egyben kizárhatja olyan megfontolások figyelembevételét, amelyeket egy szerepen kívül cselekvő személynek nagyon is számításba kellene vennie; azonban nem értett egyet azokkal, akik emiatt amorális etikaként hivatkoztak a jogászokra irányadó szerepspecifikus erkölcsi kötelezettségek rendszerére.⁵³ A szerző egyik fő mondanivalója éppen az volt, hogy a jogászi szerephez kapcsolódó normák jelentős morális súllyal bírnak, csak éppen a közélet autonóm erkölcsiségéből fakadnak.⁵⁴

III.2. Funkcionális érv a jog iránti hűség koncepciója mellett

Wendel – az elméleti jogi etika második hullámának képviselőire jellemző módon – a jogrendszer pluralista democráciákban betöltött szerepéből indult ki az elméletében. Ezekben a társadalmakban sokféle erkölcsi és vallási meggyőződéssel rendelkező ember él együtt, polgáraik – Jeremy Waldron szóhasználatával élve – a „politika körülményei” („*circumstances*

⁵⁰ Uo. 214-241. o.

⁵¹ Wendel, W. Bradley: *Lawyers and Fidelity to Law*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2010, 6. o. DOI: 10.1515/9781400836581 David Luban szavaival élve, álláspontjával az „arisztotelészi közéletet” kívánta képviselni két szélsőség között. Lásd Luban, David: *Misplaced Fidelity*, 677. o. In *Texas Law Review*, Vol. 90, 2012, 673-690. o.

⁵² Wendel 2010: 89-104. o. A funkcionális és normatív érvek ilyen szétválasztása Katherine R. Kruse recenziójában jelenik meg. Lásd: Kruse, Katherine R.: *Fidelity to Law and the Moral Pluralism Premise*, 657-658. o. In *Texas Law Review*, Vol. 90, No. 3, 2012, 657-672. o.

⁵³ Wendel 2010: 7., 18. és 23. o.

⁵⁴ Uo. 7. o.

of politics”) között léteznek:⁵⁵ az adott közösség számára fontos kérdések széles köréről kell konkrét döntéseket hozniuk, de a közösséget alkotó egyének között mély nézeteltérések vannak a kívánatos döntések tartalmát tekintve, hiszen gyakran teljesen mást gondolnak arról, hogy mit jelent a jó élet, milyen célokat érdemes megvalósítani és milyen tények játszanak szerepet ezeknek a vitáknak a rendezésében.⁵⁶ A jogi etika pozitivista teoretikusaként Wendel akként érvelt, hogy a jog elsődleges funkciója a semleges jogalkotási eljárások révén annak biztosítása, hogy az igazságosságról és erkölcsről eltérő nézeteket valló személyek összehangolják tevékenységüket.⁵⁷ Azaz a jog olyan indokot szolgáltat a polgárok cselekvésére, ami háttérbe szorít minden más érvelést a vitatott mögöttes politikákról, ideértve különösen azokat, amelyek a jogszabály meghozatalához vezettek. Ez a gondolat a kizáró indokok koncepcióját a jogtudomány előterébe helyező Joseph Raz elméletén alapul, aki szerint a jog meghatározó fogalmi sajátossága, hogy autoritásigénnyel lép fel; az autoritással való rendelkezés pedig tartalomfüggetlen indokok létrehozását jelenti.⁵⁸

A fentieket Wendel egy szintén Raztól kölcsönzött példával is illusztrálta. Képzeljük el, hogy egy kereskedelmi szerződéssel összefüggésben a szerződő felek között komoly jogvita kerekedik. Mindkét fél meg van győződve a saját igazáról, senki sem képes a másik meggyőzésére, ugyanakkor szeretnék, ha a számukra kölcsönösen előnyös együttműködés a jövőben is folytatódna. Jogvitájuk eldöntése céljából ezért döntőbíróhoz fordulnak, vállalva, hogy az általa hozott döntést kötelezőnek fogadják el magukra nézve. Egy ilyen eljárásnak a legfontosabb következményei az alábbiak:

- 1) A döntés a felek saját indokainak a helyébe lép, azaz utána már nem lehet az eredeti indokok alapján cselekedni, kizárja azokat. Tehát a döntés által teremtett indok „kizáró indok” (*„exclusionary reason”*).⁵⁹
- 2) A döntés attól függetlenül kötelező a felekre nézve, hogy az szerintük érdemét tekintve helyes-e. Tehát a döntés által teremtett indok „tartalomfüggetlen indok” (*„content-independent reason”*).⁶⁰
- 3) A döntés ugyanakkor nem teljesen független a felek eredeti indokaitól, hiszen azokra támaszkodik: az egymással versengő indokok kiegyensúlyozásán és feloldásán alapul az egyik vagy a másik fél javára. Tehát a döntés által teremtett indok „függő indok” (*„dependent reason”*).⁶¹

Wendel mondanivalójának lényege, hogy amennyiben az emberek nem képesek megegyezni a cselekvés módjában, mindazonáltal egyetértenek abban, hogy valamit tenni kell, akkor a pathelyzet feloldásának egyetlen lehetőségét az jelentheti, ha alávetik magukat egy autoritással rendelkező személy vagy intézmény iránymutatásának. Azaz megegyeznek abban, hogy az autoritás által szolgáltatott indokot fogadják el a cselekvésük indokaként. A döntőbíró példa esetében az autoritás forrását a felek arra vonatkozó konszenzusa jelenti, hogy magukra nézve kötelezőnek fogadják el a döntést. A jog esetében az autoritás a politika körülményeiből fakad.⁶²

Wendel jogi etikai koncepciója azonban bizonyos szempontból eltér Raz elméletétől.

⁵⁵ Uo. 9. és 89-92. o.

⁵⁶ Luban – Wendel: i.m. 352. o.

⁵⁷ Wendel 2010: 97. o.

⁵⁸ Uo. 107-113. o.

⁵⁹ Uo. 111. o.

⁶⁰ Uo. 110. o.

⁶¹ Uo. 111. o.

⁶² Uo. 112. o.

Sokkal inkább normatív, mintsem fogalmi megközelítés jellemezi, ami azzal a következménnyel jár, hogy nála az autoritás által szolgáltatott indok bár nagyon nyomós, de nem feltétlenül kizáró indok a cselekvésre.⁶³ Kiindulópontja, hogy az embereknek tisztelettel kell bánniuk egymással a politika körülményei között, amit a semleges jogi eljárások tesznek lehetővé. A jogszabályok figyelmen kívül hagyásával a polgárok egymás iránt tanúsított tisztelete veszne el, ezért még az igazságtalan jog esetében is fennáll a jogkövetés kötelezettsége mindaddig, amíg az igazságtalanság nem megy túl egy bizonyos határon.⁶⁴ Hogy ez a határ hol húzódik, az az érintett személyek státuszának függvénye. „Egyszerű” állampolgárok esetében a jog *prima facie* cselekvési indoknak minősül, míg a jogászok esetében súlyosabb, *vélelmezett* cselekvési indokot szolgáltatnak a jogszabályok. Az előbbieknek tehát nagyobb terük van a jogszabályi rendelkezések figyelmen kívül hagyására – például polgári engedetlenség formájában – mint az utóbbiaknak, akiknek a különleges társadalmi szerepükhöz kapcsolódó jogaik és kötelezettségeik a jogszerűség tartományán belül értelmezendő a Hart-féle belső nézőpontnak megfelelően.⁶⁵ Ugyanakkor előfordulhat olyan helyzet, amikor az igazságtalanság annyira nyilvánvaló és a jogrendszer működésének eredménye oly mértékben elfogadhatatlan, hogy – mindent összevetve, nyugodt lelkiismerettel – senki sem gondolhatja, hogy a jogszabályok szerinti eljárás a helyes magatartás.⁶⁶ Ezek azonban egy konszolidált jogállamban marginális, ritka esetek, és a jogászoknak rendkívüli óvatossággal kell eljárniuk olyankor, amikor egy jogszabály igazságtalanságára vonatkozó saját véleményüket elégséges indoknak tekintik az illegitimitás megállapításához.⁶⁷ A tartalmi igazságtalanság ugyanis nem magától értendő egy pluralista társadalomban.⁶⁸

III.3. Normatív érv a jog iránti hűség koncepciója mellett

A jog iránti hűség koncepcióját alátámasztó normatív érv lényege, hogy a modern demokráciákban a jog olyan politikai intézmény, amely – a demokratikus jogalkotási folyamatok révén – biztosítja a polgárok egyenlőségének és méltóságának tiszteletben tartását. Az egymással egyet nem értő polgárok közötti egyenlőség és a mindenkit egyaránt megillető méltóság elismerése pedig alapvető korlátot állít a konfliktusok megoldására alkalmazott módszerek elé. Megköveteli, hogy az alkalmazott eljárás a lehető legnagyobb mértékben tiszteletben tartsa valamennyi polgár véleményét, összhangban azzal az igénnyel, hogy a vita végül ésszerű időn belül rendeződjön és a közösség egésze nevében egy olyan közös cselekvési irány kerüljön kijelölésre, amely a leginkább tükrözi a közösség tagjainak szándékát.⁶⁹

Wendel ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a jogalkotási eljárások legitimitásának nem feltétele, hogy azokat mindenki számára *ideális* módon bonyolítsák le; megteszi az „*elég jól*” is. Egy nem ideális szférában, mint amilyen a politika, a jog legitimitásához elegendő, ha a jogszabályokat olyan eljárások alkalmazásával alkotják meg, amelyek a polgárok részvételét

⁶³ Uo. 113-114. o.

⁶⁴ Uo. 115. o.

⁶⁵ Uo. 61-63. és 177. o.

⁶⁶ Uo. 121. o. Például a zsidóságot érintő náci törvények ebbe a kategóriába tartoznak az amerikai teoretikus szerint. Ugyanakkor Wendel érvelése eltér a radbruch-i formulától. A jogkövetési kötelezettség hiányát ő nem alapozza, hogy az ilyen törvények nélkülözik a jogi jelleget, hanem arra, hogy az ilyen jogszabályok meghozatalához vezető eljárások nem biztosították megfelelően a polgárok egyenlőségének és méltóságának tiszteletben tartását (sőt, kifejezetten a polgárok egy nagyobb csoportjának elnyomását célozták). Lásd uo. 96-97. o. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben tehát a jog iránti hűség koncepcióját megalapozó normatív érv kiüresedik.

⁶⁷ Uo. 105. o.

⁶⁸ Uo. 88. o.

⁶⁹ Uo. 98-99. o.

abban a mértékben teszik lehetővé, ami egy nagyméretű, sokszínű, decentralizált társadalomban elvárható.⁷⁰ Ha ugyanis az eljárásoknak kellően tisztességesnek kellene lenniük ahhoz, hogy senki se kifogásolhassa azok méltányosságát, akkor a jogrendszer alkalmatlan lenne arra, hogy segítségével a társadalom túllépjen a politika körülményein.⁷¹ Márpedig – Wendel álláspontja szerint – a normatív viták jogi feloldása a legtöbb, amit az emberek tehetnek egy olyan társadalom tagjaiként, amelyet folyamatos és komoly nézeteltérések jellemeznek. Ez teszi lehetővé ugyanis a *hozzávetőleges egyenlőség* (*rough equality*) és a *méltóság* (*dignity*) elismerése alapján történő cselekvést, *elfogadhatóan tisztességes* (*tolerably fair*) eljárások révén.⁷²

III.4. Jog iránti hűség koncepciója vs. sztenderd koncepció

Wendel jogi etikájában a különleges társadalmi szerephez kapcsolódó indokok (másodlagos indokok) főszabály szerint kizárják az olyan indokok (elsődleges indokok) alapján történő cselekvést, amelyekre a hasonló helyzetben lévő, szerepen kívüli cselekvőknek tekintettel kellene lenniük.⁷³ Elmélete tehát ugyanúgy a szerepmoralitás koncepciójára épült, mint a hagyományos jogászai szerepfelfogást tükröző sztenderd koncepció, ugyanakkor – egyéb vonatkozásokban – komoly kritikákat fogalmazott meg azzal szemben:

- 1) *Elutasította a pártfogás elvét.* Wendel álláspontja szerint a jogász feladata az ügyfél jogszerű igényeinek (*legal entitlements*) az érvényesítése, nem pedig minden olyan előny megszerzése, amely a jog által gyakorlatilag elérhető.⁷⁴ Szerepe – megbízója jogi képviselőjeként – az ügyfelet jogszerűen megillető igények által definiált, ezek határozzák meg feladat- és hatáskörének minimumát és maximumát. Eljárása során tehát nem lehet tekintettel ezeken túl sem az ügyfél egyéb érdekeire, sem pedig az általános erkölcsi normák szerinti követelményekre.⁷⁵ Azaz Wendel nem pusztán a hagyományos ügyvédi szerepfelfogás szerinti pártfogás elvét utasította el, hanem a helyette kínált moralista alternatívát is.
- 2) *Elutasította a semlegesség elvét.* A sztenderd koncepció szerinti semlegesség elve értelmében a jogászoknak erkölcsi közömbösséget kell tanúsítaniuk az ügyfelek céljai és az azok eléréséhez használt törvényes eszközök iránt. A jog iránti hűség koncepciója azonban nem semleges, hanem a politikai értékek iránt elkötelezett. Távlati vagy intézményi perspektívából tekint az etikai kérdésekre, így elutasítja azt a moralista megközelítést is, miszerint eseti elemzésekkel kellene egy adott helyzetben eldönteni, hogy

⁷⁰ Uo. 99. és 114. o.

⁷¹ Uo. 102. o.

⁷² Uo. 102. és 114. o.

⁷³ Uo. 20-21. o.

⁷⁴ A jogszabályon, bírósági vagy más hatósági határozaton, illetve a felek jognyilatkozatán alapuló – megfelelően értelmezett – anyagi és eljárási jogokat értette ez alatt, sem többet, sem kevesebbet. Lásd: uo. 50. o.

⁷⁵ Uo. 49-54. o. Így nem igazolhatók például az olyan trükkök, illetve technikák, mint az igazmondó tanú destruktív keresztkérdések útján történő kihallgatás, a perek szándékos elhúzása vagy költségesebbé tétele stb. (azzal, hogy büntetőügyekben valid érvek szólnak ezek elfogadhatósága mellett is). Lásd uo. 191. o. Ugyanakkor az ügyfelet megillető, de az általános igazságérzetet sértő elévülési kifogásról történő ügyfél-tájékoztatás, illetve az ilyen kifogás érvényesítése a jogi eljárások során kifejezetten etikusnak számít és el is várt Wendel koncepciója szerint, csakúgy, mint az ügyfél felé fennálló titoktartási kötelezettség tiszteletben tartása még akkor is, ha ez másoknak szenvedést okoz, vagy másokat veszélybe sodor. Pl. *Lake Pleasant* ügy és *Splaudig v. Zimmerman* ügy. Lásd uo. 30., 72-74. o. és 174. o.

mit követel meg az erkölcs vagy az igazságosság.⁷⁶ Mégpedig azért, mert az ilyen fogalmak tartalmával kapcsolatos normatív nézeteltérések teszik eleve szükségessé a jogot.⁷⁷

- 3) *Elutasította a számonkérhetőség hiányának elvét.* A sztenderd koncepció szerinti számonkérhetőség hiányának elve értelmében a jogászok erkölcsileg nem tartoznak felelősséggel eljárásukért, amennyiben a pártfogás és a semlegesség alapelveinek megfelelően képviselik ügyfeleiket. Wendel ezzel szemben úgy vélte, hogy a jogászok erkölcsileg felelősek a tetteikért, ám ez a felelősségük a jog, nem pedig az egyének felé áll fenn. Az intézményi szerepet betöltők tehát nem „az erkölcs aláásói”, hanem a moralitás olyan felfogásához hűek, amelynek alapját az eljárási értelemben vett igazságosság képezi.⁷⁸

III.5. A piszkos kezek problematikája

Az ügyfelek képviselete olykor olyan eljárásokban való közreműködést igényel egy jogász részéről, amelyeket ő személy szerint őszintén és komolyan helytelenít. A szerepspecifikus kötelezettségek ilyenkor felülírják az általános erkölcsi szabályokat, tehát az ügyvéd köteles a megbízó jogszerű igényeit érvényesíteni. A jogász ezekben a helyzetekben ugyanakkor érezheti úgy, hogy „bepiszkolta a kezét”. Wendel szerint ez teljesen normális és annak a jele, hogy a szerepében eljáró személy képes több szempontból – azaz a politikai és a hétköznapi erkölcsi értékeket, illetve a cselekvő személyétől független és az arra tekintettel fennálló tényezőket figyelembe véve – is értékelni a cselekményét.⁷⁹ Úgy gondolta továbbá, hogy az ilyen helyzetekkel kapcsolatos tapasztalatok, úgynevezett *morális emlékeztetők* (*moral reminders*) formájában, utólag hatással lehetnek az erkölcsileg érzékeny személyek magatartására, annak ellenére is hogy az azokat kiváltó helyzetben – a hivatásetikai normákkal összhangban – a cselekvő döntését nem befolyásolták.⁸⁰ Ez a hatás pedig kétféleképpen nyilvánulhat meg. Egyfelől a jogászok a morális emlékeztetők hatására később jobban felismerhetik az értékkonfliktusok elkerülésének lehetőségeit a munkájuk során; így például nem feltételezik automatikusan, hogy ügyfeleik maximálisan ki kívánják használni a törvények adta jogosultságait, miközben lehetséges, hogy az adott körülmények között szeretnének hétköznapi erkölcsi értelemben is helyesen cselekedni.⁸¹ Másfelől a morális emlékeztetők utólagos erkölcsi jóvátételekre ösztönözhetik őket. Például a Ku-Klux-Klán képviseletét ellátó ügyvéd később vállalhat *pro-bono* ügyeket az arra rászoruló fekete közösség megsegítése céljából. Wendel ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nincs mindig lehetőség egy jogász által okozott eseti igazságtalanság adekvát módon történő kompenzálására.⁸²

III.6. A jogértelmezés határai: belső szemlélet és kontextusfüggőség

A jogász szerep jogszerű igények általi szigorú behatárolása elvezet a jog helyes

⁷⁶ Uo. 27. o.

⁷⁷ Uo. 210. o.

⁷⁸ Uo. 156-159. o.

⁷⁹ Uo. 170. o.

⁸⁰ Uo. 171-172. o.

⁸¹ Uo. 172-173. o.

⁸² Uo. 173. o.

értelmezésének és kiszámíthatóságának kérdéséhez. Sokan azt gondolják, hogy a jog nyelvezete a végtelenségig manipulálható, és egy elég ügyes jogász képes azt az ügyfél elvárásainak megfelelően addig csűrni-csavarni, amíg az a megbízó elképzeléseinek meg nem felel.⁸³ Wendel – Hart jogelméletére támaszkodva – akként érvelt, hogy a jogi etika nem alapozható a jog ilyen külső szemléletére, amely nélkülözi a jogszabályokkal való azonosulást, és pusztán azok kijátszására, szankcióinak megkerülésére törekszik.⁸⁴ A jogi etikának a jog belső szemléletén kell nyugodnia, amely azonosul a jogszabályokkal és azokat a magatartás irányítóiként fogadja el és alkalmazza.⁸⁵

Wendel etikája feltételezi a racionális értelmezés alapján plauzibilisen fennálló jogszerű igények és a szemfényvesztő követelések közötti különbségtétel lehetőségét, tehát a jog mérsékelt kiszámíthatóságának a felfogásából indul ki.⁸⁶ Eszerint létezik a jogszabályok jelentéstartalmának egy olyan skálája, amelyhez észszerű értelmezés útján el lehet jutni.⁸⁷ Ugyanakkor az, hogy ez a skála milyen széles, azaz, hogy a mérlegelési folyamatban mekkora a jogász mozgástere, Wendel elmélete szerint *kontextusfüggő*. Ez azt jelenti, hogy a jóhiszemű jogértelmezés határai a jogász által betöltött szereptől függően lehetnek tágabbak vagy szűkebbek. A jogász központi feladata pedig ennek megfelelően mérlegelni, hogy az ügyfele rendelkezik-e jogosultsággal az adott célok megvalósításához.⁸⁸ A jog iránti hűség koncepciója a tranzakciós és tanácsadói munkát végző jogászokkal szemben támasztja a legszigorúbb értelmezési követelményeket, a legjobb ítélőképesség szerinti mérce előírásával.⁸⁹ Tanácsadóként a jogász kötelessége, hogy őszinte, objektív véleményt mondjon ügyfelének a jogról, még akkor is, ha ez eltér attól, amit az ügyfél hallani szeretne. Peres ügyekben ugyanakkor nagyobb mozgástér áll a jogászok rendelkezésére; ők kevésbé alátámasztott jogi érveket is felsorakoztathatnak ügyfelük jogi pozíciójának támogatására az észszerűség határain belül. Ennek oka, hogy peres eljárások esetében a bíró, illetve a szembenálló fél jogi képviselőjének funkciója révén a jogrendszer megfelelő kontroll-mechanismusokkal operál, így a jogszerűség határainak feszegetése még előremutató is lehet a jogfejlesztés szempontjából.⁹⁰ Végül a legnagyobb szabadsággal a büntetőügyekben eljáró védőügyvéd rendelkezik, aki még akkor is etikusán használhatja fel a vádlott védelméhez rendelkezésre álló jogi eszközöket, ha tisztában van annak bűnösségével; az ő esetében ugyanis a jóhiszemű jogértelmezés követelménye alárendelődik a büntetőügy vádlottját megillető védelemhez való alkotmányos jognak.⁹¹

IV. Záró gondolatok

A XXI. század eleje a jogi etikai gondolkodás irányváltásáról szólt. A hangsúly az individuális jogász életének erkölcsi aspektusairól fokozatosan a társadalmi aspektusokra helyeződött át. A teoretikusok a jogász szerepet a politikai intézmények és eljárások olyan részeként kezdték el kezelni, amelynek célja a közösség irányítása a pluralista társadalmakban. Az elméleti jogi etika politikafilozófiai irányzatának két meghatározó képviselőjeként Markovits és Wendel is a politikai legitimitást tekintették a legfontosabb kritériumnak a jogi

⁸³ Uo. 53. o.

⁸⁴ Uo. 53. és 61. o.

⁸⁵ Uo. 61. o.

⁸⁶ Uo. 69. o.

⁸⁷ Uo. 54. o.

⁸⁸ Uo. 56. o.

⁸⁹ Uo. 71. o.

⁹⁰ Uo. 71., 81-85. o.

⁹¹ Uo. 81-85., 187-188. o.

intézmények és a jogász szerep megítélése szempontjából. Amíg azonban Markovitsnál ez a megközelítés a sztenderd koncepció normatív értékének igazolásával párosult, addig Wendel elutasította a hagyományos jogász szerepfelfogást. A két szerző jogi etikája ugyanakkor nem állítható teljesen szembe egymással, hiszen Markovits szűkebben határozta meg azt a személyi kört, amelyre a negatív képesség gyakorlását feltételező jogász hűségre épülő elmélete alkalmazandó, kifejezetten kizárva abból az állam képviselőiben tevékenykedő jogászokat. Ennek a megszorításnak a jelentősége pedig különösen nyilvánvalóvá válik az olyan esetekben, mint a 2009-ben – azaz egy évvel Markovits fent tárgyalt jogi etikai koncepciójának publikálását követően – kiobbant úgynevezett „kínzási feljegyzések” („*torture memos*”) ügye.

Az Egyesült Államok történetének egyik legnagyobb visszhangot kiváltó jogi etikai botránya a terror elleni globális háborúban tett amerikai kormányzati intézkedésekkel, illetve az azokat jogilag igazoló memorandumokkal⁹² összefüggésben merült fel. Előzménye az volt, hogy Afganisztán lerohanását követően számos olyan al-Kaidával kapcsolatban álló személy elfogására került sor, akiknek információik lehettek a szervezet felépítéséről, illetve további tervezett akcióiról, azonban sokuk ellenállt a hagyományos, nem kényszerítő jellegű kihallgatási technikáknak. Az illetékes szervek ezért jogi állásfoglalásokat kértek azzal kapcsolatban, hogy megengedhető-e bizonyos kényszerítő jellegű vallatási módszerek alkalmazása a foglyokkal szemben. Az első körben felkért szakértők a genfi egyezményekben, valamint a háborús bűncselekményekről szóló törvényben (*War Crimes Act*) és a katonai igazságszolgáltatás egységes kódexében (*Uniform Code of Military Justice*) foglaltakra hivatkozva elleneztek a kényszerítő technikák alkalmazását. Donald Rumsfeld védelmi miniszter azonban elutasította az erőszakos módszerekkel kapcsolatos aggályait kifejező jogászok véleményét és az igazságügyi minisztériumhoz tartozó Jogi Tanácsadói Hivatal (*Office of Legal Counsel*; OLC) jogászához fordult, akik már a tőlük elvárt rugalmassággal értelmezték a vonatkozó jogszabályokat. Így az USA kormánya az OLC jogászáinak közreműködésével gyakorlatilag egy kínzási programot dolgozott ki, irányadó eljárásokkal, protokollokkal, jóváhagyott technikák listájával és a foglyok halálának elkerülését célzó biztosítékokkal.⁹³

A „kínzási feljegyzések” ügye érezhetően hatással volt az elméleti jogi etika második hullámának formálódására. Wendel a 2010-ben megjelent *Lawyers and Fidelity to Law* című könyvében az emberi jogok semmibe vételének példaként hozta fel az esetet,⁹⁴ és hivatkozási pontként többször is visszatért rá elméletének kifejtése során.⁹⁵ Egyértelművé tette azt is, hogy álláspontja szerint az OLC jogászáinak végzetes etikai hibát követtek el, amikor az alkalmazandó jogszabályok hű értelmezése helyett az elnök és a CIA elvárásainak való megfelelés vezérelte őket munkájuk során. A jog iránt tanúsított hűség nélkül ugyanis a jogász éppen azt a politikai intézményt ássa alá, amely egy szerepspecifikus etikai normarendszer eredőjeként magyarázatul szolgál a saját erkölcsi meggyőződésének félreállításához.⁹⁶

⁹² 2009-ben, az Obama-elnökség első hónapjaiban, az USA igazságügyi minisztériuma nyilvánosságra hozott négy, korábban titkosított feljegyzést, amelyeket a minisztériumhoz tartozó Jogi Tanácsadói Hivatal jogászáinak készítettek a terror elleni globális háború során alkalmazott / alkalmazni tervezett különböző vallatási módszerek megengedhetősége tárgyában. Ezekre a dokumentumokra szokása az elméleti jogi etikai szakirodalomban „kínzási feljegyzéseként” hivatkozni.

⁹³ Lásd Wendel 2010: 180-181. o. és Wendel, W. Bradley: *The Torture Memos and the Demands of Legality*. Cornell Legal Studies Research Paper No. 09-019, 2009, 1-3. o. DOI: 10.2139/ssrn.1422603.

⁹⁴ Wendel 2010: 1. o.

⁹⁵ Uo. 1., 15., 167., 177-184. o.

⁹⁶ Luban – Wendel: i.m. 357. o.

Felhasznált irodalom

Fried, Charles: The Lawyer as Friend: The Moral Foundations of the Lawyer-Client Relations. In Yale Law Journal, Vol. 85, No. 8, 1976, 1060-1089. o. DOI: 10.2307/795584 https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/23903316/Fried_Lawyer%20As%20Friend.pdf?sequence=3&isAllowed=y

Kruse, Katherine R.: Fidelity to Law and the Moral Pluralism Premise. o. In Texas Law Review, Vol. 90, No. 3, 2012, 657-672. o. <https://scholars.law.unlv.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1714&context=facpub>

Luban, David: Misplaced Fidelity. In Texas Law Review, Vol. 90, 2012, 673-690. o. <https://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1965&context=facpub>

Luban, David – Wendel, W. Bradley: Philosophical Legal Ethics: An Affectionate History. In Georgetown Journal of Legal Ethics, Vol. 30, No. 3, 2017, 337-364. o. DOI: 10.31228/osf.io/fh6ry <https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2686&context=facpub>

Markovits, Daniel: A Modern Legal Ethics: Adversary Advocacy in a Democratic Age. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2008. DOI: 10.1515/9781400828982

Markovits, Daniel: Three Issues in Legal Ethics. In The University of Toronto Law Journal, Vol. 60, No. 4 (Fall), 2010, 1003-1010. o. DOI: 10.3138/utlj.60.4.1003 <https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/3300/2.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

Wendel, W. Bradley: The Torture Memos and the Demands of Legality. Cornell Legal Studies Research Paper No. 09-019, 2009. DOI: 10.2139/ssrn.1422603.

Wendel, W. Bradley: Lawyers and Fidelity to Law. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2010. DOI: 10.1515/9781400836581

Woolley, Alice: If Philosophical Legal Ethics is the Answer, What is the Question? In The University of Toronto Law Journal, Vol. 60, No. 4, 2010, 983-1001. o. DOI: 10.3138/utlj.60.4.983

Képes, György¹**Erik Klipping’s royal charter of 1282:
background, provisions, significance²***Abstract:*

In the morning of 22 November 1286, a group of armed men dressed as monks murdered the Danish king Erik V known from his square-cut coins as “Erik Klipping”. The direct cause of the assassination was king Erik’s unpopular financial policy: he ordered all silver *pennings* circulating in his realm to be sent back to the royal treasury where they would be cut in order to mint new coins from the clipped parts,³ and imposed new taxes, too. However, another event made Erik even more famous in Danish history. He was the first king in Denmark who had to sign a royal charter (called “*håndfæstning*”), in many aspects reminiscent of the *Magna Carta Libertatum* or king Andrew II’s Golden Bull of Hungary.

Key words: Magna Carta, limits of royal power, limited monarchy, contractual monarchy

I. Political background: power struggles, internal and external conflicts

Erik V became king of Denmark as a child, in the middle of a political crisis, and his quarter-century reign was overshadowed by conflicts. His grandfather, Valdemar II made a typical mistake of medieval monarchs, that he did not want to exclude any of his sons from royal power.⁴ Thus, right after his death in March 1241, a chaotic period of almost hundred years followed in Denmark.⁵ As Helle Vogt cited the words of the medieval chronicle of the Ryd Abbey (*Annales Ryenses*) in her presentation at the Hungarian Academy of Sciences: “Most truly when he died, the crown fell off the head of the Danes. Since he died, the inhabitants started to quarrel and fight among each other, in all the neighbour countries they became a laughing stock”.⁶

In accordance with his will, two dukedoms were established in two separate regions of the kingdom. His eldest son called Erik became his successor to the throne of Denmark (as Erik IV), while his other two sons, Abel and Christopher became dukes. Abel received the dukedom of Slesvig (Southern Jutland), a territory repeatedly used for the purposes of *divisio regni*, while the youngest son Christopher became the duke of Lolland (an island located south from Zealand). The Valdemar-sons soon turned against each other, supported by magnates, who were

¹ PhD. habil., associate professor, Eötvös Loránd University, Faculty of Law, Department of History of the Hungarian State and Law.

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.38

³ According to Heikki Ylikangas, *klipping* (cutting of coins) was applied in Denmark in the early modern period, too. See Ylikangas, Heikki: The Crown and the Aristocracy in Co-operation in Denmark and Sweden (the “Aristocratic Regime”). In Kouri, Erkki I. – Olesen, Jens E. (eds.): The Cambridge History of Scandinavia. Vol. 2. 1520–1870. Cambridge University Press, Cambridge, 2016, 101–132., p. 131.

⁴ Kühle, Ebbe: Danmarks historie i et globalt perspektiv. Gyldendal, København, 2008, p. 65.; Findeisen, Jörg-Peter: Dänemark. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1999, p. 64.

⁵ Vogt, Helle: The Danish constitutional charter of 29 July 1282. In Balogh Elemér (ed.): Golden Bulls and Charters: European Medieval Documents of Liberties. Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Budapest, 2023, 139–150., p. 141.

⁶ Annales Ryensis, A. 1241. See Pertz, Georg H. (ed.): Monumenta Germaniae Historica, Tomus XVI. Hahn, Hannover, 1859, p. 407. (Source of the English translation: the slides of Helle Vogt’s presentation, 30.03.2022)

granted with landed properties throughout Denmark for their loyalty.⁷ The reduction of royal estates, and the consequent weakening of central power led to similar social and constitutional developments, as we could see in many other countries in Europe.

The first son, Erik IV was murdered in 1250 by a man of his brother Abel,⁸ while the latter lost his life only two years later in a military campaign against Dithmarschen.⁹ This is how the youngest son Christopher I came to power. However, Abel had a surviving son, Valdemar, who was reconciled by Christopher with the dukedom of Slesvig, but he and his successors continued to fight for royal power for almost a whole century. In addition, a serious conflict emerged between the king and the Church.¹⁰ The Archbishop of Lund *Jakob Erlandsen* issued a decree in 1256 declaring the liberty of the Church from royal jurisdiction and any services due to the king.¹¹ The rivalry escalated to the imprisonment of the Archbishop by the king in 1256, that was avenged three years later by the Abbot of Ryd Abbey: he made Christopher drink poisoned wine at a communion.¹²

Under such circumstances ascended the 10-year-old Erik V the throne in 1259. In the first years, the kingdom was governed by his mother Margrethe, who released Jakob Erlandsen from prison, but the latter did not forgive Christopher's family and went to exile. The conflict between the Archbishop (supporter of the Abel-branch) and Margrethe went on in a legal way before the Holy See, which solved the dispute with the usual compromise: Erik V was recognised as the king of Denmark, while Abel's younger son (also called Erik) was reconciled with the dukedom of Slesvig.¹³ After the duke's death in 1272, the *ducatus* was inherited by his minor son Valdemar Eriksen. In 1274, the son of Erik V, the later king Erik VI was born, who was accepted as the successor to the throne in 1276 by the majority of an assembly of ecclesiastical and secular aristocrats called *Hof* ("royal court"). However, one of the participants, Marshal *Stig Andersen Hvide*, possessor of huge estates in Jutland, disagreed with the decision, and he also opposed the new procedural rules introduced by Erik V for the cases of *crimen laesae maiestatis*.¹⁴

A rebellion broke out in several parts of the country. Moreover, Valdemar Eriksen reached the age of majority in 1282, and urged Erik V to install him in the dukedom of Slesvig

⁷ Hørby, Kai: Royal Administration and Finances. Denmark. In Pulsiano, Phillip – Wolf, Kirsten: *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. Routledge, New York, 1993, 538–539., pp. 538–539.

⁸ Abel took an (almost certainly false) oath with twelve oath-helpers to be innocent in his brother's assassination, that is why he could follow him on the throne. See e.g. Hoffmann, Erich: *Königserhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1976, p. 128.; Andersen, Per: *Legal Procedure and Practice in Medieval Denmark*. Brill, Leiden–Boston, 2011, p. 16.

⁹ Vogt, Helle: The Function of Kinship in Medieval Nordic Legislation. Brill, Leiden–Boston, 2010, p. 47.; Kjær, Lars: Feasting with Traitors. Royal Banquets as Rituals and Texts in High Medieval Scandinavia. In Jeziński, Wojtek et al. (eds.): *Rituals, Performatives, and Political Order in Northern Europe, c. 650–1350*. Brepols Publishers, Turnhout, 2015, 269–294., p. 285.

¹⁰ Findeisen: op. cit., p. 67.; Skovgaard-Petersen, Inge: The Danish kingdom: consolidation and disintegration. In Helle, Knut (ed.): *The Cambridge History of Scandinavia. Volume 1: Prehistory to 1520*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 353–368., p. 353.; Bohn, Robert: *Dänische Geschichte*. C. H. Beck, München, 2001, p. 27.; Bagge, Sverre: *Cross & Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*. Princeton University Press, Princeton, 2014, p. 159.

¹¹ Skovgaard-Petersen: op. cit., p. 365.

¹² Hundahl, Kerstin: Placing Blame and Creating Legitimacy: the Implications of Rügish Involvement in the Struggle over the Succession amidst the Danish Church Strife c. 1258–1260. In Hundahl, Kerstin et al. (eds.): *Denmark and Europe in the Middle Ages, c.1000–1525: Essays in Honour of Professor Michael H. Gelting*. Routledge, London–New York, 2014, 269–286., p. 278. See also Findeisen: op. cit., p. 67.; Rying, Bent: *Danish in the South and the North. The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs*, København, 1988, p. 45.

¹³ Hoffmann 1976, p. 134. (It should be noted that Erik Abelsen had already "inherited" the dukedom of Slesvig in 1257, with the death of his brother Valdemar (Abelsen), but then Christopher refused to install him.)

¹⁴ Hoffmann 1976, p. 135.; Vogt 2023, p. 143.

with full powers. For all these reasons, the meetings of the *Hof* were more frequently held.¹⁵ On 19 March 1282, at such an occasion, the king solemnly promised to convene the *Hof* at least once a year. Four months later, at the subsequent meeting, the magnates managed to get the king to confirm his promises in writing. This royal charter dated on 29 July 1282 is the first royal charter in Danish history referred to as “*håndfæstning*”.¹⁶

II. Emergence of a new social and political elite in 13th century Denmark

The custom that all free men were entitled to take part in public affairs, whether the discussion was on a political issue, or it was about a criminal or private law dispute, was not just kept throughout the Viking age, but also at the time of Danish medieval monarchy. The traditional locations for discussing public affairs were the districtual and provincial assemblies called *ting*. Decisions of major significance, also including the election of kings, were made at the provincial assemblies (*landstings*) amongst which the *tings* held in Viborg (Jutland), Arnedal (Scania), and Ringsted (Zealand) had the biggest say.¹⁷ According to the Prologue of the famous law book *Jyske Lov* of 1241, “That law which was given by the king and taken by the land” could not be either changed or abolished by the king “without the consent of the land, unless [it] is openly against God”.¹⁸

This law book was promulgated by Valdemar II at a meeting with magnates. From this event, that strange duality can be well seen which had become a characteristic of Danish society until the middle of the 13th century. At the lower levels, the “democratic” traditions of the Viking society lived on, but the monarchs tended to discuss the “national” matters with the highest layer of their subjects, the ecclesiastical and secular aristocrats more and more frequently referred to in the sources as *meliores regni* (“best men of the realm”).¹⁹ Similarly to the contemporary Iberian kingdoms, England or Hungary, the perception prevailed that these “best men” represented the whole population.²⁰

The layer of magnates started to stand out from the other free men. They were the ones who owned the largest landed properties in the country, and in the 13th century this was already a more significant factor than the military roles as it had used to be in the Viking age, for, as the prices of agricultural products increased, those who had the largest estates could realise an enormous fortune.²¹ This way, the class of free landowners split into two groups: magnates and

¹⁵ Bąk, Hubert – Gaca, Andrzej: Håndfæstning of July 29, 1282 and its significance for the development of Danish parliamentarism and other political changes in the Kingdom. In *Studia Iuridica Toruniensia*, no. 2020/2., 11–36., pp. 21–22.; Skovgaard-Petersen: op. cit., p. 362.

¹⁶ Bąk–Gaca: op. cit., p. 15.; Líndal, Sigurður: Early Democratic Traditions in the Nordic Countries. In Allardt, Erik et al. (eds.): *Nordic Democracy. Det Danske Selskab*, København, 1981, 15–43., p. 27.; Tamm, Ditlev – Jørgensen, Jens Ulf: *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra landskablove til Ørsted. II. Oversigt over retsudviklingen. Universitetsforlaget i København*, København, 1975, p. 10.

¹⁷ Sawyer, Birgit – Sawyer, Peter: *Medieval Scandinavia: From Conversion to Reformation. University of Minnesota Press*, Minneapolis, 1993, pp. 81. and 84.; Hoffmann, Erich: *The Unity of the Kingdom and the Provinces in Denmark during the Middle Ages. In Skyum-Nielsen, Niels – Lund, Niels: Danish Medieval History. New Currents. Museum Tusulanum Press, Viborg*, 1981, 95–111., p. 97.; Thurston, Tina L.: *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict. State Formation in the South Scandinavian Iron Age. Kluwer*, New York, 2002, p. 88.

¹⁸ Strauch, Dieter (ed.): *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde. Walter de Gruyter*, Berlin–New York, 2011, p. 52.; Líndal: op. cit., p. 23. Source of the English translation: Tamm, Ditlev – Vogt, Helle (eds.): *The Danish Medieval Laws. The Laws of Scania, Zealand and Jutland. Routledge*, London–New York, 2016, p. 242.

¹⁹ Feldbæk, Ole: *Danmarks historie. Gyldendal*, København, 2010, p. 38.; Tamm–Jørgensen: op. cit., pp. 17–18.

²⁰ Møller Jensen, Janus – Porsmose, Erland: *Danehoffet og Håndfæstningen 1282. Potentialet i et stykke unik Danmarkshistorie. In Nyborg - før & nu, Vol. 15, 2012, 21–43., pp. 27–28.*

²¹ Górski, Karol: *The Beginnings of the System of Estates (Ständewesen) in the Baltic Area and in Some East*

lesser farmers. The layer of magnates was quite small in number, and, as Per Andersen highlights, “they were often closely associated with the king through friendship or as foster-brothers”.²² As the result of this social process, the late medieval and early modern Danish social and political elite was formed.

III. Erik Klipping's *håndfæstning* of 1282

The charter of July 1282, referred to by Danish historian Erik Kjørsgaard in his book published at the 700th anniversary as *Denmark's Magna Carta*,²³ was “the result of a series of power struggles between the king and the great men”, enforcing the principle of the *Jyske Lov* of 1241 that “legal order should arise from a pact between the ruler and his people based on an objective and sovereign justice – in the Middle Ages, that of God”.²⁴ From the antecedents of the charter, Peter Kurrild-Klitgaard highlights the division of the country “into semi-sovereign dukedoms, which were given as feudal fiefs to the younger sons” that undermined the basis of royal power in a period when the magnates became stronger and stronger.²⁵

In the turmoil of the throne strifes of the 1250s, these aristocrats joined one or the other royal faction as allies, while the currently ruling king tried to exercise a stronger control over them, sometimes even with an arbitrary enforcement of his penal power, thereby violating the old customary law.²⁶ Because of this, the magnates – probably following the English example – were attempting to extort guarantees from the king against the abuses of royal power.²⁷ As we mentioned above, in March 1282 Erik V undertook to convene the “best men of his realm” to his court at least once a year. They did not have to wait for one year: the next meeting was already summoned for July 1282, and the king had to sign there the first written document of Danish history on the limitations of royal power, in line with the promises he had already made in March.²⁸

The charter had originally no title, but at another assembly held in 1284 it was already referred to as “*håndfæst*”.²⁹ This word, or rather its longer form “*håndfæstning*” was being kept in use for centuries. The origin of this denomination is the Low German word *handveste*.³⁰ This term could mean in the German medieval legal language each kind of document confirmed by its signatory with his own hands, while in its Danish form it “merely meant a document that tied the king’s hands”.³¹ In medieval German law a *handveste* could also be the reinforcement of a private law agreement (e.g. on an engagement or a lien), however, from the 13th century it was more and more frequently applied to privileges granted by the king to different feudal

European Countries. In Górski, Karol: *Communitas, Princeps, Corona Regni. Studia Selecta*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań–Toruń, 1976, 1–12., p. 12.

²² Andersen: op. cit., p. 18.

²³ See Kjørsgaard, Erik: *Denmark's Magna Carta*. The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, København, 1982.

²⁴ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., pp. 27–28. See also Gelting, Michael H.: *Leges Iutorum: The Medieval Latin Translation of the Law of Jutland*. In Benham, Jenny et al. (eds.): *Law and Language in the Middle Ages*. Brill, Leiden–Boston, 2018, 52–82., p. 57.

²⁵ Kurrild-Klitgaard, Peter: *The Constitutional Economics of Autocratic Succession*. In *Public Choice*, no. 2000/1–2., 63–84., p. 76.

²⁶ Vogt 2023, p. 142.

²⁷ Tamm, Ditlev: *Juraens 100 bedste historier: Rettens kulturhistorie fra middelalderen til i dag*. 21. Danmarks første grundlov. Gyldendal, København, 2016, 98–99., p. 98.; Vogt 2023, p. 143.

²⁸ Vogt 2023, p. 145.

²⁹ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 28.

³⁰ Bąk–Gaca: op. cit., pp. 13–14.; Tamm–Jørgensen: op. cit., p. 19.

³¹ Vogt 2023, p. 145. (footnote No. 26)

communities, confirmed “with his own hands” for eternity. In the German territories these were primarily town privileges.³²

In the closer sense, as the word has become well known in Danish constitutional history (a written statement of the king about the *conditiones* he would have to keep during his reign), it is the document signed by Erik V on St. Olaf’s day of 1282 that can be considered the first *håndfæstning*. Despite the choice of this word, the document itself was a much closer relative of contemporary European royal charters as the *Magna Carta Libertatum* or the Golden Bull of 1222 than any of the above mentioned German letters patent.³³ While the existence of an actual historical connection between the English and Hungarian royal charters is unlikely, in the case of the document signed by Erik V, the presumption is strong (but still not proved to date with primary sources) that it had actually been prepared following the English model.³⁴

Unfortunately none of the original deeds containing the *håndfæstning* of 1282 has survived. However, many transcripts remained available. The oldest one written in Latin language can be found in the collection of late medieval documents related to the Diocese of Ribe called *Ribe Oldemoder*.³⁵ The transcript was made by Magister *Aastred*, canon of the chapter of the diocese, without any indication of date. As his name appears first among the manuscripts in 1291, we may presume that the transcript of the *håndfæstning* was also prepared sometime in the 1290s.³⁶ A critical edition of this Latin text (with comments) was published in the second series of *Diplomatarium Danicum* in 1939.³⁷

IV. Obligations assumed by the king in the håndfæstning

Erik V’s charter of 29 July 1282 is not just shorter than the *Magna Carta* but also than Andrew II’s Golden Bull of 1222: it consists of eighteen points only. According to the known transcripts, the original Latin text did not contain any numbering, but the sections can be well divided logically and typographically as well (starting with capital letters). In the following, we will go through the provisions in the order they follow each other in the document. When we cite the words of the royal charter, we will use Matthew McHaffie’s modern English

³² Armgart, Martin: Handfeste. In Cordes, Albrecht et al. (eds.): Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte (HRG). Band II. 2nd edition. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 2010, pp. 735–736.

³³ Bagge, Sverre: The Scandinavian Election Charters in the Later Middle Ages. In Foronda, François – Genet, Jean-Philippe (eds.): Des Chartes aux Constitutions. Autour de l’idée constitutionnelle en Europe (XIIe-XVIIe Siècle). Éditions de la Sorbonne – École Française de Rome, Paris, 2019, 139-147., p. 145.; Bąk-Gaca: op. cit., p. 25.; Oestreich, Gerhard: From contractual monarchy to constitutionalism. In Collins, James B. – Taylor, Karen L.: Early Modern Europe. Issues and Interpretations. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton, 2006, 317–331., p. 317.; Borgolte, Michael: Die Goldene Bulle als europäisches Grundgesetz. In Hohensee, Ulrike et al. (eds.): Die Goldene Bulle. Politik – Wahrnehmung – Rezeption. Band II. Akademie Verlag, Berlin, 2009, 599–618., p. 602. (footnote no 15); Tamm-Jørgensen: op. cit., p. 19.

³⁴ See e.g. Andersen: op. cit., p. 17. (footnote no 9); Bagge 2014, p. 149.; Tamm, Ditlev: The History of Danish Law. Selected Articles and Bibliography. DJØF Publishing, København, 2011, p. 13.; Feldbæk: op. cit., pp. 36. and 38.; Hørby: op. cit., p. 129.; Orfield, Lester B.: The Growth of Scandinavian Law. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1953, p. 18.; Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 28.; Rying: op. cit., p. 45.; Riis, Thomas: Skandinavien im Spätmittelalter. Zwei Königreiche und eine halbe Republik. In Historische Zeitschrift. Beihefte, New Series, Vol. 40, Europa im späten Mittelalter. Politik – Gesellschaft – Kultur, 2006, 125-143., pp. 128–129.

³⁵ In printed version see Nielsen, Oluf August (ed.): Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis). Thiele Bogtrykkeri, København, 1869, pp. 25–27.

³⁶ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 36.

³⁷ Afzelius, Adam – Blatt, Franz (eds.): Diplomatarium Danicum, 2. rk. bd. 3: 1281-1290. Munksgaard, København, 1939, pp. 45–53. (document no 45)

translation.³⁸

(1) *Once a year, in the middle of lent, a parliament, which is called the Hof, should be held.*

This is undoubtedly the most frequently cited provision of the charter. The king undertook to convene the „*parlamentum, quod Hof dicitur*” at least once a year.³⁹ As we may know from the famous medieval chronicle *Gesta Danorum*,⁴⁰ similar assemblies had already been held in the 12th century. Until the 1250s, the *parlamenta* had been irregular and their function had been limited to giving advice to the king, but their significance and frequency increased at the time of the throne strifes, and the rivalry between the king and the Church.⁴¹ After 1252, Christopher I started to convene the meetings annually, in 1256 especially in order to “discuss and dispose on the affairs of the realm” (*tractaturi et ordinaturi cum ipso super negotiis regni*).⁴²

From Point 1 it is unclear for what purpose the aristocrats had urged these meeting to be convened in every year. While the Hungarian Golden Bull indicated a general judicial function (“in order to hear the [legal] cases”), and the English *Magna Carta* mentioned the decision on imposing the *scutagium* and other taxes in Article 12, in the Danish document of 1282 only the advice of the “best men” on the necessity of revocation of privileges, and hearing their complaints about unlawfully confiscated properties were mentioned in two later points (12 and 16). However, we will see that the assemblies later referred to as “the court of the Danes” (*Danehof*)⁴³ will have an importance way beyond these specific cases of advices and complaints.⁴⁴

(2) *No one is to be held in captivity unless he confesses of his own free will at the public assembly, is lawfully convicted, or is caught in the act, for which according the laws of the country he is to lose his life or his limbs. But if he is lawfully convicted, let him have safe passage to flee the kingdom, as is found in the law books.*

This point formulates a principle well known from many contemporary European documents: the procedural guarantee referred to in English law as “*habeas corpus*”, or in Poland as “*neminem captivabimus nisi iure victum*”.⁴⁵ By virtue of this, personal freedom of a free man could only be restricted if he had been convicted in a due process of law. The last sentence of Point 2 refers to a characteristic institution of medieval Danish law deriving from the Viking age. If someone had been declared “*frithløs*” (“peaceless”), he became outlaw and had to leave

³⁸ The author of this study would hereby like to thank Dr. Matthew McHaffie of the University of St Andrews and Prof. Helle Vogt of the University of Copenhagen for the honour to have received an unpublished version of this English text.

³⁹ Vogt 2023, p. 146.

⁴⁰ In Latin and English languages see Saxo Grammaticus: *The History of the Danes*. Books I–IX. Vol. II. Commentary. D. S. Brewer, Cambridge, 1980, pp. 1506–1507. (Book XVI, Chapter 4.2)

⁴¹ Bąk–Gaca: op. cit., p. 23.; Hoffmann 1976, p. 136.; Schück, Herman: *Royal Assemblies (Parliaments, Estates)*. In Pulsiano, Philipp – Wolf, Kirsten: *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. Routledge, New York, 1993, 544–545., p. 544.

⁴² Hoffmann 1976, p. 136.

⁴³ Andersen: op. cit., p. 400.; Bąk–Gaca: op. cit., p. 24.; Schück 1993, p. 544.; Skovgaard-Petersen: op. cit., p. 362.; Wendt, Frantz: *Constitutional History*. In Rying, Bent (ed.): *Denmark. An Official Handbook*. The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, København, 1970, 107–113., p. 107.

⁴⁴ One of the main complaints of the magnates was that the assemblies had not been regularly held before 1276, see Bąk–Gaca: op. cit., p. 22.

⁴⁵ Bąk–Gaca: op. cit., p. 24.; Pietrzyk-Reeves, Dorota: *Magna Carta and the Rise of Anglo-American Constitutionalism*. In Górniewicz, Arkadiusz – Szlachta, Bogdan (eds.): *The Concept of Constitution in the History of Political Thought*. De Gruyter Open, Warszawa–Berlin, 2018, 63–74., p. 67.

his community within a given period of time. If he had fled, his relatives had to pay two-third of the *wergeld* (blood money) to the victim's family, while should he not have fled, anyone could take his property, capture, beat, or even kill him.⁴⁶

(3) *No one is to be punished or fined with a monetary penalty or some other penalty beyond what is stated in the laws, unless he is lawfully convicted of whatsoever offence.*

In this point we can read the two most important principles of modern criminal law: *nullum crimen sine lege* and *nulla poena sine lege*. The concept that no one should get a more severe punishment than provided in the laws, had already been known in the Roman Law.⁴⁷ However, the direct antecedent of the above cited point of the *håndfæstning* can be found in Article 39 of the *Magna Carta*: “No free man is to be arrested, or imprisoned, or disseised, or outlawed, or exiled, or in any other way ruined, nor will we go against him or send against him, except by the lawful judgment of his peers or by the law of the land”.⁴⁸ From the expression “*pro quacunque causa ultra id quod in legibus expressum*”⁴⁹ we may draw the consequence that not just the punishment, but also the crime (as the “*causa*” of the punishment) had to be in line with the provisions of the laws.

(4) *No one is to request royal letters against someone else in any case whatsoever unless the case has first been aired and discussed in the assemblies [...]*

At the period of throne strives after the death of Valdemar II it became a practice that the kings gave so called “royal letters” (*kongebreve*) to their loyal people, in the possession of which their legal claim could be directly enforced, without the necessity of bringing the defendant to justice. This obviously caused a prejudice to the defendant, who had no possibility to defend himself at the local or provincial assembly, while if he resisted against the royal letter, he could be declared outlaw, and his property could be confiscated.⁵⁰ At the *Hof* held in March 1282, the magnates requested the king to abandon this practice. This promise was reinforced in the great charter of July 1282.⁵¹ This meant that the king would no longer be entitled to issue *kongebreve* deliberately, only after a due process of law that should happen in the presence of free men summoned at the competent assembly.⁵²

The remaining part of Point 4 (not cited above) dealt with the cases when the defendant did not appear before the assembly despite several summons, and how those persons would be punished who unlawfully acquired royal letters, misleading the king about the conduct of a preliminary legal process. The charter envisaged severe punishments for both illegal behaviours. Concerning these provisions, two interesting aspects are to be mentioned. First, regarding the execution of fines, the Danish charter protected the real properties in a similar way as we can see in the *Magna Carta*: the debts should first be collected from the moving assets of the given person. Secondly, the charter repeatedly used the word “*bonde*” (literally:

⁴⁶ Båk–Gaca: op. cit., p. 25.

⁴⁷ Molnár Imre: Büntető- és büntetőeljárásjogi alapelvek római jogi előzményei. In Tóth Károly (ed.): Emlékkönyv Dr. Tokaji Géza c. egyetemi tanár 70. születésnapjának tiszteletére. SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1996, 167–182., p. 170.

⁴⁸ Source of the English text: The Magna Carta Project, <https://magnacartaresearch.org/> (21.11.2022)

⁴⁹ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 37.

⁵⁰ Båk–Gaca: op. cit., pp. 22–23.

⁵¹ Båk–Gaca: op. cit., p. 22. See also the explanation to article ‘Erik Klippings håndfæstning, 29. juli 1282’ at Danmarkshistorien.dk, <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/erik-klippings-haandfaestning-1282/> (21.11.2022)

⁵² Andersen: op. cit., p. 223.; Båk–Gaca: op. cit., pp. 25–26.

peasant landowner) but this actually comprised all free men having own property.⁵³

(5) In addition, we decree and resolutely promise to keep inviolate the laws of King Valdemar of outstanding memory in the way that they are contained in his law books [...]

The lack of permanent legal order was a characteristic of law in Denmark as well as in all other medieval states. Therefore, Erik V had to promise in this point explicitly to keep Valdemar II's laws intact, "*prout in suis libris legalibus continentur*".⁵⁴ This provision refers to the three great provincial law books of the early 13th century,⁵⁵ later often mentioned as "the good old laws".⁵⁶ According to Per Andersen, with the confirmation of the "perpetual" force of "Valdemarian laws", the co-existence of separate provincial laws was conserved. Maybe Erik had earlier had different ideas, but he had to "abandon all attempts to harmonise the law of the kingdom".⁵⁷ All in all, Denmark will not have a uniform law until as late as 1683.

Further provisions of the same point (not cited above) explicitly prohibited "*omnes abusiones et dissuetudines contra leges*".⁵⁸ From this wording, we may draw the consequence that there had been some "abuses and malpractices", from which Sverre Bagge highlights the unlawful enforcement of debt payments referred to under Point 4,⁵⁹ while Point 5 of the *håndfæstning* itself gives the example of carting duties to be provided to the king and the royal family. In the final sentence, the so-called *ægt* (delivering crop and food for the king's family) was reinforced in a way that Erik V promised not to force anyone to do this beyond the frontiers of the administrative and judicial district (*herred*) he was living in.

(6) Our studkorn is to be paid on the feast of St Andrew according to the custom of whichever province.

(7) Householders (bonde) are not to be compelled to build or repair courtyards, mills, or other things, nor even fortifications except in times of need, but in this [latter] case, let them do so according to what they were accustomed to do in the time of King Valdemar.

(8) Householders are not to be compelled under [the threat of] any penalty to give geese or chickens or other gifts to the royal table, except for those things they were accustomed to pay in the time of Valdemar. But householders can be asked [to give these things] as a gift or for free.

(9) It is permitted for householders who have their own lands to be steward (villicatio) [on other's] lands, provided that they pay their royal duties from their own goods.

These points contain several guarantees related to taxes and services due to the king.⁶⁰ The *studkorn* mentioned in Point 6 was a tax to be paid annually in crop (the word "*korn*" actually means corn in English).⁶¹ St Andrew's day is on 30 November, i.e. the charter

⁵³ See the article 'Erik Klippings håndfæstning, 29. juli 1282' at Danmarkshistorien.dk, <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/erik-klippings-haandfaestning-1282/> (21.11.2022)

⁵⁴ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 37.

⁵⁵ Andersen: op. cit., p. 230.; Båk–Gaca: op. cit., p. 26.

⁵⁶ Vogt 2023, p. 146.

⁵⁷ Andersen: op. cit., p. 79.

⁵⁸ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 37.

⁵⁹ Bagge 2019, p. 141.

⁶⁰ Bagge 2019, p. 141.; Båk–Gaca: op. cit., p. 26.

⁶¹ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 37.

guaranteed that no collection of taxes would happen before that date.⁶² Point 7 was also written in order to protect the interests of free landowners, prohibiting to force them to build on royal lands, or to “repair courtyards, mills, or other things” there, reinforcing again the good practice followed at the time of Valdemar II, and so did Point 8, in connection with the gifts to be presented to the monarch. Finally, Point 9 of the charter made possible for the owners of larger landed properties to employ stewards⁶³ to administer their lands, even another *bonde*. However, such duties must have not jeopardised the fulfilment of these other free men’s obligations towards the king.⁶⁴

(10) We are not to build in the property of another unless with the consent and wishes of the possessor.

Point 10 is also about abuses and trespasses of the king, however it is still worth mentioning it separately from the previous provisions, because its significance is higher. Although it literally speaks about building on the property of others,⁶⁵ it is not difficult (and maybe not far from truth) to see the protection of property in a broader sense in it.⁶⁶ The need for consent of the owner for using his property had already been reflected in the *Magna Carta*, namely in Article 30 for taking “any free man’s horses or carts for transporting things”, and in the next one, for taking “another man’s wood to a castle”.⁶⁷

(11) Our officials are not to summon anyone [to the assembly] except to the lawful (iusta) assemblies; nor [are they to summon anyone] before themselves.

After several points dealing with the rights of free men, the charter turns back to the crucial question of royal interference in the course of jurisdiction of the traditional courts. As Per Andersen highlights, Point 11 is to be interpreted together with Point 4, i.e. the problem of royal letters, as it is about the same abusive practice. By issuing royal letters, the king had deprived the counterparts of his favourites of their right to defend themselves before the suitable forum. In order to bring this practice to an end, the already cited Point 4 provided that, before the issuance of an enforcement order, the due process of law should be carried out before the local or provincial assembly. In Point 10, the king undertook that his officials would cite the defendant to the assembly. It means that the king had to respect the already established system of jurisdiction.⁶⁸ The expression “*ad iusta placita*”⁶⁹ means that the royal officials no longer had the authority to make judgments on their own.

(12) Letters patent and our privileges are to remain in force unless we are to learn from our faithful men in parliament which of them should be revoked.

This point has great importance, as it delineates one of the reasons why the *parlamenta* mentioned under Point 1 were to be held. The king was not entitled to withdraw any of the privileges and letters patent he had issued, unless “his faithful men” (*fideles nostri*) – that were the same people as the “best men of the realm” – gave their consent to the revocation.⁷⁰ Thus,

⁶² ‘Erik Klippings håndfæstning, 29. juli 1282’, Danmarkshistorien.dk

⁶³ With Helle Vogt’s words: “estate managers”, see Vogt 2023, p. 147.

⁶⁴ Båk–Gaca: op. cit., pp. 27–28.

⁶⁵ Bagge 2019, p. 141.

⁶⁶ Båk–Gaca: op. cit., p. 28.

⁶⁷ Source of the English text: The Magna Carta Project.

⁶⁸ Andersen: op. cit., p. 224.

⁶⁹ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 38.

⁷⁰ Bagge 2019, p. 141.; Vogt 2023, p. 146.

the king no longer had an unlimited power to change his earlier decisions to the detriment of its addressees. In addition to this, Point 12 also reflected the significance of the *Danehof*, saying that the king had to substantiate the good cause of the revocation (“*in parlamento docere poterimus, quod sint merito revocanda*”).⁷¹

(13) No one is to lose his land for any act of wrongdoing (delicto) unless he is convicted of the crime of lèse-majesté on the oath of the worthhæl, except in the case laid out above.

This is yet another important provision protecting free property, establishing a guarantee against unlawful punishments. According to contemporary Danish law, someone’s property including his inherited lands could only be confiscated in case of *crimen laesae maiestatis*.⁷² By virtue of Point 13, such punishment could only be imposed if the *worthhæls* had found the accused to be guilty.⁷³ The word “*worthhæl*” (used in the Latin text as well) meant the members of the royal retinue who were obliged to co-operate with the king in cases of high treason as a jury.⁷⁴ However, there is a reference in this point to another reason of confiscation, too: if the *ting* declared someone outlaw, his land also became free to be taken (see Point 2).

(14) For those who have suffered shipwreck, we wish to observe what is contained in the law books.

In this point we can find another promise the king had to make about respecting old laws, this time concerning shipwrecks.⁷⁵ In practice it was about the protection (preservation) of the property of those who suffered and survived a shipping accident, with the exception that the king had right to dispose of the equipment of, and other goods found on the sunken ship, in accordance with the *ius naufragii*.⁷⁶

(15) No new burdens are to be imposed on merchants visiting our kingdom and on our own [merchants]; they are instead to enjoy the liberties, which they had been accustomed to enjoy since ancient times, notwithstanding the customs observed in Skanør, which are to remain in force.

From the above cited points we could already see that the vast majority of the provisions of the charter dealt with the protection of personal freedom and property of rural landowners. Right until Point 15, there was no sign of any intention to protect the burghers’ interests, moreover, this one is the only point in the charter dealing with that. Even this provision primarily concerned foreign merchants, but from the Latin expression “*regnum nostrum visitantibus et nostris propriis*”⁷⁷ we may conclude that Danish merchants enjoyed the same protection. The king undertook not to impose burdens on merchants further to those based on the old customs, in particular not to change the custom duties applied in the Skanør fish market (an important place of exchanging goods of foreign merchants for salted herring).⁷⁸

⁷¹ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 38.

⁷² Bagge 2019, p. 141. According to Helle Vogt’s observation, this kind of punishment, introduced with royal ordinances by Valdemar II’s sons, was “almost unheard of compared to the sanctions for other crimes”. See Vogt 2023, pp. 142–143.

⁷³ Båk–Gaca: op. cit., pp. 28–29.

⁷⁴ ‘Erik Klippings håndfæstning, 29. juli 1282’, Danmarkshistorien.dk

⁷⁵ Bagge 2019, p. 141.

⁷⁶ Båk–Gaca: op. cit., p. 29.

⁷⁷ Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 38.

⁷⁸ Båk–Gaca: op. cit., pp. 29–30.

(16) If anyone wishes to sue us concerning goods that have been taken unjustly [by us], we will submit [ourselves] to the counsel and decision of our faithful men at our parliaments, at the fixed times when they are held.

The structural desultoriness of the *håndfæstning*, the almost accidental order of its provisions, is well reflected in Point 16, that should have been closely connected to Points 1–4 and 13 as a very important guarantee of property rights, instead of following the protection of shipwrecked travellers and herring traders. Moreover, this is the only provision that created an actual right of decision making for the annual “parliaments”. Namely, those who suffered harm because of an unlawful confiscation of their property, could bring their case before the *Hof*, and the king obliged himself to discuss it with the assembly, and to accept its decision.⁷⁹ In contrast to Article 61 of the *Magna Carta*, the Danish charter of 1282 did not yet have a *ius resistendi* clause, however, Point 16 at least implied a power of the *parlamenta* to provide remedy to those who had been unjustly treated by the king.

(17) We wish that no one be given hospitality wantonly at monasteries, or at the residences of ecclesiastics or laymen; let him instead be content with what the inhabitant has and wishes to give him. [...]

The Latin text of Point 17 of the charter uses the word *nullus*⁸⁰ literally meaning “no one”, however, in the unanimous opinion of the historians it only, or at least primarily, meant the king himself and his retinue, because the kings had previously misused their privilege of hospitality called “*nathold*”.⁸¹ According to the remaining part of the text (not cited above), if anyone had suffered a harm exceeding the ordinary extent of hospitality because of the violence of his guests,⁸² such behaviour could be considered, depending on the number of the perpetrators, as *rapina* (robbery) or *hærwærk* (banditry), and the injured party became entitled to the corresponding compensation. Furthermore, if the victim was an ecclesiastical community or person, the perpetrators could also be excommunicated by the Church.⁸³

(18) The church of Denmark is to enjoy all liberties which ever flourished in the time of King Valdemar, who wished to preserve the Church’s liberty inviolate in all things.

The Danish kings’ position vis-à-vis the church was strong in the Middle Ages. As we could already see, in the 1250s a serious conflict emerged between the highest dignitary of the Danish Church and the king. The aspiration of the Archbishop of Lund to establish a Church independent of the royal power, was not successful. Nonetheless, we can find some provisions protecting the interests of the Church in Erik V’s *håndfæstning* as well, even if only at the very end of the charter. Already Point 17 was one of these, as the monasteries were especially affected by the unlawful hospitalities. Further to this, and finally, the king undertook in Point 18 to ensure “all liberties” to the Church it had enjoyed at the time of Valdemar II.⁸⁴ However, as Sverre Bagge points out, “it is striking that the Church is mentioned only once” in the charter.⁸⁵

⁷⁹ Bagge 2019, p. 141.; Bąk–Gaca: op. cit., p. 28.

⁸⁰ See Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 38.

⁸¹ Bagge 2019, p. 141.; Bąk–Gaca: op. cit., p. 28.

⁸² Vogt 2023, p. 147.

⁸³ As Helle Vogt mentions, it were the ecclesiastical institutions that primarily suffered from the violent behaviour of their guests. See Vogt 2023, p. 147.

⁸⁴ Bąk–Gaca: op. cit., p. 30.

⁸⁵ Bagge 2019, p. 142.

V. Significance of “Denmark’s Magna Carta”

Erik V’s *håndfæstning* of 29 July 1282 has similar importance in Danish constitutional history as the contemporary documents mentioned several times in this study, the *Magna Carta Libertatum* in England, or the 800 years old Golden Bull in Hungary, and this significance is beyond its own age. As Helle Vogt observes, already the fact that it not only bound Erik V, but his successors as well, gave the charter a “character of providing a constitutional document for the whole of the realm”.⁸⁶ Consequently, the first Danish *håndfæstning* is – in addition to being an important written source for learning about late medieval social and legal circumstances of Denmark – a fundamental document forming the constitutional tradition and way of political and legal thinking of the country. From this point of view, at the end of this study, we would like to highlight three aspects: (1) the concept of limited monarchy; (2) parliamentarianism, and (3) legal (constitutional) literacy.

Limited monarchy

By virtue of § 2 of the current constitution of Denmark adopted in 1953, “the form of government is limited monarchy”. The Danish royal power had always been limited until the introduction of absolute monarchy in 1660, and the concept of limited monarchy has been revived in 1848–49. Between 1282 and 1448 it varied if the kings had or did not have to sign a *håndfæstning*, but between 1448 and 1648 every single king had to sign one, as the precondition of his accession to the throne. By this custom, *håndfæstnings* became fundamental legal documents of Danish constitutional history.⁸⁷

Furthermore, between 1483 and 1648, *ius resistendi* as the guarantee of the obligations assumed by the king appeared in the Danish charters as well. Resistance was not an individual right of all subjects, but a collective right that could be exercised by the Council of the Realm (*Rigsråd*).⁸⁸ It was an emblematic event of the introduction of royal absolutism in 1660, when the Council was forced to solemnly give back to king Frederik III his *håndfæstning*. By this, the centuries-long practice of *håndfæstnings* came to an end and has never been renewed, but the concept of limited royal power lives on to date in the written constitution of Denmark of 1849 and the subsequent constitutions.

Parliamentarianism

Erik V’s *håndfæstning* provided that *parlamenta* should be annually held. The relating provision of the charter had consequently become an important point of reference in the history of Danish parliamentarianism.⁸⁹ The kings actually complied with this commitment, and the meetings of the *Hof* were regularly convened. Compared to the general assemblies of the Estates throughout Europe, these meetings had a much smaller number of attendants. Although “anyone” could be invited by the king, according the documentary sources, the number of attendants of the *Danehofs* varied between 60 and 120 noblemen, and we can just very rarely find any representatives of towns or peasants among them.⁹⁰ Later, the *Danehof* had gradually lost its importance, and in 1377 it decided to hand over its competences to the above mentioned

⁸⁶ Vogt 2023, p. 147.

⁸⁷ Andersen: op. cit., p. 17. (footnote no 9). For a more detailed summary, see Bagge 2019; for the social and political background: Maarbjerg, John P.: Regimen Politicum and Regimen Regale. Political Change and Continuity in Denmark and Sweden (c.1450–c.1550). In *Scandinavian Studies*, no. 2000/2, pp. 141–162.

⁸⁸ Andersen: op. cit., p. 235.

⁸⁹ Bąk-Gaca: op. cit., pp. 17. and 30.

⁹⁰ Górski: op. cit., p. 11.; Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 34.

Rigsråd.⁹¹ By this resolution, the constitutional function of controlling royal power was taken over by the Council.

The general assembly of the Danish Estates had not developed from the *Danehof* (gathering the last time in 1413),⁹² but from a special event in November 1468 when king Christian I, in order to make decision in a legal dispute between him and some magnates, invited the representatives of the Church, the towns and the peasants to his castle as well as the noblemen, probably following a contemporary Swedish example. This meeting can be considered the first “Assembly of the Realm” (*Rigsdag*).⁹³ According to Herman Schück, *Rigsdag* remained a “sporadic royal assembly” in Denmark, and its role was “to support the royal power in extraordinary situations”.⁹⁴ The king had no obligation to convene its meetings: “rather, they acted as the occasion required”.⁹⁵ However, some of these “extraordinary” occasions had great importance in Danish history, and could serve as a point of reference in the renewal of parliamentary representation in the middle of the 19th century.

Constitutional literacy

Last but not least, we would like to refer to the old tradition of Danish legal history that the most important provisions are to be laid down in writing. This can also be traced back to the *håndfæstning* of 1282, and of course to the great provincial law books, too. A unique feature of Danish constitutional history is that not only the modern constitutional monarchy (1849), but also the absolute monarchy had a written fundamental law, almost a constitutional charter: the famous *Kongeloven* of 1665 called by Ernst Ekman as “the longest-lasting written constitution in modern history”.⁹⁶ Furthermore, as Ditlev Tamm emphasises, even if according to the modern definition the *Grundlov* of 1849 can be considered the first constitution of Denmark, the first written legal document outlining the limits of royal power was Erik V’s *håndfæstning* of 1282, that is traditionally respected as “*Danmarks første grundlov*”.⁹⁷

Bibliography

Sources

Afzelius, Adam – Blatt, Franz (eds.): *Diplomatarium Danicum*, 2. rk. bd. 3: 1281-1290. Munksgaard, København, 1939.

Nielsen, Oluf August (ed.): *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis)*. Thieles Bogtrykkeri, København, 1869.

⁹¹ Kühle: op. cit., p. 68.; Schück, Herman: The Political System. In Helle, Knut (ed.): *The Cambridge History of Scandinavia*. Volume 1: Prehistory to 1520. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 679–709., p. 682.

⁹² Andersen: op. cit., pp. 400–401.; Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 35.; Sawyer–Sawyer: op. cit., p. 96.; Schück, 1993, p. 544.; Schück, 2003, p. 686.; Tamm–Jørgensen: op. cit., p. 18.; Ylikangas: op. cit., p. 113.

⁹³ Lindal: op. cit., p. 26.; Orfield: op. cit., p. 20.; Schück 1993, p. 544.

⁹⁴ Schück 1993, pp. 544–545.

⁹⁵ Lindal: op. cit., p. 26. For a list of general assemblies of the Danish estates see Képes György: *A Dán Királyság alkotmánytörténete a kezdetektől 1849-ig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2019, p. 189.

⁹⁶ Ekman, Ernst: The Danish Royal Law of 1665. In *The Journal of Modern History*, no. 1957/2., 102–107., p. 102. The Constitution of the United States of America was only 170 years old at the time when this study was published.

⁹⁷ Tamm 2016, p. 98. See also Båk–Gaca: op. cit., p. 17.; Møller Jensen–Porsmose: op. cit., p. 27.

Pertz, Georg H. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica*, Tomus XVI. Hahn, Hannover, 1859.
Strauch, Dieter (ed.): *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2011.

Tamm, Ditlev – Vogt, Helle (eds.): *The Danish Medieval Laws. The Laws of Scania, Zealand and Jutland*. Routledge, London–New York, 2016.

The Magna Carta Project, <https://magnacartaaresearch.org/> (21.11.2022)

Literature

Andersen, Per: *Legal Procedure and Practice in Medieval Denmark*. Brill, Leiden–Boston, 2011.

Armgarth, Martin: *Handfeste*. In Cordes, Albrecht et al. (eds.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte (HRG)*. Band II. 2nd edition. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 2010, pp. 735–736.

Bagge, Sverre: *Cross & Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*. Princeton University Press, Princeton, 2014.

Bagge, Sverre: *The Scandinavian Election Charters in the Later Middle Ages*. In Foronda, François – Genet, Jean-Philippe (eds.): *Des Chartes aux Constitutions. Autour de l'idée constitutionnelle en Europe (XIIe-XVIIe Siècle)*. Éditions de la Sorbonne – École Française de Rome, Paris, 2019, pp. 139-147.;

Bąk, Hubert – Gaca, Andrzej: *Håndfæstning of July 29, 1282 and its significance for the development of Danish parliamentarism and other political changes in the Kingdom*. In *Studia Iuridica Toruniensia*, no. 2020/2., pp. 11–36.

Bohn, Robert: *Dänische Geschichte*. C. H. Beck, München, 2001.

Borgolte, Michael: *Die Goldene Bulle als europäisches Grundgesetz*. In Hohensee, Ulrike et al. (eds.): *Die Goldene Bulle. Politik – Wahrnehmung – Rezeption*. Band II. Akademie Verlag, Berlin, 2009, pp. 599–618.

Ekman, Ernst: *The Danish Royal Law of 1665*. In *The Journal of Modern History*, no. 1957/2., pp. 102–107.

Feldbæk, Ole: *Danmarks historie*. Gyldendal, København, 2010.

Findeisen, Jörg-Peter: *Dänemark. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1999.

Gelting, Michael H.: *Leges Iutorum: The Medieval Latin Translation of the Law of Jutland*. In Benham, Jenny et al. (eds.): *Law and Language in the Middle Ages*. Brill, Leiden–Boston, 2018, pp. 52–82.

Górski, Karol: *The Beginnings of the System of Estates (Ständewesen) in the Baltic Area and*

in Some East European Countries. In Górski, Karol: *Communitas, Princeps, Corona Regni. Studia Selecta*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań–Toruń, 1976, pp. 1–12.

Hoffmann, Erich: *Königserhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1976.

Hoffmann, Erich: *The Unity of the Kingdom and the Provinces in Denmark during the Middle Ages*. In Skyum-Nielsen, Niels – Lund, Niels: *Danish Medieval History. New Currents*. Museum Tusulanum Press, Viborg, 1981, pp. 95–111.

Hørby, Kai: *Royal Administration and Finances. Denmark*. In Pulsiano, Phillip – Wolf, Kirsten: *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. Routledge, New York, 1993, pp. 538–539.

Hundahl, Kerstin: *Placing Blame and Creating Legitimacy: the Implications of Rügish Involvement in the Struggle over the Succession amidst the Danish Church Strife c. 1258–1260*. In Hundahl, Kerstin et al. (eds.): *Denmark and Europe in the Middle Ages, c.1000–1525: Essays in Honour of Professor Michael H. Gelting*. Routledge, London–New York, 2014, pp. 269–286.

Képes György: *A Dán Királyság alkotmánytörténete a kezdetektől 1849-ig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2019.

Kjær, Lars: *Feasting with Traitors. Royal Banquets as Rituals and Texts in High Medieval Scandinavia*. In Jezierski, Wojtek et al. (eds.): *Rituals, Performatives, and Political Order in Northern Europe, c. 650–1350*. Brepols Publishers, Turnhout, 2015, pp. 269–294.

Kjersgaard, Erik: *Denmark's Magna Carta*. The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, København, 1982.

Kühle, Ebbe: *Danmarks historie i et globalt perspektiv*. Gyldendal, København, 2008.

Kurrild-Klitgaard, Peter: *The Constitutional Economics of Autocratic Succession*. In *Public Choice*, no. 2000/1–2., pp. 63–84.

Líndal, Sigurður: *Early Democratic Traditions in the Nordic Countries*. In Allardt, Erik et al. (eds.): *Nordic Democracy*. Det Danske Selskab, København, 1981, pp. 15–43.

Maarbjerg, John P.: *Regimen Politicum and Regimen Regale. Political Change and Continuity in Denmark and Sweden (c.1450–c.1550)*. In *Scandinavian Studies*, no. 2000/2, pp. 141–162.

Møller Jensen, Janus – Porsmose, Erland: *Danehoffet og Håndfæstningen 1282. Potentialet i et stykke unik Danmarkshistorie*. In *Nyborg - før & nu*, Vol. 15, 2012, pp. 21–43.

Molnár Imre: *Büntető- és büntetőeljárásjogi alapelvek római jogi előzményei*. In Tóth Károly (ed.): *Em-lékkönyv Dr. Tokaji Géza c. egyetemi tanár 70. születésnapjának tiszteletére*. SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1996, pp. 167–182.

Oestreich, Gerhard: *From contractual monarchy to constitutionalism*. In Collins, James B. – Taylor, Karen L.: *Early Modern Europe. Issues and Interpretations*. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton, 2006, pp. 317–331.

Orfield, Lester B.: *The Growth of Scandinavian Law*. University of Pennsylvania Press,

Philadelphia, 1953.

Pietrzyk-Reeves, Dorota: Magna Carta and the Rise of Anglo-American Constitutionalism. In Górniewicz, Arkadiusz – Szlachta, Bogdan (eds.): *The Concept of Constitution in the History of Political Thought*. De Gruyter Open, Warszawa–Berlin, 2018, pp. 63–74.

Riis, Thomas: Skandinavien im Spätmittelalter. Zwei Königreiche und eine halbe Republik. In *Historische Zeitschrift. Beihefte, New Series, Vol. 40, Europa im späten Mittelalter. Politik – Gesellschaft – Kultur*, 2006, pp. 125-143.

Rying, Bent: *Danish in the South and the North*. The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, København, 1988.

Sawyer, Birgit – Sawyer, Peter: *Medieval Scandinavia: From Conversion to Reformation*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1993.

Saxo Grammaticus: *The History of the Danes. Books I–IX. Vol. II. Commentary*. D. S. Brewer, Cambridge, 1980.

Schück, Herman: Royal Assemblies (Parliaments, Estates). In Pulsiano, Philipp – Wolf, Kirsten: *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. Routledge, New York, 1993, pp. 544–545.

Schück, Herman: The Political System. In Helle, Knut (ed.): *The Cambridge History of Scandinavia. Volume 1: Prehistory to 1520*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, pp. 679–709.

Skovgaard-Petersen, Inge: The Danish kingdom: consolidation and disintegration. In Helle, Knut (ed.): *The Cambridge History of Scandinavia. Volume 1: Prehistory to 1520*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, pp. 353–368.

Tamm, Ditlev – Jørgensen, Jens Ulf: *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra landskablove til Ørsted. II. Oversigt over retsudviklingen*. Universitetsforlaget i København, København, 1975.

Tamm, Ditlev: *Juraens 100 bedste historier: Rettens kulturhistorie fra middelalderen til i dag. 21. Danmarks første grundlov*. Gyldendal, København, 2016, pp. 98–99.

Tamm, Ditlev: *The History of Danish Law. Selected Articles and Bibliography*. DJØF Publishing, København, 2011.

Thurston, Tina L.: *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict. State Formation in the South Scandinavian Iron Age*. Kluwer, New York, 2002.

Vogt, Helle: The Danish constitutional charter of 29 July 1282. In Balogh Elemér (ed.): *Golden Bulls and Chartas: European Medieval Documents of Liberties*. Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Budapest, 2023, pp. 139–150.

Vogt, Helle: *The Function of Kinship in Medieval Nordic Legislation*. Brill, Leiden–Boston, 2010.

Wendt, Frantz: Constitutional History. In Rying, Bent (ed.): *Denmark. An Official Handbook*.

The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, København, 1970, pp. 107–113.

Ylikangas, Heikki: The Crown and the Aristocracy in Co-operation in Denmark and Sweden (the “Aristocratic Regime”). In Kouri, Erkki I. – Olesen, Jens E. (eds.): The Cambridge History of Scandinavia. Vol. 2. 1520–1870. Cambridge University Press, Cambridge, 2016, pp. 101–132.

Keresztes Csaba¹

Alapjogvédelem a születés előtt²

Absztrakt

A születés előtti létről minden kor, minden társadalma gondolkodott valahogy, amit szabályrendszerében le is képezett. Ma is így van ez, azonban a ma emberének tudása az utóbbi néhány évtized orvostudományi, biológiai fejlődésének következtében összehasonlíthatatlanul komplexebb, mint az azt megelőző korokban volt. Az embrió bonyolult, olykor problematikus jogi helyzetének nemzetközi és korszakokon átívelő áttekintését követően a hatályos magyar szabályozás kialakításán át, az orvostudomány révén életre hívott új joghelyzetek révén érdemes átgondolni, hogy a jogtudomány, ma képes-e, ha igen, mennyiben képes lekövetni, tehát értelmezni és kezelni a természettudományok által a XXI. században rajzolt összképet.

Kulcsszavak: embrió, magzat, magzati jogok, alapjogok, bioetika

Abstract

Every age, every society, has thought about prenatal existence in some way, and has mapped it out in its system of rules. This is still the case today, but due to the medical and biological advances of the last few decades, man's knowledge today is incomparably more complex than in previous ages. Following an international and cross-generational review of the complex and sometimes problematic legal situation of the embryo, through the development of the current Hungarian legislation and the new legal situations brought into being by medical science, it is worth considering whether and to what extent legal science is able to follow, and thus interpret and deal with, the overall picture drawn by the natural sciences in the 21st century.

Keywords: embryo, foetus, foetal rights, fundamental rights, bioethics

¹ A Győri Szakképzési Centrum jogi tanácsadója, jogi szakokleveles köznevelési tanácsadó, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar alapjogvédelmi szakjogász hallgatója, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola doktorandusza, keresztescs@gmail.com

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.55

I. A téma mint jogi probléma

Az alábbiakban, részben alapjogi, tételes jogi, részben jogbölcseleti, etikai, biológiai vizsgálódások keretében választ keresek egy kérdésre, amely kulcskérdés a jog funkcionális működésére vonatkozóan: *A jog vajon betölti-e szerepét e speciális élethelyzettel összefüggésben?* Jelen témám, lényegében a magzat jogállása, mely sok szempontból igen izgalmas, ugyanakkor a jog számára „nehezen kezelhető” terület. A *magzatjog*, a magzat létének speciális volta okán, a megszületett ember jogától eltérő megközelítést igényel. Ez igaz minden esetben, bármilyen aspektusból vizsgáljuk is a kérdést.

Polgári jogi megközelítés esetén a függő jogi helyzetet az elveszületés bizonytalansága okozza. Az emberi jogi (alapjogi, alkotmányjogi) megközelítés esetén pedig a jogi „bizonytalanságot” egyrészt az anyával való fizikai, illetve biológiai egység, ennek következtében pedig a kettejük jogainak ütközése, másrészt pedig a testen kívüli megtermékenyítés esetén a megtermékenyített és be-, vagy be nem ültetett embriók feletti rendelkezési jog, ezen embriók élethez való jogának mibenléte, valamint az embriókon végzett kutatások jogszerűsége okozza. A büntetőjogi szemlélet pedig értelemszerűen ez utóbbiak folyamányaként értelmezhető.

Különböző országok egészen különböző módon szabályozzák az állapotos nő és a megfogant embrió, illetve magzat jogi helyzetét. Hogy miért, az nem kérdés: speciális élethelyzetről van szó, ahol csak relatíve jó megoldás létezik. Hiszen a jelentős jogkiterjesztés a testen belül fejlődő életre, a meglévő jogok szűkítését eredményezi az anyára nézve, ugyanakkor a jogkiterjesztés indokai éppoly megalapozottak, mint az ellenérvei. Anya és leendő gyermeke jogainak ütközőpontját kell olyannyira megfelelően meghatározni, hogy az a társadalom jelentős részének melegegedésére váljék. Hol rögzítsük e pontot, és ha már rögzítettük, mikor mozdíthatjuk azt el? Mikor választhatunk kettejük jogai (vagy élete) között? Ezen túl pedig, ami még súlyosabb kérdés lehet: ha már választottunk, jól választottunk-e, vagy volt-e jogunk választani? Nem kisebb kérdés ez, mint emberi sorsok kérdése. A jogi szabályozás csupán egy keret, mely nélkülözi az ezen belüli, való élet nüansznyi árnyalatoktól hemzsegő sokszínűségét. Ezen sokszínűség adta különbözőségeik miatt, az egyedi esetek által a jogalkalmazó – a jogalkotó által biztosított kereten belül – „továbbalkotja” a jogot, melyek még jobban körülrajzolják a különböző jogosultságok tényleges határait.

A testen kívüli megtermékenyítés kapcsán pedig, az előbbiekhöz képest részben hasonló, részben teljesen különböző problémák vetődnek fel. A megtermékenyített embriók feletti rendelkezési jog korlátai mindenképpen alapkérdést képeznek. Ez esetben, melyek a rendelkezési jog lehetséges megjelenési formái, és ezek a formák milyen korlátokkal bírnak?

A témát – szinte – a paradoxon jellege teszi izgalmassá. Az, hogy mindez túlmutat a jog határain, és nemcsak hogy más tudományok is értelmezik és kutatják az emberi lét e sajátos állapotát, hanem a tudományokat nem művelő ember is gondolkodik e kérdéstről valahogy. E helyzetben pedig a jogtudomány feladata az, hogy kimunkáljon egy olyan rendezőelvet, amely képes e sok szempontból megközelített és sokféle elvi alapon nyugvó szemléletet szintetizálni. Minden jogrendszer erre törekszik, mégis szakadékok tátognak egyes országok szabályai között. Újra és újra fellobbannak viták e témában, a Föld bármely pontján, bármely országban, társadalmának, jogrendszerének fejlettségétől függetlenül. Világos tehát, hogy e témát nem haladta meg az emberiség történelme, s talán a „paradoxon-jelleg” miatt soha nem is fogja. Aktualitása tehát nem kérdés. A kérdés az, létezik-e, illetve kialakulóban van-e egységes rendezőelv, mely jogállami keretek közt „minimum-elvként” érvényesülhet majd?

II. A téma áttekintése

II.1. Térbeli és időbeli határokön átívelő áttekintés

Az emberiség több évezredek történelme során, a tudományos ismeretek bővülése hatással volt az emberek gondolkodására, adott helyzetekhez való viszonyulásukra, ezáltal a társadalom működésére és végső soron a társadalom működését szervező, irányító jogrendszerre. E törvényszerűséget könnyű belátni, ha például a mai életünket mindenképp befolyásoló, belsőégésű robbanómotorok megjelenését követően végbemenő motorizációra gondolunk. Az autók elterjedésével szükségszerűvé vált a közlekedési szabályok kialakítása, majd a különböző országok szabályainak egységesítése. Hasonló volt a helyzet a műszaki életben, a különböző szabványok kialakításával is. De amikor az ember megvalósította a létezése óta áhított vágyát, a repülést, majd később a világűrt is meghódította, vagy ásványkincseket, vagy éppenséggel az atomenergiát kezdte hasznosítani, ezzel olyan élethelyzetek lehetőségét teremtette meg, amelyek újabb és újabb szabályozást igényeltek. Korábban ismeretlen jogalanyok közti jogviszonyok, felelősségi viszonyok jöttek létre. A jogalkotók nemzeti és nemzetközi szinten is olyan szabályokat alkottak, melyek évszázadokkal korábban értelmezhetetlenek lettek volna. Így jött létre például a KRESZ, a szabványosítás, vagy éppenséggel a fokozott veszéllyel járó tevékenység miatti felelősség.

Hasonló, bár teljes egészében az említett példákhoz nem megfelelően jövi helyzetről beszélünk, amikor a már megfogant, de még meg nem született étellel összefüggésben vizsgáljuk a jog- és felelősségi viszonyokat. Csupán hasonló, mert bár az évezredekkel korábbi ember nem tudta, hogy milyen biológiai folyamatok mennek végbe a nő testében, de azt tudta, hogy a terhességet gyermekszületés követi majd, ezzel szemben az atomenergiáról viszont fogalma sem lehetett. Tehát, értelemszerűen a megszületendő gyermek várása során előállt élethelyzetek – a többi említett példával ellentétben – minden korban és kultúrában megkívántak valamiféle szabályozást. Ezek vagyoni jogi, jellemzően öröklési jogi viszonyokat voltak hivatottak rendezni.

Rómában a *személyiség* az élveszületéssel kezdődött. A méhmagzat tehát nem volt személy, csupán az anyatest része (*portio mulieris*), viszont ha az érdekeiről volt szó, úgy kellett tekinteni, mintha már megszületett ember, azaz *személy* volna. Elismerték az elhalt apja utáni öröklési jogát, viszont e jogokat az élveszületésig függőben tartották. Ha halva született, úgy tekintették, mintha meg sem fogant volna. A fogamzás idejének megállapítására pedig egy megdönthető vélelmet (*praesumptio iuris et de iure*) hoztak létre, így tehát azt a születés után állapították meg oly módon, hogy attól visszafelé számított 182. és 300. nap közé tették.³

A keresztény, ezen belül a római katolikus egyház az ötödik parancsolatot kiterjeszti a méhmagzatra, akik közül „[...] nagyon sok gyermek nem látja meg élve a napvilágot, mert szülei megölik, mielőtt a világra jöhetett volna. Százvezrek és százvezrek pusztulnak el így, többen, mint a világháborúban, és újabban csak szaporodik az ártatlan áldozatok száma. Úgy hívják ezt, hogy »a terhesség megszakítása«. Az anya elmegy az orvoshoz, és az orvos kioperálja belőle eleven magzatát, mintha csak egy ártalmas daganat volna. Vajon mit vétett az ártatlan teremtés, hogy a szülők oly gyűlölettel vannak ellene és életére törnek? Miért kell neki keresztetletlenül meghalnia és Isten látásától – önhibáján kívül – örökre megfosztania? Nagy bűn ez, Kedves Hívek, igen nagy bűn! És ne mondja senki, hogy a törvény megengedi, mert Isten törvénye nem engedi! És Isten egykoron nem emberi törvény szerint fog megítélni titeket, hanem a saját örök törvénye szerint, mely így szól: »ne ölj!« Természetellenes bűn is a magzat megölése, mert Isten az ember természetébe oltotta a szülői szeretetet, és most maga a szülő fordul magzata élete ellen. És ne mondja senki, hogy a gyermek anyja méhében nem eleven: mert bizony élő lény az, akinek lelke van, és aki növekszik, fejlődik, sőt sokszor megmozdul

³ Molnár Imre – Jakab Éva: Római jog, Copyright Diligens Bt, Szeged, 2001, 121-122. o.

az anyai szív alatt, mint ahogyan Keresztelő Szent János repesett anyja, Szent Erzsébet méhében, amikor a Boldogságos Szűz köszöntését meghallgatta.”⁴ Nem kérdés tehát, hogy az egyházjog nevesíti a magzatelhajtás tényállását, melyre „[...] az 1398. kánon *önmagától beálló kiközösítést rendel.*”⁵

Az emberiség, a jogegyenlőség megszületéséig, történelme során nagy és rögzös utat tett meg. Az ókor filozófusai, a keresztény gondolkodók, a középkor egyházi uralmának viszontagságain keresztül, a felvilágosodás mozgalmain át, a későbbi szocialista eszmék térnyerésén keresztül mind alakították, formálták azt a közgondolkodást, amelynek a jelenlegi állomása, az emberi jogokat nem csak deklaráló, hanem érvényre juttató alkotmányok és jogrendszerek Európában és Észak-Amerikában.⁶ Így tehát „[...] minden ember [...] jogalany, vagyis jogi értelemben véve »személy«. Ezzel egy hosszú [...] történelmi folyamat céljai nyertek egyetemes elismerést: minden ember nemcsak »természetes állapotát«, hanem jogállását tekintve is egyenlő lett. A minden embert megillető jogképesség kizárja a rabszolgaságot, [...] kizárja a jogképesség különböző terjedelmén alapuló (pl. rendi) különbségeket is. [...] Természetes egyetértés volt arra nézve, hogy mindenki ember, aki embernek született.”⁷ Jogkiterjesztő eszmék, mozgalmak ma is léteznek. Csak míg a 19. század magyar nemzeti liberálisai azt a célt tűzték ki, hogy az addig jogtalan néptömegeket beemeljék a nemzetbe, az alkotmányosság sáncai mögé⁸, addig most „[a] kérdés az, hogy az ember jogi státusza kövesse-e a természet- és szellemtudományok, valamint a közvélemény emberfogalmainak [...] változását, kiterjedjen-e az ember jogi fogalma is a születés előttre, egészen a fogantatásig. A jogalanyiság ilyen kiterjesztésének jellege és hordereje csak a rabszolgaság eltörléséhez hasonlítható, de annál is jelentősebb lenne. Ezzel az ember jogalanyiséga elérné elvileg lehetséges végső határát és teljességét; az ember különböző fogalmai ismét egybeesnének.”⁹

Lábady Tamás alkotmánybíró párhuzamos véleményében rávilágít, hogy a „[...] problematikus természettudományos dilemma mára már egyértelműen eldőlt. Tudjuk, hogy az ember a női és férfi ivarsejtek egyesülésétől kezdve *genetikailag befejeződött egyén*, emberi individuum. A magzatfejlődésben az ontogenezis nem ismétli meg a filogenezist, a magzat minden kétséget kizáróan a »human species«-hez tartozik. Az emberfejlődés a fogamzástól kezdve kontinuos, az *nem tagolódik szubhumán és humán fázisokra.*”¹⁰

Zlinszky János alkotmánybíró párhuzamos véleményében szintén hangsúlyozza, hogy „[...] [a] tudomány mai többségi álláspontja szerint az ember fogantatásától, a női és férfi ivarsejtek egyesülésétől kezdve *genetikailag befejeződött egyén*. Ettől kezdve emberi lény fejlődik. A genetikusan, természettudományosan meghatározott »emberismérv« az életnek nevezett egységes megbonthatatlan biológiai folyamat integráns részeként éppúgy magába foglalja a születés előtti magzati létet, mint ahogy a születéstől a halálig ívelő létezés teljes szakaszát. Biológiailag tehát a magzat a tudomány mai álláspontja szerint ember, genetikailag befejeződött egyed, az élő magzat élete természettudományos szemmel emberi élet.”¹¹

A kérdés az, hogy a tudományos ismeretek bővülésének (vagy másnak) következménye

⁴ A Magyar Püspöki Kar körlevele az abortusz ellen (részlet), Budapest, 1956. szeptember 12.

<https://katolikus.hu/dokumentumtar/a-magyar-puspoki-kar-korlevele-az-abortusz-ellen>

⁵ Lásd: Erdő Péter: Egyházjog, harmadik, átdolgozott kiadás elektronikus változata, 2003. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 97. §, 1. Magzatelhajtás, 598-600. o, <http://www.ppek.hu/k475.htm>

⁶ Lásd az emberi jogok kialakulásáról, fejlődéséről: Halász Iván: Az emberi jogok civilizációs meghatározottsága. In szerk. Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor (szerk.): Alapjogok. Az emberi jogok alkotmányos védelme. Ludovika kiadó, Budapest, 2021, 19-39. o.

⁷ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

⁸ Lásd: Halász Iván: i.m. 23. o.

⁹ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

¹⁰ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

¹¹ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

legyen-e az említett jogkiterjesztés a fogantatás és a születés közti időszakra? Az emberi jogok eszméjének megszületése, majd azok érvényre jutása mennyiben eredményezi, illetve eredményezze az emberi lét kiterjesztését a születés előtti időszakra? Továbbá az, hogy mikortól beszélhetünk – az alkotmánybírók által is említett – „genetikailag befejeződött egyénről”?

A kérdés vizsgálata több jogterületet érint. A polgári jog a jogképesség kezdetét a fogamzáshoz köti, feltéve, ha a magzati létet élveszületés követi. A fogamzás időpontját pedig egy megdönthető vélelemmel, a születéstől visszafelé számított háromszázadik napra teszi, melybe a születés napját is beleszámítja.¹² Ez – lényegileg, kisebb eltéréssel – megfelel a magzathoz való római magánjogi viszonyoknak. Azonban időről időre, a magzat jogi helyzetét feszegető jogászok, teológusok, vagy más tudomány képviselői, vagy laikusok, hívők, egyszerű állampolgárok, vagy bárki, nem a magánjogi státusszal „birkóznak”, hisz ez egy megpróbáltatásokkal teli évezredek kiállt jogi konstrukció. Sokkal inkább az emberi jogi (alapjogi, illetve alkotmányjogi) és az ennek folyamányaként létrejövő büntetőjogi vetület az, ami egy olyan téma az emberi léten belül, amely messze túlmutat a jog tudományán. A *lét* és a *nemlét* az embert létezése óta foglalkoztatja. Megihlet gondolkodókat, filozófusokat, jogászokat, papokat, lelkészeket, szellemtudományok épülnek a létezés mibenlétének megragadására. Vallások magyarázzák az emberi élet határait és adnak válaszokat az emberi ésszel fel nem fogható és szemmel nem látható, emberi élet határain túli *létre*. A kérdés teret hódított a természettudományokban is. A biológia, az orvostudomány fejlődésével, a technika fejlődése révén az ismeretek robbanásszerű bővülésével napról napra újabb lehetőségek nyílnak a lét határainak keresésére, a szemmel nem látható, nem érzékelhető élet megismerésére, tulajdonságainak feltárására, bemutatására, az eddig nem létezőnek hitt megmutatására, hétköznapjaink részévé téve mindazt, amit az ember nem is olyan régen még homályba burkolózó ismeretlennek hitt. Végül pedig ne feledkezzünk meg arról az emberről sem, aki nem tudományok művelője, csupán megéli a kor társadalmában a hétköznapokat. Lehet, hogy vallásos, lehet, hogy nem. Lehet, hogy olvas, tájékozódik, lehet, hogy nem. De mindegy is, hisz csak az számít, hogy megéli a ma valóságát és az emberi lét valóságához hozzátartozik a *kezdet* és a *vég* és bárkiről is legyen szó e földön, az tudni akarja, hogy hol van az. Nem feltétlenül mindenkinek ugyanott: egy római katolikus hívő keresztény ember, egy ateista orvos, egy buddhista jogász, vagy egy kételkedő filozófus valószínűleg négyféle választ adna ugyanarra a kérdésre. Csupán egy dologban lehetünk biztosak, mégpedig abban, hogy a kérdés senki számára nem érdektelen. Mindenki gondolkodik erről a kérdéstről hite, meggyőződése, lelkiismerete, tudományos tájékozottsága szerint. Sosem volt és sosem lesz ebben mindenki számára megnyugtató válasz. Van azonban egy tudomány, ami működteti és irányítja a társadalmat, amelynek feladata válaszokat, megoldásokat adni bizonyos élethelyzetekre, hisz ezért hozták létre: a jogtudomány az, amelynek ki kell munkálnia egy olyan megoldást, amely átmenetileg, viszonylag megnyugtatóan rendezni képes egy megoldhatatlan jogkérdést.

Ha ugyanis a jogrendszer egy mindenkori társadalmi viszonyokhoz igazodó, azokat rendezni hivatott rendszerként fogjuk fel, amelynek alapja a közmegegyezés, akkor jelen esetben egy orvostudományi, filozófiai, vallási, etikai vetületekkel rendelkező kérdést kellene jogszabályi formába önteni úgy, hogy mindeközben egyértelmű, hogy az említett tudományok más megközelítésből, más válaszokat adnak ugyanarra a problémára, a fentebb említett emberek pedig, hitüknek, meggyőződésüknek, tudományos ismereteiknek, szubjektív erkölcsi korlátaiknak, lelkiismeretüknek megfelelően különbözőképp viszonyulnak az ember – ehelyütt taglalt – örök problémájához. Így tehát a jogrendszer, a kialakított szabályokkal csupán egy helyzetet, de nem megoldást teremt. Nem meglepő ez, hisz a jognak az a feladata, hogy a társadalmi viszonyokat *rendezze*. Ha a jog egy jogviszonyt „rendez”, attól a jog nem fog választ adni sem a kételkedő filozófusnak, sem a katolikus hívőnek, sem a buddhistának, sem az

¹² Lásd: 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről, 2:2. § [A jogképesség kezdete].

ateistának, hisz a jog ezzel nem válik a tudományok tudományává, csupán – jól, vagy rosszul – elvégzi a feladatát. *Így aztán, a magzat létének kérdése, minden, modern jogrendszerrel rendelkező ország jogászait, jogalkotóit komoly feladat elé állította.* A kialakított szabályozások azonban korántsem véglegesek és megnyugtatóak. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az egyes országok szabályozásában jelentős különbségek is megfigyelhetők. Ami még ennél is jobban rámutat a téma kényes mivoltára az az, hogy például az erősen katolikus Lengyelországban az abortuszszabályok szigorítása jelentős társadalmi feszültséget eredményezett, különösen, amikor egy-egy rosszul értelmezett helyzetből és félreértelmezett jogszabályból eredően terhes anyák haltak meg az el nem végzett abortusz okán. De az Amerikai Egyesült Államokban például, az elnökválasztás időszakában, az abortusz rendszeresen kampánytéma¹³, egyébként meg jelenleg kampánytól függetlenül is ismét fellángolt az ezzel kapcsolatos közbeszéd, illetve társadalmi vita. Ennek oka, hogy a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság érvénytelenítette a *Roe kontra Wade*¹⁴ döntést, amely szerint alkotmányellenesnek számított az abortuszjog korlátozása. E döntés érvénytelenítésével egy új helyzet állt elő, mégpedig az, hogy most már a tagállamok joga és felelőssége a kérdés rendezése. Így aztán teljesen különböző szabályozások lehetségesek, a liberalizált megoldástól, a teljes abortusztilalomig minden fellelhető. Ezekon kívül, persze van példa az ellenkezőjére is. A jelentős mértékben keresztény lakosságú nyugat-afrikai Libéria, ahol az abortusz bűncselekménynek számított és csak nagyon szűk körben volt lehetőség a terhesség legális megszakítására, most – egyes szomszédos országaival ellentétben – lépéseket tett az abortusz liberalizálása irányába.¹⁵ Látható tehát, hogy egy olyan kérdéstről van szó, amelynél még halvány tendenciák megállapításával is nagy fába vágánk a fejszénket, nem hogy a Föld országaiiban megfigyelhető egységes trendről beszéljünk.

Az Európa Tanács országaira szűkítve a kört, tegyünk némi említést a strasbourgi esetjog jelen témát érintő megállapításairól. Ez esetben az Emberi Jogok Európai Egyezményének¹⁶ a 2. az *élethez*¹⁷ és a 8. a *magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jogról*¹⁸ szóló cikkei a relevánsak. Csupán a teljesség kedvéért érdemel említést, hogy a halálbüntetés eltörléséről utóbb született a hatodik és a tizenharmadik kiegészítő jegyzőkönyv.¹⁹

¹³ Lásd: Balogh-Békesi Nóra – Balogh Zsolt: Az élethez való jog. In Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor (szerk.): Alapjogok. Az emberi jogok alkotmányos védelme. Ludovika kiadó, Budapest, 2021, 111-120. o.

¹⁴ *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973).

¹⁵ Lásd: Ács Gábor: USA: nők milliói veszítik el az abortuszhoz való jogot. 2022. 06. 24. <https://hu.euronews.com/2022/06/24/usa-nok-millioi-veszitik-el-az-abortuszhoz-valo-jogot>

¹⁶ Magyarországon az 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről

¹⁷ 2. Cikk – Élethez való jog: 1. A törvény védi mindenkinek az élethez való jogát. Senkit nem lehet életétől szándékosan megfosztani, kivéve, ha ez halálbüntetést kiszabó bírói ítélet végrehajtása útján történik, amennyiben a törvény a bűncselekményre ezt a büntetést állapította meg.

2. Az élettől való megfosztást nem lehet e Cikk megsértéseként elkövetettnek tekinteni akkor, ha az a feltétlenül szükségesnél nem nagyobb erőszak alkalmazásából ered:

a) személyek jogtalan erőszakkal szembeni védelme érdekében;

b) törvényes letartóztatás foganatosítása vagy a törvényesen fogva tartott személy szökésének megakadályozása érdekében;

c) zavargás vagy felkelés elfojtása céljából törvényesen tett intézkedés esetén.

¹⁸ 8. Cikk – Magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog: 1. Mindenkinek joga van arra, hogy magán- és családi életét, lakását és levelezését tiszteletben tartsák.

2. E jog gyakorlásába hatóság csak a törvényben meghatározott, olyan esetekben avatkozhat be, amikor az egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a közbiztonság vagy az ország gazdasági jóléte érdekében, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, avagy mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükséges.

¹⁹ Hatodik kiegészítő jegyzőkönyv az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló Egyezményhez a halálbüntetés eltörléséről.

1. Cikk: A halálbüntetést el kell törölni. Senkit sem lehet halálbüntetésre ítélni, sem kivégezni.

2. Cikk: Egy állam törvényhozása rendelkezhet halálbüntetésről háború idején vagy háború közvetlen veszélye

A kérdés az, hogy az élethez való jogról szóló 2. cikk alkalmazható-e a magzati élet védelmére, valamint a 8. cikkel összefüggésben, a terhesség megszakítását szabályozó jogi normák a magánéletbe történő beavatkozást jelentik-e? A strasbourgi állásfoglalás mindkét kérdésben meglehetősen „óvatos”. Az élethez való jog kapcsán a Bizottság egyik felhozott érve az volt, hogy mivel az Egyezményt aláíró államok már korábban – bizonyos keretek között – engedélyezték a terhesség-megszakítást, ezért a 2. cikk esetén a szándékuk nem terjedhetett ki a magzat, élethez való alanyi joggal történő felruházására.²⁰ Ettől függetlenül, a tagországok alkotmánybíróságai teljesen különböző álláspontra jutottak e kérdésben, így aztán az a „megoldás” maradt, hogy a tagországoknak a magzatvédelem kérdésében igen jelentős mozgásterük van.²¹ A 8. cikkel való összefüggésben²² viszont megállapítható, hogy a terhesség, illetve annak megszakításával kapcsolatos kérdések kétségtelenül a magánélet részét képezik. Azonban az államokat – részben a 2. cikk kapcsán meglévő nagy tagállami mozgáster miatt – e vonatkozásban is meglehetősen tág mérlegelési jog illeti meg.²³ *Látható tehát, hogy a magzatvédelem terén, nemzetközi szintéren markáns iránymutatás nem várható.* A nemzeti szintű jogalkotásra hárul tehát a feladat, hogy jogrendszere elveivel, állampolgárai meggyőződésével, a közgondolkodással összhangban, lakossága jelentős többségének melegezésére, sok-sok egymással ütköző érvet és ellenérvet megfontolva, azokból kisebb-nagyobb darabokat, morzsákat hasznosítva olyan normát alkosson, amely abban az adott földrajzi és kulturális térségben átmenetileg megnyugtatóan rendezi, a – talán – soha meg nem oldható jogi paradoxont.

II.2. A hatályos magyar szabályozás kialakulása a rendszerváltás után

Mint láttuk, a polgári jogi viszonyok megnyugtatóan kimunkáltak, és a más államokban megfigyelhető felfogásbéli sokszínűség sem a magánjogi szabályozás miatt okoz sokszor csillapíthatatlan hullámverést. A magzat státuszának alapjogi megközelítése az, ami mindig és mindenhol örök dilemma tárgya. *A kérdés tehát az, hogy a magzat ember-e.* Egyebek közt e kérdést fejt ki az Alkotmánybíróság, öt alkotmánybíró párhuzamos véleményével a – már fentebb idézett – 64/1991. (XII. 17.) AB határozatban. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint, ennek eldöntése jogalkotói kérdés, tehát „[a] magzat jogalanyiségének kérdése az Alkotmány²⁴ értelmezésével nem dönthető el”²⁵, fogalmazott a testület és rámutatott az alkotmányos szabályozás lehetőségeire. E szerint tehát, „[h]a a törvényhozó úgy határoz, hogy a magzat jogilag ember, tehát olyan jogalany, akit megillet az élethez és méltósághoz való alanyi jog, akkor terhességmegszakítás is kizárólag azokban az esetekben végezhető, amelyekre nézve a jog eltűri az emberi életek közötti választást, és ennek megfelelően nem is bünteti az emberi élet kioltását. Ilyen eset például az, ha az anya életének megmentése érdekében válik

idején; a halálbüntetést ez esetben is csak e törvényhozás által megszabott esetekben és előírt rendelkezéseknek megfelelően lehet alkalmazni. Ez az állam köteles az Európa Tanács Főtitkárával jogszabályainak vonatkozó rendelkezéseit közölni.

Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances. Article 1 – Abolition of the death penalty: The death penalty shall be abolished. No one shall be condemned to such penalty or executed.

²⁰ No. 8416/79, Dec. 13. 5. 80, D.R. 19, p. 244.

²¹ Lásd: Grád András: Kézikönyv a strasbourgi emberi jogi ítélkezésről. 2. átdolgozott, bővített kiadás, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, Budapest, 2000, 82-83. o.

²² Lásd: Grád: i.m. 298. o.

²³ No. 17004/90, Dec. 19. 5. 92, D.R. 73, p. 155.

²⁴ 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya.

²⁵ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

szükségessé az abortusz.” A másik lehetőség pedig az, hogy „[...] a törvényhozó úgy dönt, hogy a magzat jogilag nem ember, azaz nem jogalany az Alkotmány 56. §-a²⁶ értelmében, és nem illeti meg az élethez és méltósághoz való alanyi jog, akkor az Alkotmánnyal összhangban nemcsak lehetséges, de kötelező is a magzati élet védelmére vonatkozó állami kötelezettség mérlegelése az anya önrendelkezési jogával, valamint más alapjogaival szemben.”²⁷ A látszat ellenére itt nem két abszolút szélsőségről van szó, ugyanis ha „[...] a törvényhozó nem ismeri el a magzat jogalanyiságát, a terhességmegszakítás feltételeinek megállapításakor nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül a két legfontosabb szembenálló jog egyikét sem: mérlegelnie kell az anya önrendelkezéshez való jogát is, és az élethez való jogból folyó, a magzatra is kiterjedő állami életvédelmi kötelezettséget is. Nem lenne alkotmányos a teljes abortusztilalom, mert ezzel teljesen figyelmen kívül hagynák az anya önrendelkezési jogát (és egészséghez való jogát). [...] Hasonlóképpen nem lenne alkotmányos, ha a szabályozás kizárólag az anya önrendelkezési jogát nézné. A magzat életének védelme annak megfogásától kezdve állami kötelesség, tehát a terhesség kezdeti szakaszában sem lehet egyedül az önrendelkezési jog irányadó. *Az állam objektív kötelességéből az élet védelmére az következik, hogy az állam nem engedheti meg alkotmányosan az indok nélküli abortuszt.* Különösen szükséges az indoklás azért, mert az abortusz esetében az állam életvédelmi kötelezettsége nem névtelen statisztikai kockázat elhárítását vagy elosztását szolgálja, hanem egyedi emberi magzat szándékos megsemmisítéséről van szó. A törvényhozó által elégségesnek tartott indokokat a terhességmegszakítás törvényi feltételül kell szabni.”²⁸ Így tehát az Országgyűlés megalkotta a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvényt, melyben rögzítette a várandós nőre és a magzatra kiterjedő állami védelmi kötelezettséget és a védelem eszközeit és módozatait, valamint a terhességmegszakítás feltételeit.²⁹ E törvénnyel tehát a jogalkotó kinyilvánította, hogy a magzat nem jogképes, úgy tűnik tehát, hogy jogi értelemben nem ember. A magzatra az állam életvédelmi kötelezettsége terjed ki, élethez való alanyi joggal nem rendelkezik. Elismeri a magyar jog ún. feltételes jogképességét a magzatnak, ha élveszületik, a születéstől visszafelé számított 300. naptól, vagyis a fogantatástól.³⁰

Talán meglepő lenne, ha egy ilyen sok vitát kiváltó kérdés valamiféle „megoldása” nem gerjesztene újabb vitát, nem vetne fel újabb problémát. Így is történt. E helyütt csupán említés szintjén térnek ki arra, hogy a törvény nevesíti *az állapotos nő súlyos válsághelyzetét*³¹, mely esetben a 12. hétig a terhesség megszakítható jogszerűen. Több indítvány, e rendelkezés kapcsán érkezett az Alkotmánybírósághoz. Ezen kívül a magzat jogalanyiságával összefüggő kifogások is érkeztek és volt több indítványozó, aki az egész törvényt alkotmányellenesnek tartotta. Így tehát – e törvény kapcsán – a magzati jog kérdése, pár év múltán ismét az Alkotmánybíróság asztalán hevert, a testület pedig meghozta a 48/1998. (XI. 23.) AB határozatot, amely két különvéleménnyel és két párhuzamos indokolással tovább csiszolt a rendszerváltás után kialakított szabályozáson. Így tehát a magzati élet kioltható, a törvényben meghatározott feltételek mellett, ezzel bizonyos mértékben, indokolt esetben érvényre juttatva a nő önrendelkezési jogát. Értelemszerűen az indokok azok, amelyek miatt e kérdés nem jutott nyugvópontra. Az Alkotmánybíróság – nemzetközi kitekintést is téve – tételesen megvizsgálta a kérdéses rendelkezéseket, melyek elemzését, értelmezését részletesen kifejtette a határozatában. Bizonyos elemeket, jogtechnikai megoldásokat megsemmisített, másokat értelmezett és indokolt. Jelen munkának nem célja az akkori meglátások huszonöt évvel

²⁶ Alk. 56. § A Magyar Köztársaságban minden ember jogképes.

²⁷ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

²⁸ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

²⁹ Lásd: 1992. évi LXXIX. törvény a magzati élet védelméről.

³⁰ MÁSODIK KÖNYV AZ EMBER MINT JOGALANY, ELSŐ RÉSZ, A JOGKÉPESSÉG I. CÍM A JOGKÉPESSÉG KEZDETE ÉS MEGSZŪNÉSE, 2:1. § [A jogképesség] Ptk.2:2§.

³¹ 1992. évi LXXIX. törvény 5. § (2) bekezdés: Súlyos válsághelyzet az, amely testi vagy lelki megrendülést, illetve társadalmi ellehetetlenülést okoz.

későbbi „újraértékelése”, csupán egy általam nagyon érdekesnek és fontosnak vélt megállapításra szeretnék rávilágítani, ami véleményem szerint meglehetősen árnyalja azt a képet, amit esetleg az abortusz heves ellenzői kialakíthatnak e jogi szabályozás kapcsán.

A Magzatvédelmi törvény³² 12. § (6) bekezdésének első mondata úgy fogalmaz, hogy „[a] súlyos válsághelyzet fennállását az állapotos nő, illetve – cselekvőképtelensége esetén – törvényes képviselője a kérelem aláírásával igazolja.” E meglepően „tág” megfogalmazás gyakorlatilag a terhességmegszakítást egyedül a nő elhatározásától teszi függővé, mely rendelkezés hiánypótló céllal került a törvénybe az egyéb, terhességmegszakítást megalapozó okok mellett, fejt ki az Alkotmánybíróság, hivatkozva az Országgyűlés 1992. december 17-i ülésnapjának jegyzőkönyvére. Nyomatékosan felhívja továbbá a figyelmet, hogy ezt az irányvonalat (mármint, a terhes nő szubjektív, felülbíráhatatlan és ellenőrizhetetlen megítélésére hivatkozás elfogadásával, a nő önrendelkezési jogának kiteljesítését) „[...] sem külföldön, sem Magyarországon nem alkotmányossági megfontolások kényszerítették ki”, hanem „[...] az abortusz korlátozására irányuló korábbi szabályok hatástalansága késztette a törvényhozót új stratégia keresésére, vagy az Alkotmánybíróságot ilyen út alkotmányosságának előzetes kimondására.” Ezzel a – csupán – formálisan megkövetelt krízishelyzettel a jogalkotó „[...] legalább elvileg kellő ellensúlyt [...]” állít a magzat „jogával” szemben.³³ Így tehát a ’90-es évek jogrendszerének alakítói majd’ egy évtized alatt kimunkálták azt a jogi konstrukciót, amely meggyőződésem szerint *csupán egy válasz* egy olyan kérdésre, ami nem lehet jó, vagy rossz. Bármilyen válasz lehet jó is és rossz is, csak azt kell eldönteni, hogy a versengő világnézeti megközelítések közül, melyikhez szeretnénk közelebb tudni magunkat. Nos, az akkori jogalkotás szereplői egy inkább liberalizálnak mondható abortuszszabályozást alakítottak ki azzal, hogy amennyiben a terhesség megszakítása nem felel meg a törvényi feltételeknek, abban az esetben viszont bűncselekményről beszélünk, melyet az akkori Btk.³⁴ a XII. Fejezetében, személy elleni bűncselekményként, azon belül pedig az élet, a testi épség és az egészség elleni bűncselekmények közt, mint *magzatelhajtást* a 169. §-ban nevesítette.

Az Alaptörvény hatályba lépésével a magzat jogvédelme alkotmányos szintre emelkedett. A II. cikk úgy fogalmaz, hogy „[a]z emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg.”³⁵ Ebben a megfogalmazásban formálisan is elválik az „ember” és a „magzat” fogalom és a magzatra az állam életvédelmi kötelezettségét terjeszti ki, immár alkotmányos szinten deklarálva. A magzati élet védelméről szóló törvény³⁶ – kisebb-nagyobb módosításokkal bár, de – hatályban marad. Az Alaptörvény 2011-es hatálybalépését követő év nyarán az Országgyűlés új Büntető Törvénykönyvet fogadott el, mely lényegileg ugyanazzal a tartalommal, a XV. Fejezetében, az élet, a testi épség és az egészség elleni bűncselekmények közt, a 163. §-ban definiálja a magzatelhajtás törvényi tényállását.³⁷ Megállapítható tehát, hogy a 2011-es alkotmányozással és az azt követő törvénykezéssel, a magzati jog kérdésében szemléletváltás nem történt.

III. Új idők, új (jogi) problémák

III.1. A testen kívül fogant embriók, avagy bioetika a laboratóriumokban

Az orvostudomány jóvoltából nem szabad megfeledkeznünk a testen kívül fogant

³² 1992. évi LXXIX. törvény a magzati élet védelméről.

³³ Lásd: 48/1998. (XI. 23.) AB határozat.

³⁴ 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről.

³⁵ Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25.

³⁶ 1992. évi LXXIX. törvény a magzati élet védelméről.

³⁷ Lásd: 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről.

embriók által teremtett jogi helyzetről sem, mely esetén – a klasszikus abortuszvitáktól eltérően – az anya önrendelkezési joga, mint az egyik fő érv, fel sem merül. A mesterséges úton, laboratóriumi körülmények között létrehozott, úgynevezett *in vitro* embriók életjogával más jogok/érdekek kerülnek kollízióba.

Jelenleg az orvostudomány a testen kívüli megtermékenyítés, az embriókon végzett kutatás tárgykörében már messze nem az elméleti lehetőségek valószínűsítése szintjén mozog, sokkal inkább a hétköznapiak része mindaz, amit e tudományban nem jártas ember is *lombikbéké*ként ismer, függetlenül attól, hogy ma már lényegesen bonyolultabb, fejlettebb, modernebb és sokkal több tudományos ismeretet magában foglaló az az orvosi tudás, mint mikor e fogalom, évtizedekkel ezelőtt bevonult a köztudatba. Nem tehetjük meg tehát, hogy az embrióról, magzatról úgy beszéljünk, mintha az csak természetes úton, a testen belül jöhetne létre.

A helyzet „kezeléséről” folytatott diskurzus során pedig, fel kell tenni a kérdést (ismételten és mindig), e helyzettel összefüggésben is, hogy „mi a jog feladata?” A jog feladata alapvetően, hogy idomulva a társadalmi valósághoz, az adott kor élethelyzeteit *rendezze, ez a kérdés azonban, amit taglalunk, örökérvényű*. Teheti ezt jól is, rosszul is, de ezt kell tennie, mert ezért hozták létre évezredekkel ezelőtt és ezért alkalmazzák a társadalmak évezredek óta. A jog *rendezi* ugyanakkor a más tudományok által kialakított élethelyzetet is úgy, hogy a társadalom túlnyomó többségének érdekét szolgálja. Tilthat is bizonyos helyzeteket, de azt nyomós érveléssel kell hogy tegye. Mindezt azért szögezem le ismét, mert fontos tudni, hogy a jog csupán eszköz, nem pedig cél. A jogásznak a kialakult helyzetre kell megoldást találnia, nem pedig neki kialakítani a helyzetet. De ma – e témától függetlenül is – van-e válasza vajon a jognak az orvostudomány által évről-évre, egyre csak megújuló helyzetekre, a XXI. század kihívásaira?

De mik is ezek a kihívások, melyek a jogrendszer válaszreakcióit igénylik? Általánosságban fogalmazva, a közösség és az egyén látszólagos érdekellentétének kibékítése oly módon, hogy az egyén lehető legnagyobb szabadsága mellett – melyek érvényre juttatják többek között a különböző bioetikai alapelveket is (ha már a XXI. század kihívásait említettem) – ne zárjanak kaput a szabad kutatás lehetősége előtt sem. A jog ne kösse gúzsba a tudományt, ugyanakkor szabad döntési, rendelkezési lehetőséget biztosítson az egyén számára arra az esetre, ha egy adott tevékenység közvetlen befolyást gyakorolna rá.³⁸ Itt is első ránézésre, a közösség és az egyén érdekellentéte viaskodik, holott valójában nincs szó erről, hisz a közösség és az egyén, feltételei egymásnak, ennél fogva érdekeik sem lehetnek kibékíthetetlenül ellentétesek.³⁹

A biológiai, egészségügyi kutatások terén elért eredmények, az azokban rejlő jövőbeni lehetőségek olyan szintre jutottak, amelyeket sem globálisan, sem az egyes államok jogrendszerének szintjén nem lehet válasz nélkül hagyni. Ez alatt a bioetikai jogi normák megfelelő kialakításának szükségességét értem, melynek jelen téma is része, és amely már korántsem mondható szűz területnek, de azért az elkezdett úton, még van mit megtenni. Itt sok szempontból erősen vitatott/vitatható etikai normákról is szó van.⁴⁰

Több nemzetközi egyezményben is vannak egészségügyi, – ha úgy tetszik – bioetikai témájú rendelkezések, azonban e téren a legjelentősebb az úgynevezett Oviedói egyezmény⁴¹,

³⁸ Kovács Gábor: Human Stem Cells. A Special Field Within the Medical Research. Doubts and Possibilities in Terms of the Hungarian Law AMEGA. Asztma és Allergia Színe Tájékoztató Magazin 13, 2007/2. szám, 32-35. o.

³⁹lexikon.katolikus.hu, egyén és közösség kapcsolata, Schütz 1993:61. – Muzslay 1993:102. <http://lexikon.katolikus.hu/E/egy%C3%A9n%20%C3%A9s%20k%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9g%20kapcsolata.html>

⁴⁰ Kovács Gábor: A biológia és az orvostudomány hatása a büntetőjogra. In Sulyok Gábor (szerk.): Opus magistrale. 2007, 2008, Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 70. o.

⁴¹ 2002. évi VI. törvény az Európa Tanácsnak az emberi lény emberi jogainak és méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazására tekintettel történő védelméről szóló, Oviedóban, 1997. április 4-én kelt

melynek kevés ország részese ugyan, de Magyarország részese. Az egyezmény a részes felek számára kötelező erővel bír. Jelen téma szempontjából is különösen jelentős az egyezménynek az emberi lény elsőbbségét deklaráló megfogalmazása, miszerint „[a]z emberi lény érdeke és jóléte a társadalom vagy a tudomány pusztá érdekével szemben mindenkor elsőbbséget élvez.”⁴² Tehát az egyén integritását, önrendelkezését semmilyen tudományos, illetve közösségi érdek nem csorbíthatja, ily módon védelmezve a minden jogok feletti emberi méltóságot. De mit értünk „egyén”, „ember”, „emberi lény” fogalmak alatt? Kiterjeszthetők vajon e fogalmak a testen kívül fogant embrióra? Ha igen, milyen mértékben?

A klasszikus abortuszviták kapcsán kialakult *Pro Life* és *Pro Choice* irányzatok⁴³ közti választás dilemmája még reménytelenebbnek tűnik. Míg az alapjogi ütközések teremtette jogi paradoxon okán meggyőző jogelméleti érvek és ellenérvek feszülnek egymásnak, alátámasztva ezzel a választás lehetetlenségét, addig az orvostudomány, az embrió kutatás, illetve az emberi reprodukció terén olyan robbanásszerű fejlődést produkál, mellyel – finoman szólva is – meghaladja azt az élethelyzetet, melyből a szűken értelmezett abortuszvita indult. Itt már a legszűkebb értelemben sem élethez való jogot és önrendelkezési jogot teszünk mérlegre. (Persze meg kell jegyezni, hogy sosem „csak ennyiről” volt szó. Ez csupán a „vegytisztá jog”). Ma már a sokrétű – betegségek leküzdése érdekében életre hívott – orvosi, biológiai, genetikai kutatásoktól kezdve, a gyermektelen házaspárok örömeig és bánatáig mindent bele kell tenni a mérleg serpenyőjébe akkor, ha be akarjuk teljesíteni a jog feladatát, és nem csupán az elméleti vita szintjén akarunk értekezni arról, amitől a valóságban már az orvostudomány fényévekre száguld.

Nem vizsgálhatjuk e kérdést tisztán jogkérdésként sem. Az említetteken túl nem hagyható figyelmen kívül a kérdés társadalmi, kulturális, pszichés, egészségügyi, népesedési vetülete sem. Sőt, ezek elhanyagolhatatlanul fontos szempontok, a kérdés komplexitásának a teljesség igényére törekvő feltérképezése szempontjából.

Mindezek a tényezők befolyással vannak az egyén – és ez által a társadalom – embriójoghoz/magzatjoghoz való viszonyulásához és mivel a jog a társadalmat szabályozza, így a jognak is igazodni kell ehhez. A jog alakítóinak tehát érzékelní és tudni kell e tényezőket, e tényezők mibenlétét, mert az ő felelősségük pont az, hogy erre az elénk táruló komplex keresztmetszetre miként lehet ráilleszteni egy – ezt lekövető, hasonlóan komplex – szabályrendszert, melyben érvényre jutnak az említett társadalmi, kulturális, tudományos, stb. szempontok és az képes is mindezt együtt kezelni, szabályozni.

A jogi paradoxon már-már letisztultan megoldhatatlan jellegét zavarta meg tehát az orvostudomány, mely a testen kívüli megtermékenyítés lehetőségével e témában, részben más jogalanyokból álló, új jogviszonyt teremtett, ami egyrészt megszüntetett feloldhatatlannak látszó alapjog-ütközéseket, másrészt – épp az előbbiből következően – erős rendelkezési jogosultság megteremtésére adott lehetőséget a bizonyos helyzetben – konkrétan, a testen kívül – lévő embriók felett úgy, hogy ezzel az orvostudománynak komoly lehetősége nyílt az embrió kutatás, mesterséges megtermékenyítés terén való továbblépésre. A tudomány él is a lehetőséggel, ami nem könnyíti meg a jogászok dolgát.

Mivel Magyarországon a magzat feltételes jogképességgel bír⁴⁴, az Alaptörvény nem foglal állást a magzat jogalanyiságáról, ugyanakkor a jogalkotó alkotmányos szintre emelte a magzati élet védelmét⁴⁵, jogosan vetődik fel a kérdés, hogy miként érinti ez az *in vitro* embriók státuszát. Egyértelműen és megnyugtatóan rendez-e a testen kívül fogant emberi élet „sorsát”

Egyezménye: Az emberi jogokról és a biomedicináról szóló Egyezmény, valamint az Egyezménynek az emberi lény klónozásának tilalmáról szóló, Párizsban, 1998. január 12-én kelt Kiegészítő Jegyzőkönyve kihirdetéséről

⁴² 2002. évi VI. törvény, 2. Cikk.

⁴³ Lásd: Jobbágyi Gábor: Az élet joga. Szent István Társulat, Budapest, 2004, 14-15. o.

⁴⁴ Lásd: 1992. évi LXXIX. törvény a magzati élet védelméről.

⁴⁵ Lásd: Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25., II. cikk.

a laboratóriumok útvesztőiben? E helyütt idézném Sándor Judit megállapítását, miszerint „[a]z az ország, amely támogatja a meddőség kezelésének többféle módozatát, beleértve a testen kívüli megtermékenyítést és beültetést is, nem következetes, ha már a fogantatástól kezdve alkotmányos életvédelmi kötelezettséget fogalmaz meg.”⁴⁶ Írja ezt az – akkor még nem hatályos – Alaptörvény⁴⁷ II. cikke⁴⁸ kapcsán annak fényében, hogy a hatályos egészségügyi törvény⁴⁹ IX. fejezete rendelkezik egyebek mellett az emberi reprodukcióra irányuló különleges eljárásokról. Az első ránézésre szembeötlő ellentmondás nem feloldhatatlan, de mindenesetre átgondolást igényel.

III.2. Jogvédelem a születés előtt

Nem vitás, hogy e téma vizsgálata több nézőpontból lehetséges, mióta csak magzatról folytatott vita létezik a világon. Lenkovics Barnabás megfogalmazásában, „[a] szűken értelmezett abortuszvita lényege az, hogy rendelkezhet-e a terhes nő magzatának élete felett. A válasz az individuális szabadság, a nő egyéni önrendelkezési joga szempontjából igen, az élet tiszteletének és védelmének eszményi parancsa, valamint a népesedéspolitikai (társadalmi) érdek szemszögéből nézve viszont nem.”⁵⁰ E vita tulajdonképp az emberi jogi (alapjogi, alkotmányjogi) és a büntetőjogi határmezsgyéék – részben morális, etikai alapú – hollétéről folyik, hisz e kérdés polgári jogi vetülete megoldottnak látszott, a római jogban kialakított függő jogi helyzet, modern jogban való továbbélésével. Viszont „[a]z elméleti vita ma már a jogtudományi absztrakció olyan magas fokán zajlik, ahol a két érvrendszer egymástól függetlenül, párhuzamosan kifejthető és megvédhető, ezáltal a vita a jog síkján és fogalomrendszere alapján eldönthetetlen. Csak ha az egyéni szabadságjogok és a morális értelemben vett szabadosság, valamint általában az emberi szabadság és a közösséggel (társadalommal, emberiséggel) szembeni morális és jogi kötelezettségek határvonalát sikerül megvonni, akkor remélhető komoly előrelépés az abortuszdilemma megoldása terén is. Ez pedig összefügg az egyetemes emberi értékrend átalakulásával, fejlődésével [...]”⁵¹

A *testen kívüli megtermékenyítés* lehetősége azonban, más jogviszonyokat teremtett, részben más jogalanyokkal, ami tehát új, megoldásra váró élethelyzetet produkált a jogtudomány számára.

A fentebb vázolt viszonyok közt, a kérdés tehát az, hogy a női és férfi ivarsejt egyesüléséből létrejött embrió – legyen az testen belül, vagy kívül – alapjogi védelme Magyarországon megfelelően biztosított-e, illetve jelenlegi tudásunk birtokában egyáltalán meghatározható-e a megfelelőség standardja? A jog, idomulva a társadalmi, tudományos valósághoz, a jelenkor élethelyzetét megfelelően rendezi-e?

Míg az Alkotmány⁵² nem, addig az Alaptörvény⁵³ már tartalmaz bioetikai tárgyú rendelkezéseket is, így a nemzeti szintű jogalkotás – a korábbiakkal ellentétben – olyan területen emelt alkotmányos szintre bizonyos rendelkezéseket, mely területen korábban

⁴⁶ Sándor Judit: Bioetika az alaptörvényben. 2011. április 14. <https://szuveren.hu/vendeglap/sandor-judit/bioetika-az-alaptorvenyben>

⁴⁷ Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25.

⁴⁸ II. cikk Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg.

⁴⁹ 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről.

⁵⁰ Lenkovics Barnabás: A jog (de)moralizálása (Gondolatok a magzati élet védelméről). In uó: Ember és jog, Válogatott gondolatok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2018, 88. o.

⁵¹ Lenkovics: i.m. 88-89. o.

⁵² 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról.

⁵³ Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25.

kizárólag alacsonyabb szintű szabályozás létezett. Ez mindenképp előrelépés a legkorszerűbb tudományos eljárások jogi szabályozása terén.

Az alkotmányos szintre emelt magzatvédelemről – mely az élethez való joggal és az emberi méltósággal, mint különös személyiségi jogokkal, melyek az általános személyiségi jogok megnyilvánulásai (tehát, nem új alapjogok)⁵⁴ – szóló – fentebb már idézett – rendelkezést az alkotmányozó, az Alaptörvény⁵⁵ II. cikkében⁵⁶ helyezte el, az élethez és az emberi méltósághoz való joggal egy mondatban, hisz az, azzal szoros összefüggésben álló különös esetek körébe tartozik.⁵⁷

Az Alaptörvény kommentárja úgy fogalmaz, hogy „[l]ényeges eltérés van a korábbi Alkotmány⁵⁸ és a hatályos Alaptörvény szövegezése között. A korábbi Alkotmány az emberi élethez való jogot említette elsőként, amelyet az ember veleszületett jogaként határozott meg.⁵⁹ Ez azt jelentette, hogy az élethez való jog feltétele, mint ahogyan a jogképessége is, hogy az élveszületéstől kezdődik. Az Alaptörvény szerint ezzel szemben a magzat esetében az élethez való jog a fogantatástól kezdődik, és az Alaptörvény által elsőként kiemelt jog az emberi méltóság, amelyet sérthetetlenként nevez meg.”⁶⁰ A kommentár e magyarázata igazolni látszik Sándor Judit aggodalmait, aki szerint a II. cikk megfogalmazása „[...] a bírói értelmezésben a terhességmegszakítás tiltásának komoly alapjává válhat.”⁶¹ Én azonban úgy vélem, hogy a normaszövegben világosan szétválik az „ember” és a „magzat” fogalma. A jogalkotó, a két fogalomhoz egyértelműen más jogosultságot köt. Ha nem így volna, elegendő volna csupán az *ember* alanyi jogát deklarálni a fogantatástól kezdve, amivel kiterjesztené az ember-fogalmat a születés előtti életre. E nyelvtani értelmezést támasztja alá a jelenleg hatályos jogszabályi környezet is, melynek rendszerváltás utáni kialakítását fentebb már ismertettem.

Fontos megemlíteni, hogy az is egy lehetőség volna, hogy önálló „alapjogi megfogalmazást” kapjon a magzat méltósága, életjoga, mint ahogy azt például a német Szövetségi Alkotmánybíróság is tette (BVerfGE 88, 203). Azonban ez is csupán úgynevezett „viszonylagos védelmet” nyújtana a magzati életnek, abban az esetben, ha a magzat jogi értelemben nem ember.⁶²

„A magzat élete tehát *csupán az állami objektív életvédelem kötelezettsége keretében kap védelmet*, amely elsősorban a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény (a továbbiakban Mvtv.) rendelkezéseinek jellegéből tűnik ki.”⁶³ „A magzatra vonatkozó életvédelmi kötelezettség tartalmilag nem számít újdonságnak a magyar alkotmányjogban, ugyanis az Alkotmánybíróság a 64/1991. (XII. 17.) AB határozattól kezdődően alkotmányos kötelezettségnek tekintette a magzatra vonatkozó ún. objektív életvédelmi állami kötelezettséget”⁶⁴. Ez az objektív életvédelem nem egyszerűen állami passzivitást igényel. „Ez a kötelezettség nem merül ki az egyes emberek egyedi életvédelmében, hanem általában az emberi életet és létfeltételeit is védi. Ez utóbbi feladat minőségileg más, mint az élethez való egyéni alanyi jogok védelmének összeadása; »az emberi élet« általában – következésképp az emberi

⁵⁴ Lásd: Kiss Barnabás: Útmutató az Alaptörvényhez. ORAC Kiadó Kft, Budapest, 2023, 282-283. o.

⁵⁵ Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25.

⁵⁶ II. cikk: Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg.

⁵⁷ Lásd: Kiss: i.m. 283. o.

⁵⁸ 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya.

⁵⁹ Alk. 54. § (1) A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.

⁶⁰ Árva Zsuzsanna: Kommentár Magyarország Alaptörvényéhez. Budapest, 2013, Wolters Kluwer Kft, 98. o.

⁶¹ Sándor Judit: Bioetika az alaptörvényben. 2011. április 14. <https://szuveren.hu/vendeglap/sandor-judit/bioetika-az-alaptorvenyben>

⁶² Lásd: 48/1998. (XI. 23.) AB határozat.

⁶³ Zeller Judit: A testen kívül létrejött embriók morális és jogi státusa a reprodukcióhoz való jog és a tudományos kutatás tükrében. PhD értekezés, Pécs, 2009. 53. o.

⁶⁴ Kiss: i.m. 279. o.

élet, mint érték – a védelem tárgya. Ezért az állam objektív, intézményes életvédelmi kötelessége kiterjed a keletkezőben lévő emberi életre is, csakúgy, mint a jövő generációk életfeltételeinek biztosítására. Ez a kötelezettség – ellentétben az élethez való alanyi joggal – nem abszolút. Ezért lehetséges, hogy vele szemben más jogokat mérlegeljünk. A magzati élet védelmére irányuló állami kötelezettséget így korlátozhatja például az anya egészséghez való joga, vagy önrendelkezési joga.⁶⁵ A szélsőséges jogi konstrukciók ezért lennének alkotmányellenesek. Balogh Zsolt következtetése szerint „[a]»köztes tartományban« az a kérdés, hogy a törvényhozó megteremtette-e a szembenálló jogok és az állami kötelezettségek (életvédelmi kötelezettség) összhangját.”⁶⁶ Tehát, megtalálta-e a megfelelő „határmezsgyét” a különböző jogok találkozása közt. Azonban, hogy ez a „határmezsgye” nyomvonal bizonytalan, azt az Alkotmánybíróság ugyanezen határozata következő bekezdésében meg is erősíti azzal, hogy „[...] nem lehet elvileg is indokolt választ adni arra, hogy miért nem egyenlően véd a törvény minden magzatot, hogy a magzat védelme és az ellene ható jogok közötti határ miért éppen ott húzódik, ahol a törvényhozó meghúzta. Miért érdekelt például »erősebben« az állam az érettebb magzat megmaradásában, mint a három hónapnál fiatalabbban, holott – ha megvédi – az is megérett volna. Mivel a magzat egész magzati léte során ugyanúgy potenciális emberi élet, milyen alapon lehet védelme intenzitását szakaszokra bontani; ha egyrészt kijelentik, hogy az élethez való jog a nasciturust is megilleti, milyen elvi indokkal tesznek másrészt mégis különbséget a megszületettek és a még meg nem születettek életének védelme között? Más országok alkotmánybírósági ítéleteiben szokásosak a fent megkérdőjelezett indokolások; ezek mindig gyakorlati kompromisszumokat támasztanak alá, elvileg mindig vitathatóan.”⁶⁷ A vitatható állásfoglalás pedig magában hordozza annak lehetőségét, hogy a magzat élethez való joga az idők során újra és újra jogviták forrása legyen.

A testen kívül létrejött embriók jogvédelme esetén viszont, az anya önrendelkezési jogával való kollízió értelemszerűen nem jön számításba. Tehát a klasszikus abortuszvitákban felmerült egyik mellőzhetetlen konkurens jog, mint tényező kiesik, vagy legalábbis módosult formában, a szülők, vagy harmadik személyek rendelkezési jogaként jelenik meg. Ettől függetlenül, vagy épp ezért azonban a kérdés még nem egyszerűsödik le, részben jogon túli okok miatt. A klasszikus abortuszviták esetén felmerült etikai, vallási, kulturális dilemmák itt is számba jönnek, szerte a világon. Így aztán „[...] nemzetközi *konszenzus hiányában relative kevés és tartalmában is szűk körű nemzetközi standard* vonatkozik e kérdéskörre. Az ENSZ, illetve az Európa Tanács chartái egyfelől nem biztosítanak teljes értékű emberi jogi védelmet az embriók számára, mivel ehhez el kellene ismerniük annak jogalanyiságát, vagyis emberi státusát. Másfelől – főként a tudományos kutatás lehetőségének korlátozásával – azonban igyekeznek mégis kifejezésre juttatni *egyfajta különleges jogállást*, amely az embriót kiemeli a puszta dologként vagy testrészként való kezelés köréből.

A különféle egyezményekben eleve tisztázatlan az »emberi lény« fogalmának értelmezése, amelyet a nemzetközi fórumok a nemzetállami jogalkotásra bíznak. Ennek megfelelően az embrióvédelem terjedelme és tartalma is bizonytalan.”⁶⁸

Gyöngyösi Zoltán ezzel kapcsolatban, elméletileg elképzelhetően négy jogállást említ: az *ember*, a *méhmagzat* jogállása, a *dologgá minősítés és a sui generis* státuszt.⁶⁹ Zeller Judit szerint viszont két ellentétes érvelés képzelhető el e téren. Az egyik az, hogy az in vitro embriók még az állam intézményvédelmét sem élvezik, ugyanis beültetés nélkül, a kifejlődésük

⁶⁵ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

⁶⁶ Balogh Zsolt: Az Alkotmány fogalmi kultúrája és az alkotmánybíráskodás. In *Fundamentum*, 1999, 3. évf., 2. szám, 34. o.

⁶⁷ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.

⁶⁸ AJB-4874/2016. számú ügy.

⁶⁹ Lásd: Gyöngyösi Zoltán: Az élet és test feletti rendelkezések joga. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, Budapest, 2002, 290. o.

lehetősége sincs meg, a másik pedig – ennek szöges ellentétéként – egy méhmagzathoz képest sokkal nagyobb védelem biztosításának lehetősége, ugyanis ezen embriók életjoga, az anya testétől független létük okán *nem verseng a nő önrendelkezési jogával*. Fontosnak tartja megjegyezni azonban, hogy ez utóbbi nincs jelen az alkotmányjogi, jogtudományi érvelési rendszerben, vélhetően erkölcsi, filozófiai, társadalmi-közgondolkodási megfontolások okán. Álláspontja szerint az in vitro létrejött embriókra is ki kell terjednie az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségének, azonban a jogalkotónak két okból is alaposan szem előtt kell tartani az embrió életével versengő más alapjogokat. Egyrészt, az embriókutatás, illetve annak eredményei nyomán létrejövő új egészségügyi lehetőségek, pozitív hatással lennének az egészségügyi ellátás minőségére. Másrészt pedig megfontolandó, hogy a létrehozott, ám be nem ültetett embriók – sok esetben, bizonyos feltételek fennállása esetén történő – megsemmisítése mennyiben egyeztethető össze az objektív életvédelemmel.⁷⁰

Az objektív életvédelem kapcsán pedig összevetve a magzat alkotmányosan deklarált, fogantatástól fennálló jogvédelmét a magzatvédelmi törvénnyel⁷¹ és a testen kívüli embriókról rendelkező egészségügyi törvény⁷² rendelkezéseivel (melyek szintén fogamzás útján jöttek létre), felmerül a kérdés, hogy a jog ezen területének szabályai harmonizálnak-e a fogamzástól fennálló alkotmányos védelem eszméjével.

Az Oviedói egyezmény⁷³ például, az emberi lény elsőbbségéről rendelkezik. A jelenlegi orvos-biológiai tudás birtokában nem lenne-e célszerű – az orvostudomány robbanásszerű fejlődése okán – értelmezni, újraértelmezni az emberi lény fogalmát, definiálni az emberré válás stádiumait. Okkal feltételezhető ugyanis, hogy a jogtudomány nem csak a szabályaival, hanem a fogalomkészletével sem tartotta a lépést az orvostudomány által megtett úton. *Az embrionális lét kezdetének pontos meghatározása, továbbá a legmodernebb reprodukciós eljárások, illetve a reprodukciót segítő, és biológiailag már lehetséges megoldások által teremtett új jogviszonyok kidolgozása a jogtudomány művelőinek fontos feladata a közeljövőben.*

A magyar jogalkotás megtette az első lépést azzal, hogy az alkotmányozás során bioetikai tárgyú rendelkezéseket emelt az Alaptörvénybe⁷⁴. Ezt azonban további lépéseknek kell követni, vagyis az alacsonyabb szintű jogszabályi rendelkezéseknek is idomulniuk kell a XXI. századi elvárásokhoz, azaz harmonizálni kell e területet kutató más tudományok eredményeivel. A tudomány eredményeinek jóvoltából létrejött új jogviszonyokat a jogtudománynak értelmeznie kell tudni. „Kezeleni” kell tudnia olyan helyzeteket, melyek néhány évtizeddel ezelőtt még elképzelhetetlenek lettek volna, ugyanakkor a szabályok kialakításakor – lehetőség szerint – szem előtt kell tartani olyan élethelyzeteket is, melyek a – ma már előrehaladott stádiumban lévő – tudományos kutatások sikerével válnak/válhatnak majd valós jogviszonyokká. Gondolok itt például a művi úton, tehát nem az anyatestben kifejlődő, vagy éppenséggel a szintetikus embriók megjelenésére.

A jogtudomány „leamaradása” – jellegénél, szerepénél fogva – értelemszerű, azonban a *mértéke* ma már jelentősebb annál, mint ami jellegével, szerepével magyarázható.

IV. Összegző gondolatok

A bevezető részben ismertetett jogi problémából világosan látható tehát e speciális élethelyzet komplexitása, mely az emberiség történelmének viharos évszázadai alatt sem

⁷⁰ Zeller: i.m. 55-56. o.

⁷¹ 1992. évi LXXIX. törvény a magzati élet védelméről.

⁷² 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről.

⁷³ 2002. évi VI. törvény.

⁷⁴ Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25.

vesztett jelentőségéből. Nem meglepő ez, hisz a fajfenntartás ösztöne révén az emberi reprodukció fontossága, az utódokról, vagy csupán a potenciális utódokról való gondoskodás igénye, adott esetben – szabályok útján – a róluk, vagy értük való rendelkezés igénye, a társadalomba szerveződött – ezáltal már a szabályok irányította keretek között élő – emberben alapvető elvárásként jelent meg. Szabályozta is az ember mindenkor e kérdést, mely klasszikusan az abortusz kérdésköre volt.

Nincs az a kor, nincs az a világnézet, vagy ország, vagy akár csak egy maroknyi benmszülött törzs a Földön, amelynek bármikor is ne lett volna, vagy ma ne lenne szabálya, szokása, vagy akár csak meggyőződése, hite – a jelenkor szóhasználatával élve – *a magzat (vagy potenciális ember) jogállására*. Azt láthatjuk, hogy bárhol, bármely korban vizsgálódunk is, térbeli és időbeli határokat átlépve, mindenki, mindenkor, valahogy gondolkodott erről, rendelkezett, parancsolt, és/vagy ítélkezett e témában.

Nincs ez másként ma sem. A rendszerváltást követően a jogrendszer alakítói, a kor döntéshozói, jogászai, alkotmánybírái kimunkálták a magzati joggal összefüggő szabályrendszert, mely sok vitában született ugyan, de az akkori társadalmi, kulturális, tudományos környezetben egy elfogadott (elfogadható), liberális, ha úgy tetszik kompromisszumos rendszert alkotott. *A születés előtti emberi élet alapjogi védelmének* teljes spektrumát szemlélve azonban, ma már azt lehet mondani, hogy bizonyos területein túlhaladott a kor, a tudomány. A XX-XXI. században, az ismeretek robbanásszerű bővülése következtében a jog szabályrendszerének textusán repedések, hézagok keletkeztek, melyek néhol „varrást” igényelnek, más helyütt azonban, csak egy „új szöveggel” lehetne a megváltozott testet a mai kor elvárásai szerint ismét felöltöztetni.

E jelentős, de ugyanakkor szép feladat, több tudományterület szakembereinek a jogalkotás számára végzett együttműködésével képzelhető csak el, mellyel összefüggésben kívánatos, hogy munkájuk végeredményében egy harmonikus egyensúly tükröződjön a kor tudományos elvárásai és a valós társadalmi igények között.

Felhasznált irodalom

Alapvető Jogok Biztosának Hivatala internetes portál: <https://www.ajbh.hu/>

Ács Gábor: USA: nők milliói veszítik el az abortuszhoz való jogot, <https://hu.euronews.com/internetes-portál>, 2022.

Árva Zsuzsanna: Kommentár Magyarország Alaptörvényéhez. Wolters Kluwer Kft. Budapest, 2013.

Balogh-Békesi Nóra – Balogh Zsolt: Az élethez való jog. In Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor (szerk.): Alapjogok. Az emberi jogok alkotmányos védelme. Ludovika Kiadó, Budapest, 2021.

Balogh Zsolt: Az Alkotmány fogalmi kultúrája és az alkotmánybíráskodás. In Fundamentum, 1999, 3. évf., 2. szám, 28-38. o.

Erdő Péter: Egyházjog. 3. átdolgozott kiadás elektronikus változata. 2003. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, <http://www.ppek.hu/k475.htm>

Grád András: Kézikönyv a strasbourgi emberi jogi ítélekezésről. 2. átdolgozott, bővített kiadás. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2000.

Gyöngyösi Zoltán: Az élet és test feletti rendelkezések joga. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2002.

Halász Iván: Az emberi jogok civilizációs meghatározottsága. In Bódi Stefánia – Schweitzer Gábor (szerk.): Alapjogok. Az emberi jogok alkotmányos védelme. Ludovika Kiadó, Budapest, 2021.

Jobbágyi Gábor: Az élet joga. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2004.

Kiss Barnabás: Útmutató az Alaptörvényhez. ORAC Kiadó Kft. Budapest, 2023.

Kovács Gábor: A biológia és az orvostudomány hatása a büntetőjogra. In Sulyok Gábor (szerk.): Opus magistrale. 2007, 2008, Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr

Kovács Gábor: Human Stem Cells. A Special Field Within the Medical Research. Doubts and Possibilities in Terms of the Hungarian Law AMEGA. In Asztma és Allergia Színe Tájékoztató Magazin 13, 2007/2. szám.

Lenkovics Barnabás: A jog (de)moralizálása (Gondolatok a magzati élet védelméről). In uő: Ember és jog. Válogatott gondolatok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2018.

Magyar Katolikus Lexikon, internetes adatbázis, egyén és közösség kapcsolata. Schütz, Christian: Praktisches Lexikon der Spiritualität. Freiburg, 1988. – Magyarul: A keresztény szellemiség lexikona, (ford.) Búzás József. Budapest, 1993. és Muzslay István: Gazdaság és erkölcs. Budapest, 1993. (Studia Theologica Budapestinensia 7.), <http://lexikon.katolikus.hu>

Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Titkársága internetes portál, <https://katolikus.hu/>

Molnár Imre – Jakab Éva: Római jog. Copyright Diligens Bt. Szeged, 2001.

Nagy Károly: Nemzetközi jog. Püski Kiadó Kft. Budapest, 1999.

Sándor Judit: Bioetika az alaptörvényben. <https://szuveren.hu/> internetes portál, 2011.

Zeller Judit: A testen kívül létrejött embriók morális és jogi státusa a reprodukcióhoz való jog és a tudományos kutatás tükrében. PhD értekezés, Pécs, 2009.

Jogforrások

Magyarország Alaptörvénye, (2011. április 25.)

1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya

2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről

2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről

2002. évi VI. törvény az Európa Tanácsnak az emberi lény emberi jogainak és méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazására tekintettel történő védelméről szóló, Oviedóban, 1997. április 4-én kelt Egyezménye: Az emberi jogokról és a biomedicináról szóló Egyezmény, valamint az Egyezménynek az emberi lény klónozásának tilalmáról szóló, Párizsban, 1998. január 12-én kelt Kiegészítő Jegyzőkönyve kihirdetéséről

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről

1995. évi XXVIII. törvény a nemzeti szabványosításról

Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances, Vilnius, 3. V. 2002

1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről

1992. évi LXXIX. törvény a magzati élet védelméről

1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről

1/1975. (II. 5.) KPM-BM együttes rendelet a közúti közlekedés szabályairól

48/1998. (XI. 23.) AB határozat

64/1991. (XII. 17.) AB határozat

Szatlóczki Gábor¹

**A villa, a civitas és az oppidum
Adalékok a középkori és koraújkori városfogalom értelmezéséhez²**

Absztrakt

A tanulmány első fele a legújabb szakirodalom alapján bemutatja a magyar várostörténeti kutatás jelenlegi állását, miszerint mit gondolunk ma városnak, a mezővárosnak és falunak. A tanulmány második része ezzel szemben a középkori írott levéltári források alapján bemutatja, hogy mi volt a város, mit jelentett a civitas, illetve az oppidum. Végül a záró alfejezet bemutatja a szakirodalom városfogalom értelmezésének ellentmondásait és tévedéseit a forrásokból kirajzolódó civitas és oppidum fogalmak tükrében.

Kulcsszavak: középkori város, civitas, mezőváros, falu, közigazgatás, oppidum, polgár, jobbágy,

Abstract

Im ersten Teil des Aufsatzes wird der aktuelle Stand der Forschung zur ungarischen Stadtgeschichte aufgrund der neuesten Literatur dargestellt: Was wir heute über die Stadt, den Marktflecken und das Dorf denken. Demgegenüber versuche ich mit der Hilfe der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen schriftlichen Quellen vorzustellen, was die Zeitgenossen unter dem Begriff der vorgenannten Siedlungstypen eigentlich verstand. Zugleich weise ich im letzten Unterabschnitt meines Aufsatzes auf die Irrtümer und Widersprüche der bisherigen Forschungen hin und ich klarstelle diese im Spiegel der Begriffe Civitas und Oppidum.

Schlusswörter: die mittelalterliche Stadt, Civitas, Markt(flecken), Dorf, Regierung, Oppidum, Bürger, Grundholde

A Századok folyóirat 2022. évi 4. számának hasábjain jelent meg Gulyás László Szabolcs könyvismertetése, Lakatos Bálint Mezővárosi oklevelek című kötetéről, amelyben a könyv szerzője egyrésztől rendkívül alapos összefoglalását adja a mezővárosok önkormányzatiságának, másrészt kapcsolódó adattára jelentős tudományos teljesítményt mutat fel.³ Mind a recenzió, mind a recenzeált mű szerzője napjaink városkutatásának jeles képviselője, továbbá Kubinyi András munkásságának méltó folytatói. Mindkét kutatóról

¹ Történész.

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.73

³ Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301-1526. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2019., Gulyás László Szabolcs: Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301-1526. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2019. 739. oldal. (Recenzió). In Századok, 2022, 156. évf., 4. szám, 843-846. o.

elmondható, hogy az elmúlt években több tanulmányukban foglalkoztak a középkori magyar város terminológiai kérdéseivel, tisztázandó az alapvető fogalmak valós jelentését.⁴ A problémakör jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint Gulyás László Szabolcs könyvismertetőjében tett megállapítása, miszerint a modern kori várostörténet-írás mindmáig adós az *oppidum* fogalmának precíz értelmezésével,⁵ valamint az adattárba bekerült számos *civitas* okán pedig megjegyzi, hogy a mezővárosok meghatározásának kérdésében továbbra is nehéz kielégítő döntést hozni. Gulyás véleménye szerint a mezőváros, illetve a fentebbiekből következően az *oppidum* és a *civitas* fogalmainak meghatározása meglehetősen „*ingoványos talaj*”, lévén Lakatos Bálintnak sem sikerült egyértelműen elkülöníteni – avagy csak „*vitatható módon*” – a mezővárosokat/*oppidum*okat a *civitas*októl.⁶ Mivel a recenzió szerzője szerint mindezek ellenére Lakatos Bálint kiváló monográfiája „*hamar a középkori magyar városfejlődéssel foglalkozó szakemberek kézikönyvévé válik majd és kiindulópontja lesz minden további, az oppidumokat érintő jövőbeli kutatásnak*”, nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy a címbéli ígéretével ellentétben a könyvből továbbra sem derül ki pontosan mi is volna a mezőváros/*oppidum*, illetve a *civitas*, voltaképpen milyen települések önkormányzatiságáról és azok írásbeliségéről szól a könyv. Mindez pedig jelentős mértékben csökkenti a monográfia használati értékét, lévén az abban levont következtetések és megállapítások esetében továbbra sem tudható, miszerint azok a városra, a mezővárosra, az *oppidum*ra vagy a *civitas*ra tekinthetők-e érvényesnek. Amíg tehát e kérdéskör megoldásában nem történik előrelépés, addig Lakatos Bálint valóban monumentális adattára sem teljesítheti be értékének megfelelő kézikönyv küldetését. Mivel pedig Gulyás László Szabolcs kritikai ismertetésében éppen a legfontosabb kérdésben nem foglalt egyértelmű álláspontot, avagy nem mutatta be az abból eredő módszertani ellentmondásokat, az alábbiakban érdemes azt újra megvizsgálnunk.

I. A város, a mezőváros, az oppidum és a civitas fogalmak meghatározásáról

Továbbra is érvényes a Győr város középkori polgárainak adattára vonatkozásában tett megállapítás, miszerint egy közös szempontrendszer – jelen esetben a mezőváros – alapján összeállított adattár esetében, nincs fontosabb módszertani kérdés, mint azon ismérvek pontos meghatározása, miszerint abban mely mezővárosok kerülnek felvételre.⁷ Lakatos Bálint e kérdésben már a címválasztással kijelölte a kritériumokat, miszerint minden olyan város, amely mezővárosnak tekinthető. Mi is volna tehát a mezőváros?

A szerző szerint a 15. századi Magyarországon a településeknek három típusa létezett, mégpedig a város, a mezőváros és a falu (*civitas*, *oppidum* és *villa/possessio*). Bár különösen a latin megnevezések időben változtak, valamint egyidejűleg többféle értelemben is használatosak voltak. Meghatározása szerint: „*a civitas jogi értelemben a teljes körű autonómiát, polgári szabadságjogokat élvező, kiváltságokkal felruházott és fallal övezett*

⁴ Lakatos Bálint: Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében. Budapest, 2013. (Doktori disszertáció) 10. o., Lakatos 2014: 495-530. o., Gulyás László Szabolcs: Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához. In Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I. kötet. Budapest–Debrecen, 2014, 391-403. o.

⁵ Megjegyzendő, hogy jelen tanulmány alapvetései már 2020-ban megjelentek, Gulyás László Szabolcs azonban mégsem utalt a felmerült új szempontokra. Szatlóczki Gábor: A polgár, a zsellér és a jobbágy. Adalékok a győri polgárság középkori adattárához. In Győri Tanulmányok, 2020, 41. évf., 7-39. o. 7-39. o.

⁶ „*Mivel már a középkorban sem volt egyértelmű definíciója az oppidum fogalmának, és a modern kori várostörténet-írás is adós maradt idáig a precíz értelmezéssel, nagy kihívást jelent a vizsgálatba bevonható mezővárosok pontos kijelölése.*” Gulyás 2022: 844. o.

⁷ Szatlóczki: i.m. 7. o.

település.” Szerinte ugyanis a fallal övezettségnek fontos jogi következménye volt, lévén az 1351. évi 6. tc. a fallal övezett városokat (*civitates muratae*) mentette fel a kilencedfizetés alól. Lakatos szerint „*a kor embere számára a fallal kerítettség egy küllembeli, kinézeti megkülönböztető jegy is volt*”, így „*ez bujkálhat a magyar vár-os szóban is*” lévén „*a civitas a 12–13. század fordulójáig nem várost, hanem várat jelentett.*” Ennek némileg ellentmondva szerinte azonban akadtak olyan földesúri vagy egyházi kézben lévő *civitas*nak nevezett települések, mint Kismarton, vagy a püspöki székhelyek, amelyek „*jogi értelemben nem voltak*” városok, lakóik pedig „*jogilag jobbágyoknak számítottak.*” A szerző végül tovább fokozva a terminológia ellentmondásait megemlíti Szeged példáját is, ami ugyan kimaradt Verböci felsorolásából, mégis városfal nélkül volt szabad királyi város, ráadásként pedig Zenta *oppidum* esetét, amely városfal építési engedély nélkül kapott *civitas* címet 1506-ban.

Lakatos Bálint szerint „*az oppidum megnevezés a késő középkor terméke, és Ladányi Erzsébet kutatásaira hivatkozva megállapítja, hogy az a „libera villa (szabad falu) kifejezést a 14. század második felében váltja fel, és a 15. század közepére válik azt kiszorítva elterjedté.*”⁸ Az *oppidum* megnevezés megjelenése a szerző véleménye alapján egybeesik azzal, amikor a magyar településhálózat sűrűsége elérte azt a szintet, hogy a „*települések hierarchikus megkülönböztetéséhez egy új kategóriára, új elemre volt szükség város és falu között.*” Szerinte a mezőváros szó is ezt bizonyítja, mivel: „*a mezőváros „város” ugyan, de nem erődített, szemben a valódi „kulcsos”, vagy „kerített” várossal.*” E felfogás szerint a mező előtag jelzős szerkezetben éppen azt jelenti, hogy a mezőváros nem rendelkezik fallal, tehát nincs erődítése, kapuja nem zárható kulccsal, így Lakatos szerint csak idézőjelben „város”, szemben a *civitas*ok kapcsán meghatározott valódi városokkal.⁹

Végül összegzésként megállapítja, hogy „*a jogi városfogalom a középkori Magyarországon nagyon szűk, mert Verböci Hármaskönyvének idézett helyén csak a fallal megerősített szabad királyi városokat, azaz a tárnoki és személynöki városokat, előbbiből mind a nyolcat (Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa, Eperjes), utóbbiból hármat (Székeséhvár, Esztergom, Lőcse) említi városként.*” Ebből fakadóan „*csak ennek lakói polgárok, ők bírnak országrendiséggel.*”¹⁰ Rajtuk kívül pedig „*mindenki vagy nemes vagy jobbágy, így az oppidumok jogi értelemben kimaradnak a városok közül.*”

A fentebbi összegzést olvasva nem csoda hát, ha végül a szerző kézenfekvő lehetőséget választ, megoldás helyet egyszerűen megkerüli a kérdést: „*Az ellentmondást, tudniillik hogy a településhálózat derékhadát alkotó kisebb városias települések, a mezővárosok nem lennének városok, a településhálózat funkcionális elemzésével sikerült meghaladni.*”¹¹ Az egyébiránt korábban Szende Katalin által megfogalmazott nézet szerint a várostörténeti kutatásokban: „*A kiváltságolás ténye helyett a központi funkciók betöltése vált a legfontosabb szemponttá, ami a városiasnak tekintett települések számát jelentősen kibővítette, ide sorolva a földesúri joghatóság alatt álló, írott kiváltságlevéllel nem feltétlenül rendelkező mezővárosokat is.*”¹²

Immár nincs jelentősége annak, hogy város-e a mezőváros, mi számít tulajdonképpen *civitas*nak, lévén a Verböcinél nem említett városok mind mezővárosként kerültek az adattárba.

⁸ Ladányi Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben.* In Történelmi Szemle, 1980, 23. évf., 450-477. o.

⁹ Lakatos Bálint a doktori értekezésében Szakály Ferenc eredeti megállapítását követve még óvatosan fogalmazott: „*valójában nem tudjuk pontosan, hol húzódik a határ civitas és oppidum között*”, mivel utóbbi korabeli jogi meghatározása sem Verböcinél, sem más magyarországi forrásban nem szerepel. Lakatos 2013: 10. o., Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Humanizmus és reformáció* 23. Budapest, 1995, 13. o.

¹⁰ Értekezésében hozzá teszi azt is, hogy Verböci még e téren is következetlen, lévén munkájában más városokat is megemlített. Lakatos 2013: 10. o.

¹¹ Lakatos 2019: 13. o.

¹² Szende Katalin: *A magyar városok kiváltságolásának kezdetei.* In Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok.* Debrecen, 2011, 24. o.

Hogy akkor mégis mi számít városnak azt a kor embere helyett a modern kutatásnak kell eldöntenie, mégpedig a településhálózat funkcionális elemzésével. Igaz ugyan, hogy továbbra sem fogjuk tudni mit is jelentett a város, mezőváros, falu, illetve a *villa*, *oppidum* és *civitas* kifejezések, helyette egy modern szempontrendszer dönti el, mely települést tekintjük kevésbé, vagy inkább városiasnak. Ezek után csupán egyetlen kérdés megválaszolásával maradt adós a várostörténeti kutatásunk, mégpedig éppen az *oppidum*, a *civitas*, a város és utóbbiból fakadóan a mezőváros fogalmának és jogviszonyának tisztázásával. Egyszerűbben megfogalmazva: város volt-e a mezőváros?

I. 1. Város

Mindenekelőtt a város helyrajzi vonatkozásaival kell kezdenem, lévén minden más abból következik.¹³ A magyar *város* elnevezés régebbi, még a 16. században is leggyakrabban használt alakja a *váras* volt, ami a *körül fon, körbevesz, lezár, betakar, véd* jelentésű indoeurópai *uer* igetöbbszörből származó magyar *vár* alakból ered.¹⁴ Mint azt a széleskörű magyar köznyelvi használata mutatja – például szekérvár, bagolyvár –, a *vár* és *váras* fogalmi elsődlegesen minden egyéb jogviszonybeli vonatkozás nélkül pusztán az adott hely kerített/védett jellegét jelentették. Tudniillik egy bagolyvár, vagy kígyóvár elnevezés létrejöttéhez még az sem szükségeltetett, hogy ott a természetes környezet formáljon védett helyet, mintegy Sárvár mocsara esetében, mert ahhoz elég volt az is, ha a névalkotó szubjektív nézőpontja szerint a baglyok, vagy a kígyók közrefogva őrizték az adott élő, vagy élettelen környezetet. Miként tehát a szekérvár esetében a szekerek alkották a várat, úgy más esetben a baglyok, kígyók vagy éppen a mocsár. Legkorábban *-s* képzővel – a várral körülkerített hely értelemben – a melléknévi jelzős alakváltozat alakult ki, majd később azzal párhuzamosan az ott élő közösség vonatkozásában egyszerű jelentéstapadással a főnévi *váras/város* alak.¹⁵ Ennél fogva a magyar nyelvű forrásokban alapvetően nem tettek különbséget, és egyaránt közönségesen városnak nevezték a latinul *oppidum*nak, vagy *civitas*nak írt helységeket és közösségeket is.

Tudniillik a *vár* szó, miként az abból képzett *váras* jelentése is eredetileg nem a kőből vagy fából épült fallal való kerítettséget, hanem az építés módjától függetlenül az adott hely (pl. település/majorság) területének körülzárt, védett, őrzött voltát jelentette. Ez okból melléknévi jelzős szerkezetben egyszerű falunév előtagjaként éppen úgy előfordult a *váras*, mint vélhetően a pusztán csak majorságként használt Somogy vármegyei *Váras praedium* elnevezésében.¹⁶ Várnak vagy városnak tehát az számított, amely valamely terület közepét, más szóval az udvarát, megyéjét – függetlenül annak építőanyagától – gyűrű módján körülzárta és funkcionálisan védelmezte. Ebből egyenesen következik, miszerint a legtöbb középkori várunk, miként a nagyobb városaink is, általában több kisebb, nagyobb várból vagy városból álltak, lévén minden olyan belső udvart/települést, amit egy *váröv* zárt körül, nemcsak együttesen, hanem külön-külön is várnak, avagy városnak neveztek. Mindez a várak, de még a városok esetében is, legtöbbször olyan egyszerű elnevezésekben köszön vissza, mint az alsó-, felső-,

¹³ Előjáróban fontos kiemelni, hogy jelen tanulmány – amennyire az lehetséges volt – következetesen a korabeli források fogalomkészletéből építkezik. Igyekeztem minden benne szereplő fogalomnak az eredeti legjobban megközelítő értelmezését meghatározni és használni.

¹⁴ TEsz III. 1090. o.; Pokorny, Julius: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I. Bern, München, 1951. 1160. o.

¹⁵ A korábbi etimológiai meghatározás szerint a várak körül létrejött „*suburbium*” jellegű településekre utalt volna a név, miszerint a település azért *váras*, mert van mellette egy *vár*. TEsz III. 1093-1094. o. Ezzel szemben a *váras*, nem jelentéstapadással, hanem a *vár* igei jelentésének megfelelően a kerített település melléknévi jelzős (várral kerített) alakjából főnevesült.

¹⁶ TEsz III. 1093-1094. o.

vagy a belső-, középső-, külsővár/külsőváros. A fentebbi értelemben a vár és a váras szavak legkorábbi magyar nyelvű előfordulása Anonymus Gestájából ismert, miszerint Árpád fejedelmet Ung vár vezérének, vitézeit pedig *ungvárosiak*nak nevezték.¹⁷

I. 2. *Oppidum*

Valamivel szűkebb, de fő ismervében azonos jelentéstartalommal bírt a *váras* latin megfelelője az *oppidum*. A magyar *váras* fogalmához képest lényegi különbség csak abban mutatkozott, hogy az *oppidumot* mindvégig hangsúlyosan pusztán helyrajzi értelemben használták, míg a *váras* közösség értelmű főnevesült alakját latinul elsősorban *civitas*nak írták.¹⁸ Az *oppidum* kizárólagos helyrajzi értelme mindenekelőtt annak latin jelentéséből eredt, miszerint függetlenül minden más helyrajzi és építészeti jellemzőtől, azon településeket nevezték *oppidum*nak, amelyek területére nem lehetett szabadon belépni. Az *oppidum* kifejezés ugyanis az *op-pedo* szóösszetételben gyökerezik, amelynek jelentése a „láb elé, avagy a lépés elé” helyezett bárminemű akadály.¹⁹ Ebből fakad az a korábban már említett sajátosság is, hogy elvben éppen olyan *oppidum*nak számított egy kőfallal rendelkező település, mint az, amelyet csak egy árok, palánk, kert, sorompó, vagy pusztán csak egy állandó őrség védelmezett.²⁰ Mivel gyakorlatilag minden települést, így a falut is, gazdasági és művelési okokból valamiféle sövénykerítés vett körül, a jelentésbeli hangsúly ténylegesen a várhoz hasonlóan az *oppidum* esetében is a funkcionális szerepén volt. Másként attól, hogy egy település bárminemű kerítettséggel bírt, még nem vált automatikusan latinul *oppidum*á, miként magyarul *váras*sá sem. A belépés elé vetett akadály ugyanis csak akkor tudta ténylegesen is betölteni a jelentésbeli szerepét, ha nem csak egyszerű nehézséget jelentett, – mint egy árok, vagy egy fal – hanem valóságos működő oltalomként funkcionált.

A 16. században ugrásszerűen megsokasodó magyar nyelvű írott forrásoknak köszönhetően a jogviszony alaptermészetén túl már jóval részletesebb leírások maradtak fenn az *oppidumok* kerítettségéről, másként a kerített városokról. A városi palánkkerítés kivitelezésének legegyszerűbb és ez okból legelterjedtebb módja, a velárbeli üléseket és kertföldjeiket övező kerítéseknek a mező felől eső részekben való egységes megerősítése volt.²¹ Az így épült latorkertnek vagy palánknak, a települést körülölelő kerítését az egyes ülésbirtokos polgárok, a rájuk eső szakaszok megépítésével alakították ki. Ily módon készült például a sárvári palánk is, amelyhez minden egyes polgár az ülése szélességének megfelelően 62 szál karót volt köteles felállítani és sövény módra megfogni, miként Polgár város palánkjának építését és karbantartását is ülésenként szabták ki.²² Emellé a sárváriak közösen építettek két

¹⁷ Anonymus 2004. 12., 19. o.; Anonymus 1772. 12., 36. o.

¹⁸ Pápai Páriz 1708. 106., 406. o.; Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium Hungarico-Latinum*. Lócse, 1708, 164., 250. o., Szatlóczki: i.m. 24. o. 78. jegyzet.

¹⁹ *Etymologiarum* XV. II., EDL 2008. 430-431. o.

²⁰ Szatlóczki: i.m. 26-27. o. 88. jegyzet.

²¹ Kálmánsehi 1556: „*az sorompokon törökök álnak, az várust erzik sákmánostúl.*” MNL OL R 285. Szalay Ágoston gyűjteménye 1. d. CCLVIII.; Kanizsa 1555. „*menyi erűsége mast is vagon az külsű kerteknek, nem hal mek sem ló, sem ember, kinek élése vagon.*” MNL OL E 185 7. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamás nr. 58; 1556: „*ez hel mint hagyatot, mind kívül belül élésbe, és kívül való kertek, sorompók erűségébe, kegyelmed tuga, látá, az keréret váraska mezételen voltát*” uo. nr. 155.; Beckó és Újhely városok 1634: „*az két város sarampókkal legyen körülvetve, kinek kapui legyenek*”, a külsővárosiaknak pedig „*a mező felől lévő kerteket úgy bekeríttessék, hogy senki azon által ne járhasson.*” MGSZ 1898. 270-271. o.

²² A mező felől való külső kertek/kerítések építésének mikéntjéről Sárvár város 1592-es latin, illetőleg 1608-as magyar nyelvű rendtartása tudósít, miszerint: „*az váras keréttésének épületire, az melly darab palánk nekik ki vagon szakasztva, abba hattvan kétt szál palánk karótt tartoznak fell állatni, fonyássávall és sározássávall egyetemben.*” A hatvankét szál karó említéséből egyértelműen kiderül, hogy ez a kötelezettség nem a város

kaputornyot, és töltések kialakításával vizes árkot hoztak létre a város körül. Az ilyen egyszerű, egysoros sövényvel fonott, esetleg sárral tapasztott palánkból, más esetben csak felül megfont sűrűn egymásmellé leásott karókból álló városfal egyetlen célt szolgált, mégpedig a lakosság és a település védelmét az idegenektől és tolvajoktól.²³

A közönséges városok/*oppidum*ok falát eszerint leggyakrabban az egymás mellett sorakozó *sessiok*, illetőleg azok kertföldjeinek, többnyire sövényfonatos kerítései (*külső kertek*) alkották, mégpedig a külső határoló szakaszokon egységes palánkot, latorkertet, (*kívül való kertek, sorompók erőssége*), avagy a latin *op- pedo* fogalmához hűen, a belépés előtt való akadályt képezve. Emellett az utcák által nyitott bejáratokat egy-egy mozdítható sorompó vagy kapu zárta el, mint azt Kálmáncsehi, Csepreg, Kanizsa, vagy Sárvár esetében is említették.²⁴

Mint azt már önmagában az *oppidum* fogalmának eredeti jelentése, továbbá a csepregi rendtartás várost kerülő őreinek példája is jelzi, a *váras* fogalma a vár eredeti jelentésének megfelelően sokkal tágabb volt, mint amit pusztán a városfal létéből, vagy nem létéből gondolnánk. Jól példázza mindezt a győri püspökség 1592-es urbárium, amelyben Nagyjenő faluról külön feljegyezték, hogy bár régen város volt, most is fallal van körülkerítve.²⁵ Eszerint az urbárium készítőjének szubjektív véleménye alapján a települést körülkerítő fából készült fal, másként a palánk, a falu és a város közti legalapvetőbb különbséget jelentette. Tudniillik Nagyjenő az összeírás pillanatában egyszerű falnak számított, de legalábbis az összeírást végző személy így gondolta, ez esetben pedig bár korábban városként természetes lett volna a palánkfal, faluként már nem volt az. Mégis, attól függetlenül, hogy az urbárium készítője, vélhetően a korszak általános közgondolkodása szerint a város legfőbb jellemzőjének a városfalat gondolta, Nagyjenő pusztán azért mert még mindig álltak a városfalai, nem maradt sem *város*, sem *oppidum*, hanem valamely az összeírásban nem említett ok miatt, közönséges faluvá vált.

Miben különbözhetett Nagyjenő más környékbeli városoktól, ami miatt a városfal nem volt elegendő az *oppidum* jogállás megtartásához? Ezen a ponton ismét a vár szó eredeti jelentéséhez kell visszakanyarodnunk, miszerint annak elsődleges, – ahogy egyébiránt a latin *oppidum* esetében is – körül zárt, védett, belépés elé vetett akadály érteleméhez a városfal önmagában korántsem volt elegendő, ahhoz a körül való őrizet is szükségeltetett. A várfal vagy a városfal ugyanis nem sokat ért az azt védő őrség nélkül. Egyszerűbben fogalmazva Nagyjenő a palánk megléte ellenére vélhetően azért nem számított már városnak (*oppidumnak*), mert a település polgárai nem gondoskodtak annak állandó körül járó őrizetéről, így a belépés elé vetett

egészére, hanem minden ülésbirtokos polgár számára, a jobbágyi vagy zselléri rendtartásától függetlenül, egyénileg volt megszabva. A korabeli építési mód alapján ugyanis a 62 darab karó, a fonáshoz szükséges 30-40 cm-es közökkel számolva, kb. 18-20 méter szélességű palánkszakaszt jelentett, pont egy polgári ülés átlagos szélességét. 1592: MNL OL E 185 7. tétel VI. könyv 176-178. fol.; 1608: MNL OL E 156 fasc. 37. nr. 56/c.; 1639: uo. fasc. 37. nr. 57.; Polgári 1643.: „10. articulus: Az városnak külső kerítéséről. Akik az városnak jól tudják az ő kerítéseket és az parancsolat szerint meg nem csinálják és szófogatatlanságra vetik magokat, valamint kapitány uram tanácsával együtt, az büntetést kimondják, minden kedvezés nélkül büntessék meg 12 forintig.” Balogh 1999: 30-31. o.

²³ Lippai általánosságban írt a korabeli kertelésről, az egyszerű közönséges élő sövény telepítésétől, a kőfallal való övezésig: „azért a lopoktól a kert meg-őriztessék, ... némelyek hosszú tölgy-fa karókat ásnak a földbe, sűrűn egymás mellé, és fellyül meg-fonnyák, hogy könnyen le-ne dőlhessen, avagy ki-ne vonhassák.” Lippai János: Posoni kert, mellyben minden kerti munkák, rendelések, virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel, és kerti csemetékkel való bajmólódások. Győr, 1753, 12-13. o.

²⁴ Csepreg 17. század elején kelt tisztartói utasítása szerint: „Mivelhogy az város nagy helyen vagyon, sok gyülevész, s gaz mégis szokot be járnai, senkinek szándékát sem tudhatni, azért az polgár mester, s bíró mindenkor rendeltessen város [út]őroket, az kik vigyázzanak, s kerülyék az várost. Az városban pedig, hogy minden rossz ember be ne üthesse az orrát, tehát az polgár mester ossza fel, erős mély árkokkal küürül vévén az várost, erős sارانpokat csinállyanak, s úgy vigyázzanak magokra.” MNL OL E 185 68. tétel II. kötet Utasítások 26-32. fol.; TESz III. 575. o.

²⁵ „*Possessio seu villa Nagy Jeneő, quae fuit olim oppidum, etiam moenibus ligneis circumseptum.*” A *moenibus ligneis* fa karókból készült vesszőfonatos falat, másként palánkot jelent. MNL OL E 156 a. fasc. 119. nr. 6. 8. fol.

akadály sem funkcionált eredeti rendeltetésének megfelelően.

Mintegy fordított példaként akadtak olyan velálok is, amelyek városfallal egyáltalán nem rendelkeztek, mégis *oppidum*nak, magyarul pedig városnak neveztek. A Zala vármegyei Rezi és Szántót 1674-ben írták *oppidum*nak, miközben Rezi – leszámítva egy 1436-as oklevelet – sosem volt sem latinul, sem magyarul városként említve, miként nem rendelkezett vásártartási joggal sem.²⁶ Szántó ugyan a 16. század közepéig népes városnak számított, ahol esperesi székhely, megyei ítélőszék, és vásár is működött, a 17. század második felére azonban már nem sokban különbözött a környékbeli közönséges falvaktól. Az *oppidum* megnevezés mégsem tekinthető egyszerű elírásnak, lévén e néven egy, a helyismeret hiányával egyáltalán nem vádolható vármegyei viceispánok, szolgabírák, viceszolgabírák, esküdtek és a nótárius által kibocsátott oklevélben szerepeltek. Rezi esetében a viceispánok jelentéséből az is kiderül, hogy a község polgárai „*fegyveresen, föl tekert puskákkal, dorongokkal, botokkal, baltákkal azon Rezi ucsában tumultust indítván az harangot félre vernyi akarván,*” akadályozták meg a dézsmaperben foganatosított végrehajtást. Más okot nem látván, adódik a kézenfekvő magyarázat, miszerint a vármegye hatósága azért írta Rezi *oppidum*nak, mert azt jelentékeny számú, 31 fős fegyveres őrség védelmezte. A várost körülzáró „váröv” tehát a bagolyvárak példájához hasonlóan fal helyett akár maga a körül való őrizet is lehetett.

A körül való kerítés és őrizet mellett a városok másik legfőbb ismérve, hogy azon közösségek építettek várost, illetve gondoskodtak saját állandó őrizetükről, amelyek heti vásár, vagy sokadalom (országos vásár) tartási kiváltsággal rendelkeztek.²⁷ Egy népes szabad sokadalom megtartásához – lévén ebből adódóan az „közhelynek” számított – elengedhetetlen feltétel volt egy minimális fegyveres erő megléte. A vásárban ugyanis külön vásárbíró működött, aki a segítőkkel vásárvárat szedett a kereskedőktől, felügyelte a vásár területén a közrendet, és érvényt szerzett a piacra érkező árusok és vásárlók szabadságának.²⁸

Mégis a fentebbiek okán ugyan majd minden város egyben vásártartási joggal is bírt, még sem példa nélküli az olyan *oppidum*ok esete, amelyek sem hetivásár, sem sokadalomtartási kiváltsággal nem rendelkeztek. Példának okáért 1690-ig Kapu városa, miként a 17. század második felében rövid időre várossá lett Rezi sem rendelkezett vásártartási joggal. Rezinek vélhetően városfala, azaz palánkkerítése sem épült, igaz helyrajzi értelemben a településszerkezete alapvetően nem zárja ki annak egykori létét. Mindenesetre éppen az 1674. évi hatalmaskodási eset tanúskodik amellett, hogy Rezi városában nem emeltek rendes kerítést és kapukat védő sorompókat. A vármegye népes küldöttsége ugyanis egyenesen az egyik eljárás alá vont polgár házáig jutott, míg a reziek már csak az utcán állták útját az viceispánok vezette csapatnak.

A magyar város és a latin *oppidum* fogalmak fentebb megismert jelentéstartalmára alighanem a legkiválóbb példa a már említett Sopron vármegyei Kapu városa, amely jelen ismereteink szerint az egyetlen késő középkori város, amelynek szinte napra pontosan ismerjük az alapítási dátumát, sőt az egyedülálló forrásadottságainak köszönhetően, nemcsak a legkorábbi ismert várostervrajza maradt az utókorra, hanem több beszámoló is az építkezés megvalósításáról. Ha más egyebet nem is tudnánk róla, Kapu *oppiduma* önmagában már ettől különleges volna, de a Nádasdi család levéltárában fennmaradt iratanyaga révén, az *oppidum*, a város és a mezőváros terminológiai kérdéseinek tisztázásához is irányt mutat.

Kapu városának első említése, jobban mondva alaprajza, Nádasdi Tamás prefektusának, Matissi György deáknak az 1541. január 28-án kelt levelében maradt fenn.²⁹ A levél borítójának

²⁶ 1674: VÉL Decimae episcopales 33.; 1436: MNL OL DL 92865.

²⁷ Lakatos 2019: 12. o.

²⁸ Sziget város panasza. 1565. ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv. Vermische ungarische Gegenstände. Conscriptiones. Fasc. 3. Rote Nummer 42. Konv. 68/A. 20. fol.

²⁹ Matissi György levele Nádasdi Tamásnak 1541. február 7. Kapu vára. MNL OL E 185 19. d. Matissy György – Nádasdy Tamás nr. 18.

belső oldalán Matissi saját kezű rajzán szerepel Kapu várának és városának tervrajza, amely a középkori eredetű vár egykorú állapotát, valamint a tervezett várost ábrázolja. Úgy tűnik Matissi tervrajza nem sokkal a városalapításról szóló döntés meghozatala után készült, mivel pár nappal később, február 7-én már a faanyag vágásáról, illetve a város helyének elegyengetéséről írt Nádasdi Tamásnak.³⁰ Ekkor már javában folyt a sárvári város palánkjának építése is,³¹ továbbá Kanizsa városa sem maradt ki a sorból, ahol egyidejűleg ugyancsak új város építésébe kezdtek.³² A kapui város palánkjának építkezései gyorsan haladtak. Május 28-ára már felállították a palánk karóit és megfonták a fal alját, kivéve a kapuk közét, az India és a Rába felőli oldalon.³³ Ez utóbbi oldal a tervrajz szerint sem kapott palánkfalat.³⁴ Ezzel párhuzamosan megkezdték a város házainak építését is, illetve a vár körüli új külső palánk, az úgynevezett „nagykör” (külső vár) palánkjája is mindenhol elkészült.³⁵ A város építése nyár elejére alighanem be is fejeződött, és végül a tervrajznak megfelelően, abban 28 ülés/házhely (*sessio*) lett kialakítva.³⁶

Az 1541-ben minden településelőzmény nélkül, újonnan épült Kapu városa ugyanis az első kapavágástól fogva a forrásainkban magyarul kizárólag *váras/városként*, latinul pedig *oppidumként* szerepelt.³⁷ A város leteleplülő polgárai mindvégig a 16-17. század folyamán, mindannyian zsellér módra, gyalog szolgáltak, mivel a városbeli házhelyekhez jobbágyi helyföldet, annak hiánya okán, egyáltalán nem osztottak.³⁸ A város polgárainak egyedi társadalmi helyzetén kívül, a település jelen ismereteink szerint egészen 1690-ig vásártartási engedéllyel sem rendelkezett,³⁹ és ha mindez nem volna elég, hosszú évtizedekig saját templommal sem bírt, így filiális egyházközössége – miként a 17. században épült fakápolnája is – egészen a század végéig a szomszédos babóti plébániai egyházközség egyszerű leányegyháza volt.⁴⁰

Összegzésként tehát elmondható, hogy a *város*, avagy *oppidum* alapvetően két ismérvvvel rendelkezett. Elsőben a külső megjelenése szerint túlnyomórészt városfal/kerítés védte, másodsorban pedig őrség védelmezte. Mindazonáltal az első ismerv csak szubjektívnek tekinthető, lévén funkcionális védelem, azaz őrség nélkül a városfal megléte ellenére sem maradt *oppidum* egy település. Emellett az *oppidum* mindenekelőtt helyrajzi fogalom, mivel

³⁰ „... concitum universare plebem ad ligna succidenda et ad loca oppidi conplananda, hodie ordiemur opus iuxta, quod poterunt coloni conpelli.” Matissi György levele Nádasdi Tamásnak 1541. február 7. Kapu vára. MNL OL E 185 19. d. Matissy György – Nádasdy Tamás nr. 10.

³¹ „ad municionem oppidi” Rallai Pál levele Nádasdi Tamásnak 1541. február 13. Sárvár. MNL OL E 185 30. d. Rallay Pál – Nádasdy Tamás nr. 4.

³² Egy 1541-ben kelt memorálisban Kanizsa városának építéséről is szó esik. Az irat, a benne szereplő dátumok alapján 1541 áprilisa előtt kelt. „Mox omnia opera novi oppidi intermittenda, ...” MNL OL E 185 17. tétel nr. 8.

³³ „Oppidum novum, erectum et circumdatum est, nisi inter portam aparte Indiae sitam et fluvii Raba non est circumdatum. Saltem fundamentum illius partis, lignis maioribus contextum est.” Bódi György deák levele Nádasdi Tamásnak 1541. május 28. Léka MNL OL E 185 5. d. Bódy György – Nádasdy Tamás nr. 1.

³⁴ A kor szokása, hogy védelmi okok miatt a várak mellé épült városi palánkoknak vár felőli oldalát nyitva hagyták. Így készült Kanizsa és Sziget városa is, amelyeket csak három oldalról védelmezett palánk.

³⁵ „Domus in eo oppido existente, sunt erecte et praeparate et trabes ad illas superposite et illud oppidum ad maiorem partem iam est praeparatum. ... Castrum Kappu in portu antiquae fosse exteriorie, incipiente a fonea glaciaria tendensque versus merediuum usque ad locum molendini novi, omnio sepibus circumdatum circumseptumque est.” Bódi György deák levele Nádasdi Tamásnak 1541. május 28. Léka MNL OL E 185 5. d. Bódy György – Nádasdy Tamás nr. 1.

³⁶ 1608-ban az urasági kocsmát nem számolva még mindig 28 ház volt a városban. MNL OL E 156 fasc. 12. nr. 42. d. 155-157. fol.

³⁷ Kapu vár és város számadásai és urbáriumai MNL OL E 185 9., 29., 30. tétel, urbáriumai MNL OL E 156. fasc. 12. nr. 42. a-i-ig. 1528-1672.

³⁸ Szatlóczki i. m. 12-13. o. MNL OL E 156 fasc. 12. nr. 42.d. 158-159. fol.

³⁹ Kapu vásártartási engedélye 1690: MNL OL A 57 Libri regii 21. k. 11-12.

⁴⁰ A rábaközi esperesség 1659. évi vizitációja. Lőrincz Imre: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659. In Arrabona, 1974, 16. évf., 233-235. o.

egy település városi mivoltában az egyéb kiváltságai – mint például a vásártartás – semmilyen szerepet nem játszottak. Egy település tehát akkor vált várossá, ha a társadalmi és gazdasági helyzete okán képes volt önmaga védelméről gondoskodni, amit a földesura engedélyével legtöbbször egy palánkkerítés vagy latorkert kiépítésével és állandó őrség felállításával valósított meg.

I. 3. Civitas

A latin *civitas* – a közkeletű történeti felfogás ellenére – a középkori és koraujkori ember gondolkodásmódja szerint elsődlegesen nem a helyrajzi értelemben vett települést, hanem az ott élő közösséget jelentette.⁴¹ Tudniillik a Szent Ágoston-i világnézőkép nyomán végig a középkoron át a *civitas*ban testet öltő világi és egyházi közösségek egymástól elválaszthatatlan egységet (*civitas Dei – civitas terrena*) alkottak.⁴² Tulajdonképpen csak egyetlen közösség létezett, amelynek a középkor végére már egymástól elkülönült világi és egyházi igazgatása, a közösség jogviszonyának és kiváltságainak, illetve azok elemeinek összessége, mindig azonos szinten állt. Jóllehet egyszerű képzettársításként a *civitas* másodlagosan a helyrajzi értelemben vett várost is jelentette, igaz ebbéli értelme mindig a közösség jogállásából eredt. Más szóval csak azon város nevezetett helyrajzi értelemben is *civitas*nak, amelynek közössége is az volt, minden más város pusztán csak *oppidum* lehetett.

2Ebbéli kettős értelmének legtömörebb megfogalmazása Verbőci Istvántól származik, aki a Hármaskönyvében maga is két külön fogalomként határozta meg a *civitas* jelentését. Elsődlegesen közösség értelemben: „... Azért értvén, hogy a várost mondják, úgymint polgároknak egyességét, minthogy ott népeknek sokasága egy helybe gyűlvén ... jó és tisztességes életre [való] szabadságokkal.⁴³ Másodsorban pedig a fentebb már megismert magyar „város” szó korai alapjelentéséből elmagyarázva egyszerű helyrajzi vonatkozásban: *Vagyon pedig a város, házaknak és utcáknak sokasága, a szükséges falakkal és oltalmakkal körülkerített ...*”⁴⁴ Eszerint Verbőci a *civitas*t elsődlegesen az etimológiai eredete alapján polgárságként, mint a polgárok egyességét határozta meg: „*quod Civitas dicitur, quasi civium unitas*”. Másodlagosan viszont a magyar *város* szó jelentésének megfelelően azon ismérvekről írt, amitől a *civitas*, avagy a közösség települése külső megjelenésében is megfelelt a magyar *város* és a latin *urbs*, valamint *oppidum* fogalmainak.⁴⁵ Mindkét jelentéstartalomra jó példa Kolozsvár városának 1603-as rendtartása, amelyben Verbőcinél bővebben, immár magyarul írták le ugyanezt: „Az Régi Szent Királyok különb rendtartást és törvént attak azoknak, kik kőfal

⁴¹ Kubinyi András maga is felfigyelt arra, hogy „Verbőci városfogalma és polgárértelmezése nem fedi magát teljesen”. Ugyanakkor elsődlegesnek a város helyrajzi vonatkozásait tartotta, így a *civitas* legfontosabb szempontjaként a fallal való kerítettséget határozta meg. Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. In *Dél-alföldi évszázadok 14.* Szeged, 2000, 8. o., Verbőci azonban éppen fordítva magyarázta a fogalmat(kat) a két különböző értelmet hordozó latin *civitas* és a magyar város kifejezéseknek megfelelően, még hozzá helyes sorrendben. A Verbőci által helyrajzi értelemben meghatározott magyar város fogalom ugyanis nemcsak a *civitas*sokra, hanem az *oppidum*okra is érvényes!

⁴² Szatlóczi: i.m. 21. o.

⁴³ Verbőci Hármaskönyvének 1894-es fordításában félreértelmezve a *civium unitas*, magyarul polgárok összességéként szerepel. Helyes fordítása: polgárok egyessége, avagy egysége az előbbi (meg)egyezés értelemben. Pápai Páriz 1708. 615. o., Bár Verbőci a szabadságokat a helyrajzi meghatározás zárásaként említi, de azok egyértelműen a közösségre vonatkoznak, lévén kiváltságot csak egy közösség testületileg kaphatott, egy város földje nem.

⁴⁴ „...idcirco sciendum, quod Civitas dicitur, quasi civium unitas, eo quod ibi populorum pluralitas sit convocata. Est autem Civitas, domorum et vicorum pluralitas, moeniis et praesidiis circumcinctum necessariis, ad bene honesteque vivendum privilegiata.” Verbőci 1611. III. 8.

⁴⁵ *Etymologiarum* XV. II.

*közé szorultanak, mely városi rendet az benne valóknak egyességéről neveztenek civitasnak, azért hogy egy arányú törvénnyel élénnek és egy arányú méltósággal bírják egymást".*⁴⁶

A *civitasok* alapvető jogviszonyát azonban mégsem a polgárok közös életére hozott egyessége határozta meg, hanem azok világi és egyházi joghatóságának kiváltságai.⁴⁷ A legtöbb ún. „városi” kiváltságlevél két legalapvetőbb közös fundamentuma ugyanis az adott közösség világi és egyházi szabadságjogait rögzítette, így a szabad bíró választást és a világi bírászkodás fokát, a szabad plébános választást, valamint az egyházi *exemptio* mértékét.⁴⁸ A különféle *civitasok* jogviszonyrendszerének megértéséhez tehát elsöben azt kell tisztáznunk, hogy a polgári közösségek világi és egyházi igazgatása miként épült fel az egyszerű veláloktól egészen a szabad *civitasok*ig.

A polgári közösségek legösibb és egyben legfontosabb szervezeti formája a magyarul *velálnak*⁴⁹ nevezett birtok-, avagy földközösség volt, amely egyéb jogviszonyától és kiváltságaitól függetlenül, minden polgári közösség alapját képezte, lett légyen az egyszerű falu vagy *civitas*.⁵⁰ Olyan emberek közösségét értették alatta, akik a falvakban és a városokban birtokigazságot bírtak/tartottak, más szóval ott birtokuk *vala*. Mivel elsösorban a birtoklás tényét fejezte ki, a tulajdonképpeni *velál* önmagában a birtokosok *communitas*át, másodsorban helyrajzilag azt a helyet jelentette, ahol annak tagjai birtokoltak.⁵¹ Ebből következik, hogy a *velál* tagja csak az lehetett, aki a közösségben ingatlan igazsággal rendelkezett, másként a falu vagy a város rendjén ülést, latinul *sessiot* bírt, függetlenül a jobbágyi vagy zselléri szolgálatától. A *velál* mint közösség – *universitas* – önálló jogi személyiség volt, így a polgári társaságának saját ingatlan és ingó igazsága, azaz tulajdona és jövedelme is lehetett.⁵² Ahhoz, hogy egy *velál* világi és egyházi közösséget formáljon legalább 10 polgár szükségeltetett, mivel ha ennél kevesebb polgár alkotta, akkor valamely szomszédos *velállal* közös *villicatus*ban egyesült. Ámde ettől függetlenül a kisebb *velálok* birtokközössége is megörizte függetlenségét, amit adott esetben a *villicatus* más tagjaitól eltérő törvényei, adózása és szolgálata mutat.⁵³

⁴⁶ Corp. stat. I. Kolozsvár 1603-as rendtartása. Titulus VII. 1-2. (262-263. o.)

⁴⁷ Megjegyzendő, hogy a *civitas* fogalmát elsöként Ladányi Erzsébet határozta meg helyesen, ámde eredményeit azóta sem sikerült megfelelően értelmezni. „a *civitas* azoknak az egyesülése, akik aequo iure élnek, illetve — Adelard de Bath szerint — akik iustitia communist birtokolnak. Ezek a meghatározások mind Szent Ágoston De civitate Dei c. munkájára épülnek.” Ladányi Erzsébet: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete. In Levéltári Szemle, 1992, 42. évf., 5. o., Ladányi Erzsébet: A városfogalom kutatásának módszertani kérdései. In Történelmi Szemle, 1992, 34. évf., 275. o.

⁴⁸ Mivel egy *velál* már *iudicatus*ként is lehetett egyben *ecclesia parochialis*, nem minden *civitas* kiváltságban szerepel a szabad plébános választás joga.

⁴⁹ Az eredeti *valál* és a 16. századra már elterjedtebb *velál* alak az *-l* képzővel alakult ki, ez esetben a *valakinek* birtokában *vala*, *valának* rövidült *valál*-ra, később pedig a szó eleji magánhangzó elhasonulása révén a *valál*ból, *velál* lett, de előfordult még a *vala/valá*, és vélhetően a latin *villa* nyomán, a *vilál* alak is.

⁵⁰ A *velál* a korai magyar *val* létige származéka, valamit *birtokol*, tulajdonol, korabeli szóval valamit *tart/bír* értelemben. Elsödleges jelentése tehát azonos a latin *possideo* igével, aminek főnevesült alakja a *possessio* pedig azonos értelmű a *velállal*. Nem csoda hát, ha a *homo possessionatus* nemest magyarul *veláltartónak* írták. Ebből másodlagosan névátvitel révén alakult ki a *közösség* jelentés, mégpedig annak birtokkal rendelkező tagjai értelemben. Szentgyörgyi Rudolf szíves közlése.

⁵¹ A 16. század közepi magyar nyelvű leveleinkben a birtokosok összességét gyakran már nem *velál*ként, hanem a falu vagy a város *községek*ként, *közönségek*ként említették. A *közönség* alatt pedig valaminek az egészét, mindenét, jelen esetben ugyancsak a birtokosok „közös” összességét értették. Latinul az előbbieket *communitas*nak és *universitas*nak, míg a városokat a birtokló polgárok „közös életre való egyessége” után *civitas*nak, mint polgárságnak is írták. TEsz II. 630., 631., 637., 639. o.

⁵² Az *universitas* sajátossága, hogy képviselőtetre testületet (*collegium*) alkot, amelynek az állam mintájára közös vagyona, közös pénztára, és képviselője van. Gerics József: Az universitas középkori jogtörténetéhez. In Vasi Szemle, 1979, 33. évf., 583. o. Vitnyéd 1582: „*Velál háza szabad földön vagyon, ez nem számláltatik az több helekhez, hanem nádrispán uram adományából az kápolnához való halászó vizet bírják hozzá közönségessen, hogy magokat segítcsék belöle. Két darab víz csak.*” MNL OL E 156 fasc. 56. nr. 33. 105. fol.

⁵³ Szatlóczi: i.m. 18. o.

A velállal részben⁵⁴ azonos jelentéssel bírt a *possessio*, avagy magyarul a *birodalom*,⁵⁵ amely Verböci meghatározása szerint olyan bárminemű ingó és ingatlan dolog, amit valaki az *uraságáért, hasznáért és gondviseléséért ... valósággal tart és igazgat*.⁵⁶ Jó példa erre a latin nyelvű forrásokban gyakorta előforduló *homo possessionatus* kifejezése, amelyet magyarul *velálltartónak* írtak.⁵⁷ Mindezek alapján pedig a *homo possessionatus* nemes a mai fogalmaink szerint a birtokot nem tulajdonolta, hanem a hasznáért, gondviseléséért és birodalmáért, a *possessio* területén élő polgárok közösségét, azaz a velállt tartotta. A *possessio* tisztessége tehát elsődleges jelentése szerint olyan bárminemű ingó és ingatlan dolog volt, amelynek uraságát és hasznát annak adományosa, a rajta élő népek gondviseléséért, másként megfogalmazva, a veláll, mint közösség, ispáni birodalmáért tartott és igazgatott.⁵⁸

A *possessio*/velállok feletti világi és egyházi joghatóság voltaképpen három részből állt. Elsőben a király köztörvényes büntető hatalmát az egyes közösségek felett gyakorló ispáni birodalomból, másodsorban az egyházközösségek lelki ügyeiben (*causae spiritualibus*) eljáró szentszéki bíraskodásból, harmadsorban pedig a polgárok egymás között alkotott különféle törvényei szerint működő polgári joghatóságból (*causae civiles*).⁵⁹ A polgárok közössége élén tehát világi szempontból mindig egy *criminalis iurisdictionis* tartó ispán (*comes*),⁶⁰ avagy ispáni jogkörrel rendelkező tisztartó (*officialis*) állt, akinek joghatósága eredendően a kisebb (*causae minores*) és nagyobb (*causae maiores*) *criminalis* ügyekre, azaz magyarul a *kisebb* és *nagyobb hatalomra* egyaránt kiterjedt.⁶¹ A *causae maiores* körébe tartoztak a fővesztéssel járó, elvben pénzbírsággal nem megváltható vétségek, mint a lopás, gyilkosság, gyűjtogatás és

⁵⁴ A veláll névátvitel útján közösség jelentéssel is bírt, a *possessio* nem.

⁵⁵ A 16. század közepén a *birtok* helyett többnyire még a *birodalom* szót használták, ami a közösség feletti hatalmat jelentette. A Hármaskönyv 1611-es kiadásában a birtok helyett még *hatalom*, míg az 1632-esben pedig *birodalom* szerepel. Szatlóczi: i.m. 25. o. 84. jegyzet. A Hármaskönyvre lásd következő lábjegyzetet.

⁵⁶ „*Primo quidem pro dominio, usuque ac gubernatione alicuius rei mobilis, vel immobilis et hoc modo dicitur possessio, quasi pedum positio, in usum ac dominium ipsius rei, quam quis realiter tenet et gubernat.*” A Tripartitum 1611-es latin-magyar kiadásának értelmező fordításában mindez így hangzik: „... *Elsőben azt jedzi, az min nekünk hatalmunk vagyon, akár ingó, bingó, akár örökség legyen az, csak hogy mi birhassuk és gondvisellésünk alatt legyen. Mert ez formán mondatik az possessio, lábainknak betevése, mellyel az jószágot valaki a maga számára foglalja, és valóságos uraságában és gondviselése alatt vagyon.*” Verböci 1611. I. 24.; „*It azért ércsük meg, hogy mikor birodalomról szölkünk, a vagy az mi birtokunkat emlittyük, ezt két képpen érthettyük.*”. Verböci 1632. I. 24.

⁵⁷ Szatlóczi 2022: 10. o.

⁵⁸ Mindazonáltal Verböci a *possessio* hétköznapi értelméről sem feledkezett meg, miszerint annak jelentése tulajdonképpen a *villa* („*possessionis appellatione villa significanter et intelligitur*”), avagy az 1611-es fordítás alapján a falu. Verböci 1611. I. 24.

⁵⁹ A polgári ügyekben való ítélkezés a 14-16. században még nagy részt független volt az úriszéktől és így a világi joghatóságtól is, lévén a polgár akár az ispánság/uraság területén kívül eső ún. kérdőhelyekre (*locus interrogatorius*) is fellebbezhetett. A kérdőhelyek ősi jogintézménye a 16. század közepén kezdett beolvadni az úriszéki bíraskodásba, de helyenként még a 18. századig is fennmaradt. A 16. század végére többnyire az úriszékek veszik át a kérdőhelyek szerepét, és onnantól külön kriminális és külön polgári peres székeket tartottak. Utóbbiért, mintegy szolgáltatásként, fizetni kellett a fellebbezőnek. Gentilis pápai követ jelentése 1308-ban már említi a kérdőhelyek intézményét. Mon. Vat. I. 2. 109. o.; 1557 előtt Nádasdi Tamás egy szentgyörgyi polgára az egervári tartományon kívül eső salomvári kérdőhelyen fellebbezett. MNL OL E 185 41. d. Török Bernát – Nádasdy Tamás nr. 53.; 1556-ban a sárvári, kapui és lékai vártartományok polgárai a köztük való perekben saját elhatározásból az úriszékre tették a fellebbvitelt. MNL OL E 185 32. Sennyey Ferenc – Nádasdy Tamás nr. 345.; Az 1662-es prefektusi utasítás szerint a három vártartomány polgárai részére évente kétszer, a kriminális ügyektől külön úriszéket tartanak. MNL OL E 185 7. tétel I. könyv 173. p.,

⁶⁰ Az ispáni birodalmat tulajdonképpen a birtokos nemesi család fője tartotta, ugyanis a 13-14. században még előkelőnek számított a velálltartó nemesi lét. Mindez jól megfigyelhető a *comes* cím használatának elterjedésében, amit a 14. század közepén a *magister* váltott fel. Azon nemes tehát aki *comes* címet használt, az a *possessio*ja ispáni rangját viselte. Például: „*Marko comite de Rayk*” másként Márk rajki ispán. H. O. IV. 39. o.

⁶¹ A *criminalis*ak korabeli magyar megnevezése *hatalom*, avagy hatalmaskodás: „*Az öreg hatalom mindenüt az egész jóságban 20 forint, az kisebb hatalom 12 forint.*” Eberhard urbárium 1660. MNL OL E 156 fasc 8. nr. 15b. 31. fol.

paráznság,⁶² míg a *causae minores* alá a pénzbírsággal (*mulcta*) sújtott kisebb *criminalis* cselekmények.⁶³ Egy közösség jogállását tehát alapvetően az határozta meg, hogy az adott közösség az elnyert szabadsága révén milyen fokon és mértékben mentesült az ispáni birodalom alól, avagy gyakorolta azt saját maga, illetve attól elválaszthatatlanul milyen jogviszonyban állt az egyházközössége. Ennek oka a polgárok világi és egyházi közösségének fentebb már a *civitas* példáján tárgyalt kettőségének alapvetése, miszerint bár eltérő joghatóság alá tartoztak, mégis egymástól elválaszthatatlan egységet képeztek. Más szóval egy polgári közösség világi vagy egyházi jogállásának egyes elemei mindig egymást kiegészítve alkottak egy közös egészet, mégpedig a rendtartásbeli szabadságoktól függetlenül.

A világi közösségek *exemptio*jának legalacsonyabb fokán azon velálok, vagy kisebb velálok *villicatusai* álltak, amelyek a szabad falunagy (*villicus*) választás elnyerése révén *iudicatus*sá/bírósággá válva a kisebb ügyekben a bíráik (*iudex*) megosztott ispáni birodalmat tartottak, illetve önálló *parochialis* vagy *filialis* egyházközösséget képeztek.⁶⁴ Ez esetben a *causae minores* alá eső ügyekben a falunagy/bíró immár az ispán – a birtokos, vagy képebeli tisztartója – „viceispánjaként”, vele közösen, vagy a képében ítélte a falu füstjén, illetve a szokásjog szerint a bírság és az egyéb ispáni jövedelmek harmadát is megkapta.⁶⁵ Amennyiben egy velálnak saját *iudicatusa* volt, úgy a közösség tagjai közül a bírón felül a szokásjog alapján hat esküdttől álló tanácsot választottak, míg *villicatusok* esetén az egyes tagvelálok a polgáraik számának arányában delegáltak esküdteket a hatfős tanácsba.⁶⁶ Bár az egyszerű *iudicatusok*

⁶² Az ún. 40 forintos bírságon maradó, főbenjáró nagyobb hatalmaskodások. MNL OL E 156 fasc. 41. nr. 19. 14.; Tringli István: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Vác–Budapest, 2020. 134-149. o., Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Budapest, 1954. 94-155. o.

⁶³ Kisebb *criminaliak*: 1. vérmutatás, 2. kékmutatás, 3. hatalmaskodás, 4. halált nem hozó (kisebb értékű) lopás, 5. szabad személyek közti paráznság, 6. valaki más házára hatalmasul menetel és más hasonlóak. Mindezek a 15. század végére általában 1 forintos bírsággal sújtott bűnök, amelyek bírsága az ispán és a bíró között oszlott meg. Eckhart 1954: 63. o., A 17. század közepére a bírság összege már országosan 12 forintra nőtt, amelyet a birtokosok a középkori ítélkezési rendszert és annak bírságait megtartva, már maguknak szedtek be. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy kisebb *criminalis* ügyekben első fokon továbbra is a falu székén ítélte a bíró és az ispán, de a bírságból csak 1 forint értékig részesedtek, a fennmaradó rész a földesúrnak jutott. A bírságok emelése tehát érintetlenül hagyta a közösségek igazgatási jogviszonyát, de abból immár a birtokosok is részesedtek. A 12 forintos bírság: „Ha a bíró székin léssen a *complanatio*, ekkor in toto a *convictio* a földes úré, azon fellyül az bíró is el vészen egy forintot.” Nagysáros 1689. MNL OL E 156 asc. 41. nr. 19. 14. Megjegyzendő, hogy az urbáriumok többségéből nem derül ki a pontos felosztás mikéntje, sőt sokszor annak egyes elemeit nem is említik, így az könnyen félreérthető. Továbbá fontos megemlíteni, hogy a *criminalis* ügyektől külön kezelendő a szintén a falu füstjén, illetve az úriszék előtt tárgyalt, és a 16-17. században sokszor már nagy értékű pénzbírsággal sújtott szolgálati rendtartásból következő ügyeket, amelyek úgyszintén az ispáni joghatóság alá tartoztak, de arra a közösségek ítélkezési kiváltságai eredetileg sem terjedtek ki. A két féle bírságrendszer között a források általában nem tesznek különbséget, így azok könnyen összekeverhetőek. Ilyenek voltak a jobbágyi, zselléri és polgári kötelezettségek megszegéséből – például a szerjárom szolgálat elmulasztása – fakadó ügyek.

⁶⁴ Szatlóczi i. m. 19-21. o.

⁶⁵ Kisebb ügyekben való bíráskodásra lásd Solymosi László: Hospeskiváltság 1275-ből. In Tanulmányok Veszprém megye múltjából – A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, 1984. 17-100. o. 53-57. o. A bírság megosztása mindig az ispáni joghatóság megosztását jelenti. Berényi hospesek 1264. évi kiváltsága: „*iudici pro iudicio solvere sexaginta denariorum tantum, nisi in causa furti vel sanguinis effusione. ... villicus eorum in minutis causis ipsos iudicabit et terciam partem iudiciorum sibi servabit et alie due partes comiti eorum remanebunt.*” RHMA. 506-507. o., Kanizsai urbárium 1564, Berényben az ispáni jövedelmek harmad része a bíróé. MNL OL E 156 fasc. 27. nr. 56. 41-43. fol.,

⁶⁶ Az ennél kevesebb esküdt említése vagy szabálya az ítélkezés rendtartásával függ össze, lévén a földesúr meghatározhatta, hogy a bíró hány esküdttel (esküdtbíró) ítélkezzen a falu füstjén, vagy az adott közösség egy *villicatus* tagjaként csak 3-4 delegált esküdtet választott. Mindazonáltal a polgári közösségnek ettől függetlenül a polgári és egyházközösségi ügyekben még lehetett 6 fős esküdttanácsa. Annál is inkább mivel annak gyakran egyházi személyek és nemesek is tagjai voltak. Az esküdtek számát alighanem a 12 apostol példájára határozták meg, így a *iudicatusok*ban a feles jogköröknek megfelelően 6 esküdt lehetett az általános. Eckhart Ferenc: A falu füstje. In Jogtudományi Közlöny 7., 1952 6. sz. 259. o., Uraság által meghatározott számú esküdtekre lásd az óvári

egyházközösségének legtöbbje *ecclesia filialis* volt, de lehetett akár *ecclesia parochialis* is, ha a *parochia* veláljának bírója az előbbieket szerint csak megosztott ispáni birodalmat tartott.

Mivel ezen velálok bíróságai nem rendelkeztek teljes ispáni birodalommal és más veláloktól független plébániai egyházközösséggel, csak több más *iudicatus*sal közösen képeztek egyetlen *parochiat* avagy ispánságot, illetőleg *ecclesia parochialist*.⁶⁷ Ily módon az ispánság megyéje élén álló ispán, mintegy *comes parochialis* az alája tartozó falusi és városi bíróságok felett, a velálok bíráival megosztva tartotta a *causae minores*, illetve a birtokos képében *causae maiores* ispáni birodalmat,⁶⁸ míg a leányegyházak *rectorai* a közös anyaegyház megyéspapjának, avagy *presbiterének* alárendelve az esperes képeként képviselték az egyházi joghatóságot. A *parochialis* ispánságok polgárainak *universitasa* döntött a közös egyházközösségi ügyekben, illetve fellebbviteli fórumként szolgált mind a polgári, mind a *criminalis* ügyekben.⁶⁹ A *parochialis* megyék tehát voltaképpen már „*civitas*” közösséget alkottak, ámde annak világi és egyházi joghatósága különböző fokon megoszlott az egyes bíróságok, egyházközösségek, a birtokos(ok), a plébános és az esperes között. Éppen ezért a *parochialis* ispánságokat sosem nevezték *civitas*nak, nem is voltak azok, mivel annak polgári közösségei az egyházi és világi joghatóság valamely elemét nem nyerték el. Jóllehet ugyanazon ismérvek mentén alkottak egyetlen polgári közösséget, továbbá éppen úgy lehettek tagjai falvak, mint városok/*oppidumok* is.

A *iudicatusok* jogviszonyában a legnagyobb fokú szabadságot azon velálok vagy *villicatusok* élvezték, amelyek bírái a kisebb ügyekben teljes⁷⁰ ispáni immunitással bírtak, valamint közösségük *ecclesia parochialist* képezett.⁷¹ Ennek okán ezen velálok bírái, mint főbírók (*öregbíró*) egyben ispánok is voltak,⁷² míg bírói jogkörükben *viceiudexet*, azaz kisbírókat állítottak. Mindazonáltal mivel a *causae maiores* ügyekben nem ítéltettek, önálló ispánságot, csak valamely más *parochia* ispánságával összevonva, vagy a birtokos képében a nagyobb

tartomány rendtartását. Thury Etele: Az Óvárhoz tartozó városok és falvakban levő bírák és községek rendtartása 1635-ből. In Magyar Történelmi Tár 6. 1905, 588. o. A kanizsai tartomány falvaiban 1559-ben a bíró mellett 6-6 esküdt volt. „*Kanisa tartományból minden falukból bírákat, esküteket ... az az hatod hatod makokkal be hívatam, kik küzet egy házi emberekkis voltak*” MNL OL E 185 8. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamás nr. 252.

⁶⁷ A polgári közösségek világi és egyházi igazgatásának alapja a *parochialis*, azaz plébániai egyházközösség volt, más szóval plébániai egyház nélkül nem volt ispánság.

⁶⁸ A 16. századi források tanúsága szerint a *causae maiores* körébe tartozó ügyekben a birtokosok túlnyomó többsége vagy a saját hatáskörébe vonta az ítélezést, vagy valamely képebeli tisztartójának (prefektus, udvarbíró, porkoláb) delegálta. Ennek ellenére még a 17. században is előfordult, hogy a *parochialis* megyeszékeken, avagy a kántortörvényeken nagyobb ügyekben is ítéltettek. Varga Endre (szerk.): Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958, 63-64. o. Amennyiben a birtokos nem rendelkezett szabad ispánsággal, úgy a nagyobb kriminális ügyekben eleve a vármegye delegált bíráival közösen ítélt. Kanizsán 1564-ben *criminalis* ügyekben másodfokon a prefektus ítélt, de egyéb ügyekben megmaradt a *parochialis* megyeszék, azaz a kántortörvény. Szamota István: I. Kanizsai Orsolya: Nádasdy Tamás nádor nejének gazdasági utasításai Zele Jakabhoz 1564. II. Ugyanannak gazdasági utasításai Giczi Farkashoz 1564. In Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1. 1894, 69. o. A szeptetneki ispánságban 1556 előtt egy ügyben a sarmási füstről, a szeptetneki kántortörvényre fellebbeztek. MNL OL E 185 17. tétel nr. 36.

⁶⁹ Szatlóczi i. m. 21. o., A székely *parochialis* megyék közösen döntöttek és ítéltettek az egyházi és világi ügyekben. Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983. 279-300. o., Az ispánságok polgárainak közös ügyeire lásd. Varga i. m. 63. o.

⁷⁰ A kisebb ügyekben néha magát a bírságok típusait osztották meg, így például Kehidán a bíró minden kisebb ügyben ítélt, amelynek teljes bírságát is megkapta, de a vérontásért és a kisebb lopásért (*causa furti vel sangvinis*) az ispánnak járt a 100 krajcáros bírság. MNL OL E 156 fasc. 40. nr. 27.; 1564-ben a kanizsai uraságban az ispánok 100 krajcárt – aminek a harmada a bírónak járt – a prefektus pedig 4 forintot szedhetett. Szamota 1894: 69. o.

⁷¹ Solymosi: i.m. 53-57. o.; Zala vármegyei Gelse. Szatlóczi: i.m. 22-23. o.

⁷² Megnevezésük általában főbíró vagy öregbíró, de ritkán előfordulnak ispánként is. Megemlítendő azonban, hogy jogkörükben inkább a *iudicatus* bíránál magasabb fokon álló „*viceispánok*” voltak, mivel a nagyobb ügyekben is illetékes *parochialis* ispánok szintjét nem érték el. Szatlóczi: i.m. 23. o.

hatalomban eljáró külön ispán birodalma alatt képeztek.⁷³ Mivel azonban ezen velálok, vagy *villicatusok* így is önálló *parochialis* ispánságot képeztek a két bíró mellett nem feles, hanem teljes, 12 esküdtből álló tanácsot választottak.⁷⁴

A fentebbiek szerint tehát a *iudicatusok*nak két féle típusa ismert aszerint, hogy a kisebb ügyekre kiterjedő ispáni birodalmat megosztva, vagy önállóan tartották, illetve ezzel párhuzamosan leányegyházuk vagy megosztott *ecclesia parochialis*uk, illetőleg önálló plébániájuk volt. Jóllehet bármi módon is szerveződtek *parochialis* ispánságokba a *iudicatusok*, mivel a nagyobb ügyekben semminemű immunitással nem bírtak, teljes jogú *civitas* közösséget – közösen vagy egyedül – csak a *possessiok* birtokosának és/vagy a vármegyék ispáni birodalma alatt képeztek.⁷⁵ Így ezen velálok egyenként nem voltak *civitasok*, azonban plébániájuk és ispánságuk birodalmának alávetve mégis *parochialis* megyét alkottak, közös egyházi és világi joghatóság alatt.⁷⁶

A polgári közösségek legfejlettebb formáját azon velálok képviselték, amelyek a *iudicatusok*kkal ellentétben, mind a *minores*, mind a *maiores* ügyekben ispáni birodalmat és *ecclesia parochialis* tartva, önálló *civitas* alkottak. Ámde a bíróságokhoz hasonlóan a *civitasok* jogállása is többféle lehetett, attól függően, hogy a nagyobb ügyekben nyert immunitásuk, illetve a plébániájuk *exemptio*ja milyen fokon állt. Ennek megfelelően az egyszerű *civitasok collegiuma* csak a *minores* ügyekben nyert teljes ispáni birodalmat, míg a *maiores* ügyekben a bírók csak a birtokos által kinevezett ispánnal vagy delegált bíróval közösen ítélték.⁷⁷ Így kapták kiváltságukat 1329-ben a Máramaros vármegyei Visk, Huszt, Técső és Hosszúmező közösségei is, amelyek bírái a nagyobb ügyekben csak a király bírájával közösen ítélték, a bírságból pedig harmad részt kaptak.⁷⁸ Ezen *civitasok* élén tehát egy nagyobb ügyekben is illetékes, de megosztott ispáni birodalmat tartó főbíró/polgármester állt, akit a kisebb ügyekben a *iudex/villicus* viceként képviselt.⁷⁹ A *civitasok* a bírók mellett 12 fős esküdttanácsot választottak, illetve az ispánságuk *universitas*at a polgárok *communitasa* képviselte.⁸⁰ Egyházközösségük *ecclesia parochialis* avagy *plebania* volt, amelynek *presbitere* részleges vagy teljes *exemptio*t nyert az esperesi joghatóság alól.⁸¹

⁷³ Sárvári tartomány Alsó- és Felsővidék ispánságai. Szatlóczki: i.m. 23. o.; Lásd még a következő jegyzet példáját.

⁷⁴ Megjegyzendő, hogy a 12 tagú esküdttanácsok jogszokásától számos velál bírósága eltért. A Zala vármegyei Kehidán a bíró mellett 12 tagú esküdttanács működött, akik a kisebb ügyekben önállóan ítélték. A birtokost a közösség élén külön ispán képviselte. MNL OL E 156 fasc. 40. nr. 27.; 1549-ben Mándokon két bírót és 12 esküdtet választottak, akik a kisebb ügyekben teljes ispáni birodalmat tartottak, míg a nagyobb ügyekben az úr képeben az ispán volt illetékes. „két bíró legyen, az mellé tizenkét esküdt. Mikoron törvényt tesznek, csak azok legyenek ott, senki egyéb az törvénybe ne legyen. ... Az ki lop, semmivel meg ne válthassa fejét semmi bírsággal, hanem jó bizonyossággal reá rakván, felakasszák. Ha az bírák, avagy ispánok el nem járnak benne, az úrnak az ember díján maradjon.” Corp. Stat. III. 32. o. A megfogalmazás ugyan megtévesztő, de e helyütt a nagyobb ügyekben a két bíró és az ispán kötelezettsége csak az előállításra vonatkozik. Eckhart 1954: 15. o.

⁷⁵ Amennyiben a birtokos szabad ispánságot bírt, a vármegyének nem volt joghatósága.

⁷⁶ A *parochialis* ispánságok megyeszéke, az ún. kántortörvény gyakorolta a nagyobb ügyekben való joghatóságot, ami egyben a *iudicatusok* másodfokú bírósága is volt. A jogkör elvonására, vagy a delegált bíróságra lásd a 66. jegyzetet. Amennyiben a kisebb ügyekben fellebbezés folytán másodfokra került egy per, akkor az úr képeként eljáró tisztartónak (porkoláb, udvarbíró, prefektus stb.) járt a harmad. Ez 12 forintos bírság esetén 4 forint volt. MNL OL E 156 fasc. 41. nr. 19. 14.; Szamota 1894: 69. o., A bíró hanyagsága okán akár közvetlenül a megyeszékén/úrszékén is kezdődhetett egy per. Eckhart 1954: 15. o.

⁷⁷ Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In Tanulmányok Budapest Múltjából 14. 1961, 61-63. o., Solymosi: i.m. 53-57. o.

⁷⁸ Gulyás 2014: 29-32. o.

⁷⁹ Csepreg *civitas* élén nagyobb ügyekben az ispán és a polgármester közösen ítélt, kisebb ügyekben pedig a bíró volt illetékes. MNL OL E 185 68. tétel II. kötet Utasítások 26-32. fol.

⁸⁰ Lakatos 2019: 70-73. o.

⁸¹ Részleges *exemptio* esetén a plébános *cathedraticumot* és *descensust* fizetett, a szentszéki bíráskodásban pedig, mint *potestate delegata* más plébánosokkal és/vagy az esperesekkel közösen ítélték, míg a teljes *exemptio*val bíró egyházak plébánosai sem *cathedraticumot*, sem *descensust* nem fizettek, valamint az esperesek bírói hatalma alól is felmentést kaptak, így önálló szentszéki bíráskodást folytattak. Gárdonyi Albert: Városi plébániák

A *civitasok* szabadságának legmagasabb fokára azon kevés polgári társaság jutott, amelyek mind a kisebb, mind a nagyobb ügyekben teljes ispáni birodalmat nyertek és minden más joghatóságtól függetlenül első és másodfokon is szabadon ítékeztek, birtokosuk pedig csak a megerősítés vagy a kegyelem jogával élt.⁸² Az ún. szabad *civitasok* (*libera civitas*) polgárai a *collegiumuk* ispáni szabadsága, valamint egyéb kiváltságaik révén egyénként is szabados jogállást nyertek, így a jobbágyi rendtartásukból fakadó szolgálati kötelezettségük alól is mentesek voltak. Ezzel párhuzamosan pedig a *libera civitasok* egyházközössége többnyire teljes *exemptiot* nyert a *magistratusi* és az *esperesi* joghatóság alól is, így *ecclesia parochialis*aik önálló szentszéki bíraskodást folytathattak.⁸³ A *libera civitas* szabadsága tehát függetlenül attól, hogy királyi birtokban álltak, vagy eladományozás okán magánkézbe kerültek, elsődlegesen az ispáni birodalom abszolút immunitásán alapult.⁸⁴ Tudniillik azon nem nemesek/parasztok, akik a király vagy az urak képében teljes ispáni birodalmat, avagy tisztséget tartottak, a tisztségük *authoritasa* okán régi jogszokás szerint esküjükben a nemesek közé számítottak.⁸⁵ Hasonlóképpen bármely *possessio* királyi adománya önmagában nemességre emelte a megadományozott személyt, amely éppen azon az elven alapult, hogy a birtok ingó és ingatlan igazsága az ispáni birodalom tartására szolgált.⁸⁶ Másként mondva, aki csak a királytól függő világi tisztséget/birodalmat nyert, annak erejénél fogva tisztsége időtartamára és helyére nézve a nemesség közé számított.⁸⁷

A szabad *civitasok* tehát – mint az ispáni birodalom tartói – kollektíven, a *collegiumaik* (*collegio liberarum*) szabadsága révén váltak az ország tagjává, mégpedig egy *civitas*, egy nemes személyként,⁸⁸ míg a polgáraik egyénként csak a városi *collegium* tagjaként (*membrum civitatis*) és annak időtartamára, illetőleg a király vagy az uraság szabados jobbágyaiként élvezték annak szabadságát.⁸⁹ Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy a *civitasok* eme

kiváltságos állása a középkorban. In Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933, 170., 173-176. o.

⁸² Fügedi 1961: 61-63., 100-101. o., „Ispánság mivel Göncen nincsen, hanem az bírónak szabad ispánsága vagyon azért fizetnek 100 forintot.” MNL OL E 156 E 156 fasc, 10, nr. 10.

⁸³ Gárdonyi 1933: 164. o.

⁸⁴ A 13-14. században a szabad *civitasok* bírái és esküdtjei gyakran *comes* címet viseltek, ami a nemesekhez hasonlóképpen az ispáni tisztségüket jelentette. Tagányi Károly: Valami a *comes* szóról. Századok 15. 1881. 519. o., Gárdonyi Albert: A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban. In Városi Szemle 25. 1939, 359. o.

⁸⁵ Verbőci Hármaskönyve szerint azon parasztokat, akik a jobbágyurak, papurak, vagy valamely nemes képében tisztet tartottak, régi jogszokás szerint a nemesek közé kellett számítani: „*demptis officialibus dominorum praelatorum et baronum ac aliorum regni nobilium in personis eorum officia in vicinitate tenentibus, qui iuxta antiquorum consuetudinem in hac parte pro personis nobilibus reputantur*” Verbőci 1611. II. 27., A Verbőci által említett jogszokás már István király II. törvénykönyvében is szerepel: „*Si qui servorum curti regali aut civitati praeficitur, eius testimonium inter comites recipiatur*.” CJH I. 40. II. tk. 50. o.

⁸⁶ Verbőci 1611. I. 4.

⁸⁷ Verbőci ugyanezt a tételt a szabad városok polgáraitra vonatkozóan is lejegyezte, miszerint a polgárok a városuk területén belül az esküjük díjára nézve a nemesekkel egyenlők, de azon kívül éppen olyan joggal bírtak, mint más polgárok. Másként a nem nemesi jogállású tisztartókhoz hasonlóan az ispáni birodalmat tartó *collegium* tagja is csak a *collegium* tisztsége idejére és annak joghatósága területén volt a nemesekkel egyenlő. Amint a polgár elköltözött és/vagy a *collegium*beli polgárjoga megszűnt, annak szabadsága sem illette. „*Quarum quidem civitatum cives et inhabitatores in eorum Homagiis nobilibus regni huius aequiparantur, in aliis tamen libertatibus nobilibus inaequales habentur et eorum privilegiis non utuntur. Nam et testimonia ipsorum civium extra eorum civitates et territoria poenes nobiles non acceptantur, neque pro damnorum aut debitorum recuperatione extra civitatem singillatim ultra unum florenum iurare permittuntur*.” Verbőci 1611. III. 9.

⁸⁸ Kubinyi Sándor Verbőci meghatározásának ellentmondva: „*Haec est definitio Verbőcziana, sed rectius videtur, si dicatur: Est Communitas privilegiata Individuorum singillative quidem in regula Ignobilium, quae tamen collective sumta, unam personam Nobilem constituunt, et singillatim etiam certis Juribus Exemptionibusque gaudent*.” Kubinyi, Alexander: Enchiridion lexicis juris incliti regni Hungariae. Editio tertia opera Joannis Csaplovics. Pozsony, 1832. 79. o.; Lásd még az egyházi káptalanok és konventek jogi személyiségének vonatkozásában, miszerint ha *collegium*ként ítélik el valamely káptalan tagjait, akkor csak „*tanquam unica et singularis persona gravatur et non singuli singulariter debent condemnari, ...*” Verbőci 1611. II. 46.

⁸⁹ A kolozsvári polgárokról: „*nem ti jobbágyitok, hanem mindnyájan én jobbágyim vagytok, mit szinte amazok*

legsabadabb formájában, a polgári társaság nemesi szabadsága éppen hogy nem a tagjaira, és legfőképpen nem a helyrajzi értelemben vett városokra vonatkozott.⁹⁰ A polgár ugyanis bárminemű, a város területén őt megillető nemesi szabadsága ellenére a király jobbágya maradt, miként a *civitas* végső ispáni birodalmát is a mindenkori uralkodó vagy a magánbirtokosa tartotta. Emiatt a helyrajzi értelemben vett város földje továbbra is a király magántulajdonában állt, miként a polgárok feletti birodalom is, így azt tetszése szerint velük együtt bármikor elzálogosíthatta, illetve el is adományozhatta. Egy szabad *civitas* elzálogosítása vagy végleges eladományozása esetén, amennyiben annak *collegiuma* saját vármegyei birtokkal nem rendelkezett, az oltalomba fogadott vagy prédiális nemesek jogviszonyához hasonlóan az országos nemesi szabadságát elvesztve, immár az uraság szabad, avagy nemes *collegiumává* vált. Jó példa erre a földesúri birtokba került sárvári *libera civitas*, amelynek polgárai a 16. században szabados jobbágyként mentesültek a királyi rovásadó kivetésétől, uruk oldalán fejenként tartoztak hadba szállni és szabadok voltak mindennemű földesúri adózástól is.⁹¹ Jóllehet a szabad *civitasok* földesura, mint az ispáni birodalom legfőbb birtokosa a világi joghatóság terén fellebbviteli fórumként élhetett a megerősítés vagy kegyelem jogával.⁹² Végezetül szólnom kell a szabad *civitasok* azon csoportjáról, amelyek *collegiuma* egy *possessio* adományozása révén veláltartóvá vált. A veláltartó *civitasok* jogállása ugyanis alapvetően nem különbözött a szabad *civitasokétól*, bár nemesi jogállásuk a világi és egyházi immunitásuktól függetlenül, a királyi adomány révén is megerősítést nyert.⁹³

A polgári közösségek világi és egyházi igazgatásának típusai:

Villa (*possessio*)⁹⁴

egy velál – polgárok földközössége
villa, de egy *villicatus* része
közös bíróság – delegált esküdtek
közös egyházközösség

Bíróság (*iudicatus*)

egy velál vagy több velálból álló *villicatus*
lehet *oppidum* vagy *villa*⁹⁵
kisebb ügyekben megosztott ispáni birodalom
1 bíró – 6 esküdt
ecclesia filialis, ecclesia parochialis

szegények.” Heltai Gáspár: Magyar Krónika. Második darab. Nagy-Győrben, 1789. 268-269. o., A szabad királyi városok polgárait a jobbágyok közé soroló példákra lásd: Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? In Á. Varga László (szerk.): URBS Magyar várostörténeti évkönyv I. Budapest, 2006, 54-59. o., „*Azonis kenyergék nagyságotnak, hogy nagyságot ő felsségétül az pesti szabadsságunk szerént, noha ki búdotunk onatton, nyerne te nagyságot nobillittaciot az én nevemre és ez Szeres Ambrus fiamére, mert et nem akarnak semi szabadsságunkban meg tarttania, miért hogy ki búdotuk Pestel házzankból.*” Zöczi András egykori pesti polgár levele Nádasdi Tamásnak 1554. július 6. Várad. MNL OL E 185 38. d. Szeniczey András – Nádasdy Tamás nr. 1.

⁹⁰ Mindezt jól példázza, hogy a 15. század második felében a *civitasok membrum regniként* már részt vesznek az országgyűléseken, ellenben azokon a polgárokat egyénként rendszeresen a király jobbágyai közé sorolják, illetve megpróbálják őket adófizetésre kényszeríteni. Szabados jobbágyként elvben a *civitasok* polgárai is adóztathatók voltak, miként az uraságok szabadosai sem voltak minden rovás alól mentesek. Ugyanerre mutat a városok rendszeres elzálogosítása, illetve némelyek végleges eladományozása is. Kubinyi 2006: 51-61. o.

⁹¹ MNL OL E 185 7. tétel 6. kötet 176-178., MNL OL E 156 fasc. 37. nr. 56/c.

⁹² Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In Bárány Attila – Papp Klára – Szalkai Tamás. (szerk.): Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Debrecen, 2011, 118. o.

⁹³ Veláltartó *civitasok* birtokaira lásd Kádas István: Város, falu, megye. A városi birtokok hadpénze a középkor végén. In Korall, 2019, 78. szám, 60. o.

⁹⁴ Ehelyütt csak a kisebb velálok értendők.

⁹⁵ A *villicatust* akár egy *oppidum* és egy *villa* is alkothatta. Például a Sopron vármegyei Szentmiklós *oppidum* és Szerdahely *villa* közös bírósága. MNL OL E 156. fasc. 56. nr. 33. 133-142.

Bíróság (parochialis iudicatus)	egy velál vagy több velálból álló <i>villicatus</i> lehet <i>oppidum</i> vagy <i>villa</i> kisebb ügyekben teljes ispáni birodalom 2 bíró, fő- és kisbíró – 12 esküdt <i>ecclesia parochialis</i>
Civitas	egy velál lehet <i>oppidum</i> vagy <i>villa</i> kisebb ügyekben teljes ispáni birodalom nagyobb ügyekben megosztott ispáni birodalom 1 ispán, 1 főbíró, ⁹⁶ 1 kisbíró ⁹⁷ – 12 esküdt <i>ecclesia parochialis</i>
Libera Civitas	egy velál lehet <i>oppidum</i> vagy <i>villa</i> kisebb ügyekben teljes ispáni birodalom nagyobb ügyekben teljes ispáni birodalom 1 főbíró/polgármester, 1 kisbíró – 12 esküdt <i>ecclesia parochialis</i>
Comitatus (parochialis)	egy vagy több velál/ <i>villicatus</i> iudicatusai kisebb ügyekben megosztott ispáni birodalom nagyobb ügyekben megosztott ispáni birodalom 1 ispán (<i>comes</i>) <i>ecclesia parochialis</i>
Comitatus (területi)	egy vagy több <i>parochialis iudicatus/comitatus, civitas</i> ⁹⁸ nagyobb ügyekben úr képe 1 ispán

II. Összegzés

Miután a *possessio*, a *velál*, az *oppidum* és a *civitas*, illetve a magyar város fogalmait immáron legfőbb vonásaikban megismertük, érdemes mindazon ellentmondásokat újra áttekintenünk, amiről Lakatos Bálint városértelmezése vonatkozásában már szó esett. Előjáróban azonban fontos kiemelnem, hogy a szerző által összefoglalt városdefiníció jórészt a korábbi kutatási eredmények újragondolásán alapszik, így észrevételeim összességében a városok jogviszonyának problémakörére értendő, nem kifejezetten a példaként tárgyalt tanulmányra.

Elsőben szólnom kell arról, milyen településtípusok léteztek a 15. századi Magyarországon. A válasz egyszerre rövid, de bizonyos vonatkozásaiban bonyolult, miszerint helyrajzi értelemben nem három, hanem csak két féle településtípus ismert, mégpedig a falu és a város. Közössége jogviszonyában ugyanakkor minden egyéb helyrajzi vonatkozástól függetlenül alapvetően négy féle közösség létezett, mégpedig az egyszerű és a *parochialis*

⁹⁶ Megnevezésére előfordul a polgármester is.

⁹⁷ Előfordul még *viceiudex, villicus*, bíró, esküdtbíró néven is.

⁹⁸ Megosztott ispáni birodalmat tartó egyszerű *civitas*.

iudicatusok, illetve a közönséges és a szabad *civitasok*. Léteztek azonban olyan falusi törpe velálok, amelyek önálló birtokközösséget képeztek ugyan, – ily módon *possessiok* és *villak* voltak – de világi és egyházi értelemben csak egy másik velállal vagy velálokkal közösen alkottak egy polgári közösséget, avagy *villicatust/iudicatum*.⁹⁹ A közösségek egy másik típusa volt a *parochialis* megye, avagy ispánság, amely azonban a *parochialis iudicatusok*at leszámítva általában több településből és azok közösségeiből állt.¹⁰⁰

A felsorolásból nem véletlenül maradt ki a *mezőváros*, lévén az a 18. század első harmadának végéig nem tekinthető jogi értelemben vett várostípusnak sem a helyrajzi, sem a közösségi jogviszony tekintetében. A magyar *mezőváros* elnevezés először az 1533-ban kiadott Murmelius féle latin-magyar szójegyzékben fordul elő, mégpedig az *oppidum* magyar megfelelőjeként, „*mező város*” alakban.¹⁰¹ Nyilvánvalóan eredete és hétköznapi használata ekkor már évszázados múltra tekintett vissza, mégis meglepő módon a 16. század közepétől tömegesen fennmaradt magyar nyelvű forrásokban előfordulása inkább kivételes, mintsem általános, használata pedig csak az ország egyes régióiban terjedt el, míg máshol szinte teljesen ismeretlen.¹⁰² A latinul *oppidum*nak írt helységek ugyanis magyarul leggyakrabban a *mező* jelző nélkül, egyszerűen város/várasként szerepeltek, továbbá a *mező* előtag gyakran előfordult szabad *civitasok* megnevezésében is, mint például Szegedében.¹⁰³ Jellemző módon végig a 15-17. században helynévi szerepe meglehetősen bizonytalan, lévén előtagként igen gyakran nem a város szóhoz, hanem a település nevéhez kapcsolódott, mint ahogy Mezőkövesd vagy Mező Debrecen városa, valamint sok más alföldi város esetében is.¹⁰⁴ Az, hogy eredendően helynévi megkülönböztető szerepe volt és nem pusztán csak a város fogalmával alkotott jelzős szerkezetet, azt jól jelzi, hogy számtalanszor előfordult összetett falunév előtagjaként is. Ugyanezen jelentésben használták a mezőpuszta jobbagyhelyes ülés megnevezéseként is, ahol a *mező* előtag nem a „*puszta*” jelző értelmének fokozását jelentette, hanem olyan házhelyet és/vagy helyföldet, amely műveletlensége okán már a környező mező részévé vált. Mindezek okán a *mezőváros* összetett szóban a *mező* előtag nem a városfal hiányára, vagy annak gyengébb voltára, hanem a környező kistáj nevéből átvonódva, a körül való mezősségre utalt.¹⁰⁵ Így például a 16. században a Dunántúlon mindig következetesen magyarul *várasként* szereplő Kanizsa, Sárvár vagy Kapu *oppidumok* éppen olyan egysoros tapasztott palánkkerítéssel rendelkeztek, mint az alföldi mezősségen fekvő Mező Debrecen városa, avagy *mezővárosa*.¹⁰⁶ A *mező* előtag tehát helynévi megkülönböztető jelzőként funkcionált, jelentése szerint olyan

⁹⁹ Szatlóczi: i.m. 17-20. o.

¹⁰⁰ Szatlóczi: i.m. 20-24. o.

¹⁰¹ Szamota István: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. In *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 16. Budapest, 1896, 6. o.

¹⁰² Szatlóczi: i.m. 8-9. o.

¹⁰³ Például Mező Szeged. Lásd még: „*Mező Debreczön puszta várassában*” RMKT VI. 101. o. „*Mező Döbröczömben*” Tinódi Sebestyén összes művei 1540-1555. In *Régi magyar költők tára* III. Budapest, 1881. 62. o.

¹⁰⁴ Jellemző, hogy alig három tucat, szinte kivétel nélkül alföldi település esetében fordul elő a *Mező* előtag már a 15. században is. ENGEL CD Birtokok.

¹⁰⁵ Csányi Ákos 1561-ben egy név nélkül említett Raholca melletti városról írta, hogy: „... *Raholcánál vagy, egy mek telepedet mezű váras nagy helyen ...*” Csányi mondatának helyes értelme, nem egy *mezőváros*, hanem egy mezőn megtelepedett város. Csányi Ákos levele Nádasdi Tamásnak 1561. szeptember 1. Csány MNL OL E 185 8. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamás nr. 441.

¹⁰⁶ Bartha Boldizsár írta Debrecen városáról: „*Ez mezőben épölt, erős kerítés nélkül való, csak engedelmességhez ragaszkodó Debrecen várashoz, ...*”. Eszerint Debrecen városát egysoros, töltés nélküli, tapasztott palánkkerítéssel építették, mint a legtöbb dunántúli végház *praesidiumát*. Rövid chronika 13. Szatlóczi i. m. 26-27. „*Hogy noha e városnak csak árokkal és tövistöltéssel kerítetek körül, mindazáltal az isten ő felsége annyi sok veszedelmes állapotban kegyetlen ellenségek ellen is erőssé tette, és megoltalmazott ez városunkban bennünket, mégis ezután is ugyan ezen kerítés erősségünk léssen ...*” Deb. v. m. jgyk. 1606/1607. 94. o.; Debrecen egysoros tapasztott palánkkerítése ellenére kapukkal rendelkező kulcsos város volt: „... *mindenek kapukra egy-egy zászlóalja törököket rendel a pasa, kik a váras kerítésére, hogy rést ne csinálnának, gondot viseltek.*” Rövid chronika 31. o.

település elnevezéséhez kapcsolódott, amely egy mezősségen települt, hasonlóképpen az erdő előtagú falvakhoz, mint a Bihar vármegyei Mezőgyarak és Erdőgyarak testvértelepülések esetében.¹⁰⁷

Mivel előfordulása jellemzően – a földrajzi környezettől erősen függő szubjektív jelző miatt – az alföldi síkvidéki területekről, vagy azok pereméről ismert, a hegyek, dombok tagolta tájegységekben alig mutatható ki. Jól példázza mindezt, hogy még az Alföldön is előfordultak a „*mező kulcsos városok és mező városok*”, valamint „*egyéb kulcsos és mezővárosok*” megnevezések is, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a *mező* előtag még a 17. század végén is pusztán a földrajzi környezetre vonatkozott, lévén mezőn is álltak kulcsos, avagy kerített városok.¹⁰⁸ Az ellentmondást jól jelzi, hogy arra is akadt példa, miszerint a városfal hiányát, avagy romlott voltát éppen ellenkezőleg, a *mező* szó fosztóképzős alakjával, *meztelennek* (meztelennek) írták.¹⁰⁹

Jogi értelemben az *oppidum* mezőváros jelentése elsőként a Hármaskönyv 1565. évi Weres féle kivonatos fordításában jelent meg, alighanem nem függetlenül a fordító személyének származási, és a mű megjelenési helyétől.¹¹⁰ Legkorábban Erdélyben terjedt el, köszönhetően a Hármaskönyv ottani törvényerőre emelkedésének, így már alig két évvel Weres kiadása után az 1567. évi erdélyi országgyűlés végzéseiben szerepel magyarul a kulcsos és mezőváros fogalompár a *civitas* és az *oppidum* megfelelőjeként.¹¹¹ A különféle Verbóci fordítások hatása idővel Magyarországon is terjedni kezdett és a 18. század elejére már egyre nagyobb mértékben szorította ki az *oppidum* jelentésében a *mezőváros* a várost, végül a 18. század első harmadának végén nyerte el mai értelmét, amikor a korábban még többségében a város nevének előtagjaként használt *mező* jelző, immáron a *város* szó előtagjaként – *mezőváros* – állandósult.¹¹² Mindez gyaníthatóan a magyar joggyakorlásra nagy hatást kifejtő Szegedi János 1734-ben megjelent Hármaskönyv magyarázatának érdeme, amelyben immár az *oppidum* jogi meghatározása egyértelműen: *Mező Város, avagy Campestris Civitas*, míg a *Murata Civitas*: kulcsos, avagy kerített város.¹¹³ Mindazonáltal a közgondolkodásban még jó ideig megmaradt a *mezőváros* eredeti értelme is, így a hegyek, dombok között fekvő, illetve bármi módon kerített városokat még a 18. század legvégén sem tartották igazi *mezővárosoknak*, lévén nem egy *mezőn* telepedtek meg.¹¹⁴

¹⁰⁷ ENGEL CD. Birtokok.

¹⁰⁸ „1677. Kecskeméti Csiszmadia Mester embereknek a Csismákról való limitatiójáról való perceptio. A mint más *mező Kulcsos városokban és Mező városokban* vagy a rendtartás és szokás ... a mint *egyéb kulcsos és mező városokban meg engedtetik* ...” Kecsk. m. jegyk. I. 120. o.; Eszerint Kecskemét más közönséges városokhoz képest önmagát kulcsos városként határozta meg, hovatovább a többes számból következően a kecskeméti polgárok szubjektív véleménye szerint több *mezőn* települt kulcsos város is létezett.

¹⁰⁹ Kanizsa városa a 16. század közepén kerített kulcsos város volt, amelyet a falainak lepusztult volta okán Csányi Ákos nem *mezővárosnak* nevezett, hanem „*meztellen*” városnak. MNL OL E 185 7. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamás nr. 89.; 1565: „*Hogy az város szerzette az tizedeseket éjel vígyáznok kel, nappal ő nagyságának munkálodniok.*” MNL OL P 507 IV. IV. nr. 10.

¹¹⁰ Weres Balázs váradi főbíró, kiadás helye Debrecen. Csorba Csaba: Az első magyar nyelvű törvénykönyv. In: Magyar decretum, kit Weres Balás a deákból, tudni illik a Werbőczy István Decretomából, melyet tripartitomnak neveznek, Magyarra fordított. Miskolc, 1991, 3-5. o.

¹¹¹ EOE II. 337. o.

¹¹² 1731-ben még egy iraton belül magyarul a *Szikszó város* és *Mező Szikszó város* megnevezés is előfordul. MNL OL E 156. fasc. 126. nr. 12.

¹¹³ Szegedi, Joanne: Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium, juxta ordinem titulorum operis tripartiti, sacris canonibus accommodatum. III. Tyrnaviae, 1734, 188. o.

¹¹⁴ „*Hogy a város a vártól vette a nevét, arra bizonyoság talán nem kívántatik. Így tehát sok nagy helyek, mellyeknek semmi város nintsen, s nem volt, mint például Debretzen, Kecske, s több más nem igazán vagyis tulajdonképen neveztetnek városoknak. A Mező-városnak nevével még illetlenebben élünk. Így nem egyszer hallottam Mező-városoknak nevezni oly helyeket, melyek rész szerént hegy oldalon vagy tövén fekszenek, rész szerint kerítve vannak.*” Sándor István: Sokféle írá's egybe szede. Hatodik darab. Győrött, 1799, 117. o. E szerint a *mezőváros* szóösszetétel *mező* előtagja elsődlegesen a földrajzi környezetre utalt.

Az *oppidum* jelentése tehát város, semmi több.¹¹⁵ Ezzel szemben a *civitas* alatt elsődlegesen a polgárok közösségének jogviszonyát értették, minden más helyrajzi értelmű vonatkozás másodlagos, és az előbbiből fakad. Egyszerűbben megfogalmazva csak azon városok esetében fordult elő helyrajzi értelemben a *civitas*, amelynek közössége is az volt. Ez utóbbi tekintetben ráadásul egyszerű jelentéstapadásról van szó, lévén a közönséges *civitas*ok esetében a másodlagos helyrajzi értelmű *civitas* fogalmat hamar kiszorította az *oppidum*, de még a szabad *civitas*ok esetében is számtalan példát ismerünk arra, hogy azokat *oppidum*nak írták.

Ugyanígy a fallal övezettségnek sem volt köze a *civitas* jogviszonyhoz, miként a *civitas* sem jelentett soha elsődlegesen várat. Ebbéli értelme ugyanis szintén jelentéstapadás eredménye, más szóval attól még hogy bármely települést kőfallal kerítettek volna, még nem lett *civitas*, és csak azon várral rendelkező települést írták *civitas*nak, amelynek közössége jogviszonya is az volt. Minderről meglehetősen sarkosan fogalmazott Izidor püspök, aki *Etymologiae* című művében így írt: „*civitasnak nem a falat, hanem a lakosokat hívják.*”¹¹⁶ A kőfallal övezettség ugyanis lényegében a vár és kastélyépítési engedélyek egy sajátos csoportja, miképpen a városfalak képezte erődítést nem egyszer nevezték a 13-14. században *castrum*nak.¹¹⁷ A kilenced alóli mentesség okán bármennyire is fontos kiváltsága volt tehát egy *civitas* közösségének a városfal építésének joga, az nem kelléke, hanem csak ékessége volt, így nem jelentett többet, mint például egy vámmentesség, vagy akár egy vásártartási engedély. A szabad *civitas* jogállás, avagy a *collegium* nemesi volta nem a kőből épült városfal létéből vagy nem létéből fakadt, hanem a teljes ispáni immunitás kiváltságából. Minderre aligha akad jobb példa, mint a szerző által is felelőlegesen várossal nélküli szabad *civitas*, Szeged. A városfal építési kiváltság nélkül *civitas* rangot kapó Zenta pedig jóllehet Szeged kiváltságait kapta, de az nem terjedt ki a teljes ispáni immunitásra, ugyanis 1506 után is van adatunk arra, hogy a budai káptalannak ispánja székelte a városban.¹¹⁸ Zenta polgárságának *collegiuma* tehát a nagyobb ügyekben csak megosztott ispáni birodalmat nyert. Hasonlóképpen nem állja meg a helyét Karánsebes példája sem, mivel nem 1515-től – a városfal megépítése után – nevezték *civitas*nak, lévén már 1474-ben is az volt.¹¹⁹

Az *oppidum* elnevezés ugyan valóban a 14. század második felében terjedt el a Magyar Királyságban, maga a fogalom azonban a római időkől származik, és mint arról már az előbbiekben szó esett, eredeti jelentésében semmit sem változott az eltelt évszázadok alatt. Igaz ugyan, hogy a magyarországi településhálózat fejlődése és az *oppidum*ok megjelenése között szoros összefüggés van, de a fentebbiek szerint új településkategóriát nem képzett, csak maga a város, azaz a módosabb települések kerítettsége kezdett elterjedni. Tudniillik e tekintetben az *oppidum*ot nem lehet összehasonlítani a *libera villa* vagy a *civitas* fogalmával, mivel mindkét utóbbi elnevezés nem a település helyrajzi formáját, hanem a polgári közösség jogviszonyát jelölte. Ekképpen hiába szorította ki a hétköznapi megnevezésekben, a szubjektív nézőpontú külső megjelenésre utaló város, avagy *oppidum* megnevezés a *libera villat* vagy a *civitast*, attól még az adott *oppidum* közössége jogviszonyát tekintve továbbra is az maradt.

Úgyszintén pusztán csak látszólagos a *villa* és a *possessio* fogalmak következetlennek tűnő használata. Lakatos Bálint szerint a magyarországi városfejlődés kezdetén a *villa* még általában a legjelentősebb települések megnevezése volt, abban az időszakban, amikor

¹¹⁵ Egyébiránt Ladányi Erzsébet már 1992-ben megfogalmazta azon véleményét, miszerint: „*sajnálatos tény, hogy a tudományos közvélemény az oppidumot mezővárosként írja, fordítja.*” Ladányi 1992a: 3. o.

¹¹⁶ „*Civitas autem non saxa, sed habitatores vocantur.*” *Etymologiarum* XV. II.

¹¹⁷ Fügedi 1961: 21-24. o.

¹¹⁸ 1516: „*Petrus Kys de Rada comitis et officialis ... in oppido eorum Zyntha*” MNL OL DL 106072., Érszegi Géza: Zenta kiváltságlevele – 1506. In *Turul*, 80, 2007, 20-22. o.

¹¹⁹ 1474: „*fundum curie nostri in medio habitum et existentem, cui a parte orientali communis platea sive teatrum civitatis*”, megerősítés: „*sub sigillo nostre civitatis*” MNL OL DL 73028., 1489: „*... in praedicta civitate Karansebes*” MNL OL DL 46121., 1494: „*domum suas in civitate Karansebes habitas*” MNL OL DL 46254.

véleménye szerint a *civitas* még várat jelentett.¹²⁰ A 15. század elejére viszont már a legkisebb települések, azaz a falvak megnevezésére használták, bár gyakoribb volt a *possessio*, amely nem falut, hanem birtokot jelent, ellenben minden települést így neveztek, amelyik nem volt *oppidum*.¹²¹ Ehelyütt meg kell említenünk a recenzens korábbi munkáját is, aki abban lényegét tekintve azonos véleményt formál, – igaz nagyobb hangsúlyt helyezett a terminushasználat következetlenségére – miszerint egyetlen oklevélben belül is előfordult, hogy ugyanarra a településre különböző fogalmakat használtak. Gulyás László Szabolcs szerint a városfejlődésben a 14. század második felében lejátszódó lendületes folyamatok a 15. század második harmadára csillapodtak le, aminek eredményeként a *civitasok* többi településformától – falu és mezőváros – való elkülönülése befejeződött, a két csoport közti átjárás pedig teljességgel megszűnt. Ezzel párhuzamosan a *civitasok* is kezdtek ketté válni, mégpedig szabad királyi és királyi szabad városokra. Gulyás szerint az *oppidumok* úgy keletkeztek, hogy: „a településsel érintkező társadalmi környezet – a település fejlettsége és központi szerepe: kiváltságai, topográfiai és városképi jellemzői, gazdasági sajátosságai, lakosság száma stb. alapján – egyszer csak ilyen formában kezdi el emlegetni.”¹²² A város tehát úgy lett, hogy a település fejlődésében elérkezett egy pont, amikor valamiféle szubjektív ismérvek összessége alapján, valaki úgy döntött, hogy attól fogva városnak mondják.

Elsőben érdemes a *villa* fogalmával kezdenünk. A *villa* ugyanis minden esetben olyan lakott települést jelentett, amelyben polgárok vagy nemesek üléseket bírtak, mégpedig az önkormányzatiságától függetlenül.¹²³ A 14. század közepéig bezárólag minden más közösség nélküli, lakott vagy lakatlan település jogilag *praedium* volt, amelynek földjét majorsággként éltek. E tekintetben tehát már a 13. században is a polgárok lakta jelentős vagy jelentéktelen települések egyaránt *villak* voltak.¹²⁴ Ugyanez elmondható a *possessio* esetében is, mely fogalom a nemesek és egyháziak immunitásának megszilárdulásával párhuzamosan terjedt el, lévén a *villa* polgárai feletti ispáni birodalmat jelentette. Ezen vonatkozásában viszont minden olyan helyrajzi értelemben vett település, vagy annak egy része *possessio* volt, ahol egy közösség élt. Verbőci találóan meg is jegyezte, hogy elvben minden *possessio*, vagy annak igazsága (*ius possessionarium*) – vár, kastély, *civitas*, *oppidum* stb. –, de mivel azoknak saját elnevezése ismeretes, rájuk azt használták. Tudniillik az *oppidum*, akár a falu eleve egy *possessio*, tehát nevezhették, nevezték is annak, abból egy település helyrajzi állapotára semminemű utalás nem következik. Mint az e példából is látszik, a terminológia változatossága mögött nem annak következetlensége, hanem a helyrajzi jellemző és a közösség jogviszonyának sokrétűsége rejlett. Így a *libera villa* azonos értelemmel bírt, mint a később elterjedt *civitas*, mivel utóbbi eredendően egy olyan *villa*, amely *civitas* rangot bírt.¹²⁵ Hasonlóképpen helyrajzi értelemben *oppidum* volt minden olyan *villa* vagy *civitas*, amely várossá lett. Ellenben arra is akad példa, hogy egy 14. századi *civitas* – mint a Somogy vármegyei Aranyos – sosem fejlődött várossá vagy faluvá lett a 15. századra. Ami ennél azonban fontosabb, hogy ettől még közössége jogviszonya elvben nem változott meg.¹²⁶ Abban azonban igazat kell adnunk Gulyás László Szabolcsnak, hogy a fogalomhasználat a 15. század közepére valóban leegyszerűsödött, vélhetően nem függetlenül a városfejlődés

¹²⁰ Ladányi 1980: 461-462. o., 470., Lakatos 2019: 12. o.

¹²¹ Lakatos 2019: 12-13. o.

¹²² Gulyás 2014a: 391-392. o.

¹²³ Latinul *villa* volt a törpe velél is, amely csak egy *villicatus* részeként képzett *iudicatus*. Zsigárt és Újudvar *villicatus* és közös bíróság mindkét települését *villanak* írták. 1564-ben Zsigárton csak 8 polgár birtokolt. MNL OL E 156. fasc. 27. nr. 56. 2-3. fol. Lásd még az alsólendvai tartomány *villicatus*ait. 1524: MNL OL DL 37006.

¹²⁴ A 13. században nem csak a jelentősebb településeket nevezték *villanak*, hanem más kevésbé jelentős, polgári közösségek lakta helyeket is. Lásd Zala megyei Szántó, Ecsér, Lövé és Örményes *villak*. 1236. H. O. V. 26-28. o.

¹²⁵ Ladányi 1980: 460. o.

¹²⁶ Egy közösség kiváltságos jogviszonya számos módon megszűnhetett, például a király hűtlenség okán eltörölte vagy a közösség bomlott fel végleg. Verbőci 1611. I. 12.

kibontakozásától. Mindazonáltal a *civitasok* jogviszonyában csak egyféle szabad *collegium* létezett, jóllehet a helyrajzi értelemben vett *possessionak*, tehát a város ingatlan és ingó igazságának már többféle birtokosa is lehetett, akár zálog, akár *honor* címén. Ennek ellenére nem szerencsés a királyi szabad és a szabad királyi elnevezések használata, mert a Kubinyi által javasolt két kategória között egészen biztosan nem a *civitas* közösségének jogviszonya jelentette a különbséget.¹²⁷ E tekintetben elegendő, ha csak Szeged példájára gondolunk. Emellett, mint azt Zenta esete is mutatja a *civitasszá* válás lehetősége nem zárult le véglegesen a 15. században, igaz azt jelentősen korlátozhatta az adott közösség magánbirtoklása.

Az *oppidum* jelentése tehát mindig a helyrajzi értelemben vett város és aligha tévedünk nagyot, ha a 16-17. századi forrásokból megismert, a külső kertek erősítésére épülő építészeti formáját az *oppidumok* megjelenésével egy idősnak tekintjük, lévén legkorábbi erre utaló példánk is igen korai, 1325-ből származik.¹²⁸ Ily módon a mezőváros sem jelentette a fal nélküli várost, valamint építészeti megkülönböztető szerepe sem volt. Emellett a velálok jogviszonyában oly annyira nem játszott szerepet, hogy a közösségek jogviszonyrendszerének mind a négy típusa esetében előfordultak az *oppidumok*. Ennek okán Buda szabad *civitas*a éppen úgy minden szempontból megfelelt az egyszerű *oppidum* ismérvének, – neveztek is annak – mint a Sopron vármegyei Kapu városa, amely a közösségek jogviszonyának legalacsonyabb fokán állt.¹²⁹ Kapu ugyanis egyszerű *iudicatus* volt, amely pusztán leányegyházzal rendelkezett, továbbá a világi és egyházi joghatóság vonatkozásában a babóti *parochialis* ispánsághoz és *ecclesia parochialis*hoz tartozott. Az egyetlen ismérve pedig, amitől *oppidum*ként különbözött környezetétől, az a város palánkfala és őrzött volta. Más szóval egy a közösségek jogviszonyának, azaz önkormányzatiságának legalacsonyabb fokán álló közösség is lehetett *oppidum*, miként egy közönséges falu is lehetett akár *civitas*, mint a Somogy megyei Aranyos.¹³⁰ Így például a soltészfalvak jórészenek közössége ugyanazon megosztott *civitas* jogviszonyt bírt, mint a máramarosi Visk, Huszt, Técső, Hosszúmező és Sziget *civitas* ranggal bíró városai.¹³¹

Mint arra Jenő és Rezi példája is utal, az *oppidum*, a magyar városfogalommal egyezően elsősorban a körülzárt, őrzött települést jelentette, a hangsúly pedig a funkcionális működésen volt, másként pusztán a palánkkerítés vagy árok meglétéből fakadóan egy település nem vált várossá. Mindez alighanem ugyancsak szoros összefüggésben állt a vásártartási jog elnyerésével, de éppen Kapu vagy Rezi esete mutatja, hogy alapvetően annak léte vagy nem léte nem függött össze a helyrajzi értelemmel. Előbbi ugyan rendelkezett palánkfallal, de nem volt vásártartási joga, utóbbi pedig egyik ismérvvel sem bírt, csak a körülzárt, őrzött jelleggel. Arra is bőven akad példa, hogy egy település vásártartási joggal rendelkezett mégsem vált várossá, azaz *oppidum*má.¹³² Ugyancsak megemlítenő, hogy a 16-17. századi magyar nyelvű forrásokban a latinul *oppidum*nak írt, magyarul pedig városként megnevezett, palánkkerítéssel rendelkező települések esetében is előfordulnak a Weres féle Hármaskönyv fordításból megismert kulcsos város és kerített város fogalmak. Igaz ugyan, hogy a városok palánkerődítése legtöbbször a hevenyészett módon kiépült kastélyok szintjén állt, szemben a valódi várnak tekinthető kőfalú városokkal, helyrajzi vonatkozásban azonban mégsem képeztek két külön

¹²⁷ Kubinyi 2006: 51-61. o.

¹²⁸ MNL OL DF 283494., A. O. IX. 571. (306-307. o.)

¹²⁹ Ladányi 1992a: 3. o.

¹³⁰ A Somogy megyei Aranyos és Lábod példája. Szatlóczi: i.m. 20. 63. jegyzet.

¹³¹ Máramarosi városok jogviszonyára Gulyás László Szabolcs: Városfejlődés a középkori Máramarosban. Erdélyi Tudományos Füzetek 280. Kolozsvár, 2014. 31-32. o., Fügedi Erik: „Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953, 227-228. o.

¹³² Csány, Boldogfalva, Dobos, Erek, Mánd, Nyirád, Szabar stb. Zala Arch. 2004.; Megjegyzendő, hogy bár a fentebbi települések egyikéről sem maradt fenn *oppidum* említés, valószínűsíthetően némelyik időlegesen – különösen a sokadalomtartók – város volt.

típust. Amíg ugyanis a várost övező kőfalak és egyéb erősségek, mint a tornyok és a bástyák építése királyi engedélyhez volt kötve, addig az *oppidumok* esetében nemhogy királyi, de földesúri engedélyről is alig tudunk. Mint azt Csepreg polgármesteri utasítása, vagy Sárvár rendtartása mutatja, a birtokosok a jelentősebb településeket sokkal inkább ösztönözték, utasították önmaguk védelmére, mintsem azt kiváltsághoz kötötték volna. Igaz arra is akad példa, – mint Kapu esetében – hogy maga a birtokos telepít, épít új várost, vagy a telepítési szerződésben engedélyezi annak árokkal és palánkkal való megerősítését.¹³³ Eszerint pedig egy város esetében a kőfallal, avagy vár módjára övezettség a város funkcionális – várral körülzárt terület – helyrajzi értelmétől elválasztandó, és az egyéb kiváltságok sorában külön kezelendő.

Mindezek alapján nem valószínű, hogy Verbőci Hármaskönyve csak a fallal megerősített szabad királyi városokat tartotta volna jogi értelemben városnak, annál is inkább mivel eleve két eltérő értelmű városfogalmat tárgyalt. Így az *oppidum* meghatározása sem hiányzik, lévén Verbőci a *civitas* bemutatása során, mind annak a közössége jogviszonybéli, mind a helyrajzi ismérveit kifejtette.¹³⁴ Az *oppidumok* tehát „jogi értelemben” nem maradtak ki a városok közül, mivel elsődlegesen helyrajzi értelmük volt, míg a Lakatos Bálint által Verbőci nyomán „jogi értelemben vett városként” definiált *civitasok*, a főnevesült város fogalom révén, azaz a közösségük jogviszonya, elsősorban a *collegiumuk* nemesi volta és szabadságaik miatt szerepeltek a Hármaskönyvben.¹³⁵ De még e tekintetben is csak a saját jogszokásaik mintegy példájaként, amit mi sem bizonyít jobban, hogy Verbőci más helyütt a szabad és veláltartó *civitasok* sorában Zágrábot és más név szerint nem említett *libera civitasok*at is megnevezett.¹³⁶ Két külön ismérvről van tehát szó, tudniillik a magyar város szó melléknévi igenévként elsődlegesen helyrajzi értelemmel bírt, és csak másodlagosan – az előbbiből fakadóan – jelentette főnevesült formában a közösséget.¹³⁷ A zavart talán az okozhatta, hogy a magyarországi latinságban elsődleges jelentésüket tekintve erre két külön szó használatos, mégpedig a helyrajzi értelmű *oppidum*, és az ott élő közösség jogviszonyát jelentő *civitas*.¹³⁸

¹³³ Kongesberg 1325: „*Item promittimus dictam civitatem post locationem fossato et plantis communiri.*” MNL OL DF 283494., A. O. IX. 571. (306-307. o.)

¹³⁴ Isidor Etymologiae című művének a 16. század elejére már több nyomtatott kiadása is elkészült és széles körben ismert volt. Eszerint a *civitas* nem a fizikai város és a falak, hanem a közösség, míg az *urbs* maga a kerített város (utcák, házak), az *oppidum* pedig az ellenvetett falak, védelem. Verbőci ezt a hármas értelmezést ismertette egyben. „*Civitas est hominum multitudo societas vinculo aduata, dicta civibus, id est ab ipsis incolis urbis, pro eo quod plurimorum consciscat et contineat vitas. Civitas autem non saxa, sed habitatores vocantur. ... Oppidum quidam ab oppositione murorum dixerunt ; alii ab opibus recondeendis, eo quod sit munitum ; alii quod sibi in eo conventus habitantium opem det mutuam contra hostem.*” Etymologiarum XV. II., Szatlóczki i. m. 26. o. 86. jegyzet.

¹³⁵ „*Sed quoniam haec civium pluralitas unam communitatem causat atque representat. Et huiusmodi collectiva communitas sicut locorum situ, ita etiam privilegiorum et consuetudinum diversitate inter se differt et variatur.*” Verbőci 1611. III. 8.

¹³⁶ Verbőci 1611. III. 19.; Többek közt Szeged, Szokolca, Brassó, Szeben, Kolozsvár, Késmárk és a bányavárosok többsége is rendelkezett birtokokkal. Engel CD Birtokosok adatbázisa.

¹³⁷ Példaként mondhatnám, hogy a városkapu a város őrzi. E mondatban a város szó ugyan kétszer szerepel, mégis eltérő értelemben. A városkapu helyrajzi vonatkozás, míg az azt őrző város pedig az ott élő közösséget jelenti.

¹³⁸ Véleményem szerint az *oppidum* fogalomhasználat térnyerését vélhetően a *civitasok* jogviszonya okozta. Egy iratképzőnek ugyanis valami módon tiszteletben kellett tartani, hogy a megosztott ispáni immunitással rendelkező, vagy eladományozott *civitasok* felett nemcsak a polgári közösségnek volt joghatósága. Ebből következik, hogy a szabad városokat más néven nem is nagyon címezheték, mint *civitasnak*, jöllehet az egyházzog vonatkozásában a püspökségek elsődleges plébániai joghatósága okán – lévén minden plébános a püspök képe – pedig *oppidumnak*. Ladányi 1980: 461. o., Konek Sándor: Egyházzogtan kézikönyve. Különös tekintettel a magyar állam egyházi viszonyaira. Budapest, 1900, 341. o. Az okleveles források egyoldalú fennmaradása tehát a terminológia használatára vonatkozásában megtévesztő, mivel könnyen lehet, hogy eredetileg a város a belső jogügyeleteiben darabra több iratot bocsátott ki *civitas* néven, mint amennyit külső iratképzőtől *oppidumként* kapott. Ennek okán egyetérthetünk Gulyás László Szabolcs érvelésével, miszerint: „*egy település oppidum vagy civitas említése tehát kapcsolatban állhatott a birtokossal, a kiváltságokkal ... illetve ... a település kategorizálásában az oklevél írója játszotta a legnagyobb szerepet ...*, ebből következően pedig ... *igencsak óvatosan szabad az oklevelekben szereplő*

Mindezekon felül röviden szólnom kell még Lakatos Bálint polgárookra és jobbágyokra tett határozott megállapításáról is. Mivel a polgárjognak és a polgárok társadalmi jogállásának a *civitas*uk jogviszonyához nem volt köze, – az ugyanis a velábeli ülések (*sessio*) birtoklásából eredt – nem érték egyet a szerző azon következtetésével, miszerint csak az általa jogi értelemben meghatározott városok lakói lettek volna polgárok.¹³⁹ Így a szabad *civitas*ok polgárai sem a polgári jogállásukból eredően élveztek bizonyos szabadságokat, hanem a közösségük jogviszonyának és kiváltságainak köszönhetően. A polgárjog éppen a közösségbeli tagságot (*membrum civitatis*) jelentette, mégpedig az egyszerű velálokban épp úgy, mint a szabad *civitas*okban, ami pedig maga után vonta, hogy a polgár bizonyos korlátok között annak minden kiváltságát élvezhette, ha volt, ha nem.

Végezetül a szerző szerint a „*jogi értelemben vett városok*” lakóin kívül „*mindenki vagy nemes vagy jobbágy*” volt. Utóbbi megállapítás meglehetősen széles körben elterjedt a magyar középkorkutatásban, jöllehet bármely, a témában jártas kutató joggal tehetne ellenvetést.¹⁴⁰ Mint arra korábban már Kubinyi András is felhívta a figyelmet, több középkori törvényben még a szabad városok polgárait is a jobbágyok közé sorolták.¹⁴¹ A középkori magyar társadalom ugyanis, a nemeseket és az egyháziakat nem számítva, társadalmi jogállását tekintve két rétegből állt, mégpedig a velálokban ingatlanigazsággal, azaz üléssel rendelkező polgárokból, illetve a mások földjén házzal, vagy csak házrésszel bíró zsellérekéből. Ellenben a társadalmi helyzetétől és egyéb rendtartásától függetlenül jobbágnak az a személy számított, aki egy adott közösségbeli szolgálata tisztességét, valamely ingatlan jószág, ingó igazságaért, a *jobbád* részéért, más szóval a jövedelméért tartotta. Ekképpen egyaránt jobbágnak számítottak a nemesi közösség, másként az ország ispáni birodalmának tisztességét tartó urai, avagy a jobbágyurak, miként azon közönséges nemesek, polgárok, vagy zsellérek is, akik közösségük tagjai közül kiemelve uraik ispáni hatalmának képében, a jobbágytisztességét (*officio iobagionatus, honorem iobagionum*), az azt eltartó jószág javáért tartották.¹⁴² Ennek okán szolgálati rendtartása szerint mind a polgár, mind a zsellér, és e vonatkozásában a nemesek egy része is, jobbágyok lehetnek,¹⁴³ amennyiben jobbágyi szolgálattal és adózással terhelt helyföldet tartottak és arról jobbágy módra szolgáltak vagy szolgálatuk alól bármi módon szabadságot nyertek. A szabados jobbágyi állapot ugyanis nem szüntette meg a jobbágyi rendtartást, mivel a jobbágyok alapvetően három féle módon tartoztak adózni a helyföldjeik után. Elsőben a birtokosnak, másodsorban a királynak (rovásadó), harmadsorban pedig az egyháznak a tized formájában. Hiába adott hát szabadságot egy földesúr a helyföldet tartó jobbágyának, lett légyen az polgár, zsellér vagy nemes, legfeljebb a királyi adó alól mentesült, a tizedet továbbra is meg kellett adnia.¹⁴⁴ Így a szabad *civitas*ok polgárai is megfizették a tizedet, még akkor is,

terminológiát általános következtetésekhez felhasználni.” Gulyás 2014: 397. o.

¹³⁹ Szatlóczki: i.m. 16-17. o.

¹⁴⁰ Nógrády Árpád: Az adózó jobbágy. *História* 27. 2005, 3. sz., 29-32. o. A szerző a doktori disszertációjában még maga is úgy fogalmazott, hogy: „*A Hármaskönyv által sugallt kép szerint a városi polgárokon kívül mindenki vagy nemes vagy jobbágy.*” Lakatos 2013: 10. o.

¹⁴¹ Kubinyi 2006: 54. o.

¹⁴² Szatlóczki: i.m. 28. o.; Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 26. Budapest, 1999, 24-25. o.

¹⁴³ Szatlóczki: i.m. 16-17. o.

¹⁴⁴ „... *vármegye közti való fizetésen és király adóján kívül ne erültessék.*” Iktári Betlen István 1646. május 24. Ecsed. MNL OL E 156 fasc. 13. nr. 13. 76.; „... *hanem mind ezekből legyen míg minket szolgál tellyes életiben szabados, demptis decimis et ad aedificium arcis nostrae Kapu pertinentibus.*” Az egyházi tizedre azért nem terjedt ki a szabadság, mert az a püspöknek járt, még ha azt Nádasdi Pál bérelte is. „... *az dézsma fizetésen kívül, mely dézsmát mi pénzen szokunk venni esztendőnként a püspöktől.*” Vincekovich János szabados levele 1614. január 7. Keresztúr MNL OL E 185 6. tétel nr. 52.; „*Hogy a vármegyebeli contributioban eggyüt értvén azon falubeli polgársággal, a mi rá essik, aval tartozék és meg maradékis tartozanak.*” Valentics Szaniszló malomházi házáról való szabados levele 1649 k. MNL OL E 185 7. tétel 2. kötet 86-87. fol.; Nádasdi Tamás 1552-es hadfelkelési utasítása szerint hadakozó pénzt köteles fizetni „... *omnes coloni nostri, tam sessionati, quam inquilini, tam*

ha kiváltsága révén a legtöbb közösség saját maga javára szedte azt be.¹⁴⁵ A szolgálati rendtartás felől nézve pedig jogi értelemben éppen úgy nem voltak jobbágyságok a feleségek és a jobbágyfiak, miként a zsellérek túlnyomó többsége sem, nem beszélve az egyszerű lakosok és szolgák tömegéről. Valójában egy átlagos 150-200 fős lakossággal bíró faluban jó esetben alig 10-15 jobbágy élt, ámde számtalan olyan falu, sőt város is létezett, ahol egyetlen jobbágy sem akadt, mert minden polgár zselléri rendtartású lévén, zsellér módra szolgált.¹⁴⁶

Nem az a kérdés tehát, hogy mi mit gondolunk városnak, vagy városias, illetőleg városi szerepet betöltő településnek, hovatovább polgárnak vagy jobbágyinak, hanem az hogy a korban mi számított annak. A középkor emberének pedig e vonatkozásban mindegy volt, hogy kőből vagy fából épült a védmű, volt-e városfal, vagy nem, az egyetlen szempont úgy tűnik a körülzárt és őrzött jelleg volt. Még akkor is, ha egyébiránt az *oppidumok* túlnyomó többsége valami módon kerített város volt, illetve a maga szubjektív értékítélete alapján a kor embere is ezt tartotta a legalapvetőbb ismérvnek. Mindamelletts elsődlegesen a közösségek központi szerepéből indult ki, és minden más, így a helyrajzi értelemben vett város is csak másodlagos szerepet játszott. Ugyanis nem a város földje rendelkezett kiváltságokkal, hanem annak közössége.¹⁴⁷ Ennél fogva önkormányzata sem a településnek, hanem az ott élő közösségnek volt, sőt gyakorta egy településen több önálló, de sokszor az önkormányzatiság különféle fokán álló polgári közösség is létezett. Így például a 16. század eleji Győrben a püspök birtokában lévő *libera civitas* mellett, a káptalan *civitassza* csak megosztott ispáni hatalommal bírt, míg a további közösségek, mint Királyföldre *oppidum* csak *iudicatusok* voltak.¹⁴⁸ Ebből fakadóan pedig nem a város területe töltött be központi szerepet egy-egy térség politikai, gazdasági, és társadalmi életében, hanem annak kiváltságolt polgári közössége. Fontos tehát kihangsúlyozni, hogy egy közösség önkormányzatának jogviszonya, egyéb kiváltságai, illetőleg a települése helyrajzi viszonyai – falu, város – között semminemű közvetlen összefüggés nem állt fenn.

Mindazonáltal Lakatos Bálint „mezővárosi” adattára rendkívül fontos és előremutató vállalkozás, munkája pedig minden fentebb tárgyalt hiányossága és ellentmondásossága ellenére, illetőleg azok fokozott figyelembevételével, páratlan adatgazdagsága révén valóban érdemes a további várostörténeti kutatások kézikönyve státuszára, miként jelen tanulmány elkészültéhez is nagymértékben járult hozzá. Ellenben nem értek egyet Gulyás László Szabolcs értékelésének másik felével, mivel éppen a középkori „mezővárosi” önkormányzatról alkotott ismereteinket nem sikerült a szerzőnek egységes keretbe foglalnia.¹⁴⁹ Ennek hiányában pedig Lakatos Bálint könyvében minden helyrajzi vonatkozásra – város, falu – és közösségi jogviszonyra – *iudicatus*, *civitas* – találunk példát, így az azok önkormányzatára és írásbeliségére, különösen a központi hely pontszámok alapján levont következtetések és megállapítások legtöbbször értelmezhetetlenül összekeverednek.

Módszertani szempontból tehát ismét figyelmeztető tanulság, hogy minden kutatás megkerülhetetlen kiindulópontja a téma fogalmainak pontos és korszaknak megfelelő meghatározása, más szóval az eredeti értelmezési keret feltárása. Horváth Richárd találó megfogalmazásában, az „*ökör következetessége*”.¹⁵⁰ Különösen igaz ez egy adattár esetében,

libertini, quam alterius cuiuslibet status et condicionis existant, exceptis praedialibus et nobilibus” MNL OL E 185 Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok nr. 15.

¹⁴⁵ Fügedi 1961: 74-78. o.

¹⁴⁶ Sopron vármegyei Kapu városa és Ordó falu. Szatlóczi: i.m. 12-15. o.

¹⁴⁷ Kétségtelen, hogy a kiváltságok egy része, például a bíraskodási jog is helyhez kötött, de attól még az nem érvényes bármely más ugyanazon településen élő önálló polgári közösségre.

¹⁴⁸ Villányi Szaniszló: Győrmege és város anyagi műveltségtörténete kiváló tekintettel a szorgalmi néposztály társadalmi helyzetére 1000-1301. Győr, 1881, 105. o., Szatlóczi: i.m. 26-27. o.

¹⁴⁹ Gulyás 2022: 846. o.

¹⁵⁰ „Ugyanakkor a forrásokat feldolgozó személy(ek) olykor a ténnyel szembeül(nek), hogy a régiségben oly nagy becsben tartott igavonók által képviselt hajthatatlanság nem minden esetben egyeztethető össze a fennmaradt forrásanyag által ránk hagyományozott tudás rendjével, különösképp pedig a kortárs kutatás

botorság volna ugyanis azt gondolni, hogy a középkor embere, ne tudta volna pontosan mi, mit jelent. Napjaink történettudományi műszavaktól terhelt fogalomrendszere vagy újabbak megalkotása, mindegyik nem hogy nem alkalmas, hanem egyenesen félrevezető. Tudniillik a korabeli forrásokban fellelhető fogalomrendszer és annak értelme, illetve a történettudományban használt kifejezések és tartalmuk között egyre inkább áthidalhatatlan a szakadék. A „mezővárosi” adattár ebből a szempontból nézve több tanulsággal is szolgál. A középkori városaink és közösségeik megismeréséhez ugyanis elengedhetetlen azok jogviszonyának feltárása. Emiatt a korántsem teljes körű¹⁵¹ kötet adattárában abszurd módon épp a korban mezővárosnak is nevezett *oppidumokból* van a legkevesebb, ellenben bőven akadnak benne szabad és egyszerű *civitasok*, illetve *iudicatusok*, de még valamely előbbi jogviszonnyal bíró falvak is. Nyilvánvalóan nem minden város vagy polgári közösség esetében lehetséges a valós jogviszony meghatározása, jóllehet a probléma megoldása mégsem kerülhető meg és még inkább nem helyettesíthető arra alkalmatlan modern kritériumrendszerek felállításával/használatával.¹⁵²

Felhasznált irodalom

- A. O. IX. Géczy Lajos (szerk.): Anjou Oklevéltár IX. 1325. Budapest-Szeged, 1997.
- Anonymus 1772 Anonymi Belae regis notarii: Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae ad usum et utilitatem ... iterum in lucem data. Cassoviae, 1772.
- Anonymus 2004 Anonymus: A magyarok cselekedetei. (ford.: Veszprémy László), Budapest, 2004.
- Balogh 1999 Katonai tábortól a mezővárosig I. Böszörmény, Hadház, Nánás és Szoboszló magisztrátusi jegyzőkönyvei 1711-ig. Balogh István (szerk.): In A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai 31, Debrecen, 1999.
- CJH I. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000-1526. évi törvénycikkék. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső (szerk.) Budapest, 1899.
- Corp. Stat. I. Corpus Statutorum Hungariae Municipalium I. Magyar

elvárásaival.” Horváth Richárd: Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén. In *Castrum* 21. 2018, 7. o.; Véleményem szerint alapvető módszertani hiba, ha egy adattár éppen a korabeli fogalmak meg nem értettsége okán mellőzi a pontos szempontrendszer meghatározását. Tanulságos példa erre a győri polgárok adattára. Horváth Richárd – Nemes Gábor – Vajk Ádám: Győr város polgárai a középkorban 13. sz–1526. Adattár. In *Győri Tanulmányok*. 2019, 40. évf., 153-196. o. A válasz ugyanis mindig ott lapul valahol az iratdobozok mélyén, legfeljebb ha azt még nem leltük meg, elmondhatjuk, hogy még mindig nem olvastunk elég forrást vagy azt nem olvastuk elégszer újra.

¹⁵¹ A szerző nem tud például Csázma 1418. évi kiváltságleveléről, amelynek kivonata a Zsigmondkori Oklevéltár VI. kötetében jelent meg. Az oklevélben nem csak a bíróválasztás napja (ápr. 24.), hanem az esküdtek száma (12) is szerepel. Zs. O. VI.. 2229., MNL OL DF 252376.,

¹⁵² Kubinyi András központi hely elmélete az eredeti elképzelés mentén kiválóan alkalmas a települések gazdasági és társadalomtörténeti elemzésére, ugyanakkor annak eredményei nem helyettesíthetik a város fogalmának meghatározását.

- Törvényhatóságok Jogszályainak Gyűjteménye I. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) Budapest, 1885.
- Corp. Stat. III. Corpus Statutorum. Tomus III. Statuta et articuli. Municipiorum Hungariae Trans-Tibiscanorum. A tiszántúli törvényhatóságok jogszályai. In Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): Magyar Törvényhatóságok Jogszályainak Gyűjteménye III. Budapest, 1892.
- Deb. v. m. jgyk. Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1606/1607. In Szendiné Orvos Erzsébet (szerk.): Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 35., Debrecen, 2002.
- EDL 2008 Michiel de Vaan: Etymological of Latin and the other Italic Languages. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series Volume 7. Leiden-Boston, 2008.
- Engel CD Engel Pál (szerk.): Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis. Budapest 2001.
- EOE II. Szilágyi Sándor (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. Budapest, 1876.
- Etymologiarum Isidori Hispaniensis episcopis etymologiarum sive originum Libri XX. W. M. Lindsay. Scriptorum classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxonii, 1911.
- H. O. IV. Nagy Imre – Stummer Arnold – Ráth Károly – Véghely Dezső (szerk.): Hazai okmánytár IV. Győr, 1867.
- H. O. V. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső (szerk.): Hazai okmánytár V. Győr, 1873.
- Kecsk. m. jgyk. I. Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591-1711.) Kecskemét, 1996.
- MGSZ 1898 Beczkó város 1634-iki rendtartása. In Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 5. 1898, 269-274. o.
- Mon. Vat. I. 2. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307-1311. Vatikáni Magyar Okirattár. Első sorozat, második kötet. Budapest, 1885.
- RHMA Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Edit. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli, 1849.
- RMKT VI. Szilády Áron (szerk.): Régi magyar költők tára VI. 1545-1559. Budapest, 1896.
- Rövid chronica Barta Boldizsár: Rövid chronica. In Ozsváthné Krankovics Ilona

- (szerk.): Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forrásiadványai 11. Debrecen, 1984.
- TEsz II. Benkő Lóránd (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Budapest, 1970.
- TEsz III. Benkő Lóránd (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Budapest, 1976.
- Verbőci 1611 Decretvm Juris consuetudinarii, Inclyti Regni Hungariae et Transylvaniae, Az az, Magyar és Erdély-Országnak Törvény könyve Verbőci István által Iratot, 1514. Ezten: Mostan Deákul és Magyarul, Egy hasznos Regestromal egyetemben uyobban kiboczáttat. Debrecen, 1611.
- Verbőci 1632 Decretum Latino-Hungaricum, sive Tripartitum opus iuris consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae et Transylvaniae ac partium ... Magyar és Erdély országnak törvény könyve. Irattatott Werbőczy István által. Bártfa, 1632.
- Zala Arch. 2004 Szatlóczki Gábor (szerk.): Zala megye archontológiai és genealógiai adattára 13-16. század. Arcanum, CD-Rom. Budapest, 2004.
- Zs. O. VI. Mályusz Elemér – Borsa Iván (szerk.): Zsigmondkori Oklevéltár VI. 1417-1418. Budapest, 1999.
- Csorba Csaba: Az első magyar nyelvű törvénykönyv. In Magyar decretum, kit Weres Balás a deákból, tudni illik a Werbőczy István Decretomából, melyet tripartitomnak neveznek, Magyarra fordított. Miskolc, 1991. 1-3. o.
- Eckhart Ferenc: A falu füstje. In Jogtudományi Közlöny 7., 1952, 6. sz. 258-264. o.
- Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Budapest, 1954.
- Érszegi Géza: Zenta kiváltságlevele – 1506. In Turul 80. 2007, 13-23. o.
- Fügedi Erik: „Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953. 225-239. o.
- Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In Tanulmányok Budapest Múltjából 14. 1961, 17-104. o.
- Gárdonyi Albert: A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban. In Városi Szemle 25. 1939, 359-370. o.
- Gárdonyi Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 163-182. o.

- Gerics József: Az universitas középkori jogtörténetéhez. In Vasi Szemle 33. 1979, 580-584. o.
- Gulyás László Szabolcs: Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához. In Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I. kötet. Budapest–Debrecen, 2014. 391–403. o.
- Gulyás László Szabolcs: Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301-1526. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2019. 739. oldal. (Recenzió). In Századok 156. 2022. 843-846. o.
- Gulyás László Szabolcs: Városfejlődés a középkori Máramarosban. Erdélyi Tudományos Füzetek 280. Kolozsvár, 2014.
- Heltai Gáspár: Magyar Krónika. Második darab. Nagy-Győrben, 1789.
- Horváth Richárd – Nemes Gábor – Vajk Ádám: Győr város polgárai a középkorban 13. sz–1526. Adattár. In Győri Tanulmányok 40. 2019, 153-196. o.
- Horváth Richárd: Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén. In Castrum 21. 2018, 7-26. o.
- Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983.
- Kádas István: Város, falu, megye. A városi birtokok hadpénze a középkor végén. In Korall 78. 2019, 59-75. o.
- Konek Sándor: Egyházjogtan kézikönyve. Különös tekintettel a magyar állam egyházi viszonyaira. Budapest, 1900.
- Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? In Á. Varga László (szerk.): URBS Magyar várostörténeti évkönyv I. Budapest, 2006. 51-61. o.
- Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. In Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged, 2000.
- Kubinyi, Alexander: Enchiridion lexici juris incliti regni Hungariae. Editio tertia opera Joannis Csaplovics. Pozsony, 1832.
- Ladányi Erzsébet: A városfogalom kutatásának módszertani kérdései. In Történelmi Szemle 34. 1992. 271-283. o.
- Ladányi Erzsébet: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete. In Levéltári Szemle 42. 1992. 3-12. o.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. In Történelmi Szemle 23. 1980 450-477. o.
- Lakatos Bálint: Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében. Budapest, 2013. (Doktori disszertáció)

Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301-1526. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2019.

Lippai János: Pasoni kert, mellyben minden kerti munkák, rendelések, virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel, és kerti csemetékkal való bajmoldások. Győr 1753.

Lőrincz Imre: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659. In Arrabona 16. 1974, 233-241. o.

Nógrády Árpád: Az adózó jobbágy. História 27. 2005, 3. sz. 29-32. o.

Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. In Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. (szerk.): Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Debrecen, 2011. 115-130.

Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium Latino-Hungaricum. Lócse, 1708.

Pokorny, Julius: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I. Bern, München, 1951.

Sándor István: Sokféle írá's egybe szede. Hatodik darab. Győrött, 1799.

Solymosi László: Hospes kiváltság 1275-ből. In Tanulmányok Veszprém megye múltjából – A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, 1984. 17-100. o.

Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása 1640-1690. Erdélyi Tudományos Füzetek 114. Kolozsvár, 1940.

Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Humanizmus és reformáció 23. Budapest, 1995.

Szamota István: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. In Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 16. Budapest, 1896.

Szamota István: I. Kanizsai Orsolya: Nádasdy Tamás nádor nejének gazdasági utasításai Zele Jakabhoz 1564. II. Ugyanannak gazdasági utasításai Giczi Farkashoz 1564. In Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1. 1894, 66-77. o.

Szamota István: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902-1906.

Szatlóczi Gábor: A polgár, a zsellér és a jobbágy. Adalékok a győri polgárság középkori adattárához. In Győri Tanulmányok 41. 2020, 7-39. o.

Szegedi, Joanne: Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium, juxta ordinem titulorum operis tripartiti, sacris canonibus accommodatum. I-III. Tyrnaviae, 1734.

Szenczi Molnár Albert: Dictionarium Hungarico-Latinum. Lócse, 1708.

Szende Katalin: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In Bárány Attila – Papp Klára –

Szálkai Tamás (szerk.): Debrecen város 650 éves. Várostartörténeti tanulmányok. Debrecen, 2011. 23-48. o.

Tagányi Károly: Valami a comes szóról. Századok 15. 1881, 516-519. o.

Thury Etele: Az Óvárhoz tartozó városok és falvakban levő bírák és községek rendtartása 1635-ből. In Magyar Történelmi Tár 6. 1905, 572-589. o.

Tinódi Sebestyén összes művei 1540-1555. In Régi magyar költők tára III. Budapest, 1881.

Tringli István: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Vác–Budapest, 2020.

Varga Endre (szerk.): Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958.

Villányi Szaniszló: Györmegye és város anyagi míveltségtörténete kiváló tekintettel a szorgalmi néposztály társadalmi helyzetére 1000-1301. Győr, 1881.

Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26. Budapest, 1999.

Vértesy, László¹ – Gyakovác, Dóra²**The Law and Concept of Fiscal Devolution in the United Kingdom³***Abstract*

Fiscal devolution is a multifaceted and evolving concept that plays a pivotal role in the governance of the United Kingdom, which is still under an ongoing development process. At the end of the 1990s the subnational governments achieved various stages of autonomy since the 1998 devolution acts, which ratified the administrative and fiscal devolution, provide the formal structure for revenue-raising and expenditure powers. The devolutionary process was facilitated after the Great Recession, assigning different income raising and welfare authorities to Scotland and Wales, while the same progress was dampened in Northern Ireland, because of the looming political instability. The system is complex, consisting of several essential elements that are closely linked to each other: devolution acts, fiscal frameworks, block grants, tax devolution, tax-varying powers, borrowing powers and the reserved matters. The results are not the same or uniform, each country has its own set of rules, negotiated with and enacted by the Westminster Parliament. It reflects the evolving nature of governance and the recognition that one-size-fits-all policies may not be suitable for a nation as diverse as the United Kingdom. It can be regarded as a testament to the adaptability of the constitutional and legal framework in response to changing political and social landscapes. The fiscal devolution experience in the UK underscores the need for a delicate balance between local autonomy and national cohesion. The legal and conceptual framework underpinning fiscal devolution has profound implications for economic policy, public finance, and intergovernmental relations and it is still subject of ongoing debates and reforms and not without complexities and challenges.

Keywords: financial law, fiscal law, devolution, decentralisation, United Kingdom

Absztrakt

A fiskális devolúció egy sokrétű és evolutív koncepció, amely központi szerepet játszik az Egyesült Királyság kormányzásában és még mindig fejlesztési folyamat alatt áll. Az 1990-es évek végén a szubnacionális kormányok az autonómia különböző fokozatait érték el, az 1998-as devolúciós törvények ratifikálták a közigazgatási és fiskális decentralizációt, hivatalos struktúrát biztosítva a költségvetési bevételi és kiadási hatáskörök számára is. A decentralizációs folyamat felgyorsult a pénzügyi válságot követően, Skócia és Wales számára különböző bevételnövelő és jóléti hatásköröket rendeltek, míg Észak-Írországból a fenyegető politikai instabilitás miatt ugyanez a fejlődés lelassult. A rendszer összetett, több alapvető, egymással szorosan összefüggő elemből áll: devolúciós törvények, költségvetési keretek, blokk támogatások, adóátruházás, adóváltoztatási hatáskörök, a hitelfelvételi hatáskörök és a fenntartott ügyek. Az eredmények nem azonosak vagy egységesek, minden országnak saját

¹ Head of Department of Economics and Natural Resources at Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE), and associate professor, National University of Public Service (NKE) E-mail: Vertesy.Laszlo@mate.hu; Vertesy.Laszlo@uni-nke.hu

² Senior researcher at Economic Analysis Institute (Gazdaságelemző Intézet) E-mail: gyakovacz.d@gei.hu

³ DOI: 10.59558/jesz.2023.4.104

szabályrendszere van, amelyet a Westminsteri Parlamenttel kell megtárgyalni és elfogadtatni. Ez azonban tükrözi a kormányzás fejlődő természetét és azt a felismerést is, hogy az egyforma politikák nem biztos, hogy alkalmasak egy olyan sokszínű nemzet számára, mint az Egyesült Királyság. Úgy tekinthető, mint az alkotmányos és jogi keretek alkalmazkodóképességének bizonyítéka a változó politikai és társadalmi helyzetekhez. Az Egyesült Királyságban a fiskális devolúcióval kapcsolatos tapasztalatok alátámasztják a helyi autonómia és a nemzeti kohézió közötti kényes egyensúly szükségességét. A fiskális decentralizációt megalapozó jogi és koncepcionális keret hatása jelentős a gazdaságpolitikára, az államháztartásra és a kormányközi kapcsolatokra; emellett még mindig bonyolult, kihívásokkal teli viták és reformok tárgyát képezi.

Kulcsszavak: pénzügyi jog, fiskális politika, devolúció, decentralizáció, Egyesült Királyság

I. Introduction

Fiscal devolution is a multifaceted and evolving concept that plays a pivotal role in the governance of the United Kingdom, which is still under an ongoing development process. As the island country comprises four distinct nations, each with its own distinct political and legislative bodies, the allocation of fiscal powers and responsibilities between the central government and devolved administrations has far-reaching implications for the economic and social landscape of the country. This article delves into the intricate web of laws, principles, and policies that define the concept of fiscal devolution within the United Kingdom. It will explore the historical context, key developments, advantages, challenges, and the impact of fiscal devolution on the UK's diverse regions and residents. Exploring fiscal devolution in the United Kingdom offers valuable insights into this dynamic and continually evolving field. The research starts with the general concept of devolution in comparison with decentralisation. The historical background briefly summarises the evolution of the devolution from 1998. After the assessment and evaluation of the fiscal devolution, we explore and describe the concept, the relevant law sources and the current results for fiscal devolution in the UK for Scotland, Wales and Northern Ireland with the devolution acts, fiscal frameworks, block grants, tax devolution, tax-varying powers, borrowing powers and the reserved matters.

1.1. Decentralisation, devolution

Decentralisation and devolution are two related but distinct concepts in the context of governance and the distribution of powers within a country. They both involve the transfer of authority from a central government to lower levels of government or other entities, but they differ in the degree and nature of that transfer. In summary, decentralisation is a broader concept involving various forms of authority transfer, while devolution is a specific form of decentralisation involving the creation of separate entities with legislative powers. Devolution typically grants these entities a higher degree of autonomy, allowing them to make decisions in specific policy areas independently. Thus, decentralisation is a public management strategy, while devolution is a political decision with managerial consequences.⁴

⁴ Bresser-Pereira, Luiz Carlos: Democracy and Public Management Reform: Building the Republican State. Chapter 16: Devolution and Decentralization. Oxford Academic, 2004. pp. 213-217. <https://doi.org/10.1093/0199261180.003.0017>

Decentralisation vs. Devolution

Aspect	Decentralisation	Devolution
Definition	Administrative, political, and fiscal authority transfer from a central government to subnational levels, local governments, or other entities.	A specific form of decentralisation involves transferring legislative and executive powers from a central government to regional or subnational governments.
Degree of Transfer	It varies widely and can involve administrative, fiscal, and political decentralisation.	Typically involves a significant degree of authority transfer, including legislative powers.
Scope	Focuses on the delegation of specific responsibilities to local or regional authorities.	Often results in the creation of separate legal entities with their own legislative bodies and administrative functions.
Control	Central government retains significant control and authority over the decentralised units.	Devolved entities have a higher degree of autonomy and authority over specific policy areas.
Examples	Examples include deconcentration, delegation to local authorities, or regional development agencies.	Examples include the Scottish Parliament, the Senedd (Welsh Parliament), and the Northern Ireland Assembly in the UK.

Source: own compilation of the authors

Decentralisation is a broader concept that refers to transferring administrative, political, and fiscal authority from a central government to subnational levels of government, local governments, or other entities within the country. It can vary widely in terms of the degree of authority transferred. It may involve administrative decentralisation (delegating decision-making and implementation to local agencies), fiscal decentralisation (granting revenue-raising powers to local governments), and political decentralisation (allowing local governments to make decisions on matters of local governance). However, it may not necessarily involve the creation of separate entities with distinct legal and political powers. Instead, it often prioritises specific responsibilities to local or regional authorities. The central government retains significant control and authority over the decentralised units. The degree of autonomy granted to subnational entities can vary widely. In the Anglo-Saxon literature, decentralisation can take the form of deconcentration (administrative delegation within central government departments), delegation of authority to local authorities, or regional development agencies, among others.⁵

Definition of decentralisation / devolution and deconcentration

Source	Decentralisation / Devolution	Deconcentration
World Bank (1999)	is the transfer of authority and responsibility for public functions from the central government to subordinate or quasi-independent government organisations and/or private sector.	is the weakest form of decentralisation – redistributes decision making authority and financial responsibilities among different levels of the national

⁵ McIntyre, Stuart – Mitchell, James – Roy, Graeme: Fiscal devolution and the accountability gap: budget scrutiny following tax devolution to Scotland. In *Regional Studies*, Vol. 57, No. 7, 2023, pp. 1380-1391, DOI: 10.1080/00343404.2022.2112166

		government.
UNDP (1999)	Concerned with the political as well as the economic (and administrative) arguments.	Concerned mainly with the administrative rationale and to some extent with the economic arguments.
Hellmut Wollman (2007)	Powers and functions (as well as resources) are assigned to sub-national bodies and actors that possess some political autonomy in their own right. It also known as full municipalisation	Administrative functions being done through the establishment of regional or local “field offices” (also known as limited municipalisation).
Robertson Work (2002)	Refers to the full transfer of responsibility, decision-making, resources and revenue generation to a local level public authority that is autonomous and fully independent of the devolving authority.	Can be seen as the first step in a newly decentralising government to improve service delivery.
Paul Hutchcroft (2001)	Involves a much more extensive transfer of decision-making authority and responsibility to local government units (commonly regions, provinces, and/or municipalities).	Involves an intra-organisational transfer of particular functions and workloads from the central government to its regional or local offices.

Source: Utomo, Tri Widodo W.: Balancing Decentralisation and Deconcentration: Emerging Need for Asymmetric Decentralisation in the Unitary States. *Political Science*, No. 174, 2009, pp. 1-30.⁶

Devolution is a specific form of decentralisation that involves the transfer of legislative and executive powers from a central government to regional or subnational governments. It typically results in creating separate legal entities with their own legislative bodies and administrative functions. It typically involves significant authority transfer, including legislative powers over specific policy areas. In the context of the UK, for example, Scotland, Wales, and Northern Ireland have their devolved legislatures and governments with authority over various policy areas. Its scope often results in creating separate entities with their own legal and political structures, including devolved parliaments or assemblies. Devolved entities have a higher degree of autonomy and authority over the specific policy areas that have been devolved to them. They can make decisions independently within their areas of competence. The best devolution examples in the UK include the Scottish Parliament, the Senedd (Welsh Parliament), and the Northern Ireland Assembly. Each entity is vested with power to make normative decisions on various policy areas, including education, health, and transportation.

⁶ The compilation is based on the following: World Bank, *Beyond the Center: Decentralising the State*, Washington D.C. 1999; UNDP: *Decentralisation: a sampling of definitions*, Working paper prepared in connection with the Joint UNDP-Government of Germany evaluation of the UNDP role in decentralisation and local governance 1999; Wollmann, Hellmut: *Devolution of Public Tasks Between (Political) Decentralisation and (Administrative) Deconcentration – in Comparative (European) Perspective*, Social Science Institute of Tokyo University, 2007; Work, Robertson: *Overview of Decentralization Worldwide: A Stepping Stone to Improved Governance and Human Development*, UNDP: *2nd International Conference on Decentralization Federalism: The Future of Decentralizing States? 2002.*; Hutchcroft, Paul D.: *Centralisation and Decentralisation in Administration and Politics: Assessing Territorial Dimensions of Authority and Power*. In *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, Vol. 14, No. 1, January. 2001, <https://doi.org/10.1111/0952-1895.00150>

I.2. Devolution in the United Kingdom

Since the 1970s, global decentralisation trends have shifted various tax and welfare responsibilities from national to subnational levels. This process, encompassing administrative, political, and fiscal phases, aims to provide subnational administrations with greater autonomy to tailor policies to local needs. This enabled the divergence in public finance policies to tailor the services to the regional communities' needs.⁷ The United Kingdom resisted decentralisation until the 1990s, when growing nationalist demands for independence emerged. The incoming Labour government promised referendums on devolution to Scotland and Wales as part of its 1997 election manifesto. In 1998, the Acts of Devolution initiated administrative devolution in Scotland, Wales, and Northern Ireland, transferring legislative powers. In Northern Ireland, the establishment of a power-sharing government was agreed as part of the Good Friday or Belfast Agreement in 1998; the peace agreement brokered between the nationalist and unionist communities to end the longstanding conflict known as the Troubles.⁸ Understanding the nationwide economic climate over the last two decades is crucial to comprehend subsequent phases, as central measures have also affected lower state tiers. In the 2000s, fiscal policy shifted towards expansion, which widened the central budget disparity, increasing public debt and weakening the country's economic resilience during the Great Recession. Following the 2008 crisis, the Conservative-Liberal Government implemented restrictive measures, cutting public expenditure and introducing Universal Credit to rectify past errors. Later, for Scotland, David Cameron, the Conservative leader of UK expressed commitment to eliminate the judicial hurdles, starting a series of negotiations, which was closed by the Edinburgh Agreement in 2012.⁹

Fiscal policy gained credibility as the current budget deficit narrowed. Prospects were slightly hampered after the 2016 Brexit Referendum, which prepared the UK's departure from the European Union. Brexit uncertainty was compounded by the 2020 COVID-19 outbreak, creating a dual crisis that affected fiscal outcomes.

A more limited form of devolution was introduced shortly after for London, also after approval via a referendum in 1998. In England, devolution remains very limited. Aside from London, there are ten English cities and regions to which some additional powers have been devolved, most of which also have a directly elected mayor. In 2015, the Conservative government introduced 'English Votes for English Laws' (EVEL) to respond to the West Lothian question.¹⁰ This change in House of Commons procedures stipulated that legislation

⁷ Rodríguez-Pose, Andrés et al.: The global trend towards devolution and its implications, environment, and Planning C. In *Government and Policy*, Vol. 21, 2003, pp. 333-351. <https://doi.org/10.1068/c0235>

⁸ Fenton, Siobhán: The Good Friday Agreement. Biteback Publishing, 2018. and Nagle, John: Between conflict and peace: An analysis of the complex consequences of the Good Friday Agreement. In *Parliamentary Affairs*, Vol. 71, No.2, 2018. pp. 395-416. <https://doi.org/10.1093/pa/gsx030>

⁹ The Edinburgh Agreement is the agreement between the Scottish Government and the United Kingdom Government, signed in 2012 at St Andrew's House, Edinburgh, on the terms for the 2014 Scottish independence referendum. Both governments agreed that the referendum should: (i) have a clear legal base, (ii) be legislated for by the Scottish Parliament, (iii) be conducted so as to command the confidence of parliaments, government and people and (iv) deliver a fair test and decisive expression of the views of people in Scotland and a result that everyone will respect.

Bell, Christine: The Legal Status of the Edinburgh Agreement. Scottish Constitutional Futures Forum. 2012. and McHarg, Aileen: The Legal Effects of the Edinburgh Agreement – again. Scottish Constitutional Futures Forum, 2012.

¹⁰ The West Lothian question was named after Tam Dalyell, the former MP for West Lothian, who famously first raised the question in a debate on devolution to Scotland and Wales in 1977: „For how long will English constituencies and English hon. Members tolerate not just 71 Scots, 36 Welsh and a number of Ulstermen but at least 119 hon. Members from Scotland, Wales and Northern Ireland exercising an important, and probably often

applicable only to England (or England and Wales) needed approval from English MPs before the MPs from other UK territories could vote on it. Nonetheless, EVEL faced criticism for differentiating between MPs based on their constituencies, effectively establishing two tiers of representation in the House of Commons. Some also found fault with EVEL, considering it inadequate and lacking a proper platform for debating issues specific to England. These procedures were put on hold during the coronavirus pandemic and eventually discontinued in July 2021.¹¹

Devolution legislation in the United Kingdom

	Legislation	Power
Scotland	Scotland Act 1998 Scotland Act 2012 Edinburgh Agreement 2012 Scotland Act 2016	1998: executive and legislative devolution, reserved powers model 2016: fiscal devolution of VAT and air passenger duty, while aggregate levy and 11-welfare power were delayed to 2019-2020, the introduction of block grant adjustment (BGA)
Wales	Government of Wales Act 1998 Government of Wales Act 2006 Wales Act 2014 Wales Act 2017	1998: executive devolution only 2006: executive and legislative devolution (latter only from 2011), conferred powers model, created a separate executive and legislature (National Assembly for Wales) 2014: fiscal devolution of income tax; landfill tax, and aggregate levy were scheduled to be consigned in 2019-2020, introduction of need-based formula in block grant 2017: reserved powers model
Northern Ireland	Northern Ireland Act 1998 Northern Ireland (St Andrews Agreement) Act 2006 Stormont House Agreement 2014	1998: executive and legislative devolution, reserved/transferred/excepted powers model 2014: fiscal devolution devolution of corporate tax
England	n/a	no devolution 2015: English Votes for English Laws

Source: own compilation of the authors

The 2010s marked significant subnational developments. Commissions in Scotland and Wales designed the transfer of fiscal rights to address local needs, and both received a wide

decisive, effect on English politics while they themselves have no say in the same matters in Scotland, Wales and Ireland?" (HC Deb 14 November 1977, c123.). Dalyell's complaint was that, after devolution, English MPs would be denied the opportunity to participate on matters devolved to Scotland, Wales and Northern Ireland, while MPs representing constituencies in those territories would continue to be able to influence equivalent matters relating only to England.

Bogdanor, Vernon: The West Lothian Question. In *Parliamentary Affairs*, Vol. 63, No. 1, 2010, pp. 156-172. <https://doi.org/10.1093/pa/gsp044> and Gover, Daniel – Kenny, Michael: Answering the West Lothian Question? A Critical Assessment of 'English Votes for English Laws' in the UK Parliament. In *Parliamentary Affairs*, Vol. 71, No. 4, 2018, pp. 760-782. <https://doi.org/10.1093/pa/gsy003>

¹¹ The Constitution Society: Devolution. 2023 (<https://consoc.org.uk/the-constitution-explained/devolution/>) (23.09.2023)

range of tax and welfare powers following the 2014 Independence Referendum. Northern Ireland, due to political instability stemming from border disputes and terrorism, only obtained the right to collect corporate tax.

Research and time series data revealed vertical imbalances in all three nations, stemming from demographic patterns, migration, sectoral shifts, and Westminster policies. Despite devolved revenue-raising rights, the majority of transferred taxes remained sensitive to business cycle fluctuations, causing tax income uncertainty. The threat of horizontal externalities limited subnational governments from implementing divergent policies, necessitating block grants adapted to revenue-raising powers to finance sub-state operations. Higher autonomy requires restrictive measures to manage fiscal shocks due to demographic and fiscal characteristics and limited borrowing capacity.

The Sewel Convention originally dictated that the UK Parliament would not typically create laws in devolved areas without the approval of the devolved legislatures. The Sewel Convention applies when the UK Parliament wants to legislate on a matter within the devolved competence of the Scottish Parliament, National Assembly for Wales or Northern Ireland Assembly. Under the terms of the Convention, the UK Parliament will “not normally” do so without the relevant devolved institution having passed a legislative consent motion.¹² However, the UK Parliament has recently passed laws without such consent. For instance, the UK Parliament passed the contentious UK Internal Market Act of 2020 despite being rejected by all devolved legislatures. This has led some to conclude that the Sewel Convention is no longer viable.

The United Kingdom Internal Market Act of 2020 restricted and undermined the devolved competencies of the Welsh Government, similar to its impact on the Scottish Government.¹³ The UK Government claims that the market access principles¹⁴ do not impact devolved powers. However, in practice and legally, these powers are notably limited. This occurs due to the status of the principles as protected enactments and the considerable market size and influence under English jurisdiction. The devolved governments cannot disapply these principles, so any stricter regulations would only apply within their jurisdiction, disadvantaging

¹² UK Parliament glossary: Sewel Convention (<https://www.parliament.uk/site-information/glossary/sewel-convention/>) (29.09.2023) It is named after the Government Minister, Lord Sewel, who set out the terms of the policy in the House of Lords during the passage of the Scotland Bill 1997-98 on 21 July 1998: „Clause 27 makes it clear that the devolution of legislative competence to the Scottish parliament does not affect the ability of Westminster to legislate for Scotland even in relation to devolved matters. Indeed, as paragraph 4.4 of the White Paper explained, we envisage that there could be instances where it would be more convenient for legislation on devolved matters to be passed by the United Kingdom Parliament. However ... we would expect a convention to be established that Westminster would not normally legislate with regard to devolved matters in Scotland without the consent of the Scottish parliament.” (HL Deb 21 Jul 1998 Vol. 592 c 791) and Bowers, Paul: The Sewel Convention. House of Commons Library, Parliament and Constitution Centre, 2005. p. 2. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn02084/>)

¹³ United Kingdom Internal Market Act 2020 - 2020 CHAPTER 27. An Act to make provision in connection with the internal market for goods and services in the United Kingdom (including provision about the recognition of professional and other qualifications); to make provision in connection with provisions of the Northern Ireland Protocol relating to trade and state aid; to authorise the provision of financial assistance by Ministers of the Crown in connection with economic development, infrastructure, culture, sport and educational or training activities and exchanges; to make regulation of the provision of distortive or harmful subsidies a reserved or excepted matter; and for connected purposes.

¹⁴ The market access principles of mutual recognition and non-discrimination are designed to prevent potentially harmful trade barriers to goods, services, and professional qualifications within the UK. The market access principles create the presumption that (in general) goods, services and professional qualifications that can be sold or recognised in one part of the UK should be able to be sold or recognised in any other part, regardless of what the law in that other part of the UK says. In UK Government: An introduction to the UK Internal Market Act 2022 (<https://www.gov.uk/government/publications/complying-with-the-uk-internal-market-act-2020/an-introduction-to-the-uk-internal-market-act>) (11.09.2023)

their own economy. This restricts their ability to pursue different economic or social choices from Westminster. The Internal Market Act has been criticised for undermining the Scottish Parliament’s powers and democratic accountability. For instance, Wales, England, and Scotland have independently removed mutual recognition clauses for certain products, making it necessary for these items to comply with specific Welsh standards rather than automatic recognition. Due to the market access principles, a product complying with English or Scottish laws could still be sold in Wales, even if it does not meet the new Welsh laws. The Welsh Government sought a judicial review of the legislation. During an April 2021 hearing, two High Court judges denied permission for a full hearing, deeming the claim premature as specific circumstances supporting the Welsh Government’s arguments were absent.¹⁵

II. The Concept of Fiscal Devolution

Financial responsibility is a core component of decentralisation. For local governments and private entities to proficiently execute decentralised functions, they need to possess sufficient funding, which can originate from either local sources or be allocated from the central government. Additionally, they must be empowered to determine how these funds are spent autonomously. The key topics are taxation, transfers, subnational borrowings and macroeconomic stability. Fiscal decentralisation can take many forms, including the following:¹⁶

- self-financing or cost recovery through user charges,
- co-financing or co-production arrangements through which the users participate in providing services and infrastructure through monetary or labour contributions;
- expansion of local revenues through property or sales taxes or indirect charges;
- intergovernmental transfers that shift general revenues from taxes collected by the central government to local governments for general or specific uses and
- authorisation of municipal borrowing and the mobilisation of either national or local government resources through loan guarantees.

The term fiscal devolution broadly refers to the ability to generate more taxes locally and have more control over how that money is spent.¹⁷ The concept – for example, in the United Kingdom – grants varying degrees of financial powers to its constituent countries, which has advantages and disadvantages.

Advantages and disadvantages of fiscal devolution

Fiscal devolution	
Advantages	Disadvantages
<ul style="list-style-type: none"> ● tailored policies ● accountability ● efficiency ● encourages innovation 	<ul style="list-style-type: none"> ● inequality ● fragmentation ● coordination challenges ● potential for conflict

¹⁵ Antoniwi, Mick: Written Statement: Legal challenge to the UK Internal Market Act 2020. Written Statement, 2021. (<https://www.gov.wales/written-statement-legal-challenge-uk-internal-market-act-2020-update>) (12.08.2023)

¹⁶ Litvack, Jennie: Fiscal Decentralization. World Bank, Decentralization Thematic Team. 2023. (http://www.ciesin.org/decentralization/English/General/Different_forms.html) (10.10.2023)

¹⁷ Studdert, Jessica: Fiscal Devolution: why we need it and how to make it work. In New Local, 2023 (<https://www.newlocal.org.uk/articles/fiscal-devolution/>)

<ul style="list-style-type: none"> • economic growth • cultural and national identity • political stability 	<ul style="list-style-type: none"> • loss of economies of scale • policy discrepancies: • complexity • potential for fiscal imbalance
--	---

Source: own compilation of the authors

Among the advantages of fiscal devolution-tailored policies is that devolved governments can create policies tailored to their regions' specific needs and preferences, leading to potentially more effective and targeted public services. Fiscal devolution promotes accountability as citizens can hold their regional governments accountable for their spending and taxation decisions, leading to a more responsive government. Devolved administrations can respond more quickly and efficiently to local needs without waiting for decisions from a distant central government. Different regions can experiment with various policies, which might lead to innovative solutions to common problems. Successful policies in one region can serve as examples for others. States and regions can implement policies to attract investments and foster economic growth tailored to their unique economic landscapes, potentially reducing regional disparities. Fiscal devolution can accommodate and support cultural and national identities within the framework of a united country, addressing specific regional aspirations. Granting devolved powers can lead to political stability by addressing regional grievances and reducing the demand for complete independence.

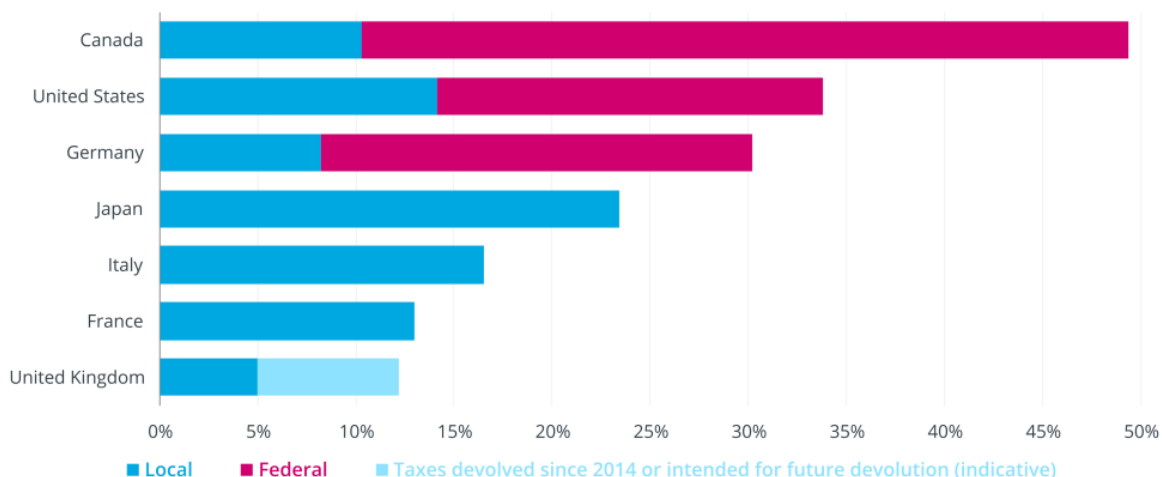
For the disadvantages, there is a risk of exacerbating economic and social inequalities between regions if some regions are not as economically prosperous as others. Fiscal disparities might persist or even worsen. Different regions implementing divergent policies can lead to a fragmented approach, potentially creating inefficiencies and complexities, especially in areas like taxation and business regulation. Coordinating policies between different regions can be challenging, especially when trade, transportation, or healthcare issues involve multiple regions with different rules and regulations. Fiscal devolution can sometimes lead to tensions and conflicts between regions, especially disagreements over resource allocation, funding priorities, or policy decisions. Centralised services often benefit from economies of scale, where large-scale operations reduce costs. Devolving services might lead to higher per-unit costs in smaller, regionally managed operations. Policies such as taxation rates can create disparities that lead to cross-border issues, encouraging individuals and businesses to move to regions with more favourable tax conditions. A multi-tiered system of government with varying degrees of fiscal powers can be complex and difficult for citizens to understand, potentially leading to confusion and dissatisfaction. If the revenue-raising powers of a region do not match its spending needs, there can be fiscal imbalances, leading to overreliance on central government funding or budget shortfalls. Perhaps the most significant barrier that fiscal devolution in a modern economy faces is the inherently highly complex nature of the fiscal system.¹⁸ This is particularly the case where the approach lacks the principled-based approach advocated by Bell et al.¹⁹

The balance between the advantages and disadvantages of fiscal devolution depends on effective governance, clear communication, and the ability to manage the complexities associated with decentralising financial powers within a unified country. Striking this balance is essential to ensuring that the benefits of tailored regional policies are maximised while minimising potential drawbacks.

¹⁸ McIntyre, Stuart – Mitchell, James – Roy, Graeme: Fiscal devolution and the accountability gap: budget scrutiny following tax devolution to Scotland. In *Regional Studies*, Vol. 57, No. 7, 2023, pp. 1380-1391, DOI: 10.1080/00343404.2022.2112166

¹⁹ Bell, David – Sas, Willem – Houston, John: Starting from scratch? A new approach to subnational public finance. *Regional Studies*, 2021. 55(4), 617–629. <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1839640>

Taxes collected at the federal and local level as a percentage of total tax revenue

Source: Institute for Government analysis of OECD, Revenue Statistics – taxes by level of government, 2016; and additional Institute for Government analysis 2018, and Studdert, Jessica: Fiscal Devolution: why we need it and how to make it work. In *New Local*, 2023 (<https://www.newlocal.org.uk/articles/fiscal-devolution/>) (18.09.2023)

In a tax-based approach, fiscal freedom means a broader suite of local taxes and restoration of certain grant funds; fiscal federalism reflects to locally-determined tax regimes, and fiscal devolution entails the same suite of local taxes but devolution of some central taxes. Unlike fiscal freedom, this would not necessitate the introduction of new taxes but rather a reconsideration of the obligations and duties of each level of government. If fiscal devolution deals the basis of local need for finance, local authorities could fund their care services in line with their requirements.²⁰

In international comparisons, the United Kingdom appears to be a unique case. From 2014, 2018 and 2023, as per estimates presented by the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), it becomes evident that the UK differs significantly from its counterparts within the G7 group of nations. Specifically, when examining the collection of tax revenues at local or regional levels, it is striking to observe that each of the other G7 member nations surpassed the United Kingdom in this aspect during that year. This deviation from the norm within the G7, where higher taxes were collected and managed locally or regionally in the other member states, underscores the distinct fiscal approach adopted by the UK compared to its global peers. Fiscal centralisation also extends to spending decisions.²¹ In the UK, for instance, less than 15 % of all government expenditure is determined at sub-national levels, contrasting the prevailing trend in most other countries that favour greater devolution of such decisions. The era of devolution initiated under the leadership of Cameron and Osborne laid the groundwork for the sub-regional model involving mayoral combined authorities. Nevertheless, fiscal powers did not feature prominently in these arrangements. The concept of levelling up was introduced during the tenure of Johnson and continued under Sunak. Later, it was predominantly facilitated by Michael Gove, who has served as the Secretary of State for Levelling Up in both administrations. This policy coexists with the ongoing devolution process, but, in practice, it largely takes the form of a national fund that local areas can access through bids for investment.

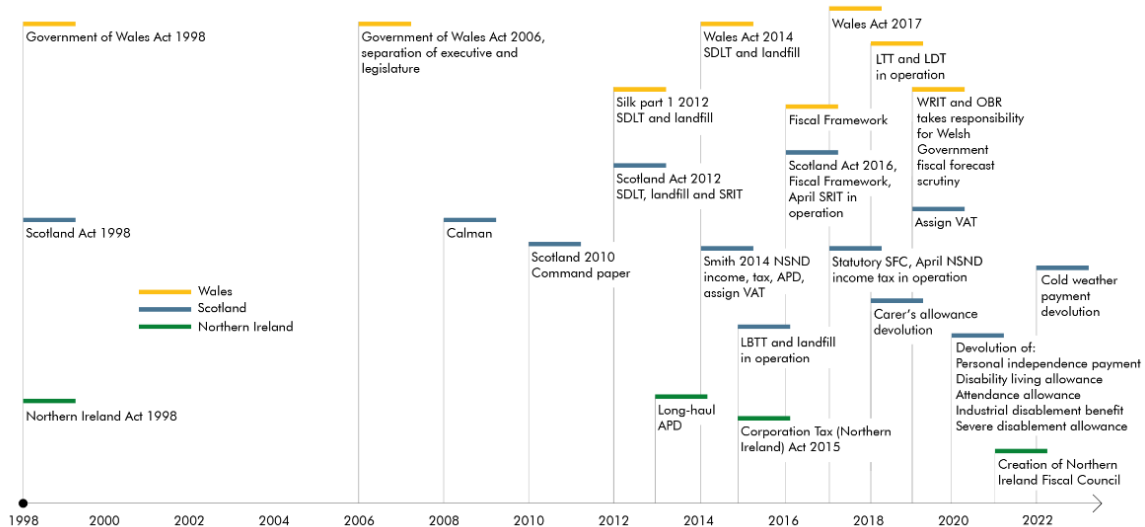
²⁰ Bentley, Kevin: Fiscal devolution – Adopting an international approach. Local Government Association. London, 2020, p. 14.

²¹ Paun, Akash – Cheung, Aron: Tax and devolution – Why are taxes being devolved? Institute for Government, 2023. London (<https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/tax-and-devolution>)

III. Fiscal Devolution in the United Kingdom

The process of fiscal devolution to Scotland, Wales and Northern Ireland began in 1998 with the passing of a Scotland Act, a Government of Wales Act and a Northern Ireland Act. These set up the Scottish Parliament, the National Assembly for Wales and the Northern Ireland Assembly. The timeline below shows some of the key devolution milestones since then, including significant recent and forthcoming changes.

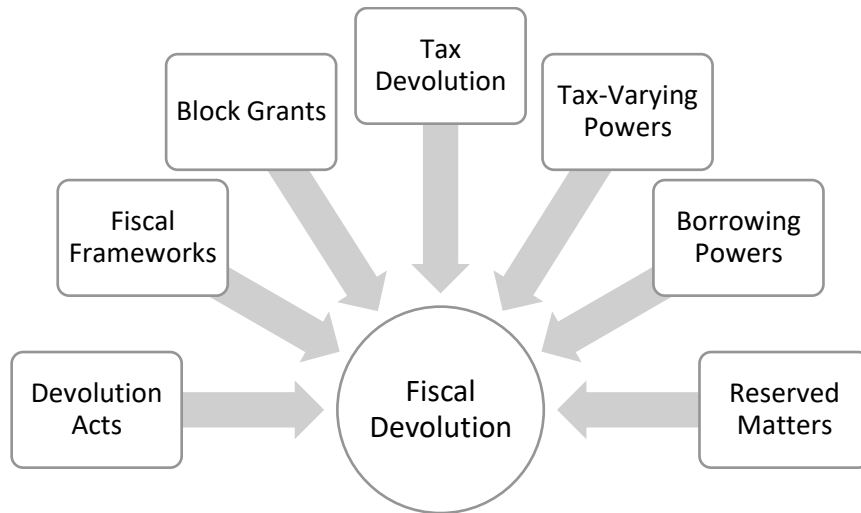
Devolution of fiscal powers timeline

Source: Devolution of fiscal powers timeline. Office for Budget Responsibility. 2023 (<https://obr.uk/topics/scotland-wales-and-northern-ireland/>) (15.09.2023)

The Law of Fiscal Devolution in the United Kingdom refers to the legal framework that governs the distribution of financial powers and responsibilities between the central UK government and its devolved administrations, which include Scotland, Wales, and Northern Ireland. Fiscal devolution allows these devolved governments to raise and manage their own revenue and make decisions about how that revenue is spent within certain policy areas. These financial law aspects of devolution are a crucial part of the UK's constitutional landscape, allowing the devolved administrations to exercise greater autonomy in managing their finances and shaping their policies in areas of devolved responsibility while remaining part of the centre.

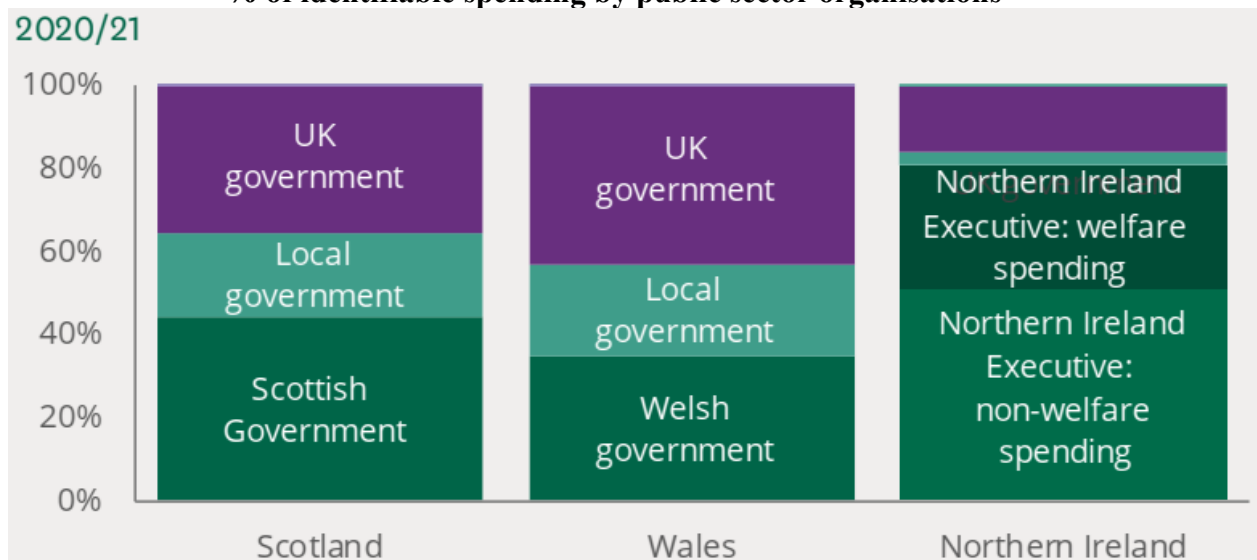
The key components of fiscal devolution in the United Kingdom

Source: own compilation of the authors

The first factor of the key components of fiscal devolution is the legal foundation on devolution or so-called devolution acts. The process of fiscal devolution began with the Scotland Act 1998, the Government of Wales Act 1998, and the Northern Ireland Act 1998. These acts established the devolved legislatures in the three countries and laid the foundation for their fiscal powers.

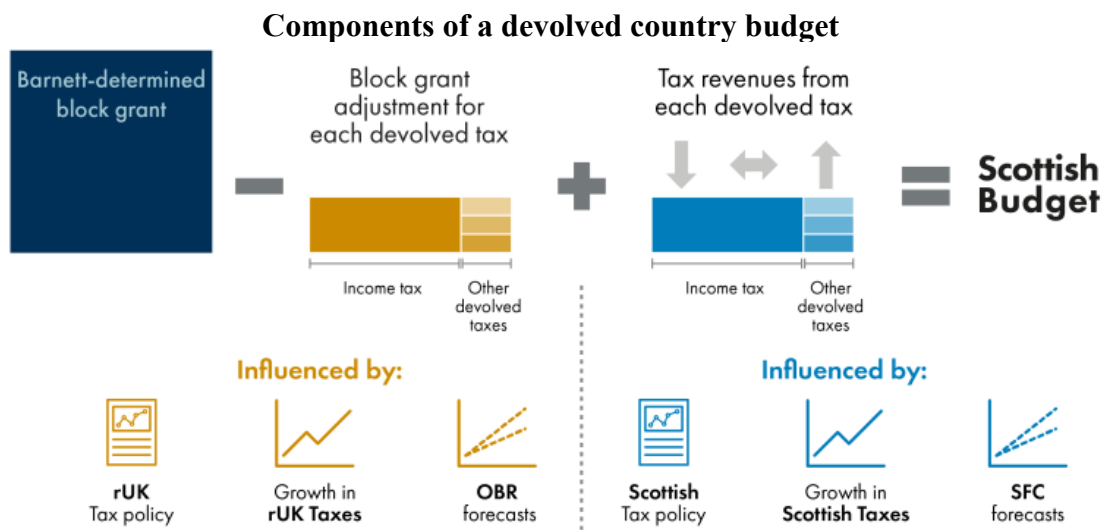
% of identifiable spending by public sector organisations

Source: HM Treasury. Public Expenditure Statistical Analyses 2022, Table 9.21. and Keep, Matthew: The Barnett formula and fiscal devolution. House of Commons Library. Research Briefing, 2023, p. 16.

To ensure the United Kingdom’s smooth operation of fiscal devolution, fiscal frameworks are in place that set out the rules and principles for managing financial relationships between the central government and the devolved administrations. These frameworks set out the principles and rules for managing financial arrangements, including matters like block grant adjustments, borrowing limits, and fiscal rules, furthermore they are intended to provide stability and fairness. The joint expenditure committees help coordinate and oversee specific financial matters that affect more than one part of the UK. They allow for collaboration between the UK government and the devolved governments on budgetary issues.

A funding mechanism known as block grant adjustment (BGA) is to allocate funds to the devolved administrations. The so-called Barnett Formula was designed to calculate these grants and ensure that each devolved government has sufficient funds to provide services in areas of devolved responsibility, such as health, education, and transport. Although not a strict formula, it has historically been used to calculate the block grants for Scotland, Wales, and Northern Ireland.²² This calculates the annual change in the block grants but does not determine their total size, just the yearly change. It takes the annual change in a UK Government department’s budget and multiplies it by two figures that take into account the relative population of the devolved administration (population proportion) and the extent to which the UK department’s services are devolved (comparability percentage): Change to the UK government department’s budget × Comparability percentage × Appropriate population proportion.²³ The devolved governments can then choose how to spend this grant within their areas of responsibility.

Source: Hudson, Nicola: Taxing times: the perils of fiscal devolution. Financial Scrutiny Unit, 2019. (<https://spice-spotlight.scot/2019/06/26/taxing-times-the-perils-of-fiscal-devolution/>) (5.09.2023)

The fiscal devolution involves delegating certain tax-raising powers and financial responsibilities to its constituent countries. Tax assignment involves determining which taxes are controlled by the central or federal government and which are allocated to subnational governments. The division of tax powers varies from one country to another. Commonly

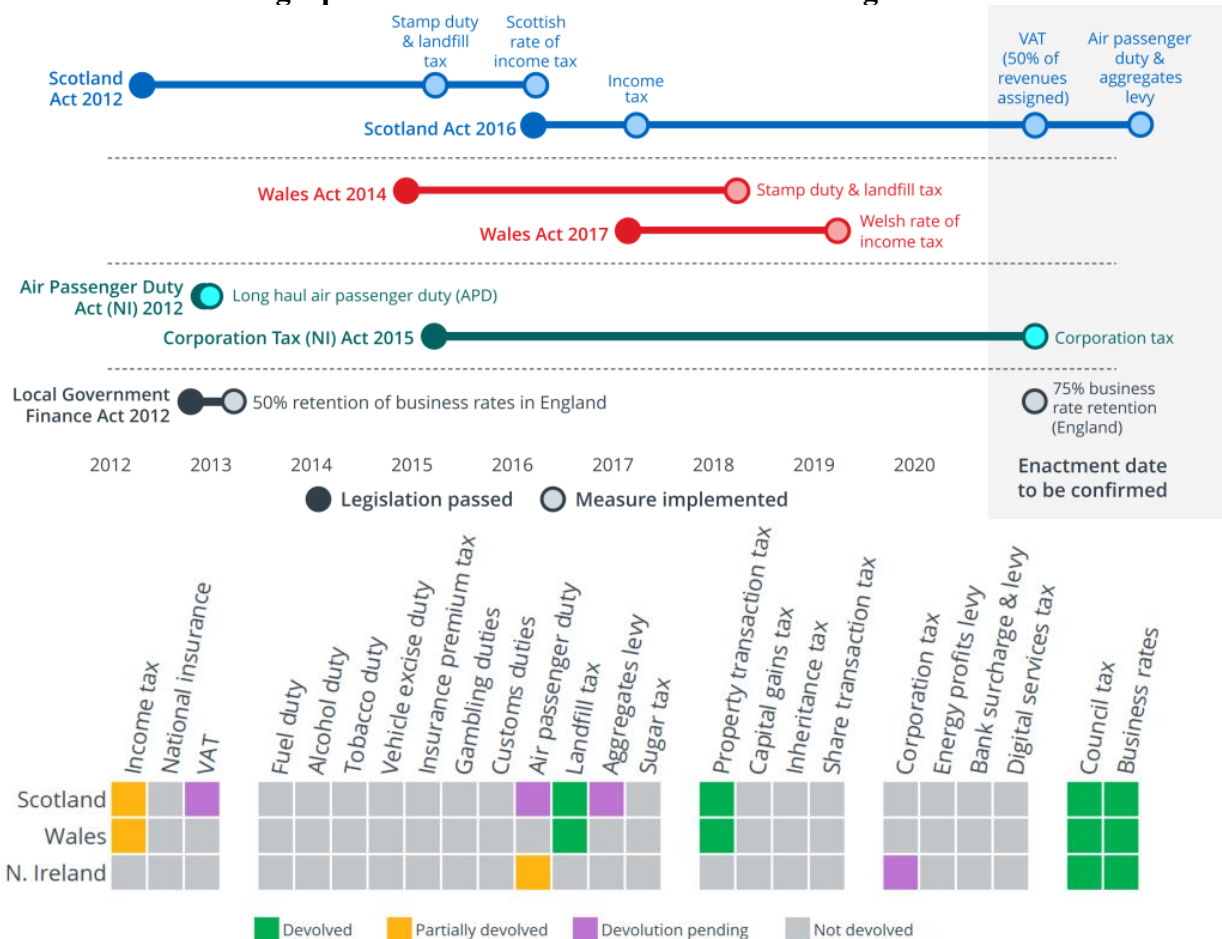
²² Extra funding in Scotland, Wales or Northern Ireland = Extra funding in England × Population proportion compared to England × The extent to which the relevant English departmental programme is comparable with the services carried out by the devolved administration. For example, in 2000, the Northern Irish, Scottish and Welsh populations were taken to be 3.69%, 10.34% and 5.93% (respectively) of the population of the UK. For programmes in the Department of Health, the comparability factor for Scotland and Wales was 99.7%. Therefore, if £1 billion was to be added to planned health expenditure in England, then the extra amount added to the Scottish block, compared to the year before, would be £1bn × 10.34% × 99.7% = £103 million, and the amount added to the Welsh block would be £1bn × 5.93% × 99.7% = £59.1 million.

Edmonds, Timothy: The Barnett Formula, Economic Policy and Statistics Section, House of Commons Library, Research Paper 01/108, 30 November 2001. pp. 10-13.

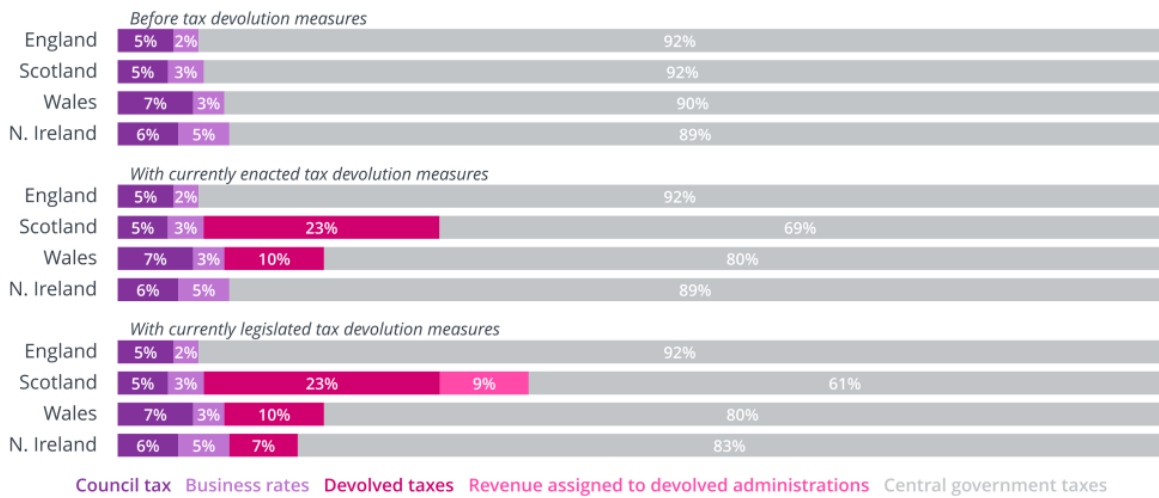
²³ Keep, Matthew: The Barnett formula and fiscal devolution. House of Commons Library. Research Briefing. 2023. p. 5.

devolved taxes include property taxes, local sales taxes, and sometimes income taxes, while central governments often retain control over key taxes like value-added tax (VAT) or federal income tax. In addition to income tax, the Scotland Act 2012, the Scotland Act 2016, and the Wales Act 2014 have devolved tax powers, allowing the Scottish and Welsh governments to make decisions about certain taxes. For example the tax autonomy aims to provide subnational governments with some degree of autonomy in setting tax rates and making decisions regarding taxation within their territories. This enables them to respond to local needs and preferences. There may be mechanisms for sharing tax revenues between the central and subnational governments. These mechanisms are often based on a formula considering population, economic performance, and specific regional needs. Fiscal devolution can create a competitive tax environment among the countries, as they may adjust tax rates and policies to attract businesses, investment, or residents. It can lead to both positive and negative consequences, including tax revenue gains and potential race-to-the-bottom scenarios.

Infographic of tax devolution in the United Kingdom

Breakdown of tax revenue by UK nation, showing the impact of tax devolution measures IfG

Source: Institute for Government analysis of Office for National Statistics, Country and regional public sector finances, 2022. Figures are indicative, based on the percentage of revenue each tax represented in the 2020/21 financial year. Paun, Akash – Aron Cheung: Tax and devolution – Why are taxes being devolved? Institute for Government, 2023. London (<https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/tax-and-devolution>) (05.08.2023)

Devolved administrations have limited borrowing powers to manage their finances, set by the devolution acts in the case of Scotland and Wales. Not all fiscal matters are devolved. Some areas, known as reserved matters, remain under the control of the UK government. These include issues like defence, foreign affairs, and social security. The UK government continues to set policy and allocate funding for reserved matters.²⁴ Each devolved administration is required to manage its finances within certain limits, and mechanisms are in place to ensure financial accountability. The devolved governments must adhere to fiscal rules and ensure their budgets are balanced over the medium term. Devolved governments are subject to audit by independent bodies to ensure financial transparency and accountability. In Scotland, for example, the Scottish Government’s accounts are audited by the Auditor General for Scotland.

Percentage of UK Government departments’ spending responsibility that is devolved

²⁴ Torrance, David: Reserved matters in the United Kingdom. House of Commons Library – Research Briefing, 2022. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8544/>) (09.10.2023) p. 35.

Department	Scotland	Wales	Northern Ireland
Education	100%	100%	100%
Housing, Communities and Local Government	100%	100%	100%
Health and Social Care	100%	100%	100%
Environment, Food and Rural Affairs	97%	97%	97%
Transport	92%	37%	95%
Digital, Culture, Media, and Sport	68%	68%	70%
Justice	100%	1%	100%
Home Office	74%	2%	74%
Work and Pensions	20%	0%	98%
Business, Energy and Industrial Strategy	7%	7%	7%
HM Revenue and Customs	4%	4%	3%
HM Treasury	0%	0%	0%
Cabinet Office	0%	0%	0%
Defence	0%	0%	0%
Foreign, Commonwealth and Development Office	0%	0%	0%
International Trade	0%	0%	0%

Source: Cheung, Aron: Barnett formula. Institute for Government and Institute for Government analysis of HM Treasury, Statement of Funding Policy, 25 November 2020. (<https://www.instituteforgovernment.org.uk/article/explainer/barnett-formula>) (16.09.2023)

It is important to note that fiscal devolution is an evolving process, and there may have been further developments in the law and framework. Fiscal devolution is a complex and politically significant aspect of the UK's constitutional arrangements, and it plays a crucial role in allowing the devolved nations to tailor public policies to their specific needs and preferences.

III.1. Scotland

The Parliament had the right to independently decide upon the allocation of funds to health care, public security, legal system, and economic matters, but its income-raising capacity was confined to the collection of council and business property taxes. The prevailing deficit was mostly financed by the block grant received from the central government.²⁵ (Eiser 2020, Bell et al 2014) Regarding the report's conclusions, a referendum bill was passed on the Scottish legislation in 2011 and then submitted to Westminster through the Legislative Consent Motion (LCM). In the 2011 election, the Scottish National Party (SNP) won a majority, initiating a second LCM to modify the bill. The Scotland Act received a royal endorsement in 2012, partially transferring the collection right of income tax, the complete control over Stamp Duty Land Tax on property transactions and Landfill Tax on disposable waste landfills.

The Scotland Act 1998, later amended by the Scotland Act 2012, granted the Scottish Parliament the power to vary the rate of income tax. The Scottish Government can set different tax rates, which affect the amount of revenue it collects from income tax. This power is known as the Scottish Rate of Income Tax (SRIT).²⁶ For example, the SRIT allows Scotland to set a

²⁵ Eiser, David: Will the benefits of fiscal devolution outweigh the costs? Considering Scotland's new fiscal framework. In *Regional Studies*, Vol. 54, No. 10, 2020, pp. 1457-1468, DOI: 10.1080/00343404.2020.1782875 and Bell, David – Eiser, David: *Scotland's Fiscal Future in the UK*. Stirling, 2014, pp. 1-23. and Waters, Tom – Tom Wernham: *Analysis of Scottish tax and benefit reforms*. Institute for Fiscal Studies, 2023.

²⁶ Lecca, Patrizio (et al.): Balanced budget multipliers for small open regions within a federal system: Evidence from the Scottish variable rate of income tax. In *Journal of Regional Science*, Vol. 54, No. 3, 2014, pp. 402-421.

different income tax rate compared to the rest of the UK, affecting the revenue collected from income tax in Scotland. The Scottish Government controls Land and Buildings Transaction Tax (LBTT), Landfill Tax, and Air Passenger Duty, while the Welsh Government has authority over Land Transaction Tax (LTT) and Landfill Disposals Tax. The Smith Commission to accomplish the pledged next phase of devolution, selected the group of taxes which could be fully devolved: Non saving, non-dividend tax (NSND), Air Passenger Duty (APD) on airflight passengers, which was later renamed as Air Departure Duty (ADT) and Aggregate Levy.²⁷ The majority of the taxes, namely the Aggregate Levy, and VAT were devolved with a delay by the Scotland Act 2016. The argument to support the devolution of income tax was the relative immobility of households, which the occurrence of horizontal externalities could reverse. Moreover, the shared Scottish tax base of VAT would aggravate the combined impacts of horizontal and vertical externalities.

To manage the handover of the devolved fiscal powers, a sound infrastructure was established, such as the Revenue Scotland, which have been responsible for the collection of devolved taxes, the Scottish Fiscal Commission, which have prepared the budget forecasts and the Social Security Scotland for benefit administration.²⁸

The current devolution settlement means that the Scottish Budget is a mix of a block grant, devolved and shared tax revenues, block grant adjustments, borrowing programmes and rules on the use of savings (the Scotland Reserve). Complex rules now govern how regional tax forecasts are reconciled with outturn data, with the effect that budget changes in one year feed through to the amount the government has to spend many years into the future. On top of this, no one institution is responsible for communicating all the facts on these different components, with HM Treasury, HM Revenue & Customs (HMRC), the Department for Work and Pensions (DWP), the Scottish Government, Scottish Fiscal Commission (SFC), and the Office for Budget Responsibility (OBR) all having a role. This system is woven on top of an already complex and asymmetric system for funding the regions and nations of the UK.²⁹

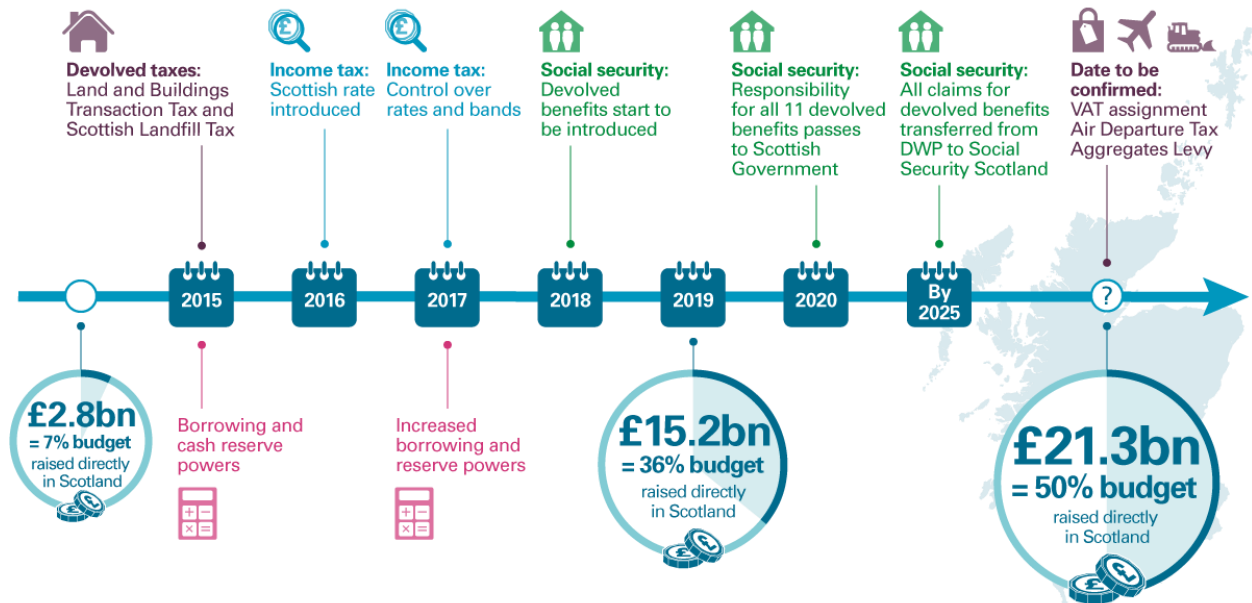
Financial devolution in Scotland

<https://doi.org/10.1111/jors.12113>

²⁷ Torrance, David: Devolution in Scotland: The settled will? House of Commons Library – Research Briefing, 2023. 41. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8441/>) (03.10.2023)

²⁸ Eiser 2020: op. cit.

²⁹ McIntyre, Stuart – Mitchell, James – Roy, Graeme: Fiscal devolution and the accountability gap: budget scrutiny following tax devolution to Scotland. In *Regional Studies*, Vol. 57, No. 7, 2023, pp. 1380-1391, DOI: 10.1080/00343404.2022.2112166

Source: Audit Scotland: Financial devolution in Scotland: the journey so far. 2023. (<https://www.audit-scotland.gov.uk/e-hubs/financial-devolution-in-scotland-the-journey-so-far>)

The Fiscal Framework and the Scotland Act 2016 increased the Scottish Government's capital borrowing limits to £3 billion. The annual limit on capital borrowing also increased to 15 % of the overall borrowing cap, i.e. £450 million per year. Since 1 April 2017, the Scottish Government has had the power to borrow up to £600 million each year within a statutory overall limit for resource borrowing of £1.75 billion. The Fiscal Framework set out the conditions and limits for elements of resource borrowing: for in-year cash management, an annual limit of £500 million; for forecast errors, an annual limit of £300 million; for any observed or forecast shortfall where there is or is forecast to be a Scotland-specific economic shock, an annual limit of £600 million.³⁰ The Wales Act 2014 granted similar borrowing powers to the Welsh Government.

III.2. Wales

Since 1998, the legislative devolution continued in Wales with the foundation of the Richard Commission, which proposed separating the legislative and executive powers, claiming the transfer of primary law-making, ratified by the Government of Wales Act 2006. After the 2007 election, the One Wales coalition collaborated with the Labour and Plaid Cymru Parties to establish the Holtham Commission in 2008. The first report suggested substituting the Barnett formula with a need-based one. In 2010, the second statement reaffirmed the first one, requiring an additional tax varying power. In 2011, the Silk Commission³¹ was created by

³⁰ Third Annual Report on the Implementation of the Scotland Act 2016: Seventh Annual Report on the Implementation and Operation of Part 3 (Financial Provisions) of the Scotland Act 2012. Scottish Parliament, 2019. pp. 18-23. and Bell, David – Eiser, David – Phillips, David: Options for reforming the devolved fiscal frameworks post-pandemic. The Institute for Fiscal Studies, 2021.

³¹ Bowers, Paul – Dominic Webb: Devolution in Wales: the Silk Commission. Standard Note: SN/PC/06108, Parliament and Constitution Centre, and Economic Policy and Statistics Section, London: House of Commons

the Conservative-Liberal Democrat Government to reevaluate the devolution arrangements. In 2012, the delegation's findings were published, recommending transferring the collection right of Landfill tax, Stamp Duty Tax, Aggregates Levy, Air Passenger Duty initially for long-distance flights and the ability to divert income tax rates from the Westminster set.

Except for Aggregates Levy and Air Passenger Duty, the Wales Act 2014 sanctified the claims of the Welsh Assembly, entitling the government with the right to set an income rate of 10p within the UK bands. The Welsh Parliament, Senedd Cymru, has authority over some taxes, including the devolved taxes of Land Transaction Tax (LTT) and Landfill Disposals Tax (LDT). It also has powers to vary income tax rates within certain bands. These reforms were scheduled for 2019-2020.³² The calculation of the block grant was remodelled, setting a needs-based factor at 115%. During the transitional period, an additional 105% factor would be applied until the comparative Welsh block grant per head would not converge to 115% of UK expenditure per head. The bill raised the general capital borrowing ceiling to £1 billion with an annual cap of £150 million and a £200 million resource borrowing capacity to counterbalance forecast errors. On the Brexit ballot, Wales, whose public policy was more intertwined with England, voted to leave the EU.³³ However, Brexit may be less significant for Wales, but it is worth illustrating how much it is moving along with the UK in certain decisions, foregoing beneficial opportunities that the EU would offer.

III.3. Northern Ireland

Northern Ireland Act 1998 did not resolve the imminent conflicts in the Northern Irish communities. The precariousness around the decommissioning of military activities of the IRA compelled the UK Government to suspend the operation of the devolved institutions. However, there were attempts to restore devolution over 2000, which was further delayed until the announcement of the demilitarisation of the IRA in 2001. 2002 was stained with accusations of IRA with abeyance of truce and arrest of Assembly representatives under the suspect of spying. As an answer to the turmoil, the UK government resurrected the institution of Direct Rule between 2002 and 2006, claiming itself directly responsible for the governance of the domain. The Northern Irish Assembly officially dissolved in 2003, before the elections, while the IRA declared the accomplishment of the army decommissioning process.

Following the St. Andrews Agreement in 2006, which appealed for additional devolution of political and legislative powers, a Transitional Assembly was established to promote the restoration of devolved institutions to the deadline in 2017. This was a rather stable political period when policing and justice rights were transferred to Northern Ireland under the Northern Ireland Act 2009. The Stormont House Agreement 2014 required further executive competencies: devolution of corporate tax and greater autonomy to execute welfare reforms to neutralise the horizontal externalities from the spillover effect of UK policy arrangements. It also bound the Northern Ireland Executive to approve a final balanced budget by January 2015. In return, the British Government committed to providing an extra £2 billion in financial

Library. 2012. and Evans, Adam. Much ado about nothing: Fiscal accountability in Wales and the Silk Commission. British Politics and Policy at LSE. 2013. and Jones, Robert – Harrison, Michael – Jones, Trevor: Policing and devolution in the UK: The 'special' case of Wales. In Policing: A Journal of Policy and Practice, Vol. 17, 2023, paac063. <https://doi.org/10.1093/police/paac063>

³² Torrance, David: Devolution in Wales: "A process, not an event". House of Commons Library – Research Briefing, 2023, 17. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8318/>) (03.10.2023)

³³ Grace, Cliv: Perfect storm: The pandemic, Brexit, and devolved government in the UK. In Chattopadhyay, Rupak, et al. Federalism and the response to COVID-19: A comparative analysis. Taylor & Francis, Oxon, 2022. <https://doi.org/10.4324/9781003251217-23>

support to Northern Ireland from 2014 to 2020. Additionally, the Executive is expected to initiate a comprehensive program for reforming and restructuring the public sector. This effort will be supported by an independent strategic review conducted by the OECD, slated to conclude by the end of 2015.

The Northern Ireland Act 2015 accelerated welfare amendments, supplementing the UK reforms with a £585 million from executive sources for a four-year period. The Fresh Start or Stormont Agreement in 2015 imposed a constraint on those planned expenditures which surpassed the block grant or borrowing limits, gave an additional UK Government financial support of around £500 million, and determined the rate of devolved corporate tax (12, 5%) from 2018.³⁴ In the same year, the paramilitary actions revived when a former IRA member was murdered. The devolution of Corporation Tax from Westminster to Belfast by 2017 was also agreed upon, conditional on the prior implementation of the other aspects of the agreement by Northern Irish parties.³⁵ The Brexit referendum, where Northern Ireland voted to remain in the EU, fragmented the unified stance of the two main parties as they cast their votes along different interests. The Northern Ireland Act 2018 postponed the further restoration of devolution to 2019.³⁶ Finally, the Northern Ireland Assembly has limited tax-raising powers but has the authority to set its own Corporation Tax rate, which can be different from the rest of the UK, although this power has not yet been exercised.

IV. Conclusion

For a well-established fiscal decentralisation system, the best is to incorporate it into broader constitutional and legal safeguards for local governments and communities. National governments are obliged to adhere to these protections. For instance, devolved fiscal powers and a national equalisation system are bolstered by a constitutional guarantee of uniform living standards. This ensures that the central or federal government must provide adequate resources to meet local needs.

In contrast, progress in the United Kingdom has been largely through isolated policy initiatives. There has not been a comprehensive legal clarification regarding the role and independence of sub-national governments, or any legal commitment from the central government regarding regional resourcing and rebalancing. The concept of fiscal devolution within the United Kingdom represents a dynamic and multifaceted framework that has evolved over the past three decades. The legal foundations from 1988, ranging from the Scotland, Wales and Northern Ireland Acts, provide the formal structure for revenue-raising and expenditure powers. The results are not the same or uniform; each country has its own set of rules, negotiated with and enacted by the Westminster Parliament. It reflects the evolving nature of governance and the recognition that one-size-fits-all policies may not be suitable for a nation as diverse as

³⁴ Bell, Christine – McVeigh, Robbie – Dúchán, An: A Fresh Start for Equality? The Equality Impacts of the Stormont House Agreement on the Two Main Communities. Equality Coalition. 2016. (www.equalitycoalition.net/wp-content/uploads/2013/01/A-FRESH-START-FOR-EQUALITY-FINAL-2.pdf) (11.05.2023) and Northern Ireland Office: A Fresh Start - the Stormont Agreement and Implementation Plan. 2015. (https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a80a8a5e5274a2e8ab516ce/A_Fresh_Start_-_The_Stormont_Agreement_and_Implementation_Plan_-_Final_Version_20_Nov_2015_for_PDF.pdf) (22.09.2023)

³⁵ Tunney, Sean: Multinational tax journalism: Devolved UK coverage of corporation tax rates in Scotland and Northern Ireland. In *Journal of Applied Journalism & Media Studies*, Vol. 10, No. 1, 2021, pp. 49-71. https://doi.org/10.1386/ajms_00029_1

³⁶ Torrance, David: Devolution in Northern Ireland. House of Commons Library – Research Briefing, 2022, p. 38. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8439/>) (03.10.2023)

the United Kingdom. It can be regarded as a testament to the adaptability of the UK's constitutional and legal framework in response to changing political and social landscapes.

The process is not just merely a matter of law but also deeply intertwined with political, economic, and social considerations. The system is complex, consisting of several essential elements that are closely linked: devolution acts, fiscal frameworks, block grants, tax devolution, tax-varying powers, borrowing powers and reserved matters. These factors are calculated and set in every year taking account of economic, social, population trends. However, it allows the countries to tailor policies to their specific circumstances, fostering a sense of national identity and empowerment. On the other hand, it also presents challenges regarding coordination, equalisation, and the potential for unintended consequences, such as tax competition.

Until the second half of the 1990s, a consolidative fiscal approach dominated the United Kingdom with budget surpluses and low debt level. At the end of the decade the subnational governments achieved various stages of autonomy since the 1998 Acts, which ratified the administrative and fiscal devolution. The devolutionary process was facilitated after the Great Recession, assigning different income-raising and welfare authorities to Scotland and Wales, while the same progress was dampened in Northern Ireland because of the looming political instability. The prevailing fiscal gaps have been financed either through the centrally provided block grants, increasing the financial dependency on the UK governance or the devolved taxes. Debates about the transferred revenue-raising rights intensified in the last decade because it is hard to determine which taxes should be transferred to substate governments in the lack of an explicit guide about the common traits of those taxes which could be appropriate for devolutionary purposes. Although Northern Ireland could not fully realise the administrative devolution, the cyclically sensitive corporate tax collection right was consigned to the Assembly. Additionally, horizontal externalities in the form of expenditure spillovers from the United Kingdom influence the public policy in each country, but Wales and Northern Ireland are more vulnerable because of their tighter cooperation with England. These factors of the weak budget positions intensified the reliance on the centrally supplemented block grants, besides the broader tax base on a national level and borrowing power to mitigate economic shocks.

The fiscal devolution experience in the UK underscores the need for a delicate balance between local autonomy and national cohesion. The interplay of fiscal policies and the distribution of resources directly impact the welfare and economic well-being and public services provided to the citizens of each nation and region. With its complex political landscape, the UK has seen significant shifts in allocating fiscal powers and responsibilities among its constituent nations and regions. The legal and conceptual framework underpinning fiscal devolution has profound implications for economic policy, public finance, and intergovernmental relations, and it is still subject to ongoing debates and reforms and not without complexities and challenges.

Bibliography

Antoniw, Mick: Written Statement: Legal challenge to the UK Internal Market Act 2020. Written Statement, 2021. (<https://www.gov.wales/written-statement-legal-challenge-uk-internal-market-act-2020-update>) (12.08.2023)

Audit Scotland: Financial devolution in Scotland: the journey so far. 2023. (<https://www.audit-scotland.gov.uk/e-hubs/financial-devolution-in-scotland-the-journey-so-far>)

Bell, Christine – McVeigh, Robbie – Dúchán, An: A Fresh Start for Equality? The Equality Impacts of the Stormont House Agreement on the Two Main Communities. Equality Coalition. 2016. (www.equalitycoalition.net/wp-content/uploads/2013/01/A-FRESH-START-FOR-EQUALITY-FINAL-2.pdf) (11.05.2023)

Bell, Christine: The Legal Status of the Edinburgh Agreement. Scottish Constitutional Futures Forum. 2012. and McHarg, Aileen: The Legal Effects of the Edinburgh Agreement – again. Scottish Constitutional Futures Forum, 2012.

Bell, David – Eiser, David – Phillips, David: Options for reforming the devolved fiscal frameworks post-pandemic. The Institute for Fiscal Studies, 2021.

Bell, David – Eiser, David: Scotland's Fiscal Future in the UK. Stirling, 2014. 1-23.

Bell, David, Willem Sas, and John Houston: Starting from scratch? A new approach to subnational public finance. In *Regional Studies*, 2021. 55.4. pp. 617–629. <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1839640>

Bentley, Kevin: Fiscal devolution – Adopting an international approach. Local Government Association. London, 2020.

Bogdanor, Vernon: The West Lothian Question. In *Parliamentary Affairs* 2010. 63.1. pp. 156-172.

Bowers, Paul, and Dominic Webb: Devolution in Wales: the Silk Commission. Standard Note: SN/PC/06108, Parliament and Constitution Centre, and Economic Policy and Statistics Section, London: House of Commons Library. 2012. <https://doi.org/10.1093/pa/gsp044>

Bowers, Paul: The Sewel Convention. House of Commons Library, Parliament and Constitution Centre, 2005. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn02084/>)

Bresser-Pereira, Luiz Carlos: Democracy and Public Management Reform: Building the Republican State. Chapter 16: Devolution and Decentralization. Oxford Academic, 2004. pp. 213-217. <https://doi.org/10.1093/0199261180.003.0017>

Cheung, Aron: Barnett formula. Institute for Government and Institute for Government analysis of HM Treasury, Statement of Funding Policy, 25 November 2020. (<https://www.instituteforgovernment.org.uk/article/explainer/barnett-formula>) (16.09.2023)

Edmonds, Timothy: The Barnett Formula, Economic Policy and Statistics Section, House of Commons Library, Research Paper 01/108, 30 November 2001, pp. 10-13.

Eiser, David: Will the benefits of fiscal devolution outweigh the costs? Considering Scotland's new fiscal framework. In *Regional Studies*, Vol. 54, No. 10, 2020, pp. 1457-1468, DOI: 10.1080/00343404.2020.1782875

Evans, Adam: Much ado about nothing: Fiscal accountability in Wales and the Silk Commission. British Politics and Policy at LSE. 2013.

Fenton, Siobhán: *The Good Friday Agreement*. Biteback Publishing, 2018.

Gover, Daniel, and Michael Kenny: Answering the West Lothian Question? A Critical Assessment of 'English Votes for English Laws' in the UK Parliament. In *Parliamentary Affairs*, Vol. 71, No. 4, 2018, pp. 760-782. <https://doi.org/10.1093/pa/gsy003>

Grace, Cliv: Perfect storm: The pandemic, Brexit, and devolved government in the UK. In Chattopadhyay, Rupak (szerk.): *Federalism and the response to COVID-19: A comparative analysis*. Taylor & Francis, Oxon, 2022. pp. 52-61. <https://doi.org/10.4324/9781003251217-23>

HM Treasury: *Public Expenditure Statistical Analyses 2022*, Table 9.21.

Hudson, Nicola: Taxing times: the perils of fiscal devolution. Financial Scrutiny Unit, 2019. (<https://spice-spotlight.scot/2019/06/26/taxing-times-the-perils-of-fiscal-devolution/>) (5.09.2023)

Hutchcroft, Paul D.: Centralisation and Decentralisation in Administration and Politics: Assessing Territorial Dimensions of Authority and Power. In *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, Blackwell Publishers, Vol. 14, No. 1, January, 2001, <https://doi.org/10.1111/0952-1895.00150>

Institute for Government analysis of OECD: *Revenue Statistics – taxes by level of government*, 2016.

Institute for Government analysis of OECD: *Revenue Statistics - taxes by level of government*, 2018.

Institute for Government analysis of Office for National Statistics, *Country and regional public sector finances*, 2022.

Jones, Robert, Michael Harrison, and Trevor Jones: Policing and devolution in the UK: The 'special' case of Wales. In *Policing: A Journal of Policy and Practice* 17 (2023): paac063. <https://doi.org/10.1093/police/paac063>

Keep, Matthew: *The Barnett formula and fiscal devolution*. House of Commons Library. Research Briefing. 2023.

Lecca, Patrizio, et al.: Balanced budget multipliers for small open regions within a federal system: Evidence from the Scottish variable rate of income tax. In *Journal of Regional Science*, Vol. 54, No. 3, 2014, pp. 402-421. <https://doi.org/10.1111/jors.12113>

Litvack, Jennie: *Fiscal Decentralization*. World Bank, Decentralization Thematic Team. 2023. (http://www.ciesin.org/decentralization/English/General/Different_forms.html) (10.10.2023)

McAllister, Laura: Proving the Potential of Independent Commissions: A Critical Review of the Richard Commission on the Powers and Electoral Arrangements of the National Assembly for Wales. In *Public Administration*, Vol. 83, No. 2, 2005, pp. 493-512. <https://doi.org/10.1111/j.0033-3298.2005.00459.x>

McAllister, Laura: *The Richard Commission – Wales's Alternative Constitutional Convention?*

In Contemporary Wales, Vol. 17, No. 1, 2005, pp. 128-139.

McIntyre, Stuart, James Mitchell, Graeme Roy: Fiscal devolution and the accountability gap: budget scrutiny following tax devolution to Scotland. in Regional Studies, 2023. 57:7, pp. 1380-1391, DOI: 10.1080/00343404.2022.2112166

Nagle, John: Between conflict and peace: An analysis of the complex consequences of the Good Friday Agreement. In Parliamentary Affairs, Vol. 71, No. 2, 2018, pp. 395-416. <https://doi.org/10.1093/pa/gsx030>

Northern Ireland Office: A Fresh Start - the Stormont Agreement and Implementation Plan. 2015.

(https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a80a8a5e5274a2e8ab516ce/A_Fresh_Start_-_The_Stormont_Agreement_and_Implementation_Plan_-_Final_Version_20_Nov_2015_for_PDF.pdf) (22.09.2023)

Office for Budget Responsibility: Devolution of fiscal powers timeline. 2023 (<https://obr.uk/topics/scotland-wales-and-northern-ireland/>) (15.09.2023)

Paun, Akash – Cheung, Aron: Tax and devolution – Why are taxes being devolved? Institute for Government, 2023. London (<https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/tax-and-devolution>) (05.08.2023)

Rodríguez-Pose, Andrés et al.: The global trend towards devolution and its implications, environment, and Planning C. In Government and Policy, Vol. 21, 2003, pp. 333-351. <https://doi.org/10.1068/c0235>

Studdert, Jessica: Fiscal Devolution: why we need it and how to make it work. In New Local, 2023 (<https://www.newlocal.org.uk/articles/fiscal-devolution/>) (18.09.2023)

The Constitution Society: Devolution. 2023. (<https://consoc.org.uk/the-constitution-explained/devolution/>) (23.09.2023)

Third Annual Report on the Implementation of the Scotland Act 2016: Seventh Annual Report on the Implementation and Operation of Part 3 (Financial Provisions) of the Scotland Act 2012. Scottish Parliament, 2019.

Torrance, David: Reserved matters in the United Kingdom. House of Commons Library - Research Briefing, 2022. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8544/>) (09.10.2023)

Torrance, David: Devolution in Northern Ireland. House of Commons Library – Research Briefing, 2022. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8439/>) (03.10.2023)

Torrance, David: Devolution in Scotland: The settled will? House of Commons Library – Research Briefing, 2023. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8441/>) (03.10.2023)

Torrance, David: Devolution in Wales: A process, not an event. House of Commons Library –

Research Briefing, 2023. (<https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8318/>) (03.10.2023)

Tunney, Sean: Multinational tax journalism: Devolved UK coverage of corporation tax rates in Scotland and Northern Ireland. In *Journal of Applied Journalism & Media Studies*, Vol. 10, No. 1, 2021, pp. 49-71. https://doi.org/10.1386/ajms_00029_1

UK Government: An introduction to the UK Internal Market Act 2022 (<https://www.gov.uk/government/publications/complying-with-the-uk-internal-market-act-2020/an-introduction-to-the-uk-internal-market-act>) (11.09.2023)

UK Parliament glossary: Sewel Convention (<https://www.parliament.uk/siteinformation/glossary/sewel-convention/>) (29.09.2023)

UNDP: Decentralisation: a sampling of definitions. Working paper prepared in connection with the Joint UNDP-Government of Germany evaluation of the UNDP role in decentralisation and local governance. 1999.

Utomo, Tri Widodo W.: Balancing Decentralisation and Deconcentration: Emerging Need for Asymmetric Decentralisation in the Unitary States. In *Political Science*, No. 174, 2009, pp. 1-30.

Waters, Tom – Wernham, Tom: Analysis of Scottish tax and benefit reforms. Institute for Fiscal Studies, 2023.

Wollmann, Hellmut: Devolution of Public Tasks Between (Political) Decentralisation and (Administrative) Deconcentration. In *Comparative (European) Perspective*, Social Science Institute of Tokyo University. 2007.

Work, Robertson: Overview of Decentralization Worldwide: A Stepping Stone to Improved Governance and Human Development, 2002.

World Bank: *Beyond the Center: Decentralising the State*, Washington D.C. 1999.

Legislation

Scotland Act 1998 – 1998 CHAPTER 46. An Act to provide for the establishment of a Scottish Parliament and Administration and other changes in the government of Scotland; to provide for changes in the constitution and functions of certain public authorities; to provide for the variation of the basic rate of income tax in relation to income of Scottish taxpayers in accordance with a resolution of the Scottish Parliament; to amend the law about parliamentary constituencies in Scotland; and for connected purposes.

Scotland Act 2012 – 2012 CHAPTER 11. An Act to amend the Scotland Act 1998 and make provision about the functions of the Scottish Ministers; and for connected purposes.

Scotland Act 2016 – 2016 CHAPTER 11. An Act to amend the Scotland Act 1998 and make provision about the functions of the Scottish Ministers; and for connected purposes.

Government of Wales Act 1998 – 1998 CHAPTER 38. An Act to establish and make provision

about the National Assembly for Wales and the offices of Auditor General for Wales and Welsh Administration Ombudsman; to reform certain Welsh public bodies and abolish certain other Welsh public bodies; and for connected purposes.

Government of Wales Act 2006 – 2006 CHAPTER 32. An Act to make provision about the government of Wales.

Wales Act 2014 – 2014 CHAPTER 29. An Act to make provision about elections to and membership of the National Assembly for Wales; to make provision about the Welsh Assembly Government; to make provision about the setting by the Assembly of rates of income tax to be paid by Welsh taxpayers and about the devolution of taxation powers to the Assembly; to make related amendments to Part 4A of the Scotland Act 1998; to make provision about borrowing by the Welsh Ministers; to make miscellaneous amendments in the law relating to Wales; and for connected purposes.

Wales Act 2017 – 2017 CHAPTER 4. An Act to amend the Government of Wales Act 2006 and the Wales Act 2014 and to make provision about the functions of the Welsh Ministers and about Welsh tribunals; and for connected purposes.

Northern Ireland Act 1998 – 1998 CHAPTER 47. An Act to make new provision for the government of Northern Ireland for the purpose of implementing the agreement reached at multi-party talks on Northern Ireland set out in Command Paper 3883.

Northern Ireland (St Andrews Agreement) Act 2006 – 2006 CHAPTER 53. An Act to make provision for preparations for the restoration of devolved government in Northern Ireland in accordance with the St Andrews Agreement; to make provision as to the consequences of compliance, or non-compliance, with the St Andrews Agreement timetable; to amend the Northern Ireland Act 1998; to make provision about district policing partnerships; to amend the Education (Northern Ireland) Orders 1997 and 2006; and for connected purposes.

Internal Market Act 2022 – 2022 CHAPTER 27. An Act to make provision in connection with the internal market for goods and services in the United Kingdom (including provision about the recognition of professional and other qualifications); to make provision in connection with provisions of the Northern Ireland Protocol relating to trade and state aid; to authorise the provision of financial assistance by Ministers of the Crown in connection with economic development, infrastructure, culture, sport and educational or training activities and exchanges; to make regulation of the provision of distortive or harmful subsidies a reserved or excepted matter; and for connected purposes.

Makkos Nándor¹

Egyenlő bánásmód előképei a magyar közjogban²

Absztrakt

Az egyenlő bánásmód, a diszkrimináció tilalma és az esélyteremtés mai jogi tartalmának kialakulását nem csupán a nyugati minta, hanem nemzeti jogszabályaink is elősegítették, oly módon, hogy legnagyobb uralkodóink intézkedései évszázadokra meghatározták az ez irányú jogalkotói gondolkodást. A magyar jogrendszer azonban sohasem volt autopoiétikus rendszer. A klasszikus esélyteremtés jelentős tartalmi eltérést hordozott a jogvédelem perszonifikációja, és a tisztviselő családi életének akkori és mai védelmében is. Az egyenlő bánásmód individuális jogkeltését azonban gyakran felülírják, elfedik, módosították akkor is, és napjainkban is államérdekek. Tehát fontos elgondolkodnunk azon, hogy biztos, hogy minden egyenlő bánásmódot és esélyegyenlőség irányában ható intézkedést tartalmazó jogintézményt nyugatról változtatás nélkül kell implementálnunk a magyar jogba, vagy annak létezik nemzeti történelmünknek megfelelő olvasatai is? Különböző elméletek olvasztótégelyének azonban mégsem tekinthetjük a történelmet akkor, mikor célunk pozitív értékek keresése a gazdag magyar történelmi jogforrásokban.

Kulcsszavak: hagyománytisztelet, egyenlő,- békés,- emberséges, -bánásmód, szociális biztonság

Abstract

The development of today's legal content of equal treatment, the prohibition of discrimination and the creation of opportunities was facilitated not only by the Western model, but also by our national legislation, in such a way that the measures of our greatest rulers determined legislative thinking in this direction for centuries. However, the Hungarian legal system was never an autopoietic system. The classic creation of opportunities carried a significant content difference in the personification of legal protection and the protection of the official's family life then and now. However, the individual legalization of equal treatment is often overridden, covered up, modified even then, and still today, by state interests. So it is important for us to think about whether it is certain that all legal institutions containing equal treatment and measures in the direction of equal opportunities from the West must be implemented into Hungarian law without changes, or are there readings that correspond to our national history? However, we cannot consider history as a melting pot of different theories when our goal is to find positive values in the rich Hungarian historical sources of law.

Keywords: respect for tradition, equal,- peaceful,- humane,-treatment, social security

¹ <https://orcid.org/0000-0001-8978-3870> makkos.nandor@gmail.com

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.130

I. Bevezetés: Egyenlő bánásmód különböző fogalmak kerestüében

Az egyenlő bánásmódot egyesek azonosítják a diszkrimináció tilalmával, mikor kijelentik „Az egyenlő bánásmód elve a diszkrimináció, vagyis a hátrányos megkülönböztetés tilalmát jelenti.”³ Ezzel a megfogalmazással nem értek egyet, mert az egyenlő bánásmód követelménye véleményem szerint úgy teljesíthető, ha

1. tiltjuk a diszkriminációt, védett tulajdonságok segítségével
2. esélyt, előnyt teremtünk a gyengébbek számára, nivellálunk
3. szélesebb értelemben: esélyt teremtünk jogszabályi követelmények érvényesüléséhez

Mások szerint, az egyenlő bánásmód követelményét az Alaptörvény II. és XV. cikkei tartalmazzák. A II. cikk leszögezi, hogy az emberi méltóság sérthetetlen, míg a XV. cikk alapján a törvény előtt mindenki egyenlő, így az alapvető jogok mindenkit megilletnek megkülönböztetés nélkül. E *megkülönböztetés* kiemelten tiltott formái a faj, szín, nem, fogyatékoság, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési helyzet vagy egyéb egyéni tulajdonság alapján történő különbségtétel.⁴ Ebben a megfogalmazásban kifogásolható, hogy törvény,⁵ illetve jogszabály⁶ kifejezetten *megkülönbözteti* például a roma népcsoportot, kiemelve más nemzetiségek közül azért, hogy azokat előnyben részesíthesse. Ugyanez a forrás azt említi, hogy „Az egyenlő bánásmód követelménye tehát nem az állampolgárok egymás közötti tevékenységére, hanem mindig valamilyen *vertikális jogviszony* számára ír elő követendő magatartást.”⁷ Ez a megfogalmazás pedig azért ambivalens, mert jogi személyek vertikális jogviszonyban nem tudnak diszkriminálni jelenleg, mert azokat nem mesterséges intelligencia, hanem természetes személyek vezetik, képviselik. Másik veszélyforrás a vertikális jogviszony kapcsán a strukturális diszkrimináció jelenségében rejlik, mikor vertikális jogviszonyok mentén, az állam, illetve intézményei diszkriminálnak. Természetesen ebben az esetben is természetes személyek cselekményéről van szó, valamely nemes, vagy nemesnek hitt cél érdekében. Mindezek „[ú]gy vélem, az egyenlő bánásmód elvének érvényesülését ma négy szintű szabályozás hivatott biztosítani. Nevezetesen a nemzetközi, szupranacionális, nemzeti és a munkajog alanyainak morális önszabályozása. Ezért úgy gondolom, a közszolgálatban az egyenlő és egyenlőtlen (kedvezőtlen) bánásmódot, a nemzeti hagyományokkal együtt, a családi jogba történő be nem hatolással, de a családi tradíciók jelentőségét nem mellőzve, érdemes értelmezni.”⁸

A diszkrimináció tilalma előképeinek vizsgálata ma azért is fontos, mert a történelmi előképek nem megszűnésük által alakulnak védett tulajdonsággá, hanem azok folyamatosan indukálnak új védett tulajdonságokat a történelmi perspektívák változása által, melyek utalnak állandóan létező értékekre, melyek nem „megszületnek”, hanem felismertté válnak.⁹

Fontos azt is vizsgálunk, hogy az individualizmus korlátlan pártolása, vagy a közösségi célok melletti kiállás segíti hatékonyabban elő az emberek méltóságának megőrzését.

Előre bocsátom azt is, hogy nem lehetett a teljes magyar történelem vizsgálata a célok ebben a rövid műben, mégis szerettem volna rámutatni az egyenlő bánásmód nemzeti gyökereire.

³ Bővebben lásd: https://fogalomtar.aEEK.hu/index.php/Egyenl%C5%91_b%C3%A1n_%C3%A1sm%C3%B3d_elve.

⁴ <https://u-szeged.hu/efop362-00007/kereses-abc-szerint-180523-4/egyenlo-banasmod>.

⁵ Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény.

⁶ 321/2011. (XII. 27.) Korm. rendelet a helyi esélyegyenlőségi programok elkészítésének szabályairól és az esélyegyenlőségi mentorokról.

⁷ <https://u-szeged.hu/efop362-00007/kereses-abc-szerint-180523-4/egyenlo-banasmod>.

⁸ Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód elve a közszolgálatban. In Koncz István – Szova Ilona (szerk.): PEME XVIII. PhD. Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület, Budapest, 2019, 106-114. o.

⁹ Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód a közszolgálatban PhD értekezés Budapest, NKE, 2022. doi:10.17625/NKE.2022.012. 24. o.

II. 1. Emberséges, békés, gyengéket támogató bánásmód

Egyes vélemények szerint „a történettudomány nem foglalkozik örök jelenségekkel.”¹⁰ Szent István intelmei azonban a történelemben mindig jelen lévő jogviszonyok örök jellegére utalnak. Szent István Dekrétumainak első könyv első fejezetének 1 §-a, örökérvényű tanácsot ad Szent Imre számára, mikor utal a tudás és a bölcsesség megjelenési formáira: „mit ez élet javára és tisztességére Isten kegyelme adott.” A hatodik fejezet 3. §-ban felhívja Imre herceg figyelmét a soknyelvűség értékeire, mert „Lám, gyöngé és töredékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország.” Sokerkölcsű ország alatt István az idegenek szeretetét és letelepítését értette.¹¹ A soknyelvűség „tisztelete” odáig vezetett, hogy a magyar nyelv helyett, különösen latin és német lett a nemesség, és a törvényhozás nyelve. Ez azonban azt eredményezte, hogy az írott és beszélt információ értelmezése túlnyomóan a nemesség számára volt elérhető. A 10. fejezet 5 §-ban azt tanácsolja: „Légy békességstűró mindenekhez; nemcsak a hatalmasokhoz, hanem azokhoz is, a kik hatalom nélkül szűkölködnek.”

Szent István király szeretetteli, „békés bánásmódját”, Kálmán Király Dekrétumainak Első Könyve 37. fejezetében a megyén való királyi törvényszolgáltatás említésekor „emberséges bánásmód” kifejezéseként tartalmazza: „Akármely ispán megyéjébe ránduljon a király, ottan két megyei bíró kísérje, és ezek igazítsák el emberséges módon a nép között való egyenlenségeket; és őket, ha ellenek zajdul a népnek panasza, ítélje meg a nádorispán.” Az emberséges, békés bánásmód tehát már ebben a korban a bíraskodás alapelve, amelyben az emberséges bánásmód: képzett emberek bánásmódja.

Szent László király első dekrétumának 32. fejezete hajadon leányon vagy asszonyon való erőszaktevétről szól, és azt az emberöléssel egyenlő mértékűnek tekinti. E védelmet támogatja I. Mátyás első dekrétuma 1. cikkelyének 5 §-a is.

II.2. Egyenlő szabadság, bíróságok kölcsönös egyenlősége, igazságosság

II. András 1222. évi törvénycikkei az ország állapotának megjobbítása céljából a nemesek csoportjának a Szent Királyra hivatkozva egyenlő szabadságokat biztosított.¹² A törvény előtti egyenlőség elvét azonban nemcsak megerősítette, hanem irányelvet is alkotott, mikor úgy rendelkezett az 1231. évi XVII. törvénycikkben a nádor bírósági jogköréről, azt hangsúlyozva: „A nádor pedig minden ember felett különbség nélkül ítélkezzék.” Jól tudjuk, a „minden ember” csak szabad emberekre nemesekre vonatkozott. Az 1298. évi XXIII. törvénycikk a) pontja által Károly Róbert az „erkölcsös hatalom” szimbólumát a hatalom erkölcsös személyek általi támogatására váltotta. Ő vezette be a rendelkezést az 1298. évi LX. törvénycikkkel, mely alapján, az officialis (tisztviselő) vétkéért urának kell helytállnia: „ha bármilyen rendű ember, aki főpapoktól, bárótól vagy bárki mástól tisztséget vagy officiolatust kapott, más vagyonát hatalmaskodva elveszi, akkor az ilyen tisztséget viselő ura a jogtalanságot és kárt szenvedőnek elégtételt köteles szolgáltatni.” „Károly Róbert 1298. évi törvényeiben nem a szolgálat vállalása ellen, hanem a kényszerítés miatt tiltakoztak a nemesek.”¹³ Uralkodása alatt keletkezett a zágrábi káptalan 1334-es statútuma is, mely szerint a koldulásból élő szegény

¹⁰ Tringli István: Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon. In Magyar Tudomány, 2022/12, 1510. o. DOI: 10.1556/2065.183.2022.12.1

¹¹ Szalai József – Baróti Lajos: A magyar nemzet története. Lampel Róbert (Wodianer Ferenc és Fiai) Császári és Királyi könyvkereskedése, Budapest, 1896-1897.

¹² Bolla Ilona: A közszabadság lehanyatlása a XIII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban) II. rész. In Történelmi Szemle, 1974/1-2. szám, 5-6. o.

¹³ Romsics Ignác (szerk.): Magyarország története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015, 9. o.

tanulókat ingyen kellett tanítani.¹⁴ A romantikus nacionalizmus korában Magyarországot Nagy” Lajos uralkodása alatt birodalomként írták le, „amelynek partjait három tenger mosta,”¹⁵ az Adriai-, a Balti- és a Fekete-tenger. Nagy Lajos királynak köszönhetjük a korabeli „*egyenlő szabadság*” (alsó és felső nemesség számára egy és ugyanaz a szabadság) bevezetését a 1351. évi XI. törvénycikk által. Ez a törvénycikk, csak a nemesség körében nivellált. Bonfini Lajost igazságos királynak nevezte, aki álruhában vándorolt alattvalói között, hogy megvédje őket a királyi tisztviselők önkényétől.¹⁶ Hatalmas lépés volt az emberi méltóság védelmében a magyar felmenőkkel is bíró Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király 1405. évi (II.) IV. törvénycikke – a korábbi hatalmaskodások korlátozásával szemben –, amely szerint a hatalmasoknak egyáltalán nem szabad az alábbvalókon erőszakoskodni. A hatalmaskodás tiltásának e formája azonban tartalom nélkül maradt, hiszen azt az újkor beköszöntéig újra meg újra tiltani kellett, tehát az nem érvényesült kellőképpen.¹⁷ Hunyadi Mátyás 1464. évi XIV. törvénycikke jelentős az egyház és a világiak, pereskedése esetén abban, hogy bíróságainak kölcsönösen egyenlőnek kell lenniük. Ez az előírás azonban úgy módosult, hogy ügykörök szerint elkülönültek a bíróságok. Különböző ügykörű bíróságok egyenlőségét feltételezni pedig ugyan lehet, de nem érdemes. Nem lehetett a jobbágyoknak igazuk, már csak a kor szelleme miatt sem, mert az jobbáglázadáshoz vezetett volna.

Ebben a korban a társadalmi béke az elnyomók békéjeként aposztrofálható. A „Mátyás halott, elveszett igazság” mondás hamarosan halála után népszerűvé vált, ami arra utal, hogy a közemberek nagyobb valószínűséggel részesültek tisztességes eljárásban Mátyás uralkodása alatt, mint utódai idején.¹⁸ A társadalmi egyensúly Mátyás után megbomlott a jobbágyfelkelés elbukásával és a jobbágyok költözködési jogának megvonásával. A társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenység elmélyült. Talán ezért nevezhetjük e korszakot a reneszánsz előretörése ellenére sötét középkornak. Nem állíthatom generálisan, hogy az egyenlő bánásmód állami monopólium, vagy az csupán az igazságszolgáltatás alapelve lett volna. Inkább azt feltételezem, hogy az egyenlő (irgalmas) bánásmód rendszerelem, amelyet több szervezet is gyakorolt, például a szegények támogatásában.

II. 3. Hagománytisztelet, igazságos eljárás, belnyugalom

Az egyenlő bánásmód egyik lényeges eleme a hagyománytisztelet Magyarországon, mely II. Ulászló király 1492. évi VI. törvénycikke alapján is igazolható, hiszen a tanácsosoknak, a kancellárnak, kincstárnoknak és egyéb tisztviselőknek magyaroknak kell lenniük, mint Szent László király idejében is voltak. II. Ulászló király harmadik dekrétumának 2 §-a azonban a magyar istentisztelet hagyományát római jogi alapelvekkel elegyíti: „tiszteletesen élni, mást meg nem sérteni, és mindenkinek, a mi az övé, megadni.” A hagyománytisztelet azonban kétélű fegyver. Kinek a hagyományához kell ragaszkodni? Aki régebben bír egy szokást, vagy aki hasznosabb szokást vesz fel? Hiszen a nemzet fejlődését mindkét oldal, külön úton, napirenden tartja. E feltételek alapján az egyenlő bánásmód nem is lenne érthető, azonban az 1492. évi XXXIV. törvénycikk alapján a szolgabírákat minden vármegyében az illető vármegyének jeles

¹⁴ Kristó Gyula – Makk Ferenc: Előszó. In uő: (szerk.): Károly Róbert emlékezete. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988.

¹⁵ Kontler László: Millennium in Central Europe: A History of Hungary. Atlantis Publishing House, 1999.

¹⁶ Guidár Noémi – Szatmáry Nóra (szerk.): Magyar királyok nagykönyve: Uralkodóink, kormányzóink és az erdélyi fejedelmek életének és tetteinek képes története Hungarian. Reader's Digest, 116–119. o.

¹⁷ Tringli István: Fehde und Gewalttätigkeit. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In Balogh Elemér et al (ed.): Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2007, 281–286. o.

¹⁸ Sugar, Peter F. – Hanák, Péter – Frank, Tibor (ed.): A History of Hungary. Indiana University Press, 54–82.

és jómódú birtokos nemeseiből kell választani és venni, a kiket annak a vármegyének minden nemese „közösen és egyetértőleg” elfogad. A többség által követett hagyomány tehát üdvözítő lehet?

A centralista állam hanyatlásnak indult, melynek kiteljesedése 1526-ban bekövetkezett II. Lajos halálával a Mohácsi csatában. Magyarország széthullott és Habsburg-Oszmán csataterre változott kétszáz évre. A régi magyar alkotmány és a magyar közjog azonban jogilag lehetetlenné tette a Magyar Királyság egy másik államba való beolvasztását.¹⁹ Erdélyben II. János (János Zsigmond) 1550. évi LI. törvénycikkei az *igazságos eljárás* újszerű módját veti fel, a középkor végén, mert az ügyek fontossági sorrendje helyett azok időrendi sorrendjét kívánja érvényesíteni. János Zsigmond katolikus hitről áttért az evangélikus, majd 1564-ben kálvinista hitre.²⁰ Magyarországon azonban az államvallás a katolikus lett. Az egyházszakadással a magyar királyok a katolicizmus védelmében léptek fel, és II. János 1523. évi LIV. törvénycikkében foglaltak alapján a lutheránusok és azok pártfogói megbüntetendők. I. Ferdinánd a karok és a rendek támogatásával az 1563. évi XXXI. törvénycikkkel, a vallásnak és az Isten igaz tiszteletének megtartását az „ezerötszáznegyvennyolcadik, az ezerötszázötvenkettedik és az ezerötszázötvennegyedik évi cikkelyekben a vallás dolgában közösen és egyetértő akarattal elhatároztak, azt úgy általában, mint külön-külön jövőre is rendületlenül és sértetlenül fenntartják.” Rudolf király az 1604. évi XXII. törvénycikkkel Magyarország vallását „a szent római katolikus hitet” „kegyelmesen helybenhagyta és megerősítette.” Vallásszabadságot hirdetett azonban már az 1608. évi I. törvénycikk, mely biztosítja a nemeseknek a szabad vallásgyakorlást, de a 1635. évi XXVI. törvénycikk a keresztyéneket újra keresztelni merészkedő anabaptisták büntetéséről rendelkezett, mely ötszáz birodalmi tallérban kívánta elmarasztalni az újra megkeresztelkedetteket. IV. Ferdinánd 1647. évi XIX. törvénycikke biztosította, a helvét hitvallás szabad gyakorlását is. A vallás szabad gyakorlása generálisan azonban I. Lipót királyhoz köthető, aki az 1681. évi XXV. törvénycikkkel léptette azt életbe. Az 1687. évi XXI. törvénycikk megerősíti az 1681-ik évi 25-ik és 26-ik törvénycikkelyeket, az ország „belnyugalma” javáért. II. Lipót az 1790/91. évi XXVII. törvénycikke biztosította, hogy „a görög nem-egyesültek”, „más honlakosok módjára, Magyarországon és a kapcsolt részekben jószágok szerzésére s birtoklására és minden hivatal viselésére képesek legyenek.” Az 1848. évi XX. törvénycikk az első, mely „bevett vallásokról” nyilatkozik. Ez jogalapot képez a későbbiekben vallás és vallás közötti különbségtétel eltörlésére, hiszen e törvénycikk 2. § alapján „E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg.” Az 1849. évi IX. törvénycikk a zsidókról, kimondja az ország hithű lakosai politikai és polgári jogegyenlőségét, azonban a 4. § b) pontja alapján a zsidó vallásúakkal szemben továbbra is létezik diszkrimináció, hiszen a Belügyminiszter feladata, hogy „E törvény foganatosítása azon utasítással tétetik kötelességébe, hogy alkalmas szabályok által, a mózes vallásúak a kézi mesterségek és a földművelés gyakorlására vezéreltessenek.” Vegyes vallásúak házasságában II Lipót 1790/91. évi XXVI. törvénycikkének 15. pontja, a korszellemnek megfelelően különbséget tett leány és fiúgyermek vallásra nevelésnek körében, melyet csak Ferenc József 1894. évi XXXII. törvénycikke oldott fel, a gyermek vallásos nevelésének kérdését a szülő kezébe adva. Ez azonban azt jelenti, hogy a vallások egyenlősége még kétszáz év elmúltával is kérdéses volt. IV. Károly 1916. évi XVII. törvénycikkének 4. §-a rendelkezett csak arról, hogy „Az iszlám-vallás gyakorlása, valamint hitelvei, tanai és intézményei a fennálló törvények korlátain belül a törvényesen elismert vallást megillető jogvédelemben részesülnek.”

¹⁹ Smith, Joshua Toulmin: Illustrations of the political and diplomatic relations of the independent Kingdom of Hungary; and of the interest that Europe has in the „Austrian Alliance”. London, 1861, 19-20. o.

²⁰ Keul István: Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691). Brill, 2009.

Úgy tűnik *sensus fidei*²¹ és a hagyományok a jogkövető állampolgárok számára is útmutatók lehetnek.

II. 4. Humanizmus, kedvezményes bánásmód, szociális biztonság, gyengébbek védelme

Miksa királynak három fő célja volt: a kereszténység egységesítése, az államszervezet racionalizálása és a török kiűzése. Uralkodását illetően megoszlanak a vélemények: egyesek azt kudarcnak tartják,²² mások szerint humanizmusa, vallási toleranciája, és a művészetek támogatása által sikerült fenntartania korában a törekeny békét.²³ Fontosnak tartjuk megemlíteni Miksa király idejében keletkezett 1566. évi XVIII. törvénycikket, mely a karok és rendek általános és részleges fölkeléséről szól. A törvényben ugyanis a karok és rendek kérésüket terjesztik az uralkodó elé, hogy helyzetük a korábbi országgyűlések végzései értelmében ne súlyosbodjék, azonban ez a jogvédelmi igény a nemeseken kívül a parasztságra, az öregekre, erőtlenekekre és a betegekre is vonatkozott. Ezt az igényt és intézkedést tekinthetjük vallás-független magyar humanizmus első megnyilvánulásának.

A törvény előtti egyenlőség elvének egy korai szabályát csak a Pragmatica Sanctio-ról elhíresült III. Károly törvényeiben találjuk, aki lánya örökléséért cserébe megerősítette a magyar nemesség jogait,²⁴ és akinek az 1729. évi XXVI. törvénycikkében a bíróságon érdekeltységük hiányában nem nemes emberek tanúságtétele is figyelembe vehető lett. II. Lipót 1790/91. évi XLIII. törvénycikke alapján a polgárok s nem-nemeseknek már a föllebbezés joga is biztosított. A fellebbezés joga akkor sem és napjainkban sem jelentett garanciát az egyenlőségre, csak a lehetőség kiszélesedését. Az 1790/91. évi XLII. törvénycikk, megszüntette a kínvallatást is, mely az addigi igazságszolgáltatást jellemezte, hiszen ez az „embertelen bánásmód” inkább büntetés volt, minthogy „az igazság kikutatására alkalmas és megfelelő eszközt” nyújtott volna.

Az I. Ferenc József osztrák császár, magyar és cseh király uralkodásának idején keletkezett 1884. évi XVII. törvénycikk már a felvilágosodott abszolutizmus időszakának jelzője, melynek 113. §-a tartalmazta a nők és gyermekek alkalmazásának módozatára vonatkozó munkarend kifüggesztésére való utasítást. A 116 § tartalmazta a 16 évnél fiatalabbak védelmét, valamint azt, hogy a nők szülésük után 4 hétig felmentetnek munkavégzési kötelezettségük alól. E törvény még *egy általános kedvezményes bánásmód* iránti követelményt öntött formába, azonban az 1875. évi XXXII. törvénycikk 18 §-a már az állami alkalmazottak *speciális csoportjainak kedvezményes bánásmódjáról* szól. „A nyugdíjra jogosított óvók, nevelők s tanítók, valamint nevelőnők és tanítónők mindazon törvényes árváinak, kik még a nyugdíjazás előtt kötött házasságból származnak, rendszeres évi segélypénz biztosítatik, ha azon szülőjük, ki után a gyámot nyerik, legalább 10 beszámítható évig szolgált.” Az 1877. évi XX. törvénycikk az általános értelemben alkalmazott kedvezményes bánásmód hódított teret, mikor a gyámoltak és gondnokoltak jogait kiterjeszti, mert a gyámhatóság feladatait a gyámoltak és gondnokoltak érdekében folytatott eljárásokat részletesen taglalja. Az 1900. évi XVI. törvénycikk a gazdasági munkás- és cselédsegélypénztárról a gazdasági munkások és cselédek szociális biztonságának jelentős mérföldköve. A pénztár baleset, rokkantság, munkahelyi halál, 65 éves kor bekövetkezte esetén jelentős segítséget nyújt a rászoruló pénztárba befizető tagok részére. Az a 1901. évi VIII. törvénycikk a 7 év alatti, az 1901. évi

²¹ Bővebben lásd: Ferenc Pápa, Angelus, 2013. március 17.

²² Bővebben lásd: Sutter, Fichtner Paula: Emperor Maximilian II. Yale University Press, 2001.

²³ Bővebben lásd: Marshall, Peter: The Mercurial Emperor: The Magic Circle of Rudolf II in Renaissance Prague. Random House, 2013, 10-12.

²⁴ Bővebben lásd: Sugar, Peter F.: A History of Hungary. Indiana University Press, 1994.

XXI. törvénycikk a közsegélyre szoruló 7 éven felüli, gyermekek menhelyi (lelencintézeti) gondozásáról szól. Megállapíthatjuk, hogy a kedvezményes bánásmód általános és speciális területei egyre inkább lefedik a teljes lakosságot. A humanizmus védelmében született az 1911. évi XIX. törvénycikk is, azonban a nők védelmét csak a nagyipar területén, a 10 főnél több személyt foglalkoztató iparvállalatokra terjesztette ki, törekedve arra, hogy az „iparvállalat” definíciót tisztázza.

Az 1911. évi I. törvénycikk a polgári perrendtartásról, az V. fejezetben úgy rendelkezik, hogy a bíróság „szegénységi jogban részesítheti azt a felet is, a ki a perköltséget fedezni nem tudja a nélkül, hogy a saját és azoknak a hozzátartozóinak szükséges tartása sérelmet szenvedne, a kiknek tartására törvénynél vagy törvényes gyakorlatnál fogva köteles.” 1912. évi LXV. törvénycikk, 51-130. §. kedvezményes bánásmódot alkalmaz az állami szolgálatban álló tisztviselők, az altisztek és szolgák, valamint díjnokok özvegyei és árvái számára. Az 1912. évi XXXV. törvénycikk az állami tisztviselők kedvezményes bánásmódját jelentette a családi pótlék bevezetésével. Az 1912. évi XXXVII. törvénycikk a magyar királyi államvasutak alkalmazottai számára bérlakásokat biztosított. Az 1912. évi LXV. törvénycikk az állami alkalmazottak, valamint azok özvegyeinek és árváinak ellátásáról szól. Az 1913. évi XV. törvénycikk mely az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről szól, a nők számára előmenetel szempontjából hosszabb várakozási időt állapít meg.

I. Ferenc József 1914. évi XXXVI. törvénycikkét tekinthetjük *az első magyar egyenlő bánásmódot előíró törvénynek* mely a nem állami tanárok – felső nép- és polgári iskolai, valamint gyógypedagógiai tanítók –, és azok özvegyeinek és árváinak ellátásáról szól. Ennek a törvénycikknek a 44. §-a kiemeli, hogy „A nőalkalmazottakat a saját személyükre vonatkozó ellátási igényeik szempontjából úgy a jogok, mint a kötelességek tekintetében a férfialkalmazottakkal egyenlőnek kell tekinteni.”

1919-ben a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmányának 5. §-a elrendeli „az általános munkakényszert, ezzel szemben megállapítja a munkára való jogot. A munkaképtelenekeket, valamint azokat, akik dolgozni akarnak, de akiknek az állam munkát juttatni nem tud, az állam tartja el.” Ezt az intézkedést nevezhetjük a *szociális biztonság biztosítása* első állami megnyilvánulásának.

A magyar közszolgálatban a *gyengébbeket védő elv* alkalmazására jó példa a 1920. évi XI. törvénycikk indoklásának 6 §-a, amely megemlíti, hogy „Köztudomású, hogy a jelenlegi nagy drágaság a társadalom minden rétege között legjobban a közszolgálati alkalmazottakat sújtja. Elsőrendű állami és társadalmi érdek, hogy az állam a közszolgálati alkalmazottakon, akik mástól, mint az államtól támogatást nem várhatnak, a lehetőség legvégső határáig menő módon segítsen.” Az állam e segítsége készpénzilletmények emelése, főbb élelmiszerek és a tüzelőanyag biztosítása által történhet, „az által, hogy az állami alkalmazottaknak „az általánosan megállapított mennyiségnél valamivel nagyobb mennyiséget ad és pedig kedvezményes áron.”

IV. (boldog) Károly lemondása után Magyarországon véget ért a királyok kora. A Horthy korszakban – témánk szempontjából – az 1928 évi V. törvénycikk a kor legjelentősebb jogi szabályozása, amely a gyermek- és fiatalok mellett a nőket is védi munkavállalásuk idején. Az 1928-as törvénycikkek a kornak megfelelő, de mai szemmel alacsony védelmet biztosítottak a gyermek- és fiatalok munkavállalók számára. A nők partikuláris jogvédelme sérülékenységük idejére azonban kielégítő egészségügyi védelmet jelentett, hiszen a szülés előtti szabadság mértéke legfeljebb négy hét. Az 1928. évi XXVII. törvénycikk 3. cikk, a) és b) pont tartalmazza az 1919-ben keletkezett washingtoni egyezményt, amely lehetővé tette a szülés előtt hat héttel a nők távolmaradását a munkától, illetve szülés után egészségük védelme okán hat hétig nem dolgozhattak. 1928. évi XXVII. törvénycikk 4. cikke alapján, a szülés utáni orvosi bizonyítvánnyal tanúsított betegség miatt tiltotta a női munkavállalók munka jogviszonyának megszüntetését, a hatóság által megállapított időpontig. 1928. évi XXVIII.

törvénycikk 3. cikke alapján tiltott volt a családtagok kivételével a nők éjszakai munkavégzése kortól függetlenül. Az 1928. évi XXIX. az üzemi balesetek kárvallottjainak kártalanítását tartalmazó törvénycikk, és a foglalkozási balesetek tárgyában keletkezett 1928. év. XXX. törvénycikk a munkások érdekében keletkeztek Még ebben az évben keletkezett az idegen és a saját honos munkavállalók üzemi balesetének „*egyenlő elbánása*” tárgyában keletkezett 1928. év. XXXI. törvénycikk. és a kereskedelmi munkavállalók és a háztartási alkalmazottak betegségi biztosítása tárgyában keletkezett 1928. év. XXXII. törvénycikk. Még a II. világháború előtt szabályozták az 1937. évi XXVI. törvénycikkkel, a napi munkaidő, az évenkénti szabadság, és a legkisebb munkabér mértékét, valamint azt, hogy a munkaadók és a munkavállalók a vállalati tanácsban egyenlő arányban vegyenek részt.

II. 5. Nemzetiségi jogok, nyelvhasználat, hivatalviselés, kulturális identitás, egyenlő elbánás

Az 1741. évi XXIX. törvénycikk tiltotta a görögök, örmények és rácok kereskedése „helyes és kellő módon való” gyakorlásának megfosztását. Az 1751. évi XXV. törvénycikk még csak a jászok és kunok kedvezményes, évente történő adófizetéséről rendelkezett. Az 1790/91. évi XXV. törvénycikkkel ellenben már királyaitól engedett és megerősített törvényes jogaikban, kiváltságaikban, szabadságaikban és mentességeiket erősítette meg örökre. 1792. évi VII. törvénycikke a közhivatal viselés jogát, magyar területen minden tisztviselő számára a magyar nyelv használatához kötötte. Az 1805. évi IV. törvénycikk a magyar nyelv használatát – nyilvánvalóan nem uralkodói indíttatásból – a magyar törvényhatóságok számára kötelezővé is tette. Az 1830. évi VIII. törvénycikk 4. §-a értelmében az adott évtől senki sem volt alkalmazható közhivatalra Magyarországon, aki nem beszélte a magyar nyelvet. Az 1836. évi III. és az 1840. évi VI. törvénycikk a magyar nyelvet már minden törvényhatóságon kötelezővé tették. Az 1844. évi II. törvénycikk a magyar nyelvet a közoktatásban is kötelezővé tette, az 1844. évi V. törvénycikk pedig a nem-nemeseknek is biztosította bármely közhivatalra történő alkalmazását. A nemzetiségekről szóló 1849. évi VIII. törvénycikk kinyilvánította a Magyarországon élők jogait számos területen, és hivatali ügyekben nyelvük használatát is. Az 1868. évi XLIV. törvénycikk 27. §-a kimondta a nemzet egységét, a nemzetiségek egyenjogúságát: „A hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a személyes képesség szolgálván irányadóul; valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra, vagy méltóságra való emelkedés akadályául.” A kiegyezés utáni egyik legjelentősebb törvény Magyarországon az egyenlő bánásmód terén kétség kívül az Eötvös féle nemzetiségi törvény, amely I. Ferenc József szentesítésével lehetővé tette a kisebbségi nyelvhasználatot a közjog számos területén.²⁵ Deák a többféle kisebbségi nyelv hivatalos használatát a relatív igazságossággal kötötte össze,²⁶ hiszen az „csak annyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik.”²⁷ Deák, a „politikai nemzet” képviselője „fenntartotta annak a lehetőségét, hogy a nemzetiségek külön kulturális identitással rendelkezzenek.”²⁸ 1881. évi V. törvénycikk a bírói jogsegély szolgáltatást a Bécsi Egyezmény alapján Belgium és az Osztrák Magyar Monarchia szegényigazolvánnyal rendelkező állampolgárai számára kölcsönösen biztosítja. Az 1868. évi XLIV. tc. alapján az államkormány biztosítja, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra a lehetőség szerint a szükséges nemzetiségi nyelvekben jártas egyének alkalmaztassanak, továbbá a 4044/1919. M. E. számú

²⁵ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

²⁶ Vö. Egyed István: A mi Alkotmányunk. 1943, (szerk.): Patyi András, Dialóg Campus, 2016. 12. o.

²⁷ 1868. évi XLIV. törvénycikk, preambulom.

²⁸ Gángó Gábor: Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei. In Korunk 2009/5. szám.

rendelet is, amely, ezen felül a köztisztviselőknek kötelességükre tette, hogy a hatóságok területén élő kisebbségek nyelvét két éven belül sajátítsák el.”²⁹ Az egyenlő bánásmód megjelenik a nemzetiségek nyelvhasználatának lehetőségében is, hiszen a magyar államnak sohasem volt célja, hogy a nemzetiségeket megfossza saját nyelvük használatától, ezért igyekezett a méltányosság és a lehetőségek figyelembe vételével más nemzetiségek érzelmeinek megfelelően cselekedni.³⁰ Az 1907. évi XXVI. törvénycikk értelmében a szaktanítók és szaktanítónők állami tisztviselők voltak. Ebben az időben nem érvényesült még az egyenlő bánásmód elve: „Külön csoportot képeznek fizetés tekintetében az állami gazdasági ismétlőiskoláknál alkalmazott szaktanítók és egy másik külön csoportot az ugyanott alkalmazott szaktanítónők...” Előbbiek illetménye 14–16 %-kal magasabb volt, mint az utóbbiaké. A Tanácsköztársaság 1919-ben keletkezett, utóbb hatályon kívül helyezett alkotmányának 14. §-a alapján „A Tanácsköztársaság nem ismer faji vagy nemzeti különbséget. Nem tűri a nemzeti kisebbségek bármilyen elnyomását és nyelvük használatának bárminő korlátozását. Mindenki szabadon használhatja anyanyelvét és minden hatóság köteles a Magyarországon használatos nyelvek bármelyikén kiállított hozzátartozó beadványt elfogadni s mindenkit saját anyanyelvén meghallgatni és vele tárgyalni.”

Az 1920. évi XXV. törvénycikk 3. §-a az egyetemre való beiratkozás tekintetében megköveteli, hogy „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenc tizedrészét.” Itt is tetten érhető, hogy a népességszám alapján történő arányosítás, közvetlen diszkriminációhoz vezethet, annak ellenére, hogy Trianon után Magyarország többnemzetiségű államból quasi egynemzetiségű állammá vált.³¹ Horthy 1921. évi XXXIII. törvénycikkének 58. cikke a Magyarországon élő nemzetiségek számára számos jogot biztosított: „Minden magyar állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi.” Azoknak a magyar állampolgároknak, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, jogilag és ténylegesen ugyanazt a bánásmódot és ugyanazokat a biztosítékokat élvezik, mint a többi magyar állampolgár.³² Tehát joguk van saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használják, és vallásukat szabadon gyakorolják.” E törvénycikk állampolgárok és államok közötti *egyenlő elbánást* említ. Horthy kormányzósága alatt a magyar állam tehát a kisebbségi jogok gyakorlati érvényesülésének érdekében vállalta a közhivatalokban is a kisebbségi nyelv használatának biztosítását.³³

II. 6. Nők, édesanyák, özvegyek, gyermekek jogai, klasszikus esélyteremtés

Mátyás király 1486. évi XXVII. és az 1492. évi LXIV. törvénycikkei alapján a hitbér minden házas nőnek, még a paraszti származásúaknak is járt, még annak is, akinek férje „törvényesen kivégzendő.”³⁴ A hitbér intézményét az állam azért ismerte el, hogy a házasságban gyengébb fél, a nő vagyoni helyzetét erősítse, azonban a viszont hitbér a férj

²⁹ 1924. évi II. törvénycikk indokolása a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról.

³⁰ Bővebben lásd: 1879. évi XVIII. törvénycikk indokolása a magyar nyelv tanításáról a népoktatási intézetekben.

³¹ Romsics Ignác: Trianoni békeszerződés. Helikon, Budapest, 2020, 181-183. o.

³² Magyar Kisebbség, 1995/1. szám.

³³ Bővebben lásd: 1924. évi II. tc. indokolásában a kisebbségi nyelvek közhivatalokban történő biztosításáról.

³⁴ Horváth Attila: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, NKE, 2014.

javára is szólhatott.³⁵ Werbőczy az 1514-ben keletkezett Tripartitumban megjelöli, hogy mindenkinek egyenlő a szabadsága és megszerzése azokban a dolgokban, „melyek a levegőben, a földön és a tengerben találhatók.” Említi a fiúk és nők egyenlőségét az öröklésben, városi polgárok és nemesek egyenlőségét az adózásban. Werbőczy említi a Szent Koronával kapcsolatban a történeti alkotmányt, amelybe az Alaptörvény is illeszkedik „a társadalmi igények és az igazságosság kiegyenlítése által.”³⁶ Rudolf az 1597. évi XXVIII. törvénycikkben például az egri árvák és özvegyek vagyona letartóztatóinak a büntetéséről szól.

Gyermeki jogok tekintetében jelentős IV. Ferdinánd által alkotott 1647. évi CV. törvénycikk, mely rendelkezik arról, hogy a törvényes és közvetlen utódok vagy örökösök jogait az özvegygel szemben is meg kell védeni. Ezt az elvet tekinthetjük a gyengébb fél gyermekekre vonatkozó védelem elve második lépcsőfokának. (Az első az özvegyek és árvák Szent István által elrendelt védelme volt.) I. Lipót 1655. évi XXIV., és 1655. évi XXV. törvénycikkei eljárási törvények, melyek tartalmazzák, miképpen kell eljárni a gyermek érdekében a gyámok és gondnokok ellenében, a törvényes rend érdekében. Az 1687. évi XI. törvénycikk a házastársak között elhalásuk esetén egyenlő bánásmódot tanúsít a gyermekek javára: „Mire nézve az összes karok és rendek közakaratóból végezték, hogy ilyen házastársak közt, a fentebb irt esetekben, a javakban s ingóságokban kölcsönös, viszonos és egyenlő örökösödést tartsanak szem előtt; egyenlőképen ezt kívánván a házastársi közösség is.” Ezt a bánásmódot nevezhetjük a gyermekek érdekében tanúsított egyenlő bánásmód harmadik lépcsőfokának. Az 1715. évi LXVIII. törvénycikk meghatározza az árvákról és azok gyámjairól, gondnokairól való intézkedés módját. Az 1723. évi CV. törvénycikk a gyermekek nevelését és oktatását illetően gondot fordított a hanyagabb szülőkre és gyámokra, hogy a gyermekeket ne rejtsek el. Ezen kívül rendelkezik az ifjúság oktatásáról és kiképzéséről, valamint az elszegényedett családok segélyezéséről is. Láthatjuk tehát, hogy a felvilágosult abszolutizmus nem Mária Teréziával vette kezdetét Magyarországon.³⁷ Mária Terézia 1764/65. évi XXVI. törvénycikke nemcsak a gyámoltak vagytonkezeléséről, hanem a gyámoltak „tisztességes tudományok” erkölcsös tanulására, és a gyám beszámolóra való kötelezéséről is szól. II. Lipót 1790/91. évi XV. törvénycikke az ifjúság „nemzeti nevelésében” a köztársadalom jólétét látta. I. Ferenc József 1874. évi XXIII. törvénycikkének 1-2 § alapján is a nők teljes korúakká csak férjhez menetelükkel, vagy 24. életévük betöltésével váltak. Ez kihatott házasságkötési jogukra is, mert az 1894. évi XXXI. törvénycikk 129. § alapján a nő 24. életéve betöltéséig a házasság megtámadására vonatkozó szabályok alkalmazásában „kiskorúakkal egyenlő elbánás alá esik.” Gyengébbeknek szóló kedvezményről szól az 1875. évi XXXII. törvénycikk 13. §-a, mely alapján „A nyugdíjra jogosítottnak attól független, hogy feleségének, vagy férjének következett be a halála „évenkénti rendes özvegyi segélyt kap, ha férje legalább 10 beszámítható éven át szolgált és legalább egy éven át élt vele házasságban.”

A huszadik század elején az állam a gyengék védelmének elvét nemzetközi szinten is előmozdítja. Az 1891. évi XV. törvénycikk indokolása azonban tartalmazza a női jogok egy korai elismerését a gyermekek tekintetében. Fontosnak tartja ugyanis a jogalkotó a nők közreműködésének belevonását a kiseddóvó és menedékházakat felügyelő hatóságok tevékenységi körébe.” I. Ferenc József 1891. évi XV. törvénycikke az 1828-óta fennálló 3-6 éves korúakra vonatkozó kiseddóvást jogszabályi úton is előírta. Azonban a szegény és a módosabb gyermekek óvása között különbséget tettek, mert az állandóan működő óvodákban és menedékházakban a testi és lelki fejlődést, míg a szegény községekben – bár azok erkölcsi

³⁵ <https://index.hu/velemeny/2023/06/30/koves-slomo-publicisztika-horthy-miklos-bano-attila/>

³⁶ Varga Zs. András: Történeti alkotmányunk vívmányai az Alaptörvény kógens rendelkezéseiben. In *Iustum Aequum Salutare*, 2016/4. 83-89., 85. o.

³⁷ Bővebben lásd: H. Balázs Éva – Makkai László (szerk.): Magyarország története. 1526–1790. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1962., Stipta István: Az abszolutizmus és a felvilágosult abszolutizmus államszervezeti jellegzetességei. In Szabadfalvi József (szerk.): *Facultas Nascitur*. Bibo, Miskolc, 2001.

testületek – a nyári menedékházakban inkább csak a testi ápolást írták elő. Az óvónői pályára való felvételt e törvénycikk ugyanakkor 18 és 40 éves kör között tette lehetővé. 1911. évi XXIII. törvénycikke és a 1912. évi II. törvénycikke a gyermekek védelmének elvét, az 1912. évi LII. törvénycikke a teljes korúak gyámságát emelte nemzetközi szintre. (E törvénycikkeket tekinthetjük a gyermekek és fiatalok védelme, negyedik lépcsőfokának).

A Károlyi kormány 1918. évi I. néptörvénye a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogokról elismeri a nők választójogát – ami a férfiakkal szemben – feltételül szabja számukra bármely hazai élőnyelven írni, olvasni tudást. E törvény kizárja a választójogból azokat a személyeket, akik közsegélyből élnek. Az 1918. évi III. néptörvény biztosítja a nők számára az esküdtbíróként működést is. Horthy kormányzása idején keletkezett az 1925. évi XIX. törvénycikk, mely az 1904. május 18-án kelt nemzetközi megállapodást és az 1910. május 4-én Párizsban kelt nemzetközi egyezményt hirdeti ki, melyek célja a nőkkel és gyermekekkel történő kereskedelmének visszaszorítása.

A korszaknak megfelel, hogy már 1928-ban, Horthy kormányzása idején a szülőtelen árvát és az atya nélküli árvát egyenlőnek tekintik. Az egyenjogúság elvét hirdeti az 1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról, az erkölcsi és nemzetnevelés egysége érdekében.

II. 7. Vallási diszkrimináció, és feloldása

Jóllehet a *törvény előtti egyenlőség* elve II. András által 1222-ben az Aranybullában megerősítést nyert, az 1231. évi XXXI. törvénycikk a zsidókat és szaracénokat kivette a tisztviselés bárki által való betöltésének lehetősége köréből. A kivétel a közbiztonságra való hivatkozással történt. Rudolf király is, mint Mátyás király, a reneszánsz kor embere volt, aki híres volt vallási toleranciájáról, még a zsidókkal szemben is.³⁸ E tolerancia azonban politikai okokon nyugodott, hiszen a belső béke feltétele volt a törökökkel szembeni hatékony ellenállásnak.³⁹ II. Ferdinánd (1619-1637.) a katolicizmus visszaállítását képzelte el az egész német-római birodalomban, ennek eszközéül Magyarországon Bethlennel békét kötött, és Pázmány Péter támogatásával a katolikus gróf Esterházy Miklóst nevezte ki nádorrá.⁴⁰ IV. Ferdinánd az 1649. évi LXXIX. törvénycikkkel a zsidók vámok kezelésétől való elmozdításáról rendelkezett. Az 1723. évi XV. törvénycikk a zsidók vámoktól való elmozdítását megerősíti. 1729. évi XIX. törvénycikk a zsidókat már a Szentgyörgyi végvidékről, mint Dalmát-, Horvát- és Szlavonország egyéb helyeiről is elmozdítani rendeli. A 1741. évi XXIX. törvénycikk a zsidók borral való kereskedését tiltja. II. József 1790/91. évi XXXVIII. törvénycikke a zsidókról fenntartja a szabad királyi városoknak a zsidókat érintő egyes kiváltságait. A vallási háborúk a XVII. századot uralták, és csak a XVIII. század végére konszolidálódott számos vallási közösség helyzete. Jóságos Ferdinánd az 1840. évi XXIX. törvénycikkkel a zsidók számára biztosította szabad költözködési, vállalkozási, tudományos tevékenységük jogát. Csak az 1895. évi XLII. törvénycikk nyilvánítja az izraelita vallást bevett vallássá. Az 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallásokat szabadon gyakorolhatónak nyilvánítja, azonban a 6. § alapján „A latin, a görög és az örmény szertartású katolikus, az evangélikus református, az ágostai hitvallású. evangélikus, a görög-keleti szerb és görög-keleti román, valamint az unitárius egyházakra és hívekre, - nemkülönben az izraelitákra vonatkozó törvények és jogszabályok változatlanul fentartatnak.”

³⁸ Marshall, Peter: *The Magic Circle of Rudolf II: Alchemy and Astrology in Renaissance*. Prague, 2006.

³⁹ Bővebben lásd: Rác Lajos: *Vallási türelem Erdély-és Magyarországon, XVI-XVII. század*. In *Protestáns Szemle*, 1934, 198-204. o.

⁴⁰ Bireley, Robert L.: *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637*. Cambridge University Press, 2014.

A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmányának⁴¹ 1919-ben keletkezett 11. § alapján, „A dolgozók igazi lelkiismeret szabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól. Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja.” Horthy zsidókkal kapcsolatos ellenszenvé azonban már az 1920-as évek elejét megelőző időszakban is tetten érhető, Bodó Béla *The White Terror – Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921* című művében. Bodó Routledge kiadónál 2019-ben megjelent hiánypótló művében kimutatja, hogy „a Nemzeti Hadsereg tisztikülönítményei által 1919 augusztusában levezényelt terrorakciókat nem kis részben éppen a zsidókkal szemben folytatták, leginkább az ország azon területein (Somogy és Fejér vármegyében), ahol a proletárdiktatúra korábbi terrorja nem volt jelentősnek tekinthető. Horthy az önkényes kivégzések, kínzások, fosztogatások civil elkövetőinek és az őket felbujtó tiszteknek is amnesztiát adott.”⁴² A magyar első zsidótörvényt⁴³ követte Németország után⁴⁴ a második zsidótörvény, mely felülreprezentált csoportról beszél. A törvénycikk indokolása szerint a numerus clausus-ra azért volt szükség, mert: „a tapasztalás szerint az országnak főiskolát végzett emberekben való szükségletével sem állott arányban, azt bizonyítja, hogy a szellemi proletáriátus növekedésének megakadályozása szempontjából is szükség van a főiskolai hallgatóság számának korlátozására.”⁴⁵ E törvénycikk a női hallgatók felsőfokú tanulmányait is korlátozta: „A törvényes rendelkezések szerint nőhallgatók csak a tudományegyetemek orvosi és bölcsészeti (bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, valamint mennyiségtan-természettudományi) karaira vehetők fel rendes hallgatóknak.”

A két világháború közötti időszakot súlyosabb állami diszkrimináció is követte, melyet az 1938. évi XV. törvénycikk is reprezentál a zsidó emberek vallási és faji megkülönböztetése kapcsán. A zsidó emberek megkülönböztetése évezredek óta napirenden van.⁴⁶ A strukturális diszkrimináció mentén további korlátozások is követhetők a zsidók közéleti szerepvállalására, az 1939. évi IV. törvénycikkben, házassodásukra tekintettel. Bárdossy kormánya az 1941. évi XV. törvénycikkben – ma már megmosolyogtató, akkoriban véres valósággal bíró – „házasságkötési tilalmat tervez a nemzet szempontjából nemkívánatos vérkeveredés meggátolására.” Kállay kormánya az 1942. évi XV. törvénycikkkel tiltotta a zsidók jogügylettel vagy árverés útján mező- vagy erdőgazdasági ingatlan, kis- és nagy- községben pedig egyéb ingatlan szerzését is. Ezzel szemben áll a korabeli kijelentés, mely szerint a magyar államelmélet biztosította a nemzetiségek számára a teljes jogegyenlőséget, és az azonos mértékű jogvédelmet.⁴⁷

II. 8. Partikuláris egyenlőség, idősek, sérültek szociális biztonsága

Az 1885. évi XI. törvénycikk értelmében az állami tisztviselőkkel, altisztekkel és szolgákkal egyenlőknek tekintendők azon tisztviselők, a kik állam központi vagy területi szerveiknél, illetve állami tulajdonú vállalatoknál dolgoztak, azonban az állami mezőgazdaságoknál, az erdészetnél, a lótenyésztés-intézeteknél s a vesztég intézeteknél polgári minőségben alkalmazott altisztek és szolgák, nemkülönbönben börtönőrök, fogházőrök és fegyőrök, az út- és hídmesterek, folyamfelügyelők, útkaparókra és örökre eltérő rendelkezések

⁴¹ Belügyi Közlöny, 1919/31, 1078-1079. o.

⁴² <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1324.html>. Letöltés: 2023.

⁴³ 1920. évi XXV. törvénycikk.

⁴⁴ Reichsgesetzblatt (RGB, 1934).

⁴⁵ Bővebben lásd: 1920. évi XXV. törvénycikk indokolása.

⁴⁶ Bővebben lásd: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-experiences-and-perceptions-of-antisemitism-survey-summary_hu.pdf

⁴⁷ Bővebben lásd: 1941. évi V. törvénycikk indokolása a nemzetiségi érzület büntetőjogi biztosításáról.

vonatkoztak. A bánya- vagy erdészeti társládákhoz járulóknak nyugdíjazására szintén nem e törvénycikk vonatkozott. A hadsereg, haditengerészet, honvédség és népfölkelés tiszti és legénységi özvegyeinek és árváinak ellátásáról a 1887. évi XX. törvénycikk rendelkezett. Az 1892. évi XXX. törvénycikk indokolása az állami tisztviselők nyugdíjazásáról szóló 1885. évi XI. törvénycikk tartalmazta a bírók különböző korban történő kötelező nyugdíjazását. Míg alsóbb bíróságokon a nyugdíjkorhatár a tisztviselőkkel megegyezően 65. év betöltése volt, addig azt a Curián dolgozó bírák esetében a nagyobb gyakorlatra hivatkozva a 70. életév betöltésével határozott meg. A tanintézeti igazgatók, tanárok, tanítók, igazgatónők és tanítónők nyugdíjazásáról és hozzátartozóik ellátásáról e törvénycikk hatálya alá nem tartozott, arról az 1894. évi XXVII. törvénycikk rendelkezett. Nyugdíjazás szempontjából a 1912. évi LXV. törvénycikk alapján „egy tekintet alá estek” az állami tisztviselők, az altisztek és szolgák. 1912. évi LXV. törvénycikk, 44. §. 11–12. pont, illetve 46–47 §. alapján „A már folyósított nyugdíjat, lakbérnyugdíjat, és nyugbért be kell szüntetni” ha a tisztviselő, altiszt és szolga nem napidíjas, vagy napibéres minőségben újból állami, vagy az állammal egyenlőnek tekintendő, vagy törvényhatósági állásba lép. 1912. évi LXV. törvénycikk, 33. §. alapján a napszamosok és munkások nyugbérezése mindig véglegesen történik, ezért az újbóli munkába állásuk nyugdíjazásukat nem érintette. Az 1925. évi XLVIII. törvénycikk a rokkantak ellátására adót vezetett be, melyet minden nem rokkant 20 és 50 év közötti férfinak meg kellett fizetnie. Horthy kormányzósága alatt „1928 után minden munkaviszonyban eltöltött idő nyugdíjjogosultságot teremtett.”⁴⁸

II. 9. Tisztviselők kötelezettségeiről és kedvezményes bánásmódjáról

Az egyenlő bánásmód egyik lényeges eleme a hagyománytisztelet. A magyar állampolgárság fontos Magyarországon, mely Ulászló király 1492. évi VI. törvénycikke alapján is igazolható, hiszen a tanácsosoknak, a kancellárnak, kincstárnoknak és egyéb tisztviselőknek magyaroknak kell lenniük, mint Szent László király idejében is voltak. A szolgálatra való alkalmasság ugyanis központi eleme a közsolgálatnak. Az 1868. évi XLIV. törvénycikk alapján az államkormány biztosította, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra a lehetőség szerint a szükséges nemzetiségi nyelvekben jártas egyének alkalmaztassanak, továbbá a 4044/1919. M. E. számú rendelet is, amely ezen felül a köztisztviselőknek kötelességükké tette, hogy a hatóságok területén élő kisebbségek nyelvét két éven belül sajátítsák el.⁴⁹ Az 1873. évi II. törvénycikk kötelezettséget írt elő a kiszolgált altisztek állami alkalmazására. Az alkalmazási kötelezettség a katonai szolgálatra képtelenné váltak számára is lehetőséget biztosított, amennyiben azok úgy sérültek meg, hogy polgári hivataloknál még alkalmazhatóak voltak. Az 1881. évi LXXI. törvénycikk alapján a csendőrök szolgálati idejüknek, ill. szolgálati jogviszonyuknak megfelelő zsoldjuknak és szolgálati pótbéretüknek megfelelő nyugellátásban részesültek. Özvegyeik és árváik tekintetében a polgári államszolgálatban alkalmazott személyek részére fennálló szabályok voltak alkalmazandók. Az 1885. évi XI. törvénycikk az állami tisztviselők, altisztek és szolgák, valamint tanárok és tanítók nyugdíjazásáról, és özvegyeik és árváik járandóságáról rendelkezett. Az 1885. évi XI. törvénycikk értelmében az állami tisztviselőkkel, altisztekkel és szolgákkal egyenlőknek tekintendők azon tisztviselők, a kik állam központi vagy területi szerveiknél, illetve állami tulajdonú vállalatoknál dolgoztak. Az 1892. évi XXX. törvénycikk indokolása az állami tisztviselők nyugdíjazásáról szóló 1885. évi XI. törvénycikk tartalmazta a bírók különböző korban történő kötelező nyugdíjazását. Míg alsóbb bíróságokon a nyugdíjkorhatár a

⁴⁸ Bővebben lásd a 11/1991 (III.29.) AB határozatban.

⁴⁹ 1924. évi II. törvénycikk indokolása a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek ismeretének biztosításáról.

tisztviselőkkel megegyezően 65. év betöltése volt, addig azt a Curián dolgozó bírák esetében a nagyobb gyakorlatra hivatkozva a 70. életév betöltésével határozott meg. Nyugdíjazás szempontjából a 1912. évi LXV. törvénycikk alapján „egy tekintet alá estek” az állami tisztviselők, az altisztek és szolgák. 1912. évi XXXV. törvénycikk bevezette az állami tisztviselők családi pótlékát, amely kedvezményes bánásmódot jelentett. Nyugdíjazás szempontjából a 1912. évi LXV. törvénycikk alapján „egy tekintet alá estek” az állami tisztviselők, az altisztek és szolgák. 1912. évi LXV. törvénycikk, 44. §. 11–12. pont, illetve 46–47 §. alapján „A már folyósított nyugdíjat, lakbérnyugdíjat, és nyugbért be kell szüntetni” ha a tisztviselő, altiszt és szolga nem napidíjas, vagy napibéres minőségben újból állami, vagy az államival egyenlőnek tekintendő, vagy törvényhatósági állásba lép.

III. Összegzés

A magyar jogszabályok is – mint minden jogszabály – sokfélék, és sokféleképpen értelmezhetőek. Egyetértek Vargával abban, hogy „[b]ármely jogalkotási termék egyetlen értelme szélsőséges jogpozitivisták illúziója.”⁵⁰ Így a magyar közjog értelmezése az egyenlő bánásmód előképei kapcsán is vitára adhat okot. A magyar történelemben, különböző országok és a magyar jog fejlődésének eredményeit évszám szerinti sorrendbe állítani kétséges, hogy helyes eredményre vezetne, hiszen az információ terjedése az ókorban és a középkorban igencsak nehézkes volt, ezért a jogfejlődés jórészt egymástól függetlenül következett be. Másik anomália a jog tartalmának értelmezése a középkorban.⁵¹ Ez felveti a jogi evolúció permanens pozitív értékfordozásának hiányát is. A gyengék védelme az erőseknek is hasznos, mert társadalmi békét teremt, melyben az erősek prosperálnak. A gyengék védelmének az elve, demokráciákban a közmegegyezés által gyakorolható befolyást a közhatalomra. Az egyes kormányok például jogszabályokat alkothatnak, hogy biztosítsák a munkavállalók kizsákmányolásának meggátolását, tisztességes béreket. Az állam gyengébbeket védő elve az állam közszolgáltatásai mentén értelmezhetőek. Az állam felelősséggel érintett területei a folyamatosan változó közjog által érvényesülnek, így különösen az állami foglalkoztatás, közegészségügyi és szociális ellátások, oktatás, lakhatás, közforgalmú közlekedés, és nem utolsósorban a munkajog területén.

A bőséges hazai joganyag tanulmányozása alapján érdekes eredményekre juthatunk. A szociális gondoskodás évszázadokig az egyház feladata volt. A gyengék védelmének az elve megelőzte az állam kialakulását is, hiszen az állam, kezdetben, mint terület, népesség és főhatalom, képlékeny, és hiányos halmazt alkotott, és stabil állami szervezet hiányában nem létezhetett a mai értelemben vett állami védelem sem.⁵²

A gyermeki jogok védelme első lépcsőfokának az özvegyek és árvák Szent István király törvénykönyvének első dekrétumában elrendelt védelmét⁵³ tekinthetjük.

A gyermeki jogok védelme második lépcsőfokának az 1647. évi CV. törvénycikket tekinthetjük, amely rendelkezik arról, hogy a törvényes és közvetlen utódok vagy örökösök jogait az özvegyvel szemben is meg kell védeni.

A gyermekek védelme érdekében tanúsított egyenlő bánásmód harmadik lépcsőfokának az 1715. évi LXVIII. törvénycikket tekinthetjük, amely meghatározza az árvákról s azok

⁵⁰ Varga Zs.: i.m. 83–89. o.

⁵¹ Bővebben lásd: Tringli 2022: 1509–1517. o.

⁵² Makkos 2022.

⁵³ Párniczky Mihály: A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában. De iure regio Hungarico tempore regum stirpis Arpadianae. Az Illés Szeminárium kiadványai. Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szeminárium, Budapest, 1940.

gyámjairól és gondnokairól való intézkedés módját.

Az 1914. évi XXXVI. törvénycikket tekinthetjük *az első magyar egyenlő bánásmódot előíró törvénynek*, amely a nem állami tanárok – felső nép- és polgári iskolai, valamint gyógypedagógiai tanítók – és azok özvegyeinek és árváinak ellátásáról szól. Ennek a törvénycikknek a 44. §-a kiemeli, hogy „A nőalkalmazottakat a saját személyükre vonatkozó ellátási igényeik szempontjából úgy a jogok, mint a kötelességek tekintetében a férfialkalmazottakkal egyenlőnek kell tekinteni.” A gyengék védelmének elve tehát nem a magánjogból származik, amely alapján a szerződéses kapcsolatban a gyengéknek biztosítékot kell nyújtani, mert túlzott haszon, vagy tisztességtelen előny keletkezne. A gyengék védelmének elve magában foglal olyan gyengén érvényesített absztrakt érdekeket is, melyeket társadalmi változások fenyegetnek. Nem az a kérdés, ugyanis, hogy az egyenlőség a szabadságjogok része-e vagy sem,⁵⁴ hanem az, hogy a szabadság mely fokát tekinthetjük, és tekinthetjük valósnak, érvényesíthetőnek. A külső környezet és a gazdasági realitások ugyanis állandósult korlátai a szabadságnak. A diszkrimináció tilalma és az esélyegyenlőség irányában tett törekvések állami elősegítése ugyanis nem feltétlenül követte a jogfejlődés eredményeit, és a magyar jogjavító mechanizmusai esetlegesen, vagy erőtlenekek lehettek, gondoljunk csak a királyi székek időszakos ítéleteire. Mégis fontosnak tartottam a joganyag vizsgálatát amiatt, mert a munkajog egyenlő bánásmód felfogása, magyar jogi gyökerek nélkül e nemes elv szélsőséges értelmezéséhez vezethet, mert az nem volt, és nem is szabad, hogy ízlés kérdése⁵⁵ legyen.

A történelem során az egyes vallások más vallásokat igyekeztek a figyelem középpontjából kiszorítani, tiltással, állami funkcionáriusok pozicionálásával, látszat és valóságos szövetségek kötésével. Egyes vallások képviselői kedvezményeket vagy üldöztetést nyertek az állami akaratától függően. Az állami akaratot befolyásolta a külső ellenség támadása, amely a különböző szekértáborokban harcoló vallások képviselőit egységes fellépésre szoríthatta. A korabeli magyar államvallás képviselője azonban sértő lehet az azzal a hittel nem élők számára. Ezért bármely vallással szemben is a vallás semlegesség képviselője teremthet valódi békét. A vallási diszkrimináció elsősorban a közvetett diszkrimináció megjelenési formája, mert a közvetett diszkrimináció minden korban jelentőségteljes, mert az „mélyen gyökerezik a nézetekben és ítéletekben, melyek az adott szociális, gazdasági és kulturális közegre jellemzők.”⁵⁶ A vallási diszkrimináció feloldása egyszerű formában „az egy az Isten” kijelentésben foglaltatott egykor össze, ma azonban e fogalom körébe értjük a vallás nélküliséggel szembeni toleranciát is.

II András 1231. évi XVII. törvénycikkben a nádor bírósági jogköréről már azt hangsúlyozta: „A nádor pedig *minden ember felett különbség nélkül ítélkezzék.*” Bár e megfogalmazás a nemesekre vonatkozott, ez abban a korban Magyarországon bevett szokás volt. Nem a törvény előtti egyenlőség volt az első formája az emberek közötti egyenlőségnek, hanem a megkülönböztetés mentesség igénye, hiszen azt az emberek törvény hiányában is magukban hordozták. A törvény előtti egyenlőség elvének egy korai szabályát csak az 1729. évi XXVI. törvénycikkben találjuk, amely alapján a bíróságon érdekeltségük hiányában nem nemes emberek tanúságtétele is figyelembe vehető. Cáfolom tehát, hogy „A törvény előtti egyenlőség, mint (az egyenlő bánásmód) első megjelenési forma azt jelentette, hogy minden

⁵⁴ Kiss György: Az egyenlő bánásmód értelmezése a munkajogban. In Pál Lajos (szerk.): Az egyenlő bánásmód szabályozásáról: a Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitaülésén elhangzott előadások, hozzászólások. Budapest, HVG-ORAC 2020, 105-121. o.

⁵⁵ Kun Attila: Az egyenlő bánásmód elve és a munkajog kapcsolódásának egyes elvi kérdései. In Pál Lajos: Az egyenlő bánásmód szabályozásáról. A Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitaülésén elhangzott előadások, hozzászólások. Budapest, HVG-ORAC, 2020, 132-133. o.

⁵⁶ Tobler, Christa: Indirect Discrimination: a Case Study Development of the Legal Concept of Indirect Discrimination under EC Law. Intersentia, Antwerpen – Oxford, 2006.

polgárt egyenlő jogok illetnek, és egyenlő kötelességek terhelnek az állammal szemben.”⁵⁷ Az államnak a kezdetektől fogva voltak kötelezettségei az állampolgárral szemben. A „hallgattassék meg a másik fél is” elv sem tekinthető a törvény előtti egyenlőség első formájának, hiszen az utóbbi az előbbiből nem feltétlenül következik. Nem állítanám azt sem, hogy „A természetes egyenlőtlenség a munkajogban felerősödik a munkajogviszony tartam jellege miatt,”⁵⁸ legfeljebb azt, hogy a munkajogban a függő helyzetű fél egyenlőségre való törekvése mindig is létezett.

Úgy gondolom, hogy bár az Unió irányelvei adják meg az egyenlő bánásmód általános kereteit a munkajogban – mert az egyenlő bánásmód diszkrimináció tilalomból, és esélyteremtésből áll – azonban annak alapját az emberi jogok állami elismerése, és permanens kötelezettségvállalása jelenti. Az esélyteremtés nagy része ugyanis nemzeti hatáskör, a mindenkori gazdasági lehetőségek függvényében. Nem pontos tehát a megfogalmazás, mely az egyenlő bánásmódot a hátrányos megkülönböztetés inverz fogalmának tekinti.⁵⁹ Az egyenlő bánásmód legfontosabb szerepe mégiscsak az ember méltóságának, „emberségének” védelme, mely mindannyiunknak, bár nem egyenlő mértékben, felelőssége.⁶⁰ A klasszikus esélyteremtés jelentős tartalmi eltérést hordozott a jogvédelem perszónifikációja, és a tisztviselő családi életének – mint társadalmi alapegységnek – védelmében.

Tisztviselők kötelezettsége a jogszabály betűje és a jogszabály szellemének megfelelő tevékenység az állam szolgálatában, melyet részrehajlás-mentesen élethivatás-szerűen kell végezniük. A közszolgálati hivatás beltartalma a szolgálatra való alkalmasság, melyet folyamatosan fenn kell tartaniuk. Tevékenységükben az eszközzé alakulás képességét kell megőrizniük, hogy a változó követelményekhez alkalmazkodni tudjanak. Az egyenlő bánásmódnak megfelelő feladatellátás szakszerű bánásmódjuknak velejárója. Amint Nagy Lajos királynál láthattuk, a népet meg kell védeni a tisztviselői önkénytől.

A régmúltban az emberek egyenlőségét szűk körben értelmezték, hiszen csak a szabadok, majd a szabad nemesek számítottak egyenlő jogú embernek. Az ipari társadalmakban az embert elsősorban munkaerőforrásnak tekintették, ezért névleg a korábban alacsonyabb státuszú nőket is bevonták a jogvédelem bizonyos körébe. Azonban sem a régmúltban, se a jelenkorban, sem a jövőben nem lesznek az emberek, és az áttételezett emberi tulajdonságokkal rendelkező gépek egyenlők. Ez magában a különbségtételben gyökerezik, hiszen egyrészt azért határozunk meg, hogy megkülönböztethessünk, másrészt viszont teljes egyenlőség emberi viszonylatokban nem létezhet.⁶¹ A közvetett diszkrimináció minden korban jelentőségteljes, mert az „mélyen gyökerezik a nézetekben és ítéletekben, melyek az adott szociális, gazdasági és kulturális közegre jellemzők.”⁶²

Vizsgálunk kellett tehát, az egyenlőségek deformitását, hogy meghatározhassuk az elviselhető bánásmód paramétereit. Fontos megemlítenünk, hogy nem minden értéknek, védett tulajdonságnak van története a magyar közjogban, hiszen számos védett tulajdonság felismerése új keletű, vagy még napjainkban is kialakulás alatt van. Régebben alakult ki például a bíraskodás feltételrendszere, és új keletű például az életkor vagy a fogyatékosság-alapú megkülönböztetés tilalma, a szexuális irányultsággal kapcsolatos joganyag kialakítása pedig még folyamatban van. Mindezek fényében az egyenlő bánásmód történeti síkon úgy tűnik előképekben „*felemelő, vagy (le) taszító bánásmódok*” köpenye alatt rejtőzük, vagy rövidebb-

⁵⁷ Kiss: i.m. 105-121. o.

⁵⁸ Kiss: i.m. 105-121. o.

⁵⁹ Lőrincz György: Az egyenlő bánásmód követelménye versus a hátrányos megkülönböztetés tilalma. In Pál Lajos: Az egyenlő bánásmód szabályozásáról. A Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitauülésén elhangzott előadások. Budapest, HVG-ORAC. 143-149. o.

⁶⁰ Bővebben lásd: Makkos Nándor: Az egyenlő bánásmód szociális funkciójáról. In Jegyző és Közigazgatás 2023/2. szám, 27-31. o.

⁶¹ Makkos 2022: 24. o.

⁶² Tobler: i.m.

hosszabb időre előtűnik. Fontos az is, hogy az Árpád korabeli, és a mai közjogi gondolkodás jellegében és mechanizmusában lényegesen különbözött, a történelmi tényeket tehát az adott kor fényében kell értékelni.

Megállapítom tehát a teljesség igénye nélkül, hogy az egyenlő bánásmód elve az egyenlő szabadságon, hagyománytiszteleten, igazságos eljáráson, a humanizmus elvein, kedvezményes bánásmódon, gyengék kedvezményein, szociális biztonságon, vallási türelmen, és nem utolsósorban az állami önkötelezés elvein nyugszanak. Fenntartom továbbá abbéli véleményem is, hogy „az egyenlő bánásmód követelménye egyes esetekben a különbözőség figyelmen kívül hagyását,⁶³ más esetekben a hátrányos helyzetű személy megváltoztatását,⁶⁴ illetve a hátrányos helyzetű személy környezetének megváltoztatását,⁶⁵ és/vagy a káros személetek⁶⁶ megváltoztatását célozza.⁶⁷

Tévedés lehet tehát az egyes előképek előrelépésének sorrendjét a jog fejlődésének kizárólagos útjaként definiálni, hiszen tágabb értelemben az „erők” és idegen „erők” keletkezésének sorrendje a Betti tétel alapján is felcserélhető.⁶⁸ Ez azonban már átvezet az egyenlő bánásmód absztrakt értelmezéséhez.

Felhasznált irodalom

Bireley, Robert L.: Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637. Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107589698>

Bolla Ilona: A közszabadság lehanyaglása a XIII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban) II. rész. Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője. XVII. évfolyam (1974) 1-2. szám.

Csernák Gábor: Szilárdságtan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2021, <https://doi.org/10.1556/9789634546986>.

Dümmerth Dezső: A két Hunyadi. Panoráma, Budapest, 1985.

Egyed István: A mi Alkotmányunk. 1943, (szerk.): Patyi András. Dialóg Campus, 2016.

Ferenc Pápa, Angelus, 2013. március 17.

Gángó Gábor: Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei. Korunk, 2009, 3. folyam, 20. évf. 5. sz.

Guidár Noémi – Szathmáry Nóra (szerk.): Magyar királyok nagykönyve: Uralkodóink, kormányzóink és az erdélyi fejedelmek életének és tetteinek képes története. Hungarian. Reader's Digest.

⁶³ Bővebben lásd: Megkülönböztetés tilalma.

⁶⁴ Bővebben lásd: Jog imperatív jellege.

⁶⁵ Bővebben lásd: Egyetemes tervezés, fizikai és infó-kommunikációs akadálymentesítés.

⁶⁶ Bővebben lásd: Társadalom inkluzív szemléletének terjesztése.

⁶⁷ Makkos Nándor: From the privilege to equal treatment of the public sphere. Jogelméleti Szemle, 2019/4, 44-53. o.

⁶⁸ Csernák Gábor: Szilárdságtan. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2021. <https://doi.org/10.1556/9789634546986>.

H. Balázs Éva – Makkai László (szerk.): Magyarország története. 1526–1790. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1962.

Horváth Attila: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, NKE, 2014.

Keul István: Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691). Brill, 2009. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004176522.i-318>

Kiss György: Az egyenlő bánásmód értelmezése a munkajogban. In: Pál Lajos (szerk.): Az egyenlő bánásmód szabályozásáról: a Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitáulésén elhangzott előadások, hozzászólások. Budapest, HVG-ORAC 2020, 105-121. o.

Kontler László: Millennium in Central Europe: A History of Hungary. Atlantis Publishing House. 1999.

Kristó Gyula – Makk Ferenc: Előszó. In uó: (szerk.): Károly Róbert emlékezete. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988.

Kun Attila: Az egyenlő bánásmód elve és a munkajog kapcsolódásának egyes elvi kérdései. In Pál Lajos: Az egyenlő bánásmód szabályozásáról. A Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitáulésén elhangzott előadások, hozzászólások. Budapest, HVG-ORAC, 2020.

Lőrincz György: Az egyenlő bánásmód követelménye versus a hátrányos megkülönböztetés tilalma. In Pál Lajos: Az egyenlő bánásmód szabályozásáról. A Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitáulésén elhangzott előadások. Budapest, HVG-ORAC. 143-149.

Makkos Nándor: Az egyenlő bánásmód szociális funkciójáról. In Jegyző és Közigazgatás 2023/2. szám, 27-31.

Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód a közszolgálatban. PhD értekezés Budapest, NKE, 2022. doi:10.17625/NKE.2022.012.

Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód elve a közszolgálatban In Koncz István – Szova Ilona (szerk.): PEME XVIII. PhD. konferenciája. Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület, Budapest, 2019, 106-114.

Makkos Nándor: From the privilege to equal treatment of the public sphere. In: Jogelméleti Szemle, 2019/4. 44-53. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2019.4.44>

Marshall, Peter: The Mercurial Emperor: The Magic Circle of Rudolf II in Renaissance Prague. Random House, 2013, 10–12. o.

Marshall, Peter: The Magic Circle of Rudolf II: Alchemy and Astrology in Renaissance Prague, 2006.

Párniczky Mihály: A magyar ius regium az Árpádházi királyok korában. De iure regio Hungarico tempore regum stirpis Arpadianae. Az Illés Szeminárium kiadványai. Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szeminárium, Budapest, 1940.

Rácz Lajos: Vallási türelem Erdély- és Magyarországon, XVI-XVII. század. In *Protestáns Szemle*, 1934.

Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015. <https://doi.org/10.1556/9789630585439>

Romsics Ignác: *Trianoni békeszerződés*. Helikon, Budapest, 2020.

Smith, Joshua Toulmin: *Illustrations of the political and diplomatic relations of the independent Kingdom of Hungary; and of the interest that Europe has in the „Austrian Alliance”*. London, 1861.

Stipta István: Az abszolutizmus és a felvilágosult abszolutizmus államszervezeti jellegzetességei. In Szabadsfalvi József (szerk.): *Facultas Nascitur*. Bíbor, Miskolc, 2001.

Sugar, Peter F. Hanák, Péter – Frank, Tibor (eds.): *A History of Hungary*. Indiana University Press, 1994.

Sutter, Fichtner Paula: *Emperor Maximilian II*. Yale University Press, 2001.

Szalai József – Baróti Lajos: *A magyar nemzet története*. Lampel Róbert (Wodianer Ferenc és Fiai) Császári és Királyi könyvkereskedése, Budapest, 1896-1897.

Tobler, Christa: *Indirect Discrimination a Case Study Development of the Legal Concept of Indirect Discrimination under EC Law Intersentia Antwerpen – Oxford 2006*.

Tringli István: Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon. In *Magyar Tudomány*, 2022/12. 1509–1517 <https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.12.1>

Tringli István: Fehde und Gewalttätigkeit. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In Balogh Elemér et al (ed.): *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2007, 281-286.

Varga Zs. András: Történeti alkotmányunk vívmányai az Alaptörvény kógens rendelkezéseiben. In *Iustum Aequum Salutare*, 2016/4. 83-89. o.

Internetes irodalom

<https://index.hu/velemeny/2023/06/30/koves-slomo-publicisztika-horthy-miklos-bano-attila/>
https://fogalomtar.aeek.hu/index.php/Egyenl%C5%91_b%C3%A1n_%C3%A1sm%C3%B3d_elve.

https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-experiences-and-perceptions-of-antisemitism-survey-summary_hu.pdf

<https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1324.html>.

<https://u-szeged.hu/efop362-00007-180523-4/egyenlo-banasmod>.

Mátyás Imre¹

Az ittas járművezetés története, szabályozásnak alakulása és aktuális kérdései²

Absztrakt

Jelen tanulmány az alapoktól mutatja be az ittas járművezetés kialakulását, az alkoholfogyasztás és a közlekedés történeti kérdéseitől indulva, a magyar szabályozás történetének áttekintésén keresztül eljutva az európai törekvésekig. Statisztikai adatok segítségével vizsgáljuk, hogy igazolható-e a zéró tolerancia, hatásos eszköznek bizonyul-e az élet- és vagyonvédelem területén és szólnak-e érvek a szigor enyhítése mellett? Ezen kérdésekre keressük a választ a tanulmányban.

Kulcsszavak: alkohol, ittas járművezetés, véralkohol tartalom, közigazgatási bírság, zéró tolerancia

Abstract

This paper presents the development of drunk-driving from the ground up, starting from the historical issues of alcohol and transport, through a review of the history of Hungarian legislation, to the European efforts. Using statistical data, we examine whether zero tolerance can be justified, whether it is an effective tool for the protection of life and property, and whether there are arguments for relaxing the stringency. These questions are to be answered in the study.

Keywords: alcohol, drunk-driving, blood alcohol content (BAC), administrative fine, zero tolerance

I. Bevezetés

A gépi meghajtású közlekedés veszélyes üzem. Még inkább veszélyes, ha a jármű vezetője olyan állapotban van, hogy nem képes helyes döntéseket hozni vagy túlértékeli vezetési képességeit. Ez a kockázati helyzet jellemzően a tapasztalatlanság, illetve a tudatmódosító szerek, alkohol vagy kábítószer fogyasztásának konzisztens következménye.

A modern közlekedés, a közúti, vasúti, légi járművek használata, de a vízi hajóforgalom is komoly áldozattal jár mind az emberi élet, mind pedig a gazdasági javak körében. Ennek ellenére a működő, sőt egyre bővülő gazdaságoknak szüksége van ezekre a fuvarszközökre, az emberiség jólétben élő részének pedig a közlekedési eszközökre, amelyek segítségével rövid idő alatt nagy távolságokat tehet meg. Ezért hiába a sok baleset, emberi áldozat és vagyoni kár, fel sem merül a modern, gépi meghajtású eszközök alkalmazásának visszaszorítása. Éppen ellenkezőleg, a jogalkotó mindent megtesz a veszélyes üzem biztonságosabbá tételére, a

¹ Mátyás Imre, PhD, egyetemi docens, ME-ÁJK Európai és Nemzetközi Magánjogi Tanszék.

² DOI szám: 10.59558/jesz.2023.4.149

kockázatok minimalizálása és a közlekedés hatékonyságának növelése érdekében.³ Ennek egyik formája a gépi jármű vezetőjére vonatkozó, igen szigorú előírások bevezetése annak érdekében, hogy a legteljesebb biztonságban tudja irányítani járművét.

Az idők folyamán az emberiség elsődleges célja volt a helyváltoztatás felgyorsítása. Mind hadászati, mind kereskedelmi célokból, aki jobban megszervezte a logisztikát, előnyben volt ellenségeivel, versenytársaival szemben. Hosszabb történeti fejtegetés nélkül megállapíthatjuk, hogy a XXI. századra a világ igen „beszűkült”. Gyors autók, azoknak pedig a tempós haladást biztosítani hivatott autópályák állnak rendelkezésre, repülővel 12-14 óra alatt eljuthatunk a világ másik felére. A közlekedési lehetőségek szinte minden igényt kielégítenek, ám a járművek vezetőinek egy igen komoly tilalomfát kell figyelembe venniük, ami pedig szembemegy a szertelen emberi természet bohóság iránti vágyával. Ez pedig a tudatmódosító szerek vezetést érintő alkalmazásának teljes tilalma.

II. Az alkohol

Az alkohol, hivatalos nevén etil-alkohol (CH₃CH₂OH) vagy ethanol, pszichoaktív kábítószer, a modern társadalmakban is igen elterjedt, legálisan hozzáférhető, tudatmódosító szer. Az emberiség már több mint 20 ezer éve ismeri és fogyasztja. Valószínűsíthetően legkorábbi ábrázolása a mintegy 25 ezer éves, lausseli vénusz nevű domborművön található, ahol a dús idomú nőalak egy ivókürtöt tart a kezében.⁴ Az alkoholfogyasztás sokáig csak az erjesztéssel készíthető, 2-3%-os sörre és a szintén alacsonyabb alkoholtartalmú borra korlátozódott, az égetett szeszesitalokat csupán a technológia fejlődésével, a desztillálás alkalmazásával, a középkor második felében kezdték el előállítani.⁵ Innentől azonban már nem volt megállás, hiszen az égetett szeszesitalok meghódították a világot, és fogyasztásuk rendkívül elterjedt, annak ellenére, hogy az alkohol általános sejtmérég, igen komoly hatást gyakorolt a központi idegrendszerre, a keringésre és az emésztésre. Az alkohol és a bűnözés összefüggése a modern korban került a kutatások középpontjába, amikor egyértelművé vált, hogy a bódult állapot hozzásegít a társadalmi konvenciók ignorálásához, mivel kikapcsolja a tervezésért, döntéshozatalért, társadalmi normák, törvények betartásáért felelős prefrontális kéreg működését,⁶ így a társadalmilag elvárt, felelősségteljes viselkedés háttérbe szorul. Az alkohol részben izgató, élénkítő szer, részben nyugtató. Alkoholfogyasztást követően először nő, majd csökken a véralkohol koncentrációja. A kezdeti növekedés során stimuláló hatás érvényesül, míg, amikor a vér alkoholkoncentrációja csökken, az alkohol a nyugtató hatása jut szerephez. A bűnelkövetés az első fázisban jellemző.⁷ Fontos, azonban jelen tanulmány keretein jelentősen túlmutató kérdés az alkoholfogyasztás társadalmi költségeinek vizsgálata. Ezeket a kérdéseket már sokan vizsgálták egészségügyi, szociológiai, kriminológiai és büntetőjogi, sőt gazdasági szempontokból is.⁸

³ Ugyanígy az alkohol és cigaretta esetében, ehhez ld. 51. lábj.

⁴ <https://www.worldhistory.org/image/6866/the-venus-of-laussel/> 2023. 10. 26.

⁵ Singerland, Edward: *Drunk How We Sipped, Danced, and Stumbled Our Way to Civilization*. Little, Brown Spark; First Edition, 2021 5-6. o.

⁶ Slingerland: i.m. 22. o.

⁷ Deres Petronella: *Erőszakos bűnözés, különös tekintettel az alkohol hatása alatt elkövetett erőszakos bűncselekményekre*. PhD. értekezés Miskolc, 2007, 123. o.

⁸ A klasszikus kérdés, miért nem tiltják be az alkoholt, ha tudományosan bizonyított mérgező volta, és igen nagy károkat okoz a humán erőforrást illetően. Ehhez ld. Tauber István: *Az erkölcsi felelősség, a büntetőjogi felelősség, a társadalom felelőssége a deviáns magatartásokért*. In: Szatalos László – Gönczöl Katalin (szerk.): *Felelősség és szankció a jogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980; Lévai Miklós: *Az alkoholizmus, a kábítószer probléma és a bűnözés*. In: Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós: *Kriminológiai ismeretek*,

Kiemelt problémát jelnet az alkoholfogyasztás Magyarországon, ahol az olyannyira beivódott a néplélekbe,⁹ hogy legyen öröm, bánat vagy hétvége, a magyarok számára alapértelmezett tevékenység az alkoholfogyasztás. Ezt a szomorú tényt számos kutatás támasztja alá, többek között a WHO Global Alcohol Database, amely szerint Magyarország Európa negyedik legnagyobb alkoholfogyasztójává vált a 2000-es évek közepére. Ha a nem regisztrált fogyasztás becsült értékét is figyelembe vesszük, akkor Európában Magyarországon volt a legmagasabb az egy főre jutó alkoholfogyasztás tiszta szeszben számított értéke.¹⁰ Ennek alapján, Magyarországon különösen magas az ittas állapotban elkövetett bűncselekmények kockázata, amely a közlekedéssel kombinálva kiemelt társadalmi veszélyt hordoz magában. Kisebb pozitívum azonban, hogy az 1990-2020 közötti időszakban az alkoholfogyasztással összefüggésbe hozható halálozások általános tendenciája jelentős felfutást követően csökkenő mind a férfiak, mind a nők esetében. A csökkenés mértéke az 1995-2005 közötti időszakban határozottabb volt, amit kismértékű emelkedés követett egy 2008-2010 közötti lokális csúccsal, ezt követően pedig a 2010-es évek folyamán tovább folytatódott a kismértékű csökkenés, illetve stagnálás.¹¹ Összességében megállapíthatjuk, hogy a magyar lakosság kitettebb az alkoholfogyasztásnak és az abból eredő kockázatoknak, beleértve ebbe a bűnügyi, kriminológiai következményeket is, mint Európa és különösen az Európai Unió egyéb államai. Az alkoholfogyasztás bűnözésre való hatása közismert, de tudományos igényű megállapítások a kriminológiai tanulmányokból váltak ismertté. Az alkohol hatása alatt elkövetett bűncselekmények két fő területen jelentkeznek, az egyik az erőszakos bűncselekmények elkövetése, míg a másik igen jelentős kör a közlekedési balesetek okozása.¹²

III. A közlekedés

Témánk kapcsán azonban az alkoholfogyasztás legnagyobb modernkori problémáját kívánjuk górcső alá venni, ami a közlekedés fejlődésével merült fel. A közlekedési folyamatok szükségességének felmerülésére az árucserre érdekében termelt feleslegnek a földművelés, állattenyésztés kialakulásával párhuzamos megjelenésével került sor. Az állandó szállítási útvonalakon lassan kialakultak az először ember által kitaposott utak, a folyók, szakadékok áthidalására szolgáló fatörzs- és függőhidak.¹³ Utak először a fejlett ókori társadalmakban

bűnözés, bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, Budapest, 1998; Boór Károly – Franka Tibor – Nagy György: Alkohol, társadalom, munkahely, Medicina Könyvkiadó, 1982; Rác József – Vingender István: Főbb addikciók szerepe Magyarországon a morbiditásban, mortalitásban és a népesség fogyasztásában. Statisztikai elemzés az Országgyűlés tájékoztatására, Országos Alkoholológiai Intézet, 1999; Elekes Zsuzsanna (szerk.): Alkoholhelyzet Magyarországon. Tények, adatok, elemzések. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar RendSzerTan – Addiktológiai Elméletek és Kutatások 22., Folta Dóra: Bűnözés és alkoholizmus – Gyógykezelés bűncselekmény elkövetése nélkül? In *Ügyészek Lapja*, 2018, 6. szám, 41-53. o.; Tibay Ákos Péter: Alkohol és a bűn, bűnözés kapcsolata. In *Börtönügyi Szemle*, 2005, 2. szám, 65-82. o.

<https://ksh.hu/s/kiadvanyok/fenntarthato-fejlodes-indikatorai-2022/1-19-sdg-3> KSH (2023. október 31.)

⁹ Vö von Savigny, Friedrich Carl: *Volkgeist Theorie*. A Volkgeist alapvetően a nép általános és közös tudattartalma, avagy a nép szelleme. Savigny elméletének fő eszméje az volt, hogy a jog a nép akaratának kifejeződése, és nem közvetlen jogalkotásból származik, hanem a nép tudatának kialakulásával fejlődik.

¹⁰ Idézi: Elekes Zsuzsanna: *Egészségkárosító magatartások és mérési módszerek* – Budapesti Corvinus Egyetem Szociálpolitikus és szociális munkás képzés.

https://tat.kelte.hu/dstore/document/1548/Elekes_egeszsegkarosito.pdf, 58. o.

¹¹ Horváth Ágoston: *Alkoholos halálozások vizsgálata a KSH adatai alapján*. In *Alkoholhelyzet Magyarországon*. 83. o.

¹² Horváth Gézané: *Légalkohol és véralkohol koncentráció értékek elemzése*. In *Pécsi határőr tudományos közlemények*, 2013, 14. évf., 401. o.

¹³ *A közlekedés fejlődésének történeti áttekintése* – Széchenyi Egyetem, Közlekedéstani Tanszék, <https://ko.sze.hu/catdoc/list/cat/7086/id/7096/m/4974> (2023.november 10.)

(Mezopotámia, Kína) készültek, de legendás a Római Birodalom helyenként máig fennmaradt és még használható úthálózata (Via Appia) is. Az ókorban már igen jelentős volt a vízi áru fuvarozás, ezt külön törvények szabályozták.¹⁴ A középkorban kisebb visszaesés volt megfigyelhető, majd a postaszolgálat bevezetése és a postaállomások létesítése adott újabb lökést a közlekedés fejlődésének. A XVIII. század végén alkalmazásra került a lóvasút, majd a gőzgép feltalálása és a vasút rohamos térnyerése magas szintre emelte a közlekedést, ami később az automobil megjelenésével perfektuálódott.

A lassú és körülményes közlekedés, fuvarozás esetén az alkoholfogyasztás nem jelentett különösebb gondot. A lovaskocsi, mint általános fuvarszköz ittas vezetése az alacsony sebesség, illetve az állatok intelligenciája okán nem minősült különösebben veszélyesnek, ez utóbbi két tényező még valamely formában kompenzálta a bódult állapotban a szekér irányítására vállalkozó kocsis csökkent képességeit.

A vasút és az autók megjelenésével azonban jelentősen felgyorsult a közlekedés, és ezek alkoholos állapotban történő vezetése végzetes kombinációnak bizonyult.

IV. Ittas járművezetés

Az autók elterjedésével jelent meg az ittas járművezetés társadalmi szintű problémája.

A világon először, gépjármű ittas vezetéséért 1897. szeptember 10.-én, egy George Smith nevű, 25 éves taxisofőrt bírságoltak meg Londonban, miután autójával bódult állapotban nekiütközött egy épületnek.¹⁵

Pár hónappal korábban, igaz, lovaskocsi esetén, az USA-ban dr. Alexander Gordont tartóztatták le alkoholos befolyásoltság alatt történő vezetésért. Dr. Gordon 1897. május 14-én a chicagói Clark Streeten haladt lovaskocsijával, amikor egy lámpaoszlopnak ütközött. Bevitték a helyi rendőrsre, majd ittas vezetés miatt vádat emeltek ellene.¹⁶

IV.1. A magyar szabályozás

Hazánkban a Magyar Királyi Curia 1905-ben hozott, 10.029. sz. határozatában találkozunk először az ittas vezetésért járó büntetéssel, lovaskocsi esetében.¹⁷ Ekkor konkrét törvényi tilalom még nem létezett, csak az eredményt szankcionálták a bíróságok. Az 1948. évi XLVIII. tv. bizonyos feltételek esetén, már büntetni rendelte magát a bódult állapotban történt

¹⁴ A legjelentősebb ezek közül a *Lex Rhodia de iactu mercium*, amely vitathatatlanul a tengeri áru fuvarozás legfontosabb normája volt. Hamza Gábor: Kereskedelmi jog és a görög-római antikvitás. In Állam- és Jogtudomány, 1983, 26. évf., 447. o.

¹⁵ A sofőrt 20 shilling pénzbírsággal sújtották, érdekesség, hogy a New Bond Street 165. számú épületnek hajtott, ahol eltört a vízvezeték-cső is. A linken megtalálható az eredeti újságcikk. <https://blog.britishnewspaperarchive.co.uk/2014/09/09/london-cabbie-george-smith-arrested-for-drunk-driving-in-1897/> (2023. november. 10.)

¹⁶ <https://www.davidazizipersonalinjury.com/the-first-arrest-for-duit-in-the-united-states/> 2023. 11. 10.

¹⁷ Ebben az ügyben mondta ki a Curia azt is, hogy az alkoholos befolyásoltság esetén beszámíthatatlanságra nem lehet hivatkozni. „*Aki annyira leissza magát, hogy lovát hajtani nem bírja, a történt elgázolás esetén ittas állapotából kifolyólag beszámíthatatlansággal nem védekezhetik.*” (1905. november 23, 10,029 sz.)

bűnelkövetést¹⁸ Elsőként a közlekedés rendjének fokozottabb védelméről szóló 55/1953. (XII. 4.) MT. sz. rendelet 20.-21. §§ állapította meg az ittas járművezetés törvényi tényállását.¹⁹

A gépjárműpark és a közúti forgalom egyidejű növekedésével fokozatosan bővült és mélyült az ittas járművezetés szabályozása. Az 1961. évi V.tv. 194.§-a sui generis közlekedési deliktumként rögzítette az ittas járművezetés büntetettét, amennyiben a sofőr nem csak hogy alkoholt fogyasztott, hanem ténylegesen is alkoholos befolyásoltság alatt állott.²⁰

Az 1971. évi 28. tvr., felismerve a közlekedési bűncselekmények dogmatikailag is önálló csoportját, egységes közlekedési tényállásokat hozott létre, de azokat még a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezetén belül helyezte el.²¹

1975-ben megszületett a KRESZ, ami rögzítette, hogy járművet az vezethet, akiknek szervezetében nincs szeszesital fogyasztásából származó alkohol.²²

Az 1978. évi IV. törvény (régii Btk.) pedig véglegesítette a közlekedési tényállások önállósodási folyamatát azzal, hogy azokat már külön fejezetben helyezte el.²³ Míg a Btk. szeszesitaltól befolyásolt állapotot követelt meg a tényállásszerűséghez, azaz nem volt elég alkoholt fogyasztani, a vezetési képességet hátrányosan érintő klinikai tüneteknek is meg kellett

¹⁸ 1948. évi XLVIII. törvény 14. §: Aki önhibájából eredő ittas vagy kábítószertől bódult állapotban olyan cselekményt követ el, mely a büntetőtörvények értelmében büntett vagy egy évet meghaladó fogházzal büntetendő vétség – ha ez az állapota annak beszámítását kizárja egy évig terjedhető fogházzal büntetendő.

¹⁹ 20. § (1) Vétséget követ el és egy évtől öt évig terjedhető fogházzal büntetendő, aki hivatása vagy foglalkozása szabályainak tudatos megszegésével vagy az azzal járó kötelességek tudatos elhanyagolásával mások életét vagy testi épségét közvetlen veszélynek teszi ki.

(2) Egy évtől öt évig terjedhető börtönnel büntetendő az (1) bekezdésben meghatározott cselekmény elkövetője, ha a cselekményéből súlyos testi sértés származott, vagy azt vagyoni haszon végett vagy ismétlődően, illetőleg folyamatosan követte el, ha pedig a cselekmény a sértett halálát okozta, a büntetés tíz évig terjedhető fegyház.

21. § Aki a 20. § (1) bekezdésében meghatározott cselekményt gondatlanságból követi el, vétség miatt egy évig terjedhető fogházzal, aki pedig a 20. § (2) bekezdése alá eső cselekményt követi el gondatlanságból, három évig terjedhető fogházzal büntetendő.

²⁰ 194. § Aki szeszesital hatása alatt lévő állapotban vasúti, légi vagy vízi járművet, avagy közúton gépjárművet vezet, vagy a jármű, illetőleg a gépjármű vezetését olyan személynek engedi át, aki szeszesital hatása alatt áll, ha súlyosabb büntetést nem valósult meg, hat hónapig terjedő szabadságvesztéssel vagy egy évig terjedő javítónelkül munkával büntetendő.

²¹ 194/A § (1) Aki a közúti közlekedés szabályainak megszegésével gondatlanul másnak vagy másoknak súlyos testi sértést okoz, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés három évig terjedő szabadságvesztés, ha az elkövető a bűncselekményt a járműnek vagy munkagépnek szeszesitaltól befolyásolt állapotban történő vezetésével követte el. (3) Mellékbüntetésként járművezetéstől eltiltásnak is helye van.

194/B § (1) Aki a) szeszesitaltól befolyásolt állapotban vasúti járművet, légi járművet, gépi meghajtású vízi járművet, vagy közúton járművet, illetőleg munkagépet vezet, b) vasúti jármű, légi jármű, gépi meghajtású vízi jármű, vagy közúton gépi meghajtású jármű, illetőleg munkagép vezetését olyan személynek engedi át, aki szeszesitaltól befolyásolt állapotban van – ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg – egy évig terjedő szabadságvesztéssel vagy javító – nevelő munkával büntetendő. (2) Mellékbüntetésként járművezetéstől eltiltásnak is helye van.

²² KRESZ – 1/1975. (II. 5.) KPM-BM együttes rendelet a közúti közlekedés szabályairól – 4. § (1) bek. Járművet az vezethet c.) aki a vezetési képességre hátrányosan ható szer befolyása alatt nem áll, és szervezetében nincs szeszes ital fogyasztásából származó alkohol.

²³ 188.§ (1) Aki szeszes italtól befolyásolt állapotban vasúti vagy légi járművet, valamint gépi meghajtású vízi járművet vagy úszó munkagépet, avagy közúton gépi meghajtású járművet vezet, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel, javító-nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő.

(2) A büntetés büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény súlyos testi sértést, öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény maradandó fogyatékoságot, súlyos egészségromlást, vagy tömegszerencsétlenséget, c) két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény halált öt évtől tíz évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény kettőnél több ember halálát okozza, vagy halálos tömegszerencsétlenséget okoz.

(3) Aki szeszes italtól befolyásolt állapotban nem gépi meghajtású vízi jármű vagy úszó munkagép avagy közúton nem gépi meghajtású jármű vezetésével a (2) bekezdésben meghatározott következményt idézi elő, az ott tett megkülönböztetés szerint büntetendő.

jelenni, addig az egyes szabálysértésekről szóló 218/1999. (XII. 28.) Korm. rendelet már magát a fogyasztást is szankcionálni rendelte.²⁴

A kétezres évektől egyre kazuisztikusabb lett a szabályozás, az alapját ugyan törvény képezte,²⁵ de a részletszabályokat alacsonyabb szinten, kormányrendeletekben²⁶, illetve miniszteri rendeletekben²⁷ határozta meg a jogalkotó, majd később bevezette a fix bírság, illetve a közigazgatási bírság fogalmát is.

A szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről szóló 2012. évi II. törvény elfogadása, az egyre növekvő forgalom és az ittas elkövetők nagy száma, valamint a generális prevenció biztosításának érdekében jelentősen átalakította a jogalkotó a szabályozást²⁸ oly módon, hogy a klasszikus (közúti gépjármű) ittas vezetést már nem szabálysértési, hanem fix összegű közigazgatási bírsággal rendelte szankcionálni. Ezt a 156/2009.(VII. 29.) Kormányrendelet 11/D mellékletének beiktatásával valósította meg a jogalkotó.²⁹ Ebben a körben kiemelkedően érdekes, hogy egy rövid ideig még a 0,8 ezrelék feletti alkoholos befolyásoltság mellett megvalósított járművezetés is csupán közigazgatási, bár 2011-ben rendkívül magas, 300.000.-Ft-os bírsággal volt szankcionálandó. A rendelet szövege szerint „*gépi meghajtású járművet vezetőnél a szeszes ital fogyasztásából*

²⁴ 42. § (1) Aki vasúti vagy légi járművet, gépi meghajtású vízi járművet, úszó munkagépet, továbbá közúton vagy a közforgalom elől el nem zárt magánúton gépi meghajtású járművet úgy vezet, hogy szervezetében szeszes ital fogyasztásából származó alkohol van, vagy a jármű vezetését ilyen állapotban lévő személynek engedi át, b) nem gépi meghajtású járművet szeszes italtól befolyásolt állapotban vezet vagy hajt, százezer forintig terjedő pénzbírsággal sújtható.

(2) Az (1) bekezdés a)-b) pontjában meghatározott szabálysértés miatt a szabálysértési hatóság járművezetéstől eltiltást alkalmazhat.

(3)

(4) Az (1) bekezdésben meghatározott közúti közlekedési szabálysértés esetén – a szabálysértési jogsegély keretében - a pénzbírságot kiszabó jogerős határozat végrehajtása átadható.

²⁵ A mindenkor hatályos Btk., illetve a Közúti közlekedésről szóló 1988. évi I. tv. 20. § (1) kd) a járművezető szervezetében a szeszes ital fogyasztásából származó alkohol tilalmára („ittas vezetés”) vonatkozó rendelkezések megsértői bírság fizetésére kötelezhetők.

²⁶ 218/1999. (XII. 28.) Korm. rendelet az egyes szabálysértésekről (hatályon kívül)

236/2000. (XII. 23.) Korm. rendelet a közúti közlekedési előéleti pontrendszerrel szóló 2000. évi CXXVIII. törvény végrehajtásáról,

410/2007. (XII. 29.) Korm. rendelet a közigazgatási bírsággal sújtandó közlekedési szabályszegések köréről, az e tevékenységekre vonatkozó rendelkezések megsértése esetén kiszabható bírságok összegéről, felhasználásának rendjéről és az ellenőrzésben történő közreműködés feltételeiről,

156/2009. (VII. 29.) Korm. rendelet a közúti áru fuvarozáshoz, személyszállításhoz és a közúti közlekedéshez kapcsolódó egyes rendelkezések megsértése esetén kiszabható bírságok összegéről, valamint a bírságolással összefüggő hatósági feladatokról,

326/2011. (XII. 28.) Korm. rendelet a közúti közlekedési igazgatási feladatokról, a közúti közlekedési okmányok kiadásáról és visszavonásáról,

63/2012. (IV. 2.) Korm. rendelet az egyes közlekedési szabálysértések miatt alkalmazandó szabálysértési pénzbírság, illetve helyszíni bírság kötelező mértékéről, valamint a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről szóló 2012. évi II. törvénnyel összefüggő egyes kormányrendeletek módosításáról

393/2023. (VIII. 14.) Korm. rendelet a közlekedési közigazgatási bírságokkal összefüggő kormányrendeletek módosításáról (hatályon kívül).

²⁷ 35/2000. (XI. 30.) BM rendelet a közúti közlekedési igazgatási feladatokról, a közúti közlekedési okmányok kiadásáról és visszavonásáról (hatályon kívül).

²⁸ 217.§ Aki a) vasúti vagy légi járművet, gépi meghajtású vízi járművet, úszó munkagépet, illetve nem gépi meghajtású vízi járművet úgy vezet, hogy szervezetében szeszes ital fogyasztásából származó alkohol van, vagy b) vasúti vagy légi jármű, gépi meghajtású vízi jármű, úszó munkagép, illetve közúton vagy a közforgalom elől el nem zárt magánúton gépi meghajtású jármű vezetését olyan személynek engedi át, akinek a szervezetében szeszes ital fogyasztásából származó alkohol van, szabálysértést követ el.

²⁹ A közúti közlekedéssel kapcsolatban egyes kormányrendeletek módosításáról szóló 99/2011. (VI. 29.) Korm. rendelet helyezte át a gépi meghajtású járművet ittasan vezető személy cselekményének szankcionálását a közigazgatási bírság körébe.

származó alkohol mértéke a 0,80‰ véralkohol-koncentrációt vagy a kilégzett levegőben a 0,50 mg/l-t meghaladja, feltéve, ha az nem minősül bűncselekménynek.”³⁰ Ehhez annyi szükségeltetett, hogy a hatóság megállapítsa a véralkohol vagy légalkohol fenti mértékét, ám az eljárás alá vont személyen ne mutatkozzanak az alkoholos befolyásoltság klinikai tünetei.

A hatályos Btk., a 2012. évi C. tv. járművezetés ittas állapotban címen tárgyalja a bűncselekményt és alapesetben, vétség miatt két évig terjedő szabadságvesztést rendel alkalmazni.³¹

A 2013. július 1.-től hatályba lépett rendkívüli szigorítás azonban nem ebben a momentumban érhető tetten, hanem egyrészt a bűncselekmény megvalósításához szükséges egyre csökkenő véralkohol-koncentráció,³² másrészt pedig az igen hangzatos zéró tolerancia korábbi bevezetése kapcsán.

V. Az Európai Unió erőfeszítései

Mint az köztudott, az ittas járművezetés és az azzal összefüggő balesetek kiemelt kockázati tényezőt jelentenek az élet- és vagyonszabadságra.

Az Európai Bizottság már 2001 januárjában sürgette, hogy minden tagállam vezesse be a legfeljebb 0,5 mg/l véralkohol koncentráció értéket, mint felső határt a gépjárművek és motorok vezetőit, továbbá maximum 0,2 mg/l véralkohol koncentráció értéket a nagyobb kockázatot képviselő vezetőket illetően.³³

Az Európai Unió kiemelt fontosságúnak nyilvánította a káros alkoholfogyasztás elleni harcot. Ennek jegyében a Bizottság 2006-ban kiadott közleményében leszögezte, hogy: „A káros és súlyos alkoholfogyasztásnak jelentős hatása van a közegészségügyre, ezen kívül költségeket ró az egészségügyi ellátásra, az egészségbiztosításra, a bűnüldözésre, a közrendre és munkahelyekre, emiatt pedig kedvezőtlenül hat a gazdasági fejlődésre és a társadalom egészére.”³⁴

Ennek érdekében alapvető célként határozták meg – többek között – az alkohol okozta közúti balesetekből eredő károk csökkentését és a halálesetek számának visszaszorítását.

³⁰ 11/D. melléklet a 156/2009. (VII. 29.) Korm. rendelethez, 3. pont.

³¹ 236. § (1) Aki ittas állapotban vasúti vagy légi járművet, gépi meghajtású úszólétesítményt vagy közúton, illetve közforgalom elől el nem zárt magánúton gépi meghajtású járművet vezet, vétség miatt két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) A büntetés büntett miatt

a) három évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény súlyos testi sértést,

b) egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény maradandó fogyatékoságot, súlyos egészségromlást vagy tömegszerencsétlenséget,

c) két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény halált,

d) öt évtől tíz évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény kettőnél több ember halálát okozza, vagy halálos tömegszerencsétlenséget okoz.

(3) Aki ittas állapotban nem gépi meghajtású úszólétesítmény vagy közúton, illetve közforgalom elől el nem zárt magánúton nem gépi meghajtású jármű vezetésével a (2) bekezdésben meghatározott következményt idézi elő, az ott tett megkülönböztetés szerint büntetendő.

³² Az hatályos Btk. 240. § (3) bekezdése szerint: „A 236. és a 238. § alkalmazásában ittas állapotban lévő személy az, akinek a szervezetében 0,50 gramm/liter véralkohol-, illetve 0,25 milligramm/liter levegőalkohol-koncentrációnál nagyobb érték előidézésére alkalmas szeszes ital fogyasztásából származó alkohol van.”

³³ Legal provisions of C (2000)4397 – Maximum permitted blood alcohol content (BAC) for drivers of motorised vehicles (Text with EEA relevance) (notified under document number C(2000) 4397)

³⁴ A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának – A tagállamokat az alkohollal kapcsolatos károk csökkentésében támogató uniós stratégia {SEC(2006) 1358} {SEC(2006) 1360} {SEC(2006) 1411} /* COM/2006/0625 végleges */ 3. pont

A fellépés indokolt, hiszen „körülbelül négyből egy esetben a baleset az alkoholfogyasztásra vezethető vissza és az EU-ban évente legalább tízezren veszítik életüket alkohol okozta közúti balesetekben. A 18–24 év közötti fiatalokat különösen fenyegeti a baleset kockázata. E korosztályon belül a halálesetek 35%-45%-a közlekedési balesetek következménye. A fiataloknál a közlekedési balesetek a halálesetek leggyakoribb okai (megbízható források szerint az esetek 47 %-ában). Ittas vezetésből eredő baleseteknél az érintettek kétharmada 15–34 év közötti és 96 %-uk férfi.”³⁵ Ezért a közlemény újfent sürgette, hogy az ittas járművezetés már 0,5 g/l véralkohol szinttől megállapítható legyen a tagállamokban.

A 2011. évben közzétett fehér könyv szerint 2020-ra a felére, 2050-re pedig a nullára kell csökkenteni a halálos közúti balesetek számát, ebben kiemelt figyelemmel az ittas vezetés miatt bekövetkezett balesetek megelőzésének fontosságára.³⁶

A már több mint két évtizede tartó progresszív folyamat ellenére, napjainkban sem enyhült az ittas járművezetéssel kapcsolatos aggodalom és kockázati nyomás.

A Bizottság 2022-ben kiadott átfogó jelentése³⁷ megállapítja, hogy 20 évvel a fentebb idézett ajánlás kibocsátása után, az ittas járművezetés még mindig az egyik leggyakoribb baleseti faktor Európában. A jelentés aláhúzza, hogy becslések és szakértői tanulmányok alapján az ittas vezetés miatt bekövetkezett halálos közúti balesetek az összes közúti haláleset mintegy 25%-át teszik ki. A hivatalos statisztikák alapján az európai országok esetében megállapított átlagos arány csupán mintegy 15%, ez azonban nagy valószínűséggel alulbecsült érték. Az erőfeszítések gyümölcsözőnek bizonyultak, hiszen az alkoholos befolyásoltsággal járó közúti balesetek abszolút számának alakulását tekintve 2010 és 2018 között csökkenés volt megfigyelhető, és európai országok több mint felében jelentősen csökkent az alkohollal kapcsolatos halálos balesetek száma is. Az EU25-ben az alkohol okozta halálos közúti balesetek száma 2006 és 2016 között 46%-kal, míg az egyéb okok (pl. gyorsajtás, figyelemelterelés, időjárási körülmények) miatt bekövetkezett halálos közúti balesetek száma ugyanebben az időszakban 40%-kal csökkent.³⁸

A jelentés bizakodásra okot adó számokat közöl, miszerint a 2002 és 2018 között alkoholos balesetekben elhunytak száma 61%-kal csökkent. Ugyanakkor az is világos, hogy az alkohollal kapcsolatos halálesetek számának csökkenése az elemzett időszak első kilenc évében nagyobb mértékű volt. A második időszakban (2011-2018) a fejlődés lényegesen lassabb volt, különösen az utolsó három-négy évben. E tendencia okainak meghatározása az egyes országokban hozott intézkedések hatékonyságának további vizsgálatát teszi szükségessé.³⁹

A fentiek ellenére a Bizottság 2023-ban megállapította, hogy „az ittas járművezetés eseteinek száma 2019-ben 1,2 millióra volt tehető, és a jogérvényesítés intenzitásának 2010 és 2019 közötti alakulására támaszkodó előrejelzések szerint 2030-ig 1,5 millióra, 2050-ig pedig 2,4 millióra emelkedik.”⁴⁰ Ezért további intézkedések szükségesek az ittas és bódult állapotban elkövetett járművezetés mértékének csökkentésére, hiszen „Uniós szinten mintegy 26 %-ra tehető azoknak az ittasan elkövetett jogsértéseknek az aránya, amelyek olyan súlyosak, hogy jogkövetkezményként akár a járművezetői engedély elvesztését is maguk után vonhatják.”⁴¹ Itt megjegyezzük, hogy a magyar szabályozás jóval szigorúbb, mint az európai államok szankciói,

³⁵ A Bizottság közleménye 5.2.1. pont.

³⁶ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0144:FIN:HU:HTML> 2023. 11. 10.

³⁷ Prevention of driving under the influence of alcohol and drugs Final Report Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.

³⁸ Prevention 54. o.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Az Európai Bizottság javaslata Az Európai Parlament és a Tanács Irányelve tekintetében a járművezetéstől való egyes eltiltások uniós szintű hatályáról, Brüsszel, 2023.3.1. COM(2023) 128 final 2023/0055 (COD) 3. o.

⁴¹ Uo.

hiszen minden esetben bevonják a jogosítványt, amikor az ittas járművezetés bűncselekményi⁴² alakzata megállapításra kerül, sőt 2008 és 2011 között ez a szabálysértési alakzatra is igaz volt.

VI. A zéró tolerancia

Jelen tanulmány fő célja a Magyarországon 2008-ban bevezetett zéró tolerancia tanulságainak levonása.

A zéró toleranciával kapcsolatos módosítás abban állott, hogy a korábban már hivatkozott, a közúti közlekedési igazgatási feladatokról, a közúti közlekedési okmányok kiadásáról és visszavonásáról szóló 35/2000. (XI. 30.) BM rendelet 27. §. 1) bekezdés b) pontja⁴³ alapján, *a rendőr a vezetői engedélyt a helyszínen elveszi, ha...a jármű vezetője az egyes szabálysértésekről szóló 218/1999. (XII. 28.) Korm. rendelet (a továbbiakban: Szr.) 42. § (1) bekezdés a) pontjában meghatározott ittas vezetés szabálysértésének elkövetésével gyanúsítható.* A hivatkozott fordulat szerint, *aki úgy vezet, hogy szervezetében szeszes ital fogyasztásából származó alkohol van,* szabálysértést követ el. Ennek alapján tehát, bár 2008-ban a bűncselekményi alakzat még úgy szólt, hogy *„aki szeszes italtól befolyásolt állapotban...vezet”,* a szabálysértés elkövetéséhez és ezzel együtt a vezetői engedély bevonásához elegendő volt úgy vezetni, hogy a szervezetben szeszes ital fogyasztásából származó alkohol volt található.

Érdekesség, hogy a vezetői engedélynek szabálysértés esetén történő elvétele a kormányrendelet 2011-es módosításakor törülésre került, és az annak helyébe lépő, a közúti közlekedési igazgatási feladatokról, a közúti közlekedési okmányok kiadásáról és visszavonásáról szóló 326/2011. (XII. 28.) Korm. rendelet az elvételt csak a járművezetés ittas állapotban bűncselekmény megvalósulása esetén írja elő. Ennek oka, a szabálysértés már korábban tárgyalt, objektív jellegű közigazgatási bírsággá alakítása volt.

A motorizáció elterjedésével és a gépjárműpark növekedésével szükséges volt határt szabni az alkoholos befolyásoltság mértékének, amelyet évtizedeken keresztül, világszerte, így Magyarországon is 0,8 g/l véralkohol koncentrációban határoztak meg.⁴⁴ Ez igen enyhe alkoholos befolyásoltságnak felel meg. Ezt az álláspontot támasztja alá Országos Igazságügyi Orvostani Intézet az 1994/13. számú, a témában sokszor hivatkozott módszertani levele is.⁴⁵ A módszertani levél igen fontos megállapítása, ami tudományosan bizonyított tény is egyben, hogy 0,2 g/l értékig az alkoholfogyasztás nem bizonyítható, 0,21 és 0,5 g/l véralkohol érték között pedig a személy alkoholosan nem befolyásolt. 0,51 és 0,8 g/l érték esetén igen enyhe befolyásoltság állapítható meg. Ez volt tehát az az érték, amely világszerte, így Magyarországon is a bűncselekmény megvalósításának határát képezte hosszú évtizedekig.

A jogalkotó azonban, látva az ittasan okozott balesetek nagy számát, 2008-ban az úgynevezett zéró tolerancia bevezetése mellett döntött, amely alapvetően választotta ketté az ittaság köznapi és büntetőjogi értelmezését. Zéró tolerancia mellett nem lehet a járművezető szervezetében a legkisebb mennyiségű alkohol sem, tekintet nélkül arra, hogy ez befolyásolja a járművezetési képességét vagy sem.

A hatályos Btk. már ismertetett, 2013. július 1-jén történő bevezetésével még szigorúbb szabályozás született, hiszen a bűncselekmény elkövetéséhez már elég volt a szervezetben

⁴² Ld. Kúria 38. BK vélemény: A járművezetéstől eltiltás alkalmazásának szempontjai.

⁴³ A b) pont eredetileg így rendelkezett: A rendőr a vezetői engedélyt a helyszínen elveszi, ha (...) a jármű vezetője ittas vezetés szabálysértés, vagy járművezetés ittas vagy bódult állapotban bűncselekmény (Btk. 188. §) elkövetésével gyanúsítható (...).

⁴⁴ 11/D. melléklet a 156/2009. (VII. 29.) Korm. rendelethez, 2.-3. pont.

⁴⁵ https://semmelweis.hu/igazsagugy/files/2012/06/13_mszlev.pdf (2023. november. 13.)

található 0,5 g/l véralkohol koncentráció, később pedig már ennek sem kellett meglenni a vezetés idején. Elegendő ugyanis, ha a szervezetben 0,5 g/l véralkohol-, illetve 0,25 mg/l levegőalkohol-koncentrációnál nagyobb érték előidézésére alkalmas, szeszes ital fogyasztásából származó alkohol van. Ez azt jelenti, hogy a bűncselekmény már akkor megvalósul, ha az elkövető elfogyasztott ilyen érték előidézéséhez elegendő szeszesitalt, tekintet nélkül arra, hogy az felszívódott-e a szervezetében vagy sem, hatással van-e a vezetési képességére vagy sem. A 0,5 g/l véralkohol koncentrációt el nem érő alkoholszint esetében alkalmazandó szankciókról pedig a 156/2009. (VII. 29.) Korm. rendelet 11/D. melléklete rendelkezik, 0,3 g/l értékben megjelölve az enyhébb elbírálás határát.

A zéró tolerancia hangzatos kifejezés, azonban látni kell, hogy erről szó sincsen. Egyrészt a szervezetben lévő alkoholnak szeszes ital fogyasztásából kell származni, így ha valaki bizonyítja, hogy máshogy került a szervezetébe a kérdéses alkoholmennyiség, akkor a felelősségre vonás elkerülhető. Másrészt, amint az a módszertani levélből is kitűnik, a 0,2 g/l értéket meg nem haladó véralkoholszint esetén az alkoholfogyasztás nem bizonyítható, így ebben az esetben hiába mutat pozitív értéket a szonda, hacsak az ellenőrzés alá vont személy nem nyilatkozza becsületesen, hogy ő bizony fogyasztott alkoholt, a szankció elmarad.⁴⁶

Bár az Európai Bizottság folyamatos sürgetésének eredményeképpen szinte minden tagállam szigorított a korábbi 0,8 g/l-t értéket engedő rendelkezésein, az Európai Unióban merőben szokatlan a magyarhoz hasonló drasztikus szabályozás. *A magyar jogrendben ismeretlen módon, sok tagállam tesz különbséget gyakorlott, kezdő és hivatásos vezetők között, súlyozva a kockázatot, amit az ilyen kategóriákban megengedett alkoholfogyasztás jelent.*

Az Egyesült Királyság nem változtatott a 0,8-as értéken, Málta nemrégiben csökkentett erről a szintről, a legtöbb tagállamban azonban 0,5 g/l a megengedett felső határ.⁴⁷ Ez nagyjából 2 pohár bor vagy 2 korsó sör elfogyasztásának felel meg, bár a befolyásoltság függ a nemtől, testtölegtől és rendszeres vagy alkalmi fogyasztástól. Egy 100 kilós férfinél 2 korsó sör jellemzően nem haladja meg a 0,5 g/l határt, míg egy 50 kilós hölgy esetében szinte biztosan átlépi. Magyarországhoz hasonlóan zéró toleranciát csak 3 volt szocialista ország, Csehország, Szlovákia és Románia szabott. Szomszédaink közül Ausztriában, Szlovéniában és Horvátországban egyaránt 0,5 g/l a megengedett felső érték, azzal, hogy utóbbi két államban a kezdő és hivatásos vezetők esetében tiltott az alkoholfogyasztás, csakúgy, mint Németországban, Olaszországban és Litvániában.⁴⁸

A zéró tolerancia hívei hangsúlyozzák, hogy jóllehet 1 korsó sör még semmilyen hatást nem fejt ki a vezetési képességre, az azt elfogyasztók nagy része, meginná a másodikat és harmadikat is, amennyiben ez a magatartás nem lenne kriminalizálva. További érv, hogy nehéz lenne kiszámolni, meghatározni, hogy kinél, mikor áll be a 0,5 g/l véralkoholszint, hogy vezethet-e az adott személy vagy nem. Hangsúlyozzák, hogy aki inni szeretne, menjen taxival, hívjon sofőrszolgálatot vagy kérje meg egy családtagját, barátját, hogy fuvarozza őt.

Az ellentábor azzal érvel, hogy a magyarok nem bírják kevésbé az alkoholt, mint a németek vagy az olaszok, mégiscsak nonszensz, hogy a magyar polgár Ausztriában megvacsorázik, iszik mellé két korsó sört, autóba ül, ami ott szabályos, majd a határ magyar oldalán már közigazgatási bírság várja. Ellenérv továbbá, hogy pont így lehetne megvalósítani a kulturált alkoholfogyasztást, hogy a sofőrök meg tudjanak állni 1-2 italnál. Javaslatként el szokott hangozni még, hogy 0,5 g/l maradjon büntetlen, ám aki alkohollal a szervezetében balesetet okoz, azt tiltsák el 5 vagy 10 évre, súlyosabb következmények esetén akár élete végéig is a járművezetéstől.

⁴⁶ Egyebekben ez az igen alacsony véralkohol szint származhat a szervezetben végbemenő természetes erjedésből kefir, gyümölcsök, befőttek fogyasztása esetén is.

⁴⁷ <https://etsc.eu/issues/drink-driving/blood-alcohol-content-bac-drink-driving-limits-across-europe/> (2023. november. 13.)

⁴⁸ Uo.

Nemrégiben miniszteri szinten is felmerült olyan gondolat megfontolása, hogy enyhüljön a szigor, ám a már említett 393/2023. (VIII. 14.) Korm. rendelet eloszlatta a kétségeket a Kormány szándékait illetően. Az enyhítést a komoly lobbierővel bíró borász és pálinkafőző érdekvédelmi szervezetek vetették fel, és egy ideig nem hivatalos társadalmi vita is folyt róla. Tapasztalataink szerint komoly többségben voltak azon vélemények, miszerint a szigort fenn kell tartani, a magyar társadalom nem elég érett a szabályok lazítására.

Az igen szigorú szabályozás kétség kívül tud eredményeket felmutatni. Az összes baleset alakulását vizsgálva megállapítható, hogy az ittasan okozott baleseteket alapvetően csökkenő tendencia jellemzi. 1994-ben, 1996 és 1998 között, majd 2000 és 2004 között növekedés volt tapasztalható az összes baleset és az ittasan okozott balesetek tekintetében is.⁴⁹ 2004 és 2007 között stagnált, majd 2007-től 2012-ig jelentősen csökkent a balesetek száma, ez az év hozta el az alsó limitet. 2012-2018 között enyhe növekedés volt megfigyelhető, amely tendencia 2019-ben tört meg. A csökkenő irány 2008-tól szembe fordult az ittasan okozott balesetek esetén is, ami 2019-ig szinte folyamatosan érvényesült. Fontos kiemelni, hogy míg 1990-ben az összes baleset 15,3 %-át okozták ittasan, addig ez szám 2007-ben 13,8 %-ra, 2019-re pedig 8,4 %-ra csökkent.⁵⁰ Ezen eredmények kétség kívül a zéró tolerancia bevezetésére vezethetők vissza.

VII. Záró gondolatok

Írásunkban az ittas járművezetés magyarországi és európai szabályozásának elemzésére vállalkoztunk, különös tekintettel a zéró tolerancia intézményére.

Bemutattuk az alkoholfogyasztás és a közlekedés kialakulását, valamint ezek összekapcsolódásának, az ittas járművezetésnek a kezdeteit. *Igen tanulságos a magyar szabályozás alakulásának figyelemmel kísérése, ahogy a jogalkotó megpróbált válaszolni az egyre fokozódó kihívásokra, a járműpark és ezzel együtt a forgalom konstans növekedésére, amit rendíthetetlenül súlyosbít az alkoholfogyasztás töretlen népszerűsége hazánkban.*

Az európai jogalkotó már 2001-ben megkongatta a vészharangot, ám hazánkban még sokáig az évtizedek óta alkalmazott értékhatár maradt hatályban. Majd 2008-ban megérkezett a drákói szigor, ami, bár kényelmetlen és sok lemondással jár, életek százait menthette meg.

Vajon miért látta úgy a magyar jogalkotó, hogy az élet és vagyónbiztonság védelme érdekében ilyen drasztikus eszközhöz kell folyamodnia? Szociológusok álláspontja szerint a magyar néplélekben mélyen benne rejlik az ivás hagyománya, amelyre jó adag romantikával tekintünk, sőt, a részegség is bocsánatos bűn. A közvélemény nyilvánvalóan nincs tisztában azzal, milyen mértékű az alkoholfogyasztás által okozott társadalmi kár és költség. Szomorú tévedés, hogy az állam, csakúgy, mint a dohányipar tekintetében, az alkohol értékesítéséből befolyt adóbevételek, az előállításához szükséges munkahelyek révén profitot érne el ezen a piacon. A károk enyhítésére fordított költségvetési tételek, illetve a kieső munkaerő, az idő előtti halálozás okozta veszteségek, nagyságrendekkel haladják meg az egyébként jelentős bevételeket.⁵¹ Tehát a szeszital fogyasztás nemcsak orvosi, hanem gazdasági és még inkább politikai kérdés. Örömteli, hogy az alkoholfogyasztás és az ebből eredő társadalmi kihívások több évtizeden át tartó, romló tendenciája megállt, és több mutató is egyértelmű javulásra utal. A fogyasztásra vonatkozó makrostatisztikai adatok és az önbevallásos vizsgálatok is azt mutatják, hogy a fogyasztás csökkenése elsősorban a 2000-es évek első évtizedében következett

⁴⁹ Kutrovácz Kitti – Gelencsér Anna: Ittasan okozott közúti balesetek. In *Alkoholhelyzet Magyarországon*. 170. o.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Györe Anett: Az alkoholizmus mint társadalmi jelenség. In *Zempléni Múzsza*, 2005, 5. évf., 2. sz. (2005 nyár) 17. o.

be, az utóbbi évek adatai pedig inkább stabilitást, néhány mutató pedig újabb romlást jelez.⁵² A magyarok rendszeresen és sokat isznak, míg a mediterrán országokban rendszeresen keveset, északon pedig ritkán, sokat. Így a nagyobb közös cél, a balesetek és az abból fakadó halálesetek számának minimalizálása érdekében a jogalkotó büntetni rendeli azokat a polgárokat is, akik olyan mennyiségű alkoholt fogyasztottak, ami semmilyen mértékben nem érinti vezetési képességüket. Ők, a szabálysértési (közigazgatási) mennyiség miatt szankcionált, társadalomra veszélyt nem jelentő réteg képezik azt a járulékos veszteséget, amelyet fel kell áldozni a nagyobb közjó, az ittas járművezetés és tragikus következményeinek visszaszorítása érdekében.

Felhasznált irodalom

Boór Károly – Franka Tibor – Nagy György: Alkohol, társadalom, munkahely. Medicina Könyvkiadó, 1982.

Deres Petronella: Erőszakos bűnözés, különös tekintettel az alkohol hatása alatt elkövetett erőszakos bűncselekményekre. PhD. értekezés, Miskolc, 2007.

Elekes Zsuzsanna (szerk.): Alkoholhelyzet Magyarországon. Tények, adatok, elemzések, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar RendSzerTan – Addiktológiai Elméletek és Kutatások 22.

Folta Dóra: Bűnözés és alkoholizmus – Gyógykezelés bűncselekmény elkövetése nélkül? In Ügyészek Lapja, 2018, 6.

Györe Anett: Az alkoholizmus mint társadalmi jelenség. In Zempléni Múzsá, 2005, 5. évf. 2. sz. (2005. nyár), 12-20. o.

Hamza Gábor: Kereskedelmi jog és a görög-római antikvitás. In Állam- és Jogtudomány, 1983, 26. évf.

Horváth Gézané: Légalkohol és véralkohol koncentráció értékek elemzése. In Pécsi határőr tudományos közlemények. 2013. 14. évf.

Lévai Miklós: Az alkoholizmus, a kábítószer probléma és a bűnözés. In Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós: Kriminológiai ismeretek, bűnözés, bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, Budapest, 1998.

Rácz József – Vingender István: Főbb addikciók szerepe Magyarországon a morbiditásban, mortalitásban és a népesség fogyasztásában. Statisztikai elemzés az Országgyűlés tájékoztatására. Országos Alkoholológiai Intézet, 1999.

Singerland, Edward: Drunk How We Sipped, Danced, and Stumbled Our Way to Civilization. Little Brown Spark; First Edition 2021.

⁵² Elekes Zsuzsa: Összefoglalás és következtetések. In Alkoholhelyzet Magyarországon. 330. o.

Tauber István: Az erkölcsi felelősség, a büntetőjogi felelősség, a társadalom felelőssége a deviáns magatartásokért. In Asztalos László – Gönczöl Katalin (szerk.): Felelősség és szankció a jogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

Tibay Ákos Péter: Alkohol és a bűn, bűnözés kapcsolata. In Börtönügyi Szemle, 2005/2. szám.

Az Európai Bizottság javaslata az Európai Parlament és a Tanács irányelve tekintetében a járművezetéstől való egyes eltiltások uniós szintű hatályáról, Brüsszel, 2023.3.1. COM(2023) 128 final 2023/0055 (COD)

A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának – A tagállamokat az alkohollal kapcsolatos károk csökkentésében támogató uniós stratégia {SEC(2006) 1358} {SEC(2006) 1360} {SEC(2006) 1411} /* COM/2006/0625 végleges */

Legal provisions of C(2000)4397 – Maximum permitted blood alcohol content (BAC) for drivers of motorised vehicles (Text with EEA relevance) (notified under document number C(2000) 4397)

Prevention of driving under the influence of alcohol and drugs Final Report Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022

Internetes források

<https://www.worldhistory.org/image/6866/the-venus-of-laussel/> (2023. október 26.)

<https://ksh.hu/s/kiadvanyok/fenntarthato-fejlodes-indikatorai-2022/1-19-sdg-3>, KSH (2023. október 31.)

Elekes Zsuzsanna Egészségkárosító magatartások és mérési módszerek – Budapesti Corvinus Egyetem Szociálpolitikus és szociális munkás képzés https://tatk.elte.hu/dstore/document/1548/Elekes_egeszsegkarosito.pdf (2023. november. 4.)

A közlekedés fejlődésének történeti áttekintése – Széchenyi Egyetem, Közlekedéstan Tanszék, <https://ko.sze.hu/catdoc/list/cat/7086/id/7096/m/4974> (2023. november 10.)

<https://blog.britishnewspaperarchive.co.uk/2014/09/09/london-cabbie-george-smith-arrested-for-drunk-driving-in-1897/> (2023. november 10.)

<https://www.davidazizipersonalinjury.com/the-first-arrest-for-duit-in-the-united-states/> (2023. november 10.)

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0144:FIN:HU:HTML> (2023. november 10.)

https://semmelweis.hu/igazsagugy/files/2012/06/13_mszev.pdf (2023. november 13.)

<https://etsc.eu/issues/drink-driving/blood-alcohol-content-bac-drink-driving-limits-across-europe/> (2023. november 13.)

Nagy Zsolt¹**Interdiszciplináris mozgalmak a jogi oktatásban²***Absztrakt*

Jelen tanulmányban elsősorban két a jogi oktatásban elterjedt intellektuális vállalkozás összehasonlítására került sor, nevezetesen a *Kritikai Jogi Tanulmányok* és a *Jog és Irodalom Mozgalom* hasonlóságai és különbségei kerültek fókuszpontba. Ami a szellemi közösséget illeti, annyiban többé-kevésbé megegyezik a kétféle gondolatvilág, hogy a bírói (hatósági) döntések, ugyan jogi formát és érvelést mutatnak, valójában politikai döntések. Vagyis a jog által objektívnek látszó, ám meglehetősen szubjektív vagy szociológiai szempontból determinisztikusak ezek a határozatok. Mindkét mozgalom szerint mindennek politikai konnotációi vannak, és ez a paradoxon a jogi oktatásban is megjelenik, sőt maga az oktatás szocializációs mechanizmusa biztosítja az említett folyamatot. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan viszont talán elhanyagolják a tényleges jog diskurzust; mégis meglehetősen „népszerűek” az említett mozgalmak. (Bár érdekeséggéppen megemlíthető, hogy egyes teoretikusok, mint például *Richard Posner* éppen az interdiszciplinaritás miatt kritizálja a mozgalmakat, melynek paradoxona, hogy *Posner* maga is interdiszciplináris kérdéseket feszeget a jog gazdasági elméletével kapcsolatban.)

Azonban – az intellektuális vállalkozás szempontjából – egy nagyon fontos különbség is kimutatható a két mozgalom között: a *Kritikai jogi Tanulmányok* a jogrendszert, esetleg szélesebb körben a társadalmi rendszer szeretnék megváltoztatni, és ehhez a jogászképzés csupán egy kiindulási pont. A *Jog és Irodalom* pusztán csak a különféle diszciplínák közti áttörést próbálja elérni, annak érdekében, hogy megváltozzon a jogról való gondolkodás, illetve a jogi gondolkodás is.

Kulcsszavak:

Jogelmélet, jogszociológia és a mozgalmak a jogászképzésben; *Kritikai Jogi Tanulmányok* és a jogi oktatás; Politika és jogászképzés; *Duncan Kennedy*; A *Jog és Irodalom Mozgalom* és a jogi oktatás kapcsolata; *Jog az Irodalomban*; A *Jog, mint Irodalom*; *Az Irodalom Joga*; *Az Irodalom és a Jog Reformja*; A *Narratív Tematika*; A mozgalmak hasonlósága és különbsége.

Abstract

In this study the appearance of legal education in legal theories has been set forth reflecting on the *Law and Literature Movement*, the *Critical Legal Studies Movement*. The “crit” scholars, and also scholars from some classes of the Law and Literature Movement argued that law is nothing more than politics in a different form. These scholars attempted to show that legal education is close to ideological education, but it is necessary to emphasize that when these thinkers regarded law as politics, they could not address the legal questions properly. In spite of these movements can enrich legal instruction and the so-called academic legal thinking

¹ Egyetemi docens. Szegedi Tudományegyetem Állam- Jogtudományi Kar. Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Tanszék.

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.162

as well. (Nevertheless, opposite opinions have been found in the legal philosophy and sociology, for instance Richard Posner who emphasizing that theoretical paradox emerged from their interdisciplinary point-of-view.)

Though the main difference between the two (above mentioned) movements is the Critical Legal Studies has attempted to change the legal system and the existing social system or maybe more through their way of thinking. But the Law and Literature movement just try to break through the boundaries between the different ways (more branches of knowledge) of thinking about the field of law.

Keywords:

Legal Theory, Sociology of Law and the Movements in Legal Education; Critical Legal Studies and Legal Education; Politics and Legal Education; Duncan Kennedy; The Law and Literature Movement and Legal Education; Law in Literature; Law as Literature; The Law of Literature; The Reform of Literature and Law; The Narrative Thematics; The Similarities and Differences between the Movements.

A jogelméleti, jogfilozófiai, jogszociológiai diskurzusok egyik talán kissé marginális, ám a jogásztársadalom szempontjából annál jelentősebb elméleti tematizálásai közé tartoznak a jogi oktatásról kialakított, kidolgozott nézetek: míg a fenti diszciplínák a jog önreflexiójaként a jog megjelenési formáira, a jogi normák vizsgálatára, a jog filozófiai reflexiójaként a „helyes jog” kérdéseire, társadalmi aspektusból a jog genezisére, érvényesülésére, realizálódására, a jogásztársadalom szerkezetére koncentrálnak, addig az intézményesült képzés funkciói, és alakító tényezői csupán néhány elméletben kapnak, kaptak kitüntetett figyelmet.³ Ha eltekintünk a jogásztársadalom egy speciális (oktatói, illetve joghallgatói) szférájának empirikus vagy elméleti szociológiai megközelítésétől és kifejezetten a jogelméletekre koncentrálnak,⁴ több a jogi oktatással összefonódó mozgalmat és néhány egységes, a jogi

³ Az említett diszciplínák elválasztásáról, annak okairól lásd.: Peschka Vilmos: A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. In Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 9-52. o.; Szigeti Péter: természetjog és jogpozitivizmus viszonya – az irányzatok családfája, 114-115. o. In Jogtudományi Közlemény, 1995. március, 50. évfolyam, 3. szám, 114-123. o.

⁴ A jogászképzésben az egyetemi oktatók szerepének jelentősége minden tudományos érvelés és bizonyítás nélkül is megkérdőjelezhetetlen; a jogász szakma e szegmensének alaposabb ismerete elengedhetetlen nemcsak a jogtudomány fejlődése és művelése, hanem a jogi felsőoktatás, mint elsődleges szakmai szocializációs közeg révén az egész professzió szempontjából, s az oktatókról kapott információk megmutathatják, vajon a fakultások eleget tudnak-e tenni pedagógiai, tudományos vagy közérdekű céljaiknak. Mivel az oktatók képzik a jövő ügyvédeit, bíráit, üzletberekét, közigazgatási szakembereit, a társadalom egy igen jelentékeny részének pozícióihoz való közreműködésük vitathatatlan, az oktatói szféra a jog és a társadalom ideáinak legjelentősebb formálói, hatásuk „nemcsak a jogi oktatásra, de magára a jogra is a legkomolyabbnak mondható” Bruce D. Fisher és Paul Bowen szavait idézi Redding, Richard E.: „Where Did You Go to Law School?” Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. Journal of Legal Education, vol. 53, 2003, 594-596. o. Vagyis a professziókutatás mindenképpen nagyon fontos elemét képezi a jogi oktatással kapcsolatos kutatásoknak. S ráadásul ez meglehetősen széles körű irodalommal bír, mely még a „gender”-kutatást is magába foglalja; lásd például: Baker, Joe G. – Jorgensen, Brian K.: Leaving the Law: Occupational and Career Mobility of Law School Graduates. Journal of Legal Education, vol. 50, 2000, 16-17. o. Főleg az angolszász jogtudományi irodalom mutat rendkívüli gazdagságot a kisebbségekhez tartozó oktatók helyzetéről, vagy a nemek közötti különbségek elemzéséről; csak néhány példát említve: Neumann Jr., Richard K.: Women in Legal Education: What the Statistics Show. Journal of Legal Education, vol. 50, 2000, 313. o.; Rhode, Deborah L.: Midcourse Corrections: Women in Legal Education. Journal of Legal Education, vol. 53, 2003, 475. o.; Vaughns, Katherine L.: Women of Color in Law Teaching: Shared Identities, Different Experiences. Journal of Legal Education, vol. 53, 2003, 475, 496. o.; Nagy-Britanniára vonatkozóan: Goodrich, Peter – Mills, Linda G.: The Law of White Spaces: Race, Culture, and Legal Education. Journal of Legal Education, vol. 51, 2001, 15. o. Ami pedig a joghallgatókat illeti, akár a külföldi, akár a hazai irodalomban is találhatunk példákat: Nicolae, Maria: Legal Education, legal practice and ethics. Legal

oktatásra külön figyelmet szentelő elméletet találhatunk. A mozgalmak nemcsak a jogi oktatásból indultak ki, hanem azzal teljes egészében összefonódtak, s így elméleti alapjaikat is a jogászképzés szolgáltatja; az egységes jogelméleteknek a jogi oktatás ezzel szemben részét képezi, és koherenciájukhoz hozzátartozik. Jelen munka keretében két mozgalom összehasonlítására kerül sor: a Jog és Irodalom és A Kritikai Jogi Tanulmányok, mivel e két, a jogászképzésben meglehetősen jelentős, intellektuális befolyással bíró közösség explikálódott, továbbá intellektuális hatásuk Európában, továbbá szerte a globális világ jogásztársadalmaiban is érezhetővé vált.

A Kritikai Jogi Tanulmányok és a Jog és Irodalom többé-kevésbé formális keretek között működő mozgalmaknak (*movements*) a jogászképzés aspektusából több közös vonása van, ugyanakkor számos jelentős eltéréssel is számolni kell. Ami mindkét mozgalom esetében közös, hogy tagjai és szellemi bázisuk szorosan összefonódott a jogi oktatással, pontosabban olyan tagokkal rendelkeznek, kik a jogászképzési szférában fejtik ki tevékenységüket, s ezáltal mindkettő a jogi oktatást tartja elsődleges „felvonulási területének”.

I. A Kritikai Jogi Tanulmányok és a jogi oktatás

A Kritikai Jogi Tanulmányok – és ebben kétségtelenül van hasonlóság a Jog és Irodalommal – számos „almozgalomra” bomlott; ezek a különféle válfajok a jogi élet egy-egy speciális területére koncentrálnak, illetve egy bizonyos társadalmi kérdésre próbálnak reflektálni. Ha mégis megkíséreljük összefoglalni a rengeteg különféle, már sokszor egymásnak is ellentmondó elméleti irányzatot, a közös kiinduló pont a jog indetermináltságában keresendő, mely bizonytalanságot, határozatlanságot – amin a laikusok sokszor megdöbbennek – a jogi realizmus a szubjektivitásban kereste, és a bírói döntések pszichológiai diskurzus keretei közti vizsgálatában látta megoldhatónak, s ennyiben a „kritik” a realizmus örökségének tekinthetők.⁵ A kritikai mozgalom ezzel szemben sokkal „objektívebb” okokat lát a bizonytalanságok mögött, miszerint a jog (ezen nemcsak az egyes bírói döntéseket értik, hanem általában véve mindent, ami jognak nevezhető) szűk értelemben vett politika, mégpedig napjainkban következetesen „jobbaldaliként” aposztrofálható politika; a precedensek pedig kiváltképp politikai eredetűek, minthogy – álláspontjuk szerint – „könnyű”, a szabályok által egyértelműen

Education Review, Vol. 25, No. 1, 2015, 237. o.; O'Brien, Molly Townes – Tang, Stephen – Hall, Kath: Changing Our Thinking: Empirical Research on Law Student Wellbeing, Thinking Styles and the Law Curriculum. Legal Education Review, Vol. 21, No. 2, 2011, 149. o.; Henderson, Bethany Rubin: Asking the lost question: what is the purpose of law school. Journal of Legal Education, Vol. 50, 48.; Field, Rachel – Duffy, James – James, Colin: Promoting Law Student and Lawyer Well-Being in Australia and Beyond. Routledge. London – New York, 2016.; továbbá a tárgykörben megvalósuló tudományos vizsgálatok fontosságát hangsúlyozva: Wolff, Leon – Nicolae, Maria: The first-year law experience: a new beginning. Ultimo. Halstead Press, Australia, 2014. (mely munka a jogi karokat a purgatóriumhoz hasonlítja). Fekete Balázs – Róbert Péter: Magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban. MTA Law Working Papers, 2017/6; Nagy Zsolt: Vélemények a jogi oktatásról. Jogelméleti Szemle, 2002/1. Szélesebb kontextusban pedig Badó Attila – Nagy Tamás: Attitűd vizsgálatok az amerikai joghallgatók körében. Jogelméleti Szemle, 2000/3; Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2007.

⁵ A jogi realizmus hagyatékának tekinthető mind a formálisan 1977-ben deklarált CLS mozgalom, mind pedig az 1965-ben megalakult *Law and Society Association*. A jogi realizmus és a különböző mozgalmak kapcsolatairól, illetve azok létrejöttének társadalmi okairól lásd.: Nagy Zsolt: Hatalom és igazságszolgáltatás a jogi realizmus tükrében. In Nagy Zsolt (szerk.): A bírói hatalom kérdései. SZTE ÁJK Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék. Szeged, 2003, 72-87. o.; Sarat, Austin: Vitality Amidst fragmentation: On the emergence of Postrealist Law and Society Scholarship. 1999.; továbbá Ewick, Patricia – Kagan, Robert A. – Sarat, Austin: Legacies of Legal Realism: Social Science, Social Policy, and the Law. 2003. www.blackwellpublishing.com/content/BPL/Images/Content_store/Sample_chapter/0631228969%5CSarat_sample%20chapter_A%20to%20Law%20and%20Society.pdf. 2023. 11. 02.

eldönthető esetek nem, csak politikai, etikai módon eldöntött esetek léteznek. Mivel elméleteinkben a jog csak igazolja és elrejtje az elfogadhatatlan társadalmi hierarchiát,⁶ a jogot működtető „objektív” okok feltárása mellett szisztematikusan törekednek a meglévő, tradicionális értékek, mint például a közjog/magánjog elválasztásának, a formális egyenlőségnek, vagy a szakértelem „bálványozásának”, különösen a jogász érvelések privilegizált autonómiájának lerombolására.⁷ Noha az elméleti vállalkozást napjainkban már nem lehet számottevő tényezőként említeni, az oktatók egy jelentős része szerint a jogásképzésben a mozgalom álláspontjának megjelenítése lehetővé teszi a kritikai gondolkodás fejlesztését; láthatóvá válik, hogy a jogi struktúra nem megváltoztathatatlan és öröktől fogva létező, hanem más társadalmi rendszerek és jogi gondolkodásmódok is léteznek.⁸

A mozgalom egyik legjelentősebb (ha nem a legjelentősebb) képviselője *Duncan Kennedy* külön foglalkozik a jogásképzés struktúrájával, s azt az uralkodó osztályok hatalmuk fenntartására szolgáló szocializációs közegeként értékeli. Olyan oktatási szféra, mely explicit módon érvényesíti a társadalomban lévő szerkezeti vonásokat, és a hierarchikus viszony elfogadására készíti a hallgatókat: a jogásképzés első évétől az oktatási környezet a középosztálynak megfelelően strukturált „patriarchális család, vagy karkai állam képét sugározza, a kezdetektől fogva kulturálisan reakciónak nevezhető”.⁹ Az explicit hierarchikus viszony eleve passzivitásra készíti és kényszeríti a hallgatót, minek következtében ez a passzivitás vezet a teljes jogrendszer iránti passzivitáshoz, vagyis hogy annak megreformálása már nem kerülhet napirendre. A hallgatói értékelés, mely kizárólag szummatív és soha nem preemptív, általában önkényes; ez pedagógiai problémának látszik, ám *Kennedy* szerint ideológiai kérdésről van szó: az értékelés a megváltoztathatatlan, jelzéssel ellátott – szükségtelen és hibás – hierarchia igazságának látszata, a liberális ideológiai üzenet kényszerű internalizálása.¹⁰ A liberális ideológia része, hogy az aktuális jogkonceptió alkalmatlanná teszi a hallgatókat az ügyvédi versenypiacon kívüli működésre (szociális szféra, jogi segélyszervezetek, etc.), a praktikus doktrínák elsőbbséget élveznek a teoretikus tárgyakkal szemben, így a képzés ilyen attitűdöket nem is alakíthat ki. Noha *Kennedy* szerint a praxis és az oktatás távolsága nyilvánvaló, egy tekintetben mégis modellezi az oktatási intézmény a praktikum szervezeteit: a hierarchiában; az ügyvédi szervezetek és a kamara viszonyaira való szocializáció, mint „helyes jogász viselkedés” aposztrofálódik. Az egyetemi hierarchia és az intézményen belüli oktatói reputáció előrevetíti az ügyvédi szervezeten, illetve a praxison belüli viselkedési mechanizmusokat, strukturális kérdéseket.¹¹ Ám *Kennedy* szerint a jogi oktatás nem csak egy már meglévő struktúra „lecsapódása”, egyik realizációs formája, hanem maga is oka a kialakult szituációnak: a szabályok ideológiája, a jogi okfejtés misztifikálása, az oktatási szervezet struktúrája mind része a jogász professziónak, a praxis és az oktatás kölcsönhatásban van egymással, ezért oka a rendszer minőségének, „a hierarchiának, mely áthidalhatatlan

⁶ Anderson, Jerry L.: Law School enters the Matrix: Teaching Critical Legal Studies. *Journal of Legal Education*, Vol 54, 2004, 201. o.

⁷ Mensch, Elizabeth: The History of Mainstream Legal Thought. In Kairys, David (ed.): *The Politics of Law. A Progressive Critique*. Revised Edition. Pantheon Books, New York, 11-38, 33. o.

⁸ Anderson, Jerry L.: i.m. 205. o.

⁹ *Kennedy, Duncan: Legal Education as Training for Hierarchy*. In Kairys, David (ed.): *The Politics of Law. A Progressive Critique*. Revised Edition. Pantheon Books, New York, 38-58, 40. o. Ehhez kapcsolódik, hogy ugyan az órák hivatalosan nem kapcsolódnak politikai „jobb”, vagy „baloldalhoz”, de a pedagógiai konzervativizmus ütköztethető a moderált pedagógiai liberalizmussal. 41. o.

¹⁰ Uo. 48. o.

¹¹ *Kennedy* szerint ilyennek tekinthető a professzori gárda példája, hogy az oktatókon múlik az egyetem reputációs rangja és bármikor feláldoznak bármit, hogy ez a rangsorban elért hely ne romoljon, vagy javuljon. Az oktatók viszonya az adminisztratív személyzethez és fordítva, az oktatói-hallgatói relációk, a különböző évfolyamos hallgatók közti viszonyok mind a praxisban meglévő professzionális kapcsolatok kivetítései, s a vázolt mechanizmusok, mint természetes jogász párbeszéd mutatkozik meg. Uo. 51-53. o.

távolságokat indukál”.¹²

A jogászképzés – minthogy a jogászság szerint sok esetben a szaktudás átadása hiányzik – politikai és társadalmi nézetek érvényesítésére alkalmas, másképpen az oktatás során egyfajta ideológiai üzenetek kódolása és dekódolása történik;¹³ s az elsajátított jogi instrumentális képességeket az oktatás három szinten misztifikálja. Először akként tekintenek az előtérbe helyezett analitikai procedúrára, a jogi okfejtésre, mint a jog érvényességének magyarázatára, s valójában oly mértékű distancia van az egyes jogi anyagok és tárgyak között, hogy semmi remény az egész jog, a jog működésének integrált áttekintésére. (Mellesleg *Basil Bernstein* már három évtizeddel ezelőtt kimutatta a felsőoktatás ilyen problémáit, és nem politikai, hanem strukturális okokra vezette azt vissza.)¹⁴ Másodsorban a jogászi érvelés nem más, mint a jogászok közti képességek differenciájának indukciója, illetve a differenciáltság „igazságosnak” láttatása. Harmadsorban a jogászi érvelés a hierarchikus szerkezeten kívül valójában semmit sem mutat meg a praxisból, vagy amit megmutat, az is egyfajta hierokratikus gondolkodásmód, s nem – vagy csak látszólag – formális logikai érvelések együttese.

A jogi érvelési módszer során a különféle eseteket csoportosítva megmutatkozik, hogyan láttatják az oktatók apolitikusnak a döntéseket: az alapvető szabályokon nyugvó eseteket és az esetlegesen a fellebbvitel során megváltoztatott ítéleteket mindenképpen az objektív tudáson alapuló jogászi érvelési technikák által levezetett módon ismertetik, bár *Kennedy* elméletében azok lényegében az autoritásból következő érvelések. Azonban, ha az ítéletek értékeivel foglalkoznának, egészen más konnotációt kapnának az esetek, többé már nem lehetne „jó és rossz megoldásról” beszélni, és egy plurális diskurzus alakulna ki, melyben sokkal inkább az oktató politikai nézete és nem a jogászi technikai tudása válna nyilvánvalóvá. Ugyanez a helyzet a tárgystruktúrával: a liberális politikát tükröző jogágak (kötelmek, büntetőjog, etc.) a természetjogból eredő, semleges jogként oktatottak, s csak később kapnak, akkor is minimális szerepet, a politikai felhangokat nyíltabban megmutatott tárgyak (szociális jog, környezetvédelmi jog, etc.), tehát a jogi tárgyak ilyen strukturálása és éles distancionálása valójában csak misztifikáció, mindegyiket jogi helyett etikai és politikai tartalmak szerint és fordítva is lehetne tanítani.¹⁵ S ennél a pontnál válik nyilvánvalóvá, mint már említésre került, a realizmus és a kritikai tanulmányok kapcsolata, hiszen a realista nézőpont szerint „nincs olyan dolog, mit objektív jogi metodológiának nevezhetnénk, amivel a bírák eltakarhatnák döntéseik társadalmi relevanciájának felelősségét. Minden döntés politikai és morális választás eredménye”.¹⁶

Ennyiben mindenképpen közel vannak a jog és irodalom kereteihez, mivel a hivatkozások jogi kereteit és kifejezetten jogi eredetét, ha nem is negligálják, de marginalizálják. Vagyis a legegyszerűbb döntések esetében is a hatalmi erők egyfajta szakmaiságot tükröző – ámde álságos – játékát tekintik relevánsnak, s ezzel szintén kilépnek a jog diszciplináris kereteiből. Persze a társadalmi kérdés mindig megjelenik a jogi döntések mögött, ám esetükben ez mindig kifejezetten politikai-hatalmi kérdések, ezzel együtt szükségképpen alá-fölrendeltségi viszonyok explikálódása; noha erről többnyire maguknak a

¹² Uo. 58. o.

¹³ *Kennedy* hangsúlyozza, hogy a tudásátadás során számos, a joghoz kapcsolódó analitikus képességet sajátítanak el, melyek rendkívül fontosak a praxisban is, ám ezek mind politikai szempontból meghatározottak. Uo. 43. o.

¹⁴ Lásd: *Bernstein, Basil: Class, Codes and Control. On the Classification and Framing of Educational Knowledge.* Routledge és Paul, Kegan. 1971. In *Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): Az iskola szociológiai problémái, (ford.) Pap Mária, Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 123-152. o.*

¹⁵ Ehhez kapcsolódik, hogy a jogi diskurzusok úgy tekintenek a társadalomra, hogy elválasztják az államot, mint jogok érvényesítőjét és a civil szférát, mint individuumok összességét, minek eredménye, hogy nem lehet radikális reformokat végrehajtani, mivel a jogi diskurzus nem a társadalmi igazságról szól. A jogi diskurzusok logikai inkohérenciája, individualizmusa és a szociális realitás iránti vaksága miatt konzekvensen egy „csapdaszituációt” jelentenek. *Kennedy: i.m. 45-46. o.*

¹⁶ *Mensch: i.m. 22. o.*

döntéshozóknak sincs tudomásuk.

II. Jog és Irodalom a jogi oktatásban

A „Jog és Irodalom” kifejezés, illetve az ekként aposztrófált mozgalom ugyan megjelenít valamit az intellektuális vállalkozásról, a tevékenységről, melyet a tudományos szféra a mozgalom keretei között kifejt, ám valójában sokkal nehezebb egy olyan adekvát fogalmat konstruálni, mely képes a tudományos nézetrendszer minden szeletét, minden értékét visszaadni, mint oktatási diszciplínát, és mint elméleti tevékenységet leírni. A fogalmi körülírás helyett a „Jog és Irodalom Mozgalom” képviselőinek egyébként rendkívül változatos nézetei, a jogi oktatással szorosan összefonódott, interdiszciplináris teoretikus diskurzus legjobban a jogásképzésről vallott álláspontjaik kollektív ismertetése alapján jellemezhető. *Elizabeth Villiers Gemmette* először 1987-ben majd a '90-es években ismétlődő, részben panel jellegű kérdőíves vizsgálatot végzett az észak-amerikai egyetemeken (Egyesült Államok és Kanada) a jog és irodalom tárgyköréből tartott kurzusok tanmenetét, célját, tartalmát illetően; míg az első vizsgálat során a 135 fakultásból 38 tanrendjében szerepelt a jog és irodalom tantárgy oktatása (28%), addig a második kutatás során kérdezett 199 egyetemből 84 tanrendje tartalmazott valamilyen a jog és irodalom körébe tartozó kurzust (43%).¹⁷ A jog és irodalom kurzusokat az 1987-es vizsgálat alapján három alkategóriába lehetett osztani: Jog az Irodalomban (*Law in Literature*), Irodalom a Jogban (*Literature in Law*) és végül a *James Boyd White* könyvének alapuló *Legal Imagination*;¹⁸ az utóbbi vizsgálat során azonban megszámlálhatatlan variációk szerepeltek a kérdéses témában, ám a legtöbb stúdium olyan művek feldolgozására koncentrált, melyek a jog az irodalomban „alirányzatot” fogják át, és csupán néhány kurzusban jelentek meg a narratív tematika, illetve a hermeneutika aspektusai. A kutatás is igazolta *Thomas Moravetz* jog és irodalom irányzatainak tematizálását: jog az irodalomban (jog és regényirodalom), a jog, mint irodalom (hermeneutika), a jog irodalma, és végül az irodalom és jog reformja.

A jog és irodalom nézetrendszerén belüli első alkategória mint a legnépszerűbb oktatási irányzat és mint a legelterjedtebb tudományos teória-rendszer tekinthető talán a legfontosabbnak: a *Jog az Irodalomban* irányzat a jogászság, a jogintézmények és szervezetek irodalmi műveken keresztüli felvázolását jelenti; és természetesen az irodalmi művek kánonja többé-kevésbé a kurzusok tananyagával átfedésben van: a stúdiumok egyfelől az „igazság” értelmére és értékére reflektálva partikuláris jogi aktusok, egyes eljárások bemutatására (A Karamazov testvérek, Bűn és bűnhődés, A velencei kalmár, etc.), másfelől a jogásztársadalom tagjainak, vagy rétegeinek pozitív vagy negatív hősként való megjelenítésére koncentrálnak. A jogot nemcsak önmagában használják, nemcsak mint önálló létező fogalomként, hanem szimbolikus, metaforisztikus értelemben is: a jog azokat a lehetőségeket reprezentálja, melyek a közösségi léthez való elemeket teremtik meg, szimbolizálja az „ember alkotta rendet”, a koherenciát és kohéziót az anarchikus káosszal szemben, emellett talán marginálisabban, de mindenképpen explicit módon megjelennek a „jogi rituálék” abszurdításai, a kulturális és osztálykonfliktusok, illetve kisebbségi problémák is.¹⁹ A modernizmus és poszt-modernizmus hatásaiként a jogi oktatásban a jog és irodalmat oktatók elsődleges célja – elvetve részben a

¹⁷ Lásd: Gemmette, Elizabeth Villiers: *Law and Literature: Joining the Class Action*. *Valparasio University Law Review*, Vol. 29, 1995, 665. o. Gemmette szerint a mintegy 15%-os növekedést úgy értékeli, hogy a jog és irodalom tárgya „bimbózó karriert futott be”, és a kurzusok száma a mai napig is folyamatosan növekszik. 666. o.

¹⁸ White, James Boyd: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. The University of Chicago Press, Chicago-London, 1973. A könyvet több egyetem jogi fakultása, így például a *University of Michigan* és a *Queen's University* kurzusain is használják.

¹⁹ Moravetz, Thomas: *Law and Literature*. In Patterson, Demis (ed.): *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*. Blackwell, Cambridge MA, 1996, 450-457. o.

modernizmusnak a művek nem pusztán a realitást megjelenítő és a poszt-modernizmusnak az olvasó által teremtett szövegértelmezésre vonatkozó tanait - a didaktikus irodalmi munkákon keresztül morális kérdések felvetése.²⁰ A morális diskurzus, legyen az a jogászság, vagy egyes intézmények ábrázolása egyfelől a jogot morálisan pozitív, az „igazság” eszközeként, a jogásztársadalmat pedig ennek érvényesítőiként ábrázolhatja, másfelől azonban disztópikus módon a jogrendszer, mint a szocialításra destruktív módon ható, a jogászságra pedig személyiségdeformáló tényezőként megjelenő képet is festhet.²¹

A *Jog, mint Irodalom* az interdiszciplináris diskurzus talán legérdekesebb aspektusát veti fel: a jog és irodalom kapcsolatára, mint szövegek rendszerére tekint, és metodológiai aspektusból nézve az irodalmi elemző módszereket és stratégiákat jogi szövegekre alkalmazzák; vagyis egy stilisztikai reflexió, mely tekinthető mind a jog mind az irodalom részének. Hagyományosan – az ilyen jellegű vizsgálatok limitált eredményességéről tudva és a kutatások fókuszpontjába episztemológiai és nyelvfilozófiai polémiákat belevonva – a retorikai, stilisztikai elemzéseket anélkül végzik, hogy a nyelvre, vagy a kommunikációra tekintettel lennének. Ezzel szemben posztmodern felfogásban a jogi gondolkodók a jogi szövegek szerepének értelmezésénél a hermeneutika tudománya felé fordultak: az irodalom- és jogelmélet – *Habermas, Wittgenstein, Foucault, Gadamer* filozófiájának hatására – a szövegek a szerző vagy az olvasó által konstruált értelmét, az interpretív közösség szövegeken keresztül kommunikatív szerepét és a szövegeken alapuló diskurzusok individuális determinációját kutatja, s ebben a felfogásban a jog és irodalom – a szerző, befogadó és intézményi kontextusok fényében – egy kissé a jogi hermeneutika tudományává vált.²² Korábban a jogi hermeneutikai diskurzus a szerző és olvasó közti transzferre, a résztvevők általi értelem meghatározására, később (így napjainkban) a szöveg keletkezéstörténetének megértésére, az olvasói szituáció és az interpretáció közösségi kontextusának kérdései köré irányult.²³ A jogi episztemológia szempontjából az irodalom egyrészt, összehasonlítva a jogszabályok megalkotásának történetével, az egyes művek interpretív keletkezéstörténetének vizsgálata alapján hasznosítható, másrészt az irodalomelmélet hermeneutikai kutatásai általánosíthatóak jogi szövegekre is.²⁴

Az *Irodalom Jogának* nevezhető, következő, talán a hagyományos politikai diskurzus aspektusából radikálisnak tekinthető irányzat a „szólásszabadság” jogának szűkítése, illetve szélesítése szempontjából elhomályosítja, esetleg eltünteti a tradicionális „jobb-” és „baloldal” közti distinkciókat. Az irányzat álláspontja alapján a szólás és gondolatszabadság liberális megközelítése – a tolerancia jelszavának offenzív megjelenítésével, és akár a diszkrimináció

²⁰ A modernitás és a posztmodern állapot leírása meglehetősen széles – szociológiai, irodalomelméleti, nyelvfilozófiai, pszichológiai, etc. – irodalommal bír; jelen tanulmány szempontjából csupán példálózó jelleggel: Bourdieu, Pierre: *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*. In Kreckel, Reinhard (Hrsg.): *Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt. Sonderband 2*. Schwartz. Göttingen, 1983, 183-198. o.; Alexander, Jeffrey: *Das Versprechen einer Kultursoziologie: Technologischer Diskurs und die heilige und profane Informationsmaschine*. In Bögenhold (Hrsg.): *Moderne amerikanische Soziologie*. Lucius&Lucius. Stuttgart. 2000. 149-177. o.; Bangó Jenő: *Útkeresés a posztmodernben. Ember és társadalom a globalizációban és a regionalizációban. Összegyűjtött szociológiai esszék és tanulmányok 2000-2008*. <https://mek.oszk.hu/07100/07110/07110.htm>. 2023. 11. 05.; Jean-François Lyotard: *A posztmodern állapot*. In *A posztmodern állapot*. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai. Századvég-Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.; Zygmunt Bauman: *Van-e posztmodern szociológia*. Replika. Társadalomtudományi folyóirat, 1993. április 1., 9-10. szám, 7-22. o.; Nagy Zsolt: *A posztmodernről tárgyszerűen*. Replika, Társadalomtudományi folyóirat, 1993. április 1., 9-10. szám, 34-35. o. <https://www.replika.hu/replika/09-01>. 2023. 11. 05.

²¹ Morawetz: i.m. 455-456. o.

²² Uo. 452-453. o.

²³ Egészen más értelmezést adna egy marxista szemléletű olvasó *Jane Austennek*, vagy egy freudista *Shakespeare-nek*, s az ilyen jellegű szituáció gyakran előfordul például az alkotmány olvasatakor és értelmezésekor is. Uo. 457. o.

²⁴ Uo.

megnyilvánulási formáival szembeni toleráns felfogás kinyilvánításával – valójában a hatalom hegemoniájának fenntartását szolgálja. Az elmélet keretében a feminista és faji tudatosság elmélete (kisebbségi tudatosság elméletei) felől érkezik a liberálisokkal szemben az a vád, hogy az egyenlőtlen társadalmi viszonyok reprodukciójához nyújtanak nem is elhanyagolható segítséget;²⁵ ennek explicit megnyilvánulási formája, hogy a preferált irodalmi kánon a liberálisok „neutrális maszkjának takarásában” valójában egy ideális elméleti eszköz a Megkülönböztetéshez,²⁶ s talán ezek a „faji elméletek” állnak a legközelebb, ha nem is céljaikban, de mondanivalójukban mindenképpen a kritikai mozgalomhoz.

Az *Irodalom és Jog Reformja* a populáris kultúrával kapcsolatban lévő jog és irodalom irányzata: a jogtörténet és az irodalomtudomány, irodalomtörténet képviselői által teremtett diskurzus a populáris irodalom jogra gyakorolt hatását vizsgálja. Némely irodalmi mű politikai inspirálásra született, és gyakran politikai vagy jogi reformokat szolgál, illetve azokhoz vezet, ugyanakkor más művek éppen a meglévő sztereotípiákat, vagy más értékeket erősítenek, vagyis a populáris irodalmi termékek formálják (erősítik vagy gyengítik) a meglévő társadalmi attitűdöket, melyek hosszú távon kihatással vannak a hatósági eljárásokra, a szabályozásokra, a társadalmi szituációra, a szociális biztonságra, az individuális jogokra, etc. A tudományos szférában igen korlátozottan megjelenő irányzat elsősorban a társadalomban elterjedt művészeti termékeken keresztül a társadalom és a jog kapcsolatát, kölcsönhatását, s annak eredményeit kutatja.²⁷

Végül napjaink jogelméletének egyik legélesebb vitát kiváltó teoretikus megközelítése a *Narratív tematika*: a jogot a politikai és társadalmi hatalomhoz kötötten intézményesített eszközként felfogva a jogi aktusok győzteseinek vagy veszteseinek (többnyire ez utóbbi) szemszögéből tekintenek a politikai célok érvényesülésére. A jog mechanizmusai, eljárásai egészen másként látszanak, ha azt a sokféle rendelkezésre álló narratívából kiindulva – a hatalom birtokosai vagy az elnyomott elbeszéléséből látjuk, és utóbbi esetében a jog az áldozatok viktimizálásának eszközeként jelenik meg. A narratív tematika legelterjedtebb felfogása szerint az áldozat, elnyomott narrativitása közelebb áll a valósághoz, korrektebb, mint a „győztes” elbeszélése, mely utóbbi a liberális jogfelfogással egyezik meg.²⁸

Az egymástól eltérő a jog és irodalom keretei közti felfogások diverzitásának megfelelően a jogi oktatásra vonatkozóan a mozgalom különböző nézetek sokaságát produkálta, s melyek bemutatása azok csoportosítása alapján lehetséges; *Gemmette* kutatásai alapján a következő premisszák jelennek meg az elméletekben: a jog és irodalom interdiszciplináris oktatása 1. megvilágítja a hallgatók számára a szépművészeti stílust; 2. a hallgatók kritikai készségét fejleszti; 3. kontemplációt kelt, illetve erősíti a humaniorákat; 4.

²⁵ A „faji tudatosság”, és a feminizmust is magába foglaló „kisebbségi tudatosság jogelméletei” kifejezés a *critical race theory* angol terminus magyar nyelvre történő adaptációja Nagy Tamás nyomán. Vö.: Nagy Tamás: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. Acta Juridica et Politica. Tomus LXIII. Fasciculus 15. Szeged, 2003, 15. o.; a témát szélesebben körüljárva lásd: Smith, Barbara: *Home Girls. A Black Feminist Anthology*. Kitchen Table: Women of Color Press, New York, 1983.

²⁶ Morawetz: i.m. 453. o.

²⁷ Uo. 453-454. o.

²⁸ A narratív tematika szintén sokféle alkategóriájának kavalkádjából csupán néhány jelentősebb, többször előforduló megállapításokat jelenítünk meg: a narratíva szerepe a megismerésben; az elbeszélők tapasztalati distanciái és az elbeszélések kapcsolata, melyet a jog tudatosan elrejt; a jogi érvelések narratív szelekcióira épülése; a mellőzött elbeszélések a marginális társadalmi csoportok helyzetére vonatkoznak; az elbeszélő szemléletmód hozzájárulna a jog morális kvalitásának javulásához. Vö.: Nagy Tamás: i.m. 5. o. Ugyanakkor a narráció kérdése egyértelműen megjelenik ugyanannak a társadalmi vagy éppen jogi jelenségnek különféle irodalmi művekben történő feldolgozásában, melyek természetesen meglehetősen különbözhetnek egymástól. Ettől kezdve, hogy mi tartozik elfogadottnak, mi lesz a kánon része meglehetősen komoly szakmai vitákat váltott ki, de emellett ennek politikai relevanciája is vitathatatlan. Vagyis a szakmaiság és a politikum szükségképpen korrelációban áll egymással, egyszerűbben a politikai nézőpontok befolyásolhatják a kognitív szakmai kérdéseket, és fordítva a szakmai érveket is felhasználhatja a politikai mező (alrendszer). Vö.: Nagy Tamás: i.m.

segíti a különböző fogalmak (jog, igazságosság, büntetés, etc.) adekvát megfogalmazását; 5. kontemplációt indukál a jogászság hatalmi, morális felelősségéről; 6. a jogász, mint művész szerepének átgondolására sarkall; 7. elősegíti az egyébként hiányzó szövegértelmezési képességeket és fejleszti a hallgatók kommunikációs és fogalmazási készségét; 8. megtanítja a hallgatóknak a komplex irodalmi, illetve jogi szövegek megfelelő interpretációját; 9. segíti a deviancia fogalmának fikcionális és reális értelmezését; 10. megvilágíthatja az autoritás formáinak és a jog viszonyának problematikáját; 11. reflektáltat a nemi, illetve faji alapon történő diszkrimináció mechanizmusaira; 12. fejleszti a jogászok klienseik érdekében használható történetmondási technikáit.

Az utóbbi egy, másfél évtizedben némi változás volt megfigyelhető a mozgalom jogásképzési elméletében: a pedagógia; a jogi történetmondás (*legal storytelling*), a narratív tematika; a jog és irodalmi kánon körüli diskurzus erőteljesebb hangot kapott, sokkal inkább explicit módon jelent meg.²⁹ A pedagógiát illetően a hallgatók verbális és írott formájú kommunikációs képességének fejlesztése érdekében tett oktatási, oktatói erőfeszítések köré csoportosult elméleti munkák a középfokú és felső-alapfokú (*undergraduate*) oktatás hiányosságainak pótlásáról szólnak; hogyan kezelhetik az oktatók a meglévő hiányosságokat?, és hogyan fejlesszék ezt a szakmai professzionalitás irányába?, hogy egyúttal az elsajátított képesség a praxisban előnyt jelentsen. Alapvető premisszájukként jelenik meg, hogy a hallgatók – egyébként „szerencsétlenek” tartott - pozíciójának javításaként olyan oktatásban részesüljenek, ami folyamatos visszajelzéssel szolgál, ahelyett, hogy tudásukról csupán az egyetlen jelzés a szummatív értékelés lenne. Az elsősorban oktatási módszertani kérdések a meglévő amerikai jogásképzési metodikába illeszkednek be, s azokat az irodalmi diszciplinaritás igénybevételével egészítik ki: a különböző történetírástól,³⁰ melyek a karkai rémálom stílusától az esküdszéki eljárások összefoglalásáig terjednek³¹ (irodalmi és jogi stílusok ötvözeté) egészen a verbális kommunikációs gyakorlatokig igen gazdag módszertani problémák felvetése található meg.³²

A jogásképzésben napjainkban gyakran előforduló jogi történetmondásra épülő kurzusok elsődleges kérdése: hogyan befolyásolja a történet menete, a narratíva a bíróság egy ügyre vonatkozó döntését? A történetmondást fókuszpontba helyező oktatásra vonatkozó elméletek a szövegek értelmének többretegűségére, a szövegek többértelműségére, a hermeneutikai kérdések ismertetésére, a humaniorák szükségszerű megértésére, az emberi értelemre és felfogóképességre annak komplexitására és univerzalitására helyezik a hangsúlyt.³³ *Philip Meyer* szerint az oktatásban három, a narrativitásra épülő, diszkrét formát öltött felfogások léteznek. 1. Az irodalmi művek tanulmányozása folytán kialakuló értelmezési képesség hozzásegít a törvények (szabályok, alkotmány) helyes értelmezéséhez. 2. A történetekre elsősorban a morális „jobbítás” érdekében van szükség. 3. A jogot új multidiszciplináris módon közelítik meg, s segítségül használják a kulturális antropológiát, a kognitív elméleteket, narratív teóriákat, szociológiát, szemiotikát és lingvisztikát. Ez a fajta erős mozgalmi diverzitás *Meyer* szerint szétforgácsolja az intellektuális vállalkozás erejét, és céljaik elérését lehetetlenné teszi.³⁴

²⁹ Vö.: Gemmette i.m.

³⁰ Elbow, Peter: *Writing with power: Techniques for mastering the writing process* 1981., továbbá *Embracing contraries: explorations in learning and teaching* 1986., és Scales-Trent, Judy: *Using Literature in Law School: The Importance of Reading and Telling Stories*. 7. *Berkeley Women's Law Journal*. 90. 1992. 90-97. o.

³¹ Lásd.: University of Arkansas, Fayetteville; University of Utah; University of Virginia. In Gemmette: i.m.

³² Lásd.: DePaul University, Ohio Northern University, University of Utah, University of Vermont, University of Manitoba. Uo.

³³ Symposium: *Legal Storytelling*. *Michigan Law Review*, Vol. 87, 1989, 2073 o. *Pedagogy of Narrative: A Symposium*. *Journal of Legal Education*, Vol. 40, 1990, 1. o.

³⁴ Meyer, Philip N.: *Introduction: Will You Please Be Quiet, Please? Lawyers Listening to the Call of Stories*. Symposium: *Lawyers as Storytellers and Storytellers as Lawyers: An Interdisciplinary Symposium Exploring the*

A jog és irodalom mozgalom keretei közötti irodalmi kánon, illetve kánonvita a '90-es évek központi kérdése volt: ki határozza meg a jog és irodalmi kánont?, hogyan jön létre? Az egyetemeken tanított irodalmi művek kánonja azonban túlmutatott a pragmatikus diskurzus keretein, és valójában erőteljes politikai, illetve kulturális harc központi, és egyben szinte szimbolikus kérdésévé vált.³⁵ Egyre élesebb hangot kapott különösen *Richard Delgado* és *Jean Stefanic* cikkei alapján, hogy a „Nyugati Kánon” szélesítésével nemcsak egyes tradicionálisan elnyomott rétegeket, mint például a nők esetében a feminizmus képviselőit, hanem minden más kirekesztett csoportot szükséges nagyobb számba megjelentetni, aminek az oktatásban való érvényesítése a praxisban a bírói döntési hibák elkerüléséhez vezethet. A „komoly döntési hibák” álláspontjuk szerint a bírák azon képességeinek hiányából erednek, hogy – a megfelelő oktatás hiányában – felismerjék a jogalkotási mechanizmusok vagy egyéb társadalmi körülmények háttereit; nem ismerik az „ellen-narratívát”, mely tudás birtokában „bölcsőbb”, egyúttal szofisztikát vélemények születnének.³⁶

Összefoglalva a különféle oktatási irányzatokat, álláspontjuk szerint a stúdiumok megvilágítják, és közelebb hozzák a civil jog tananyagát az igazságosság, moralitás, természetjog problematikáihoz; a köztük lévő feszültség kiválóan megjelenik az irodalmi művekben, és oly témákkal is foglalkozik (emberi relációk, emóciók, szociális konnekciók, azok komplexitásai), melyek a bírói döntésekből kimaradnak, vagy rejtve maradnak; így megmutatkozik az igazságosság relációjában a jog limitáltsága. Ehhez kapcsolódóan a jogra nem mint önálló jelenségre, hanem mint szociális, kulturális, pszichológiai jelenségre, intézményre tekintenek, ennek fényében strukturált diskurzust építenek fel, mely elősegíti a jog adekvát reflexióját, formalizmusának, doktrinerségének irodalmi műveken keresztül megvilágítását. A jog ideájának oktatásakor figyelembe veszik annak keletkezését, fejlődését, érvelési struktúráit, a tények és a normák kapcsolatát, és nem redukálják a fogalmát a partikuláris jogi normákra. Láthatóvá válik a nyelv kulturális és társadalmi aspektusa, *White* szavaival a konstitutív retorika: hogyan kapcsolódik egymáshoz a nyelv, a nyelv meghatározta jogi szövegek és az emberi értelem. A narratívákhoz kapcsolódóan a kurzusok képesek megvilágítani mindenki számára, hogyan ábrázolja, hogyan kezeli a jog a különböző társadalmi rétegeket, illetve milyen társadalmi és politikai szerepük van, mindezt az irodalmi és jogi szövegek párhuzamos komparativitásán keresztül;³⁷ ezzel összefüggésben a jog és irodalom

Use of Storytelling in the Practice of Law. Vermont Law Review, Vol 18, 1994, 565. o.

³⁵ A kánonvita két ellentétes tábora az immanens és az intézményes felfogások kontradikciójaként realizálódott. Az immanens koncepció alapján a kánont a nagy alkotó utáni szerzők hozzák létre a kánonalapítóra hivatkozva, míg az intézményes felfogás szerint inkább a társadalmi hierarchia magasabb pozícióiban lévő rétegek, intézményesült csoportok határozzák meg a kánont, s az elitcsoportok mindig reprodukálják is azt. Természetes, hogy vita nem lehetett érdektelen politikai, illetve jogelméleti szempontból sem. Lásd.: Nagy Tamás i.m. 3-4. o. A kánon részét képező „Nagy Könyvek” kritikájának vannak utóbbi nézőpontból kitéve, s kontinuumos támadások érkeznek, mint például *Judith Resnik* álláspontja: „a kánon relative kevés figyelmet fordít az olyan kérdésekre, hogy kiknek a hangja hallatszik, kikre figyelnek, kik vannak marginalizálva”. Vö.: Elizabeth Villiers Gemmette i.m. 684-685. o. A kánon meghatározásához egyetlen tudományszociológiai természetű megjegyzést még hozzá lehetne fűzni: az idő is tényező lehet a kánon meghatározásában. Nevezetesen, minél egy bizonyos időintervallumon belül régebbi egy mű, annál valószínűbb, hogy a kánon részét képezi, s persze egy bizonyos időn túl – amennyiben nem válik a kánon részévé – egyszerűen feledésbe merül.

³⁶ A szerzőpáros okfejtése bizonyítására közzétette a meglévő kánon tartalomelemzését, miszerint 1957-1989-ig 330 mű szerzői fehér férfiak voltak, 29 műé fehér nők, és mindössze 2 munka írói voltak kisebbséghez tartozó nők. Ugyanakkor a jogi idézetek statisztikái szerint az utóbbi másfél évtizedben a hagyományos kisebbségnek tekintett szerzők írásainak idézettségi mutatói oly mértékben nőttek, hogy az eddigi kívülállókat tekinthetjük „bentlétőknek”. Nagy Tamás i.m. 19. o. Mellesleg *Gemmette* is kimutatta, hogy az utóbbi időben sokkal erőteljesebb a Nagy Könyvek melletti kisebbségi szerzők listája. Mellesleg (s ez már nem a kisebbségekre vonatkozik) a nőknek a művészetekben játszott, a férfiakéhoz képest mérsékeltbb szerepe, nem feltétlenül elnyomásból származó, hierokratikus kérdés, hanem sokkal inkább a nemiség társadalmi megítélésének eredménye. Lásd: Giddens, Anthony: Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2008, 344-365. o.

³⁷ Gemette i.m.; Manderson, Desmond: In the Tout Court of Shakespeare: Interdisciplinary Pedagogy in Law.

szinte minden oktatási elméletében megjelenik a kommunikációs képességek fejlesztésének, értelmezési képességek javításának és a morális látókör szélesítésének célja.

III. A mozgalmak köti hasonlóság és különbség

A Jog és Irodalom Mozgalom, és a Kritikai Jogi Tanulmányok Mozgalmat sokszor sok esetben – elsősorban a mozgalmakon kívüliek – összemosták/összemossák: vagy egymás kiegészítőjeként gondoltak/gondolnak rájuk, vagy egyiknek a másiktól történő leágazásának tekintették. (Elsősorban, főleg kronológiai okok miatt a Jog és Irodalom Mozgalmat, a Kritikai Jogi tanulmányok – az interdiszciplinaritás szempontjából radikálisabb – folytatásaként értékelték.) Ám ez az értékelés meglehetősen félrevezető. A Kritikai Jogi Tanulmányok elsősorban társadalmi kérdésekből indul ki, azok politikai konnotációit veszi figyelembe és következképpen a jogot már csupán ennek marginális objektívációinak tekintik, melyek természetesen az uralkodó osztályok érdekeit szolgálják. Vagyis – noha kissé leegyszerűsítve – általánosságban kimondható, hogy neomarxista alapokon nyugvó jogelméleti irányvonalról beszélhetünk, mely annak is inkább az instrumentalista álláspontján nyugszik.³⁸ Továbbá ebből következően egy hipotetikus premisszát helyeztek előtérbe, és annak bizonyítására kerestek jogi eseteket, határozatokat, normákat, etc. Az persze immáron természetesnek mondható, hogy a jogászképzés a jog terrénumának az a területe, ahol a leginkább érvényesülni tudnak, ellentétben mondjuk a tárgyalótermi érvelésekkel, vagy esetlegesen az ítéletek tudományos kritikájával szemben.

A Jog és Irodalom Mozgalom épp fordítva (és történeti szempontból, ez talán a leglényegesebb) elsősorban az irodalmi művek jogi szempontú elemzéséből indult ki.³⁹ Az elemzés során alakult ki a joggal kapcsolatos társadalmi szemlélet irodalmi objektívációja, ami elősegíthette a jogtudományi kutatásokat is. (Elég csupán arra gondolni, hogy bizonyos jogtörténeti, jogszociológiai ismereteket már csupán irodalmi műveken keresztül szerezhetünk meg.) Természetes, hogy ennek leágazásai elvezettek a társadalmi egyenlőtlenségek és azok jogi megjelenési formái közötti összefüggések feltárásához; ennek pedig a politikai relevanciája előre megjósolható volt.

Talán ez az a kérdés, ami sokszor összemosta a kétféle intellektuális vállalkozást. Az viszont tény, hogy mindkét mozgalom a jogászképzésben kapott fő „felvonulási területet”. Ez mindenképpen közös vonásuk; továbbá közös vonás, hogy mindkét mozgalom leágazásai valamiképpen a kisebbségek, marginalizált társadalmi csoportok (például vagyoni, kulturális, szimbolikus stb. szegénység) jogait, illetve azok eltüntetését helyezik fókuszpontba. Vagyis mindkét mozgalom esetében a szocialitás, így vagy úgy, de alapját szolgáltatja, jogi, politikai, irodalmi elemzéseiknek.

Azonban alapvető különbség a két mozgalom között, hogy a Kritikai Jogi Tanulmányok inkább szociológiai, politikai szociológiai, jogszociológiai szempontokat tartanak vizsgálódásaik metodológiai alapjainak, míg a Jog és Irodalom esetében inkább bölcséleti kérdések kerülnek előtérbe és ezáltal – akár az irodalmi elemzések során is – maga a *prudentia*

Journal of Legal Education, Vol. 54, 2004, 283. o.

³⁸ Az instrumentalista és a strukturalista neomarxista álláspontokról bővebben lásd: Nagy Zsolt: Adalékok a jogszociológia neomarxista interpretációihoz. Forum: Acta Juridica et Politica. XI. évf., 4. szám. Szeged. 2021, 215-232. o.

³⁹ Például (noha meglehetősen leegyszerűsítve) Dosztojevszkij Bűn és bűnhődés című művét lehet társadalmi szempontból elemezni, s ennek következménye a feudális és a polgári értékek antagonisztikus ellentétének hangsúlyozása, de lehet elemezni a jogtudomány nézőpontjából is, miszerint milyen társadalmi szemléletek vették körül a korabeli jogi realitást. Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Bűn és bűnhődés. A világirodalom klasszikusai. Kossuth Kiadó, Budapest, 2006.

szolgáltatja a módszerük alapját.

A magától értetődő intellektuális és elméleti distancián kívül – a jogi oktatás oldaláról - a fő különbség, hogy míg a kritikai jogi tanulmányok a jogászképzést csupán „eszköznek” tekintik, aminek segítségével céljuk elérhetővé válik, s az egész jogásztársadalmat, esetleg szélesebb körben az egész társadalmat megváltoztathatják, addig a jog és irodalomnak egyfelől nincs ilyen, talán utópikusnak tetsző célja, másfelől a jogi oktatás számukra nem csupán eszköz, hanem a jogi élet fő területe, a jog intellektuális bázisa. Azonban egyvalami (nemcsak e két mozgalom kapcsán) mindenképpen kimondható: *a jog, a politika, és az irodalom is a társadalom produktuma, így az összefüggések nem elkerülhetőek.*

Felhasznált irodalom

Alexander, Jeffrey: Das Versprechen einer Kultursoziologie: Technologischer Diskurs und die heilige und profane Informationsmaschine. In Bögenhold (Hrsg.): *Moderne amerikanische Soziologie*. Lucius&Lucius, Stuttgart, 2000, 149-177.

Anderson, Jerry L.: Law School enters the Matrix: Teaching Critical Legal Studies. *Journal of Legal Education*, Vol. 54, 2004.

Badó Attila – Nagy Tamás: Attitűd vizsgálatok az amerikai joghallgatók körében. *Jogelméleti Szemle*. 2000/3. szám.

Baker, Joe G. – Jorgensen, Brian K.: Leaving the Law: Occupational and Career Mobility of Law School Graduates. *Journal of Legal Education*, Vol. 50, 2000.

Bangó Jenő: Útkeresés a posztmodernben. Ember és társadalom a globalizációban és a regionalizációban. Összegyűjtött szociológiai esszék és tanulmányok 2000-2008. <https://mek.oszk.hu/07100/07110/07110.htm>. 2023. 11. 05.

Bauman, Zygmunt: Van-e posztmodern szociológia. Replika. *Társadalomtudományi folyóirat*. 1993. április 1., 9-10. szám, 7-22.

Bernstein, Basil: Class, Codes and Control. On the Classification and Framing of Educational Knowledge. Routledge and Kegan Paul. 1971. In Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 123-152. o. (ford.): Pap Mária.

Bourdieu, Pierre: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In Kreckel, Reinhard (Hrsg.): *Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt*. Sonderband 2. Schwartz, Göttingen, 1983, 183-198. o.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Bűn és bűnhődés. A világirodalom klasszikusai. Kossuth Kiadó, Budapest, 2006.

Elbow, Peter: *Writing with power: Techniques for mastering the writing process*. Oxford University Press, New York, 1981.

Elbow, Peter: *Embracing contraries: explorations in learning and teaching*. Oxford University Press, New York, 1986.

Ewick, Patricia – Kagan, Robert A. – Sarat, Austin: Legacies of Legal Realism: Social Science, Social Policy, and the Law. 2003.

www.blackwellpublishing.com/content/BPL_Images/Content_store/Sample_chapter/0631228969%5CSarat_sample%20chapter_A%20to%20Law%20and%20Society.pdf. 2023. 11. 02.

Fekete Balázs – Róbert Péter: Magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban. MTA Law Working Papers, 2017/6.

Field, Rachel – Duffy, James – James, Colin: Promoting Law Student and Lawyer Well-Being in Australia and Beyond. Routledge, London – New York, 2016.
<https://doi.org/10.4324/9781315602530>

Gemmette, Elizabeth Villiers: Law and Literature: Joining the Class Action. Valparasio University Law Review, Vol. 29, 1995.

Giddens, Anthony: Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2008.

Goodrich, Peter – Mills, Linda G.: The Law of White Spaces: Race, Culture, and Legal Education. Journal of Legal Education, Vol. 51, 2001.

Henderson, Bethany Rubin: Asking the lost question: what is the purpose of law school. Journal of Legal Education. Vol. 53, No. 51, 2003.

Kennedy, Duncan: Legal Education as Training for Hierarchy. In Kairys, David (ed.): The Politics of Law. A Progressive Critique. Revised Edition. Pantheon Books, New York, 38-58.

Liotard, Jean-François: A posztmodern állapot. In A posztmodern állapot, Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai. Századvég-Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.

Manderson, Desmond: In the Tout Court of Shakespeare: Interdisciplinary Pedagogy in Law. Journal of Legal Education, Vol. 54, 2004.

Mensch, Elizabeth: The History of Mainstream Legal Thought. In David Kairys ed.: The Politics of Law. A Progressive Critique. Revised Edition. Pantheon Books, New York, 11-38.

Meyer, Philip N.: Introduction: Will You Please Be Quiet, Please? Lawyers Listening to the Call of Stories. Symposium: Lawyers as Storytellers and Storytellers as Lawyers: An Interdisciplinary Symposium Exploring the Use of Storytelling in the Practice of Law. Vermont Law Review, Vol. 18, 1994

Morawetz, Thomas: Law and Literature. In Patterson, Demis (ed.): A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory. Blackwell, Cambridge, MA, 1996.

Nagy Tamás: Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben. Acta Juridica et Politica. Tomus LXIII. Fasciculus 15. Szeged, 2003.

Nagy Zsolt: A posztmodernről tárgyyszerűen. Replika. Társadalomtudományi folyóirat, 1993. április 1. 9-10. szám, 34-35. <https://www.replika.hu/replika/09-01>.

Nagy Zsolt: Vélemények a jogi oktatásról. *Jogelméleti Szemle*, 2002/1.

Nagy Zsolt: Hatalom és igazságszolgáltatás a jogi realizmus tükrében. In Nagy Zsolt (szerk.): *A bírói hatalom kérdései*. SZTE ÁJK Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék, Szeged, 2003, 72-87.

Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2007.

Nagy Zsolt: Adalékok a jogszociológia neomarxista interpretációihoz. *Forum: Acta Juridica et Politica*, Szeged, 2021, XI. évf., 4. szám, 215-232.

Neumann Jr., Richard K.: Women in Legal Education: What the Statistics Show. *Journal of Legal Education*, Vol. 50, 2000.

Nicolae, Maria: Legal Education, legal practice and ethics. *Legal Education Review*, Vol. 25, No. 1, 2015. <https://doi.org/10.53300/001c.6304>

O'Brien, Molly Townes – Tang, Stephen – Hall, Kath: Changing Our Thinking: Empirical Research on Law Student Wellbeing, Thinking Styles and the Law Curriculum. *Legal Education Review*, Vol. 25, No. 9, 2011. <https://doi.org/10.53300/001c.6247>

Peschka Vilmos: A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 9-52.

Redding, Richard E.: „Where Did You Go to Law School?” Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. *Journal of Legal Education*, Vol. 53, 2003.

Rhode, Deborah L.: Midcourse Corrections: Women in Legal Education. *Journal of Legal Education*, Vol. 53, 2003.

Sarat, Austin: Vitality Amidst fragmentation: On the emergence of Postrealist Law and Society Scholarship. In Sarat, Austin (ed.): *The Blackwell Companion to Law and Society*. Blackwell Publishing, 1999.

Scales-Trent, Judy: Using Literature in Law School: The Importance of Reading and Telling Stories. 7. *Berkeley Women's Law Journal*, Vol. 90, 1992.

Smith, Barbara: *Home Girls. A Black Feminist Anthology*. Kitchen Table: Women of Color Press, New York, 1983.

Szigeti Péter: Természetjog és jogpozitivizmus viszonya – az irányzatok családfája. *Jogtudományi Közlöny*, 1995. március, 50. évf. 3. szám, 114-123.

Vaughns, Katherine L.: Women of Color in Law Teaching: Shared Identities, Different Experiences, *Journal of Legal Education*, Vol. 53, 2003.

White, James Boyd: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. The University of Chicago Press, Chicago – London, 1973.

<https://doi.org/10.2307/1227923>

Wolff, Leon – Nicolae, Maria: The first-year law experinece: a new beginning. Ultimo. Halstead Press, Australia, 2014.

Rigó Balázs¹**Állam- és jogelméleti olvasatok az Utópia kontextusairól és szerzőjéről Maczelka Csaba műve kapcsán²***I. Bevezető*

Ígéretes kezdeményezéssel találkozhat az olvasó, amikor a *Napkút Kiadó UniText sorozatának*³ második kötetét, *Maczelka Csaba: Egy ember az örökkévalóságnak: Thomas More. Az Utópia előzményei és közege* című munkáját veszi kézbe. A sorozat – miként azt az elülső fülszövegen feltüntetik – a magyar és a világirodalomból egy-egy szerzőt, korszakot vagy művet kiemelve kortárs értelmezési lehetőségeket kíván nyújtani az olvasónak, akik a sorozatszerkesztők célja szerint elsődlegesen az egyetemisták és a középiskolai diákok, továbbá szükségyszerűen az órára készülés során a tanárok közül kerülnének ki. Emellett nemcsak tudományos, hanem ismeretterjesztő szempontból is szeretnének az olvasói igényeknek megfelelni, amelyet a mű tudományos mégis közérthető nyelvezete, a lábjegyzetek hiánya és a praktikus szempontokat követő mellékletek, kiegészítések, széljegyzetek kétségkívül elősegítenek. Látva az oktatást érintő kapacitáshiányt és egyéb problémákat, erős kétségeink vannak, hogy létezik-e ma Magyarországon olyan középiskola, ahol a sorozat első darabjától eltérően, amely Zrínyi Miklós költészetét mutatja be, akár fakultáción, akár rendes (angol)irodalomóra keretében lehetőség nyílik az *Utópia* elemzésére, avagy Maczelka Csaba könyvének feldolgoz(tat)ására, hiszen a szerző is csak annyit állít, hogy az *Utópia* a gimnáziumi tankönyvekben említés szintjén kerül elő. Mégis, a kétségkívül utópikusnak ható célok kitűzését, azaz az *Utópia* és a humanizmus mélyebb ismeretét a közoktatás szintjére levinni, nincs jogunk elvitatni a sorozatszerkesztőktől. Sőt, csak támogathatjuk benne őket. Meseország mindenkié.

Mivel az *Utópia*, a lankadatlan tudományos érdeklődésen túlmenően jog- és állambölcseletből számos karon a tananyag részét képezi, valamint jogtörténetből is időről-időre szóba kerül a szemináriumokon, nem éreztelen, hogy Maczelka Csaba munkája a jogászok számára is látókörbe kerüljön. Jelen írás így a recenzió kritikai műfaján átlépve, szándékosan a figyelemfelkeltés, sőt ajánlás céljával is született – miközben problémafelvető, további kutatásra ösztönző fejtegetéseket is tartalmaz. Tehát annyiban megelőlegezi recenzióktól az elemzés végén elvárt értékelést és a használhatóságra való utalást, hogy már az elejétől fogva kifejezetten a jogi oktatásban és kutatásban való hasznosság oldaláról vizsgálja a művet. A recenzió végkövetkeztetése ezáltal nem kétséges, hiszen immanensen hasznos, oktatásban és kutatásban kamatoztatható és kamatoztatandó munkáról van szó. A – műfaji – határok átlépése természetesen szükségyszerű is, hiszen *Utópiáról* (1516) írunk, az iránta való több mint félévezredes szakadatlan figyelem ezzel remélhetőleg még tovább tart.

Annak elemzése, hogy általában egy szöveget – legyen az jogi, irodalmi vagy határterületen fekvő, mint pl. az *Utópia* vagy fejedelmi intelmek – mennyiben lehetséges, érdemes avagy kell az irodalomtudomány eszköztárába tartozó módszerekkel vizsgálni a jogtudományban, nem tartozik ennek a recenzióknak a vizsgálati tárgyába. Ugyanakkor jelezzük, hogy az irodalom- és a jogtudomány kapcsolatából kinövő, egyszerűen csak jog és irodalomnak

¹ Adjunktus (PhD), ELTE-ÁJK, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék, ORCID: 0000-0003-0112-9546 E-mail: rigo.balazs@ajk.elte.hu DOI: 10.59558/jesz.2023.4.177

² Maczelka Csaba: *Egy ember az örökkévalóságnak: Thomas More. Az Utópia előzményei és közege*. Napkút Kiadó, Budapest, 2020, Sorozat: UniText 2, pp. 116. ISBN 978 963 263 979 6

³ <https://napkut.hu/maczelka-csaba-egy-ember-az-orokkevalosagnak-thomas-more-591>

hívott kutatási irány önálló, gyorsan fejlődő tudományterületté kezd válni, illetve már vált a jogelméleten belül.⁴ Az irodalomtudományt és a jogtudományt azonban más-más problémák foglalkoztatják, eltérő kérdéseket tesznek fel, amire különböző válaszok születnek, ezzel pedig szükségszerűen csak a távolból tekintenek egymás eredményeire. Az alábbi elemzés éppen azt a célt szolgálja, hogy – a recenzióktól elvárt kritikai megközelítést is szem előtt tartva – bemutassa, hogy Maczelka Csaba művéből melyek azok az elemek, megközelítésmódok, amelyeket a jog- és állambölcselet során is gyümölcsöztetni lehet, és visszahatásként azok a jogelméleti-, jogtörténeti olvasatok is előkerülnek, amelyek az irodalomtudomány számára is magyarázatul szolgálhatnak.

Az *Előszó*ban mindazok a toposzok szerepelnek, amelyek nem hiányozhatnak egy Morus (1478-1535) – a szerző által végig az eredeti angolban More-nak használt – életrajz nyitó oldalain. Ezek a figyelemfelkeltés mellett a hazai More-kutatás aktuális állásába is betekintést nyújtanak, így az avatatlan olvasó – a sorozatszerkesztők célja szerinti egyetemista – egyben kiindulási pontként is felhasználhatja őket. Említés esik Kardos Tibor fordítására, Chambers Morus életrajzára, Morus 1935-ös szentté avatására, a kötet címét kölcsönző 1966-os filmre, amely Robert Bolt drámája és forgatókönyve alapján született, végül arra az ellentmondásra, amely a lelkiismeret szentjét⁵ és a kérlelhetetlen protestánsüldözött kíséri.

Azt már csak az avatottabb vagy a *Bibliográfiát* tüzetesen végig bogarászó olvasó ismeri fel, hogy az „örvendetesen virágzó magyarországi utópiakutatás” mögött elsősorban Kroó-Katalin és Bényei Tamás munkái, különösen az *Utópiák és ellenutópiák* c. kötet⁶, benne Tóta Péter Benedek Utópia-elemzésével⁷; a „legismertebbnek tekinthető Chambers-alapmű”⁸ pedig közel egy évszázaddal ezelőtti megjelenésével (1935 – nem véletlenül); míg a „lelkiismeret szentje” Walter Nigg életrajzára utalva⁹ mind-mind azt jelzik, hogy a hazai olvasó számára magyarul eddig nem olvasható ismereteket fogunk kapni¹⁰, ahogy azt a szerző a látszólag irodalomban hiányt nem szenvedő olvasó megállapítással sejteti.

Mivel egy irodalomjegyzék korlátlanul bővíthető, és a munkának nem célja egy átfogó monográfia mértékű apparátus rendelkezésre bocsátása, így minden olvasó számára valóban csak a szükséges, ám elégséges kiindulási alapokat tudja biztosítani. Talán a politikaelméletre való pusztán utaláson túl Moór Gyula és Kardos Tibor *Utópia*-kiadásokban¹¹ megtalálható

⁴ Ennek példája a 2009-ben két évente konferenciával és tanulmánykötettel jelentkező „Tanulmányok a jog és irodalom és irodalom köréből” sorozat. Első kötet: Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Könczöl Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul: tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2009, 270 o. A legutóbbi kötet: Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, 2020, 288 o. A kezdeményezés értékelő összegzéséhez lásd: Fekete Balázs: „Jog és irodalom” Csendes forradalom a magyar jogelméletben? In *Korunk* (Kolozsvár), vol. 31, 2020/3. szám, 77-86. o. A jog és irodalom helyéhez a kortárs jogelméletben lásd: Nagy Tamás: *Jog és irodalom. Kezdetek és eszmények*. In *Iustum Aequum Salutare* vol. 3 2007/2. szám, 57-70. o. és Nagy Tamás: „S ő levelemre a városunkba jön”, avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak? In Fekete Balázs – Fleck Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 343 o., 115-168. o.

⁵ Itt kell említést tenni More Erősítő párbeszéd balsors idején c. munkájának hazai kiadásáról, amely Szöcs Géza szerkesztésében és Gergely Zsuzsa fordításában jelent meg a Szent István Társulat kiadásában, Budapesten 2004-ben, természetesen ezt a munkát Maczelka Csaba irodalomjegyzéke is tartalmazza.

⁶ Kroó Katalin – Bényei Tamás (szerk.): *Utópiák és ellenutópiák*. L'Harmattan, Budapest 2010.

⁷ Tóta Péter Benedek: *Kinek Se-Hol-Se Jó? (Az Utópia abszurd dicsérete)*. In Kroó Katalin – Bényei Tamás (szerk.): *Utópiák és ellenutópiák*. L'Harmattan, Budapest, 2010, 19-30. o.

⁸ R. W. Chambers: *Morus* (ford. Nyilas Vera). Budapest, Gondolat, 1971, 434. o.

⁹ Walter Nigg: *Morus Tamás, a lelkiismeret szentje*. Budai Ferences Rendház. [é.n.] 127. o.

¹⁰ A magyar (nyelvű) művek közül még Pintér Károly: *Idealizmus, politika és mártíromság: Morus Tamás arcai*. A Dunánál, vol. 2, 2002, 33-43. o. és Petneházi Gábor: *Utópia vagy reform? Erasmus és a keresztény humanizmus*. In Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők (A reformáció 500 éve)* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. 149-155. o. jelenik meg az irodalomjegyzékben.

¹¹ Az első teljes Utópia-fordítás 1910-ből, Kelen Ferenc tollából származik. Geréb László fordítása 1942-ben, míg

kísérőtanulmányai helyet kaphattak volna az irodalomjegyzékben, tekintve, hogy bevallottan Kardos Tibor fordítása a legsikerültebb, így az ő tanulmányát számos kiadás eleve tartalmazza. Az angol nyelvű irodalom természetesen sokkal bővebb és politikaelméletre való utalást is magában foglal. Sőt, kiegészítve a *Bevezetésben* található *Kiadások, források* alfejezettel, amelyhez az irodalomjegyzékben már internetes elérhetőség is társul, az érdeklődő egyetemista mellett már a felvértezett oktató-kutató is naprakész ismereteket is szerezhet a Morus-kutatás jelenlegi állásáról.

A szerző bevallottan elsődleges célja, hogy az *Utópiát* azoknak a More-szövegeknek a társaságában tárgyalja, amelyek a nagy mű előtt és körül születtek. More legfontosabb munkáit a mű végén található *Kronológiában* sorolja fel a szerző ezzel nyújtva évszámokra és műcímekre szorító életrajzi áttekintést. Az *Utópia* előtt vagy vele párhuzamosan született munkák azon túl, hogy magyarul alig, vagy egyáltalán nem olvashatunk róluk, azért rendkívül értékesek, mert bepillantást engednek azokba a témákba és motívumokba, amelyek többé-kevésbé, azaz árnyalatokkal és súlypont-eltolódásokkal a teljes életművön keresztül megmutatkoznak, visszatérnek. Így nemcsak More személyes indíttatású témái, irodalmi *ars poeticája*, hanem az irodalom- és művelődéstörténeti változások, a latin- és az angolnyelv helyzete, illetve a skolasztika és a humanizmus korszakhatára¹², közelebbről az északi (keresztény) humanizmus betetőzése és a reformáció előestéje More pályaképébe ágyazottan szintén megjelennek a műben. Miközben mindvégig jelen van a Tudor-ház hatalomátvétele (1485), valamint More uralkodókkal, különösen VIII. Henrikkel (1509-1547) való, utóbb végzetesnek bizonyuló politikai kapcsolata is – ahogyan azt többek között a *Kontextusok* c. alfejezetben olvashatjuk.

Már ebből a szétválaszthatatlan összefonódásból, tehát szerző és kora egymásra hatásából látható, hogy Maczelka Csaba könyvének címe nem szerencsés. Az főcím Thomas More-t, az embert, az alcím az *Utópia* kontextusát jelöli, miközben a mű olvasása, tartalomjegyzéke, de a *Bevezetésben* található *Felépítés* ill. *Kontextusok* c. alfejezetei is azt erősítik, hogy szerző és műve úgy egymástól, mint a kontextustól el- és szétválaszthatatlan, sőt a szerző kifejezetten kijelenti, hogy nem célja az életrajzot ismertetni, annak vitáihoz hozzászólni. Ebből következően kettő egyenrangú tagból álló cím, pl. a semleges, tárgyilagos és kétségtelenül sűrű *More és az Utópia közege* vagy csak az *Utópiára* való utalás tényszerűbb lett volna. Ugyanakkor teljes mértékben érthető, hogy a teljes pontosságot a szerző feláldozta az eredetileg Erasmus szólásgyűjteményében (*Adagia*) is szereplő, tőle származó, majd a már említett dráma és film toposzá vált, méltán híres és frappáns címe kedvéért – *A Man for All Season / vir omnium horarum / omnium horarum homo*, magyar fordításban: *Egy ember az örökkévalóságnak* (10. o.)

Maczelka Csaba munkája a bevezető fejezetek után három fő részre tagolódik. A pályakezdésre, amely az 1510 előtt született angol nyelvű műveket is magában foglalja; amit More és Erasmus együttműködésének és a középkori skolasztika és a reneszánsz humanizmus művelői közötti vita ismertetése követ; végül maga az *Utópia*, annak kiadástörténete, felépítése, kísérő mellékleteivel valamint az északi humanizmus tárgyalása. Mint jeleztük, a továbbiakban a jogászok számára különös jelentőségű részekre koncentrálnunk, míg a kifejezetten az irodalomtudomány érdeklődésére számot tartó kérdésekre legfeljebb csak utalunk.

Kardos Tiboré először 1943-ban jelent meg – ehhez a fordításhoz írt bevezetőt Moór Gyula. Maczelka Csaba Kardos Tibor kis részben tovább csiszolt 1989-es fordítását – mint a mai napig a könyvpiacra kapható legelterjedtebb kiadást – használja. Megjegyzendő, hogy Kardos Tibor az 1989-es kiadásban publikált tanulmányát korábban már több helyen, részben átalakítva, részben pl. stílusbravúrt bemutatva humanista dialógusban megjelentette. A továbbiakban Morus Tamás: *Utópia* (ford. Kardos Tibor), Európa könyvkiadó, Budapest, 1989.

¹² Horváth Eszter Kata: Száz esztendő múltán is örökzöld – Huizinga Őszi középkorának első teljes magyar fordításáról. In *Újkor.hu – A velünk élő történelem*. <https://ujkor.hu/content/szaz-esztendo-multan-is-orokzold-huizinga-oszi-kozepkoranak-elso-teljes-magyar-forditasarol> (2023) (Utolsó letöltés 2023.09.15.)

II. Pályakezdés, angol nyelvű művek

Az iskoláztatás és neveltetés kapcsán kiemelendő, hogy a jog, illetve a jogi munkához szükséges készségek szerepe gyakran háttérbe szorul a humanista hatások feltárása mellett. Már a bevezető stúdiumoknak számító grammatika-retorika-logika tárgyak is alapvető jogi értelmezési módszereket tartalmaznak, ugyanakkor a jogi tanulmányok folytatásával More eredendő és korai lelkesedése a viták, az érvelés iránt is szükségszerűen beteljesül. Időnként átsiklik afelett az irodalom, hogy More édesapja¹³ szintén ügyvéd volt, azaz a családi minta szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni Thomas More szocializációja során. A jogi beágyazottság és a későbbi jogi karrier tudatában talán nem véletlen, hogy szentté avatása után, More többek között a jogászok védőszentjévé vált. A jog szerepére a skolasztikus-humanista érvelésmód kapcsán még visszatérünk.

A neveltetés másik terepe a korban az volt, amikor az ifjúság tehetséges, illetve vagyonos és többnyire nemes tagjai egy-egy méltóság környezetében tölthettek valamennyi időt, ahol a társas viselkedés elsajátítása mellett, a mecénásként is működő egyben a főúri reprezentációt is megvalósító úr, illetve udvartartás hatása alá kerültek a fiatalok. Ez a hatás kiemelkedő More életében, aki John Morton (1420 k.-1500) lordkancellár, Canterbury érseke, utóbb bíboros személyét idealizálva mutatja be politikai témájú munkáiban, így a *III. Richárd történetében* (1513) és az *Utópiában*. Miként Maczelka Csaba megjegyzi, Morton „az ideális művelt politikus és a világi pályán mozgó keresztény értelmiségi típusát is megtestesíti” (18. o.), aki ráadásul az egyik utolsó klerikus a politika és az udvar világában. Bár köztudott, hogy a reformációt követően is sokáig maradnak – többé-kevésbé – a háttérben egyházi tanácsadók az uralkodók mellett – elég csak William Laudra (1573-1645) és a Stuartokra gondolnunk.

Morton személye és minden olyan adalék – könyvtára, kapcsolatrendszere, levelezése, politikai tevékenysége –, amit az irodalomtörténet feltár, abból a szempontból jelentős a jogtörténet, illetve a jog- és állambölcselet számára, hogy szó szerint életre kelti azokat az alakokat, akikre More hivatkozik. Így minél több More munkáiban a feltárt valóságos elem, annál inkább el lehet határolni az elméletet, a gondolat kísérletet a személyes tapasztalattól.¹⁴ Tehát konkrét személyhez, életúthoz lehet kötni azt a dilemmát, amit például a hivatalviselés kapcsán elméleti síkon folytat le. A munkákban leírt minta ezzel az utókor számára is valósággá válik, megszemélyesül. Ezáltal a leírt jelenség nemcsak, hogy jobban érthető lesz, de a pusztán elméletből fakadó túlzott interpretáció veszélyének, azaz az anakronisztikus vagy aktualizáló, prezentista megállapításoknak is elejét veheti.

A szellemi háttér és az angliai humanizmus első generációjának feltárásakor az irodalomtörténeti kutatás mindazokat az eszmei hatásokat teszi összetettebbé, amelyek More-t érintették. Tehát minél inkább megismerjük a kereteket, például az északi humanizmust, annál jobban értjük a mű tartalmát, az abban felvetett kérdéseket, aminek révén remélhetőleg a jogtudomány által az eddig általánosan és jelző nélkül használt humanizmus már nem csak kötelező, gyorsan átugrott frázis lesz. Következésképpen, az elemzés a kontextus irányába tolódik el, ami nem feltétlenül kell, hogy azt jelentse, hogy a textualista elemzést teljesen el kell vetni, mégis hasznos, ha az elemző valamilyen mértékig követi a kontextusba elmélyülő irodalomtudományi kutatásokat. Ebben tud Maczelka Csaba munkája támpontokat nyújtani.

Ami Morton szerepét és More kétségeit az uralkodó szolgálatába állása kapcsán a jogtörténet, valamint a jog- és állambölcselet keretében különösen érdekelheti, az annak átgondolása, hogy Castiglione korszakalkotó műve – és számos egyéb korabeli traktátus –

¹³ Nota bene, a politikaelmélet másik, korabeli állócsillaga, Niccolò Machiavelli édesapja is ügyvéd volt, ugyanakkor More-ral ellentétben nála a jog, mint viszonyítási normarendszer nem kerül elő munkáiban.

¹⁴ Ismét Machiavellire utalva elég csak Cesare Borgia-t említenünk, aki a *Fejedelem* megírásához szolgáltatta a személyes mintát. Vö. Skinner, Quentin: Machiavelli. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1996. 11-69. o.

mellett, amely a „fesztelenül könnyed”¹⁵ udvari viselkedés leírását adja, létezik-e vajon egyéb irodalom az udvar keretében végzett szolgálatról. Tehát annak a folyamatnak¹⁶, amelynek egyik végpontja az udvari ember, míg másik az állam alkalmazásában álló hivatalnok, azaz közszolga, mi lehet a genezise, és ennek van-e egyéb irodalmi vetülete az udvari ember témájú értekezések mellett. More vívódása, hogy az uralkodók szolgálatába vagy alatti szolgálásra adja-e magát, nem más, mint dialógus formában írt töprengés az udvari emberi lét előnyeiről és hátrányairól.¹⁷ Így egy körrel tágabb kontextusban az udvari ember, sőt a közszolgálat elméletének történeti irodalmába sorolható. Mindezek alapján további érdekes eredményekre juthat a kutató, ha ebből a nézőpontból tárja fel a *respublica litteraria* keretében született magánlevelezéseket.

A szolgálatvállalás kérdésének eldöntése korántsem következmények nélküli – ahogy ma sem az a személyes függetlenségére kényes szellemi tevékenységet végző értelmiséginek. A múltban egyrészt a tisztség elnyerésével a tisztségviselő egyben a társadalmi hierarchiában is emelkedett¹⁸ adott esetben egészen a lordkancellárságig. Sőt, tevékenységével az uralkodó hatalmát testesítette meg.¹⁹ Mégis, az uralkodóval elégedetlen, neki ellentmondó hivatalnok – ti. More – a fejével fizetett véleményének szabadságáért. Ahogy a politikában hosszú út kellett ahhoz, hogy a legyőzött, ellenérdekű oldal reprezentánsait annak veresége esetén ne végezzék ki, úgy a fejedelem szolgálatába álló értelmiségi humanistának is sok idő kellett, hogy elbocsátható tisztségviselőnek és ne életével fizető árulónak tartsák amennyiben megkérdőjelezte az uralkodó döntését, politikáját. Természetesen az udvarban, majd az államban működő politikus- és hivatalnokszerpek elválása ugyanezen a folyamat mentén értelmezendő. Végző soron mind a bürokrácia, mind a közszolgálat, mind a politika professzionalizációjának elméleti irodalma és az életutakon keresztül a gyakorlata is ekkor, a humanizmusban kezdődik. More személyes példája, majd tragédiája csak erősíti ezeket a mérőföldköveket. Ez még abban az esetben is igaz, ha a kezdetet hagyományosan *John Salisbury: Policraticus – Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*²⁰ c. művéhez tesszük.

Ugyanez a fejezet tartalmazza More négy darab korai angolnyelvű középkori hagyományon nyugvó és humanista motívumokat is tartalmazó versét, amelyeket inkább iskolai gyakorlatoknak tart a szakirodalom, mintsem költői alkotásoknak. A jogászok számára ezek a művek értelemszerűen témáikkal kelthetik fel a figyelmet. A *Tablóversek* című munka, amelyet More az atyai házban található falikárpithoz írt, az emberi élet különböző szakaszait mutatja be. Tekintve, hogy *Utópia* társadalmi oldalról teljes mértékben patriarchális,²¹ míg gazdaságiról paternalista berendezkedésű állam, az öregkorról szóló strófa korántsem meglepő. Az időben későbbi munkában az öregek bölcsességük miatt érdemelnek kitüntetett figyelmet, míg a versben az öregkor bár az utolsó, mégis a legjobb része az életnek, mivel a bölcs agg

¹⁵ Vigh Éva: Baldassare Castiglione és az Udvari ember (Utószó). In Baldassare Castiglione: Az udvari ember. (ford. Vigh Éva), Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008, 317-344. o.

¹⁶ Vigh Éva: Éthos és kratos között. Az udvari ember a 16-17. századi Itáliában. Osiris, Budapest, 1999. és Rácz Lajos: Az udvari embertől a kormányzati bürokratáig. 197-213. o. In uő: Rex et Regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016.

¹⁷ Vigh Éva: A barokk színlelés művészete és Torquato Accetto. JATEPress, Szeged, 1997. 5-32. o. In: Torquato Accetto: A tisztességes színlelésről (ford. Vigh Éva), JATEPress, Szeged, 1997.

¹⁸ Kelemen Miklós: Kormányzás és közigazgatás – a közigazgatás történeti kialakulása, fogalma. In Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 193-195. o. és Illés József: Az újkori alkotmányfejlődés elemei. (XV. század második fele és XVI. század.) Kilián Frigyes, Magyar. Királyi Egyetemi Könyvtár. Budapest, 1898, 5-51. o.

¹⁹ Kelemen Miklós: Az igazgatás személyi állománya és a közszolgálati jog történeti fejlődése. In Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 232-237. o.

²⁰ Salisbury, John of: Policraticus (ford. Somfai Anna). Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999, 252. o.

²¹ Rigó Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet: Érzelmek, család és a hatalom legitimitása a kora újkorban. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, PhD-értekezés, pp. 346. o.

képes a leginkább hozzájárulni az állam (*publike wele*) működéséhez – foglalja össze a szerző (22. o.). Érdekes módon az államelméleti munkában az emberi, míg az emberi élet természetét leíró munkában a politikai megközelítés tűnik elő, azaz a tartalom és a forma harmonikus egysége megbomlik, miközben az ember és a politikum humanista szétválaszthatatlansága bebizonyosodik. A patriarchalizmus átható jelenléte ugyanakkor nyilvánvaló, még ha az irodalmi szempont inkább múlandóságként érzékeli az életkort és annak tiszteletét.

Az *Erzsébet királyné panasza* c. munka első ránézésre sokkal egyértelműbben szól a halandóságról, hiszen More VII. Henrik (1485-1509) feleségének, Erzsébet királynénak (1466-1503) bekövetkezett halálából fakadó gyászból merített. A vers egyes szám első személyben, moralizáló hangnem szól a hátrahagyottakhoz, a királyi családhoz és gyermekekhez, akikkel More akkor már személyes, közeli kapcsolatba került. A vers szereplője, az elhunyt királyné „arra inti az itt maradókat, hogy hiába bíznak gazdagságukban és a világi javakban, a vég közel van” – összegzi Maczelka Csaba (23. o.). Jóllehet a szerző a középkori irodalmi hagyományt emeli ki, nem mehetünk el mellett az értelmezés mellett sem, hogy a szerző által meggyőzően bizonyított középkori szerkezetbe, kifejezésmódba – tehát formába – ágyazva, sőt rejtve, de tartalmában akár a római császárok fülébe suttogott *memento mori* figyelmeztetést is kiolvashatjuk a versből. Erre a lehetőségre az jogosít fel minket, hogy akár mennyire is gyermekeiért aggódó édesanyát ábrázol a vers, mégiscsak törvényes hatalommal – sőt a trón iránti jogcímet tekintve VII. Henrikénél tulajdonképpen erősebb jogcímmel – rendelkező személyről van szó.²² Tehát nemcsak az ember múlandó, hanem az emberrel hatalma is sírba száll. Van az a zsarnokság, amivel szemben ez a felismerés az egyetlen remény. Nem meglepő módon, *Utópiában* a tisztségek – beleértve a fejedelmét – is nem örökletesek – talán nem véletlenül.

A harmadik vers, *Vidám tréfa egy poroszlóról, aki kolduló barátoknak ment* c. munka igazi helyzetkomikum, miközben számos társadalmi-jogi kérdést és csavart vonultat fel. Nevezetesen, a címszereplő, a poroszló kolduló barátoknak álcázza magát, hogy az adóst elkapja, aki egy barátja házába zárkózott be, ott nyert menedéket, és emiatt a hitelezők a követeléseiket nem képesek behajtani rajta. A történet végén az álruhás barátot az adós kipenderíti, míg More levonja a tanulságot, miszerint mindenki maradjon meg a saját mesterségénél, különben pórul jár. A feloldás elmarad, az igazságszolgáltatás képviselője húzza a rövidebbet a bűnösrel szemben. A helyzet több szempontból is sarkaiból kifordított, sőt számos ponton az *Utópiában* is egyről-egyre megjelenik. A nyilvánvaló jogi problémán túlmenően, miszerint az adósságot meg kell fizetni, előkerül a(z) egyházi) menedékhely sérthetlenségének kérdése (*asylum*-jog), tehát az, hogy világi személy beléphet-e oda és szolgáltat-e a világi törvények alapján igazságot. A 16. század előtt ugyanis az adóst jogi védettség illette, ha hitelezői elől jogilag elismert menedékhelyre szökött. Az álcába öltözés újabb problémákat vet fel, hiszen a jogszerűséget képviselő személy eljárhat-e megtévesztéssel, azaz csalárd, törvénytelen módon. A beöltözés természetesen a valóságot is próbára teszi. Tétélezzük fel, hogy a poroszló sikerrel jár, ez esetben a jogszerűség szemben állna a tényszerűséggel, tehát azzal, hogy valójában az erőszak a perdöntő, a jog pedig csupán a nyers erő álcája. Az álca révén adja magát a csak gúnyajukban szerzetes személyek fricskázása, de ide tartozik az álruhában kolduló személyek kifigurázása is. Előbbi téma, természetesen az egész egyházra kiterjesztve további súlyos képzettársításokat hordoz magában, míg az utóbbi jelenség műfajteremtő, hiszen számos *liber vagatorum*, csavargók könyve született a korban, és a korabeli városi szabályrendeletekben is rendezendő kérdésként jelenik meg az álkoldusok rafinériája.²³ A vers tehát jóval több, mint

²² A jogcímmel lásd: Horváth Eszter Kata: A Rózsák Háborúja mint örökösödési háború. In *Külügyi műhely* 5. évf. 2023/1-2. sz. 321-342. o.

²³ Rigó Balázs: A Liber Vagatorum és a világi szegényügyi igazgatás kezdetei Strasbourgban (1509-1523) – Szatíra a koldulásról a reformáció előestéjén. In Mezey Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2021, 361 o., 293-300. o.

egy kitűnően eltalált és felépített társadalmi szatíra (24-25. o.).

A negyedik munka a *Fortuna-versek*, a Szerencse fogandóságáról, az istenasszonyhoz való eltérő hozzáállásokról értekező komoly hangvételű elmélkedés. Itt talán csak annyiban számíthatunk a jogászi nézőpontra, hogy ha összehasonlítjuk Machiavelli híres-hírhedt *Fortuna*-képével a versben lévőt. More-é ugyanis csak részben tartalmazza azt az individuális attitűdöt, hogy az ember vegye saját kezébe a sorsát, mivel a szerencse kiszámíthatatlanul forgandó, míg Machiavelli emberképében az egyén teljes mértékben ura a szerencséjének. A saját sorsát kezébe vevő ember és a közösség, amibe az individuum beleolvad, illetve amivel sodródik, a vízvázlat a fejedelmi tükrök és az *Utópia* emberképének vonatkozásában. A *Fortuna-versek* mentén egyéb közvetlen tematikus kapcsolat nem mutatható ki a szerencse, az emberkép és *Utópia* berendezkedése, jellege között. A *Fortuna-versek* igazságtartalmának bizonyítéka, hogy More utolsó kettő, angol nyelvű – szintén a szerencséhez kapcsolódó – verse immár nem a karrier eleji frissességtől, tett- és becsvágytól hajtva, hanem belenyugvásból, sőt a Tower-ben a vesztőhelyre várva született (26-28. o.).

A *Giovanni Pico élete* c. munkában (1510) More Pico della Mirandola (1463-1494) életén és művein keresztül azt a fent már ismertetett, majd a későbbiekben vissza-visszatérő dilemmát járja körbe, miszerint a valódi és nemes filozófusnak mennyiben kötelessége fejedelmek szolgálatába állni, ha hű akar maradni filozófus jelleméhez. Az *Utópia* első könyvének egyik fő üzenete pontosan ennek a problémának a kifejtése, amelyet a szakirodalom J. H. Hexter nyomán a tanácsadással szóló dialógusnak nevez (33. o.). A párbeszéd mai napig az írástudók közügyekben – sőt akár a politikai csatározásokban – való részvételének az ellentmondásosságára (árulásának veszélyére?) hívja fel a figyelmet. A dilemma, hogy a filozófus a tudását a közérdek szolgálatában – és kár lenne tagadni – kalmár módjára pénzre váltva értékesíti, miközben a szabadságvágya, a – politikai – Szerencse fogandóságának való kitettség és az anyagi kiszolgáltatottság, azaz a megbízó érdeke felülírja a tudásnak önmagáért szentelt független, nyugodt, a hívságos dolgokat elutasító és erényes élet ethoszát. Mirandola példája azért lebeghetett More előtt, mert jóllehet sikerei és ismertsége csúcsán előbbi a vagyonát önként szétosztotta és a kegyesség felé fordult, feltehetőleg mégsem gyötörte lelkiismeretfurdalás, nem engedett a fejedelmek és a közügyek csábításának, azaz annak, hogy formálja az ország sorsát – míg ez More-ról a nyilvánvaló életútbeli hasonlóságok ellenére egyáltalán nem mondható el. Ez az oka annak is, hogy More szemében Mirandola a nem feltétlenül pozitív értelmiségű személyek egyik első példája.

A kegyesség felé fordulás több okból sem véletlenül kerül előtérbe More munkáiban. Életrajzából tudjuk, hogy három évet a karthauziak kolostorában töltött, ahol a kolostor kitűnő könyvtára állt rendelkezésére. Sőt, *Utópia* lakosai ruházatának egyformasága, tartóssága, sprőd anyagból való készítése, az étkezéseken meghatározott szigorú ülésrend, az előljárók pulpitusra helyezése, az étkezés előtti olvasás és mindenek előtt a vagyonközösség, az állam által meghatározott szükségletek mértéke és ezek kielégítésének megszervezése feltűnő rokonságot mutat egy szerzetesi közösség berendezkedésével. A fizikai szükségletek – élelmezés, ruházkodás – kielégítése mellett a lélek szükségletei elvezetnek ahhoz a szintén ellentmondásos helyzethez, miszerint mennyiben lehet az ókori – pogány – szerzőket és tanításaikat összeegyeztetni a keresztény kegyesség elveivel. Tehát miként lehet az ókori műveltség segítségével az *Ecclesia semper reformanda* elv keretében megújítani a keresztény teológiát és hitéletet. Az északi humanizmus More-ral és legfőképpen Erasmus-szal ezt a szellemi kihívást kísérli feloldani.

More számára a humanista műveltséggel rendelkező, istenfélő világi ember modellje nem más, mint Morton érsek, aki azonban a politikában is megmérette magát, tehát fejedelmek szolgálatába állt. Míg ez Erasmusról nem mondható el. Eltekintve attól a kísérlettől, hogy *A keresztény fejedelem neveltetése* c. munkájával megmutatta, hogy szívesen válna a leendő V. Károly német-római császár (1519-1556) nevelőjévé, Erasmus kényesen ügyelt

függetlenségére, pedig számos fejedelem ostromolta, hogy menjen az udvarába – azaz álljon szolgálatba²⁴. Tehát More mércéje alapján Erasmus sem a tökéletes istenfélő világi értelmiség képe – igaz, Maczelka Csaba mindezek ellenére Erasmust More-szemével annak tekinti (37. o.) – bár ezt nyilvánvalóan sosem vetette a kiváló és legendás barát szemére. Nem úgy, mint Erasmus, aki finom élccel megjegyezte, hogy csodálatos jelleme mivé nem teljesebbé volt, ha More Itáliában pallérozódik (21. o.). Köztük ezek a baráti csipkelődések feltehetőleg mindennaposak voltak, gondoljunk csak a *Balgaság dicséretének* görög nyelvű címére (*Morias Enkomion*), amelyről Erasmus kifejezetten írja, hogy egy másik kópétól, ti. nem a Balgaságtól, hanem Morus-tól nyerte az ihletet a címhez. A nevezetes gyémánt történetet pedig nemcsak More írta le az *Utópiában*, hanem Erasmus is az előbbi művében – ti. kinézetre a gyémánt és az üveg egyforma, az ékszer pedig a látszatával gyönyörködtet, tehát szabad szemmel senki sem tudja megállapítani, hogy az üveg valódi-e, minek következtében More feleségének üvegből készült – ezért számottevően olcsóbb – ékszert ajándékozott, aki olyan hálás volt, mintha igazit kapott volna.

A praktikus kegyesség, tehát, hogy tevékenysége révén miként válhat egy jó keresztény a társadalom hasznos tagjává, nemcsak az ókori szerzők és a kontemplatív vallásos élet intellektuális összeegyeztetését igényli a humanista teológiában, más megközelítésben az északi keresztény humanizmusban, hanem sokkal inkább a közösségért való aktív tevékenységet, azaz a politikában való részvételt a vallásos elhivatottsággal, a gyakorlatias hitéleti munkával. Az ellentmondás a mai napig tartó politikai moralizmus és realizmus vitáját jeleníti meg személyes példákon – Morton, Mirandola és More maga – keresztül. A kortársakat rendkívüli mértékben érdeklő kérdésre tekinthető határozott válaszként Machiavelli korszakalkotó műve, aki elveti az erkölcsöknek való megfelelés kényszerét, kijelentve, hogy a politikát egyszerűen nem a moralitás mércéjével kell vizsgálni (vö. az 57. oldalon írtakkal). More és mindazok, akik akár beálltak a fejedelmek – a reálpolitika – szolgálatába, akár éppen a politika velejárói miatt nem engedtek a kísértésnek, teljes mértékben érezték Machiavelli igazát, még ha szerették volna, hogy a politika másként működjön. Fortuna azonban mindenkire lesújtott, elveiért More az életével fizetett, míg Machiavelli az utóéletével – a megbélyegző machiavellizmussal – fizet mind a mai napig.

More a latin és angol nyelven egyszerre készült, ám végül befejezetlenül maradt *III. Richárd története* c. munkát 1513 körül kezdte papírra vetni. Jóllehet a hitelességet torzító, ám klasszikus retorikai, történetírói elemek fajsúlyosan jelen vannak benne, mégis bekerült az angol történeti gyűjteményekbe (34. o.). A mű elsősorban a zsarnokság természetét járja körül, és ehhez csak eszközként használja III. Richárdot (1483-1485), hiszen a szöveg úgy IV. Edwardra (1461-1470/1471-1483), mint VII. Henrikre tartalmaz áthallásokat. A történetben foglalt szereplők bukását nem saját hibájuk, hanem a hatalom Christopher Marlow-i édes mézétől megrészegült, „rémisztően intelligens és fortélyos Richárd” mesterkedései okozzák. Aggasztó a felismerés, hogy az alattvalók bukása emellett egyenes úton következik a hatalom birtokosához fűződő tiszteletükből (35. o.). Hiszen az alattvalók behódolásukkal egyben kiszolgáltatottá is válnak. Ugyanakkor a hatalom – lévén maga is erő²⁵ – természete szerint addig érvényesül, ameddig nála erősebb ellenállásba nem ütközik. Ebből következően szükségszerűen bukásra van ítélve, hiszen természetéből kifolyólag kivívja egy nála erősebb válaszcsoportot – legyen az a tömeg elégedetlensége, pártütők lázadása, (palota)forradalom vagy polgárháború eredményeként egy csata, ahogy az Bosworth-nél (1485) történt. Bár a hatalommal való visszaélésre és a zsarnokság veszélyeire való felhívásában More keresve sem

²⁴ A nevelésre már császárként maga Károly is nagy hangsúlyt fektetett, igaz nem elméleti, hanem kifejezetten gyakorlati, tapasztalati alapokon. Lásd: Ujj Zoltán: A diplomácia iskolája. Miksa főherceg V. Károly német-római császár udvarában (1544-1548). In *Külügyi Műhely* vol. 5. 2023/1-2. sz., 342-362. o.

²⁵ Az erő, hatalom szó görögül a dűnamisz, az erőből haladó, hatalommal működő, állandóan előre törő pedig a dinamikus, éppúgy, mint a hatalom természete. Szabó Árpád: *Periklész kora*. Budapest, 1977, 120. o.

találhatott volna ideálisabb alanyt III. Richárdnál, árulkodó, hogy a szerző nem elégszik meg a zsarnok halálának, a győztes Bosworth-i csatának és a békét elhozó Tudor-dinasztiának a nyugtázásával.²⁶ A zsarnokság természete More-t további műveiben is foglalkoztatja. *Utópiában* például annak ellenszerét a kellő részletességgel lefektetett szabály- és intézményrendszer nyújtja, ahol az állam berendezkedésében, azaz már statikusságában lehetőséget kínál arra, hogy *Utópia* lakosai – többek között a politikai nyilvánosság ellenőrzése és kizárólagossága útján – elejét vegyék a személyek – így a fejedelem és cinkosai – zsarnokságának (erre a szerző az 58. oldalon utal is). Tudniillik, közügyekről a Népgyűlésen vagy Szenátuson kívül – tehát a nyilvánosságot megkerülve – társalogni büntett. A politikai véleményformálás tehát kizárólagosan a lefektetett intézményrendszer keretében lehetséges.²⁷

Az eddigiekből is látható, hogy More mind a *III. Richárd történetében*, mind az *Utópiában* a zsarnokság avagy elvontabban a hatalom természetrajzával foglalkozik, így nem szerencsés, hogy a szerző elemzésében felváltva használja, pontosabban párosítja össze a király, zsarnok(ság), utópia, disztópia, állam kifejezéseket (35-36. o.). Jóllehet mindezen entitások mögött a hatalom – jelen esetben a zsarnokság és az attól való félelem – húzódik meg, önmagukban mást fejeznek ki. *Utópiában*, ami egy harmonikus ezáltal statikus berendezkedés – lévén utópia, nem is lehet más – a dinamikára utaló „állam működésének mechanizmusai” egyszerűen értelmezhetetlen kitétel, hiszen Rafael elbeszélésében nem kapunk igazi politikai konfliktust, ami zavart keltene. Az állam pedig egyszerűen fogalmazva nem más, mint pusztán intézményrendszer, amely sem nem zsarnoki, sem nem jóságos, hiszen meghatározó, de mégis csak keret, semmi más. Az azt működtető emberek avagy a jog teszi zsarnokivá, gondoskodóvá, jólétivé stb. (A gondolat szintén előkerül az 58. oldalon.) Míg III. Richárd konkrét személy, tehát rá szintén zavaró alkalmazni „az ideális állam ellentétéként, nagyon is valóságos disztópiaként” történő kitétel. Egy személy nem lehet disztópia, ahogy ideális állam sem. Főleg, hogy a következő oldalon a szerző ismét királyként, azaz személyként hivatkozik III. Richárdra. Szerencsésebb lett volna, ha az összehasonlítás során a szerző végig a hatalomról vagy a zsarnokságról ír, függetlenül annak alanyától vagy keretétől, és személyt személylyel, míg intézményrendszert intézményrendszerrel vet egybe (ahogy azt teszi az 57-59. oldalakon). Visszaulva az alattvalók hatalom gyakorlója iránti tiszteletére, és arra a kérdésre, hogy mit tehet az ember a zsarnoksággal szemben, különösen nyomasztó More-nak az a meglátása, hogy „a királyok élete [olyan színjáték], amelyben az átlagos alattvalónak csak a néző szerepe jut, és jobban is teszi, ha nem avatkozik bele a folyó darabba, hiszen >>ha nem tudják szerepüket, tönkreteszik a darabot, és ezzel maguknak is ártanak<<” (35-36. o.).

III. A humanizmus védelmében

A humanizmus szellemi erejét, mindent átható újító szemléletét elsőként a fordításirodalom, majd az abból kinövő új értelmezési, módszertani végső soron nyelvfilozófiai, esztétikai, irodalmi kérdésekre adott válaszokban mutatta meg, amelyek utóbb elvezettek a teológia, a jog- és az orvostudomány átértelmezett, felülvizsgált megközelítéséhez is. Nem történt ez másként Erasmus és More esetében sem, akik a korban rendkívül sikeres közös Lukianosz fordításkötetet is kiadtak, amelyben jogászi szemmel More Lukianosz *A zsarnokölő* c. dialógusára válaszoló szónoki beszéde tarthat érdeklődésre számot. Ebben a kiváló imitációs készség mellett, More egész életművén keresztülvonuló, a hatalom

²⁶ Horváth Eszter: A Rózsák Háborúja, i.m.

²⁷ Rigó Balázs: A 16. század három teoretikusa – avagy milyen a jó fejedelem? Összehasonlító forráselemzés a humanista államelmélet szemszögéből. In Themis az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Elektronikus Folyóirata, 2016/június, 117-150. o.

természetére és az önkényuralomra vonatkozó vizsgálatok jellennek meg (40-41. o.).

Az *Utópiában* előkerülő további tematikai azonossághoz szolgál kitűnő adalékként az az Erasmus *Adagiájára* (első kiadás 1500) való utalás, amelyben a szólásgyűjtemény első darabja a „Barátok között minden közös” mondás. Ezt boncolgatva Erasmus a továbbiakban a vagyonszövetséget az emberi boldogulás kulcsának nyilvánítja és megállapítja, hogy jó emberek között szükségszerűen mindennek közösnek kell lennie. „Az *Utópia* legradikálisabb gondolata hangzik el Erasmus szövegében: az ideális állam csak a magántulajdon eltörlésével valósítható meg, amire antik és keresztény példák és tekintélyek is hozhatók” – húzza alá Maczelka Csaba (43. o.).

Az *Utópiával* megegyező évben, tehát 1516-ban látott napvilágot Erasmus *A keresztény fejedelem neveltetése* c. munkája, ami tekintve az addigra már bő másfél évtizedes közös munkát és barátságot, nem is meglepő. Jóllehet témájában, a hatalom természetében, az emberek ideális viszonyaiban vagy a jó politika mibenlétében, azokról való mondanivalójában a művek hasonlóak és hatnak is egymásra, – mint fent utaltunk rá – nem tartjuk szerencsésnek, hogy az ideális fejedelem alakját az ideális állammal állítja párhuzamba a szerző (43. o.). Továbbra is pontosabb volna hatalomról, politikáról, tehát eggyel absztraktabb szintre emelni a párhuzamosságot, mivel a személyeket – uralkodókat – és intézményeket – államformákat – a hatalomgyakorlás merőben eltérő megvalósulása, kerete miatt nem igazán érdemes egymás mellé helyezni. Hiszen az erős uralkodó személye – legyen akár jó, akár zsarnok – mellett az intézményrendszer eltűnik, mivel minden személyes irányítás alá kerül. Míg az erős intézményrendszerben az uralkodó csak alkalmazkodik a berögzült intézményi keretekhez, szokásokhoz. Itt jegyezzük meg, hogy sajnálatos módon az egyébként kitűnő munkába, éppen *A keresztény fejedelem neveltetése* c. mű kapcsán egy szarvashiba is becsúszott, ti. hogy a szerző a fenti munkát az 1503-as *Enchiridionnal* összetéveszti (66. o.). A két mű között a hasonlóságok ellenére, jelentős különbséget láthatunk, a legfontosabb, hogy a korábbi egy közember számára íródott és jelentős mértékben teológiai munka, míg utóbbi a leendő V. Károly német-római császárnak írt fejedelmi tükör.²⁸

Maczelka Csaba munkájában a skolasztika és az északi humanizmus, illetve ezek irodalmi, nyelvfilozófiai és -használati kérdésekben lecsapódó megközelítésmódjai mint a humanistákat leginkább foglalkoztató problémák magától értetődő módon többször előkerülnek. Tömören és az árnyalatoktól most eltekintve, a skolasztikát az általános elvont és sok esetben magáért való elméletek, fogalmak, míg a humanizmust a hasznosságra törekvés, a konkrét fogalmak, jelenségek gyakorlati alkalmazása hajtotta. Természetesen az, hogy egy-egy szerző, tudós író hova sorolható már a korban sem volt teljesen egyértelmű, hiszen ahogy az idő haladt előre, úgy változtak a körülmények is. Számunkra a filológiai és irodalomelméleti viták elsődlegességét elismerve, mégis az a fontos, hogy észben tartsuk, hogy More gyakorló jogász is volt, így a mindennapjai vitatkozással, érveléssel teltek. Jóllehet More életrajzában az első helyeken említik jogász karrierjét, a jogász érvelés és szövegalkotás módszere elsikkad az irodalmi nézőpont mögött, még akkor is, ha egy helyen törvényszéki beszéd szabályaira történik utalás (46. o.). Így Maczelka Csaba okfejtésében főként a skolasztika-humanizmus vita áll előtérben, tehát az az írói dilemma, hogy mennyiben használhat elvont fogalmakat, és mennyiben írhatja le konkrét fogalmakkal a pontos valóságot.

Jogászként viszont More mind az íratlan vagy írott szokásjogi, mind a tételes jogi normáknak úgyis mint általános érvényű fogalmaknak feleltetett meg konkrét történeti tényállásokat, azaz munkája során lényegét tekintve mind a skolasztikus, mind a humanista érvelést alkalmaznia kellett, mégpedig egyszerre, ahogy az az alább tárgyalandó Dorp-levélből is kitűnik (46-47. o.). Ráadásul tisztában volt azzal, hogy hiába vannak általánosan követett

²⁸ Rigó Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet: Érzelmek, család és a hatalom legitimitációja a kora újkorban. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, PhD-értekezés, 346. Különösen 63-65. o.

szokásjogi vagy tételesen megfogalmazott normák, általános (az ő esetében jogi) fogalmak mégsem léteznek, mert minden eset más és más, és a bírói gyakorlat éppen az általános fogalmakat tölti meg jogi tartalommal. Tehát konkretizálja, egyediesíti őket. Ugyanakkor a *common law*-n, az angol szokásjogon felnőve egyszersmind humanistaként sem állíthatta, hogy a pusztá esetek sokaságából nem lehet levonni általános törvényszerűségeket, tanulságokat. Jóllehet az ideáltípus fogalmát, amit majd a bírói gyakorlat tölt ki tartalommal Max Weberig nem fogalmazták meg, a jogászok mégis nap, mint nap használták és tisztában is voltak annak létevel. More tudatában volt annak, hogy a valóság annál összetettebb, hogy akár esetek sokaságára, akár univerzális fogalmakba sűrítse azt. A világ pontos és logikailag is kikezdetlen megismerése és leírása még neki sem sikerülhetett, ezért az ellentmondást felismerve – legalábbis megérezve – a finom iróniába, a nem mindig ártatlan humorba menekült. Ha már megoldani nem tudja az ismeretelmélet nagy kérdését, legalább nevéssen rajta – gondolhatta.

A *Dorp-levélben* [inkább levelekben, vagy levélváltásban] (1514-1515) és az *Utópiában* kifejtett probléma tehát korántsem csak a tágabb művelődéstörténeti kontextus problémája, hanem More jogász szocializációjának lényege. Előbbiben Marteen van Dorp (1485-1525), a leuveni egyetem teológia fakultásának professzora a skolasztikusok nevében támadja Erasmus személyét, *A Balgaság dicséretét*, a görög Biblia-fordítást és általa a humanistákat²⁹, amire Erasmus majd More is levélben válaszol, míg utóbbi első könyvének dialógusában More a vitatkozó felek szájába adja a skolasztikusok és a humanisták érveit. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy More esetében a skolasztikus gyökerek, a humanista műveltség valamint a jogász gondolkodás, tehát az az intellektuális tevékenység, amit szubszumpciónak³⁰ – a konkrét tényállás megfeleltetése az általános normának – hívunk, sűrítve és a maga ellentmondásosságával találkozik egymással (42-53. o.). Tökéletesen megfelel a jogász értelmezés-, gondolkodás- és nyelvhasználati mód mibenlétének és a köznyelv iránta való kritikájának Maczelka Csaba összegzése a dialektikusokat, grammatikusokat, összességében a skolasztikus módszert követőket illetően. „E példákkal azt igyekszik bizonyítani More, hogy bár a skolasztikus gondolkodók új, önkényes nyelvtani szabályaik és eljárásaik segítségével arra törekszenek, hogy hatékonyabbá tegyék a nyelvet, valójában végletesen eltávolodnak a valós nyelvhasználatától” (49. o.). More pedig jogászként napról napra olyan szövegeket állított elő, amelynek szókincse eltért a hétköznapi nyelvtől. Így a dilemma számára többszörösen átélt tapasztalatból fakadt. Másként megfogalmazva, amit Erasmus és a humanisták, különösen a *Dorp-levélben* a skolasztikusok szemére vetettek, azt More kénytelen-kelletlen, de szakmájaként gyakorolta, erre utal a törvényszéki beszéd jellege a levélnek is (46. o.), míg humanista szövegalkotásai, fordításai, versei és maga az *Utópia* tulajdonképpen a szabadidős tevékenységet jelentették a számára, ahogy arra utóbbi előszavában utal is. Ezt a jelenséget, tehát, hogy új, mesterséges fogalmakat alkot egy szakma, hogy az élő nyelvtől szókincsében is megkülönböztessen bizonyos szakmailag releváns, jelen esetben jogi jelenségeket, nevezzük neologizmusnak. Ami maga is egy mesterséges szó, amit a humanisták feltehetőleg mesterkéltnak tartának, és kitűnő példának arra nézve, amit megvetnek a skolasztika módszerében. A jogi professzióban – és ekként More tevékenységében is – tehát tulajdonképpen a skolasztika-humanizmus vita mind a mai napig szétválaszthatatlanul jelen van.

Különösen nyilvánvaló a jogász szemléletmód az *Utópia* előszavának híres idézetében: „Mert igaz ugyan, hogy a legfőbb gondom nekem, hogy a könyvben semmi hamis dolog ne legyen, de ha egyszer valami kétes, inkább hazug dolgot állítok, mintsem hazudjam, mert

²⁹ Tóta Péter Benedek.: Kinek se-hol-se-jó? (Az Utópia abszurd dicsérete). In Bényei Tamás – Kroó Katalin (szerk.): Utópiák és ellenutópiák. L'Harmattan, Budapest, 2010, 19-30. o.

³⁰ Horváth Barna: Bevezetés a jogtudományba. Attraktor, Máriabesnyő, 2015, 82-95. o.

inkább akarok becsületes lenni, mint okos.”³¹ A széljegyzetben (*paratextusban*) More arra hivatkozik, hogy a teológia megkülönbözteti a hazugságot a hazug dolog állításától. Maczelka Csaba a hazug dolog állítását az irodalmi fikció körülírásaként tartja értelmezhetőnek és a *Dorp-levélben* megírt költők általi kitalációkkal és hazudozással veti egybe, illetve azonosítja. Ugyanakkor jogászként More nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy ha valaki szándékosan téves dolgot állít, akkor hazudik, míg ha jóhiszeműen állít valamit, amiről utóbb bebizonyosodik, hogy téves, azaz nem valós állítás, akkor tulajdonképpen csak tévedett. Tehát itt szintén egy jogi problémaként is értelmezhető nyelvi kifejezőmódot látunk, nevezetesen a szándékos, rosszhiszemű hazugságot és tőle megkülönböztetve a jóhiszemű, ám igazságtartalmában valótlan állítást, a tévedést. Hogy az irodalmi fikció önmagában vagy jogilag minősítve tévedés-e, az rendkívül messzire vezető kérdés, főleg, ha a művészetet – benne a szépirodalommal – a valóság utánzásának tartjuk, miközben azt is tudjuk, hogy a költő pl. tudatában van annak, hogy amit ír, az a képzelet szüleménye.

A humanisták nyelvi újításai és az ezek mögött meghúzódó filozófiai alapok további kutatásra ösztönző kérdésekhez vezetnek. A skolasztika és a humanizmus között a nyelvi megformáltságot is tekintetbe véve államelméleti szempontból mi a választóvonal? A világiasabb, humanista esztétika és kifejezőmódok a korai újkor kezdeti modernitásában miben érhetők tetten? Pusztán az ókori történeti példák sokaságán vagy létezik más nyelvi újítás is a kora újkori államelméletek mögött? A humanista kifejezőmód tükröz-e elméletekben vagy intézményekben megjelenő újdonságot, azaz az új nyelvi leírás egyben új realitást is mutat-e vagy pusztán nyelvi, stilisztikai megoldás? A főként klerikusok által művelt középkori jog- és államelmélet humanisták általi művelése között miben rejlik a legnagyobb különbség? A latin nyelvű traktátusok mellett a nemzeti nyelvűek miként jelzik a nemzeti jogi nyelv formálódását? Csak tükörfordítások vagy van mögöttük intézményi realitás is? Kicsit líraiban, megfogalmazva, Isten országából milyen kifejezésformák révén jutunk el az emberek kormányzatáig?

Visszatérve a *Dorp-levélre*, minthogy a későbbi tudományosságban nyilvánvalóvá vált, hogy mind az általános fogalmakra, ezáltal az általánosításra, úgy az egyedi jelenségekre, tapasztalatokra szükség van, ekként érte el More levele is *Dorp* és Erasmus között a vita rendeződését, azaz a két irányzat és személy valamiféle közös nevezőre hozását, még akkor is, ha az *Utópia* egyértelmű állásfoglalás az északi humanizmus mellett.

IV. Az Utópia

Már eddig is láttuk, hogy az Utópia több szálon kapcsolódik az eszmetörténeti kontextushoz, amely szűk értelemben a *Dorp-levélben* vázolt stilisztikai, fogalomhasználati, grammatikai, dialektikai kérdéseket, míg tág értelemben magát az északi, keresztény humanizmust jelenti. Ugyanakkor, éppen More fent már érintett korábbi művei, valamint az 1518-as kiadásokban publikált epigrammák mutatják meg, hogy az Utópiában foglaltak művelődéstörténeti kontextus nélkül is azokat a kérdéseket feszegetik, amelyekre More személyes érdeklődése irányul (53-59. o.). Így a VIII. Henrik koronázására írt *Köszöntődal* (*carmen gratulatorium*), amely a szerencse forgandóságát, a jó uralkodó személyes tulajdonságait, egyben ezeknek a tulajdonságoknak való megfelelésre történő felhívást járja körül. A *hatalomvágyról* című (243. számú) epigramma a kora újkori háborúskodás és a külpolitikai tanácsadás kritikáját fejt ki, egyben hitet tesz az Erasmus-féle örök béke gondolata mellett. A *Mi a legjobb államforma?* című (198. számú) epigramma politikai jelentősége

³¹ Morus: i.m. 8. o.

nyilvánvaló, a benne megfogalmazott állítás pedig az Utópiával összevetve nem is meglepő, ti. a hatalmat intézményesen, jelen esetben szenátus közbeiktatása révén korlátozni kell. Más megfogalmazásban, More a személyes hatalom intézmények útján való korlátozottságát vallja. Az epigramma és az *Utópia* alapján akár a vegyes államforma is levezethető, az azonban teljességgel bizonyos, hogy More szerint az uralkodók személyes hatalmát minden esetben korlátozni szükséges, mivel nagy a kísértés, hogy zsarnokság jön létre. A politikai, jogi-társadalmi kérdésekről, az ideális uralkodóról More több mint egy tucat epigrammát írt, amelyek Maczelka Csaba megfogalmazásában tulajdonképpen lábjegyzetet kínálnak a híres munkához (59. o.), így azok elemzése már önmagában is érték, az *Utópiával* történő összevetésük pedig lehetővé teszi, hogy megpróbáljuk rekonstruálni az *Utópia* mennyiben a korabeli angol társadalom és politika valós kritikája és mennyiben a képzelet szüleménye.

Jóllehet a kötet *Epilógus* előtti, utolsó szerkezeti egységében Maczelka Csaba az *Utópia* keletkezés- és kiadástörténetét, a címet, a kétkönyves szerkezetet és a kiegészítő elemeket járja körül, a fejezet fő mondanivalója két téma köré csoportosul. Ezek egyike az *Utópia* fiktív avagy a valóságot tükröző jellege, másik pedig az utolsó alfejezetben taglalt északi humanizmussal való kapcsolata. Az előbbi három alfejezetben foglaltak bár kétségtelenül informatív, az elemzések alaposágát mélyítő részek, különösen kiváló például a különféle kiadásokban található kiegészítő elemek összegzése (68. o.), a jogász olvasat számára mégiscsak kötelező metaadatok. A fikció-valóság párhuzam viszont annál izgalmasabb. Mivel az északi humanizmust Morton érsek kapcsán részleteiben is tárgyaltuk, most az *Utópia* valóságtartalmát járjuk körbe.

A fő kérdés, ami már a kortársakat is foglalkoztatta, hogy az *Utópia* mennyiben elmélet, fikció, kitalált történet, ha úgy tetszik utópia, bár ezt a fogalmat More művére vetíteni anakronizmus lenne, azaz mennyiben egy elképzelt, netán vágyott állam, ami elszakad a korabeli Anglia jogi-intézményes vagy More életének eseménytörténeti valóságától. Mivel a korban még nem vált el az államelmélet, a politikai filozófia, a politikaelmélet, a politikai eszmetörténet,³² sőt ma is nehéz elválasztani őket³³, még akkor is, ha olvasás közben érezzük, hogy hol vannak a súlypontok és mik az eltérések az egyes tudományterületekről érkező szerzőknél, így More esetében ezt az elválasztást a valóság-fikció, azaz Anglia-Utópia vonalán kell megkísérelnünk, ha nem csak vagy elméleti, elképzelt, fiktív avagy az életrajzi adatok alapján pusztán leíró műként akarunk rá tekinteni. Mindazonáltal az *Utópia* hatása eltúlozhatatlan. Így hiába nem létezett olyan intézményesült hatalom, azaz állam, mint *Utópia*, és természetesen ma sem létezik, hiszen ezért vált műfajt jelölő terminussá, illetve az utópizmus révén filozófiai fogalommá, mégis akár igény, akár képzelet szintjén megjelent és mind a mai napig megjelenik. Gondoljunk csak a filmekre, számítógépes játékokra, hogy kivételesen ne csak az irodalomban jelenlévő műfajról essék szó, az utópiák disztópiává válása³⁴, mind a műfajukat, mind a tartalmukat, példának okáért az elnyomó, totális államot tekintve pedig külön elemzés tárgya lehetne, akár jogászai oldalról is.

A műfajt illető általános és jogászai megjegyzésként megállapíthatjuk, hogy az *Utópia* első olvasatra nem más, mint egy gondolatkísérlet, hogy milyen lehet egy elképzelt állam és a legjobb államforma. Emellett azonban a mű teljességre törekvő államtan is, mert az állam földrajzi határaitól kezdve az étkezésen vagy akár az építkezéseken át a termelésig, a javak elosztásáig, a társas együttélésig, a hivatalokig, a vallásig mindent leír. Tehát ez a gondolatkísérlet még, ha mai értelemben műfajilag az irodalomtudományba tartozó utópia vagy

³² A politika és az eszmetörténet elválasztásához, elválaszthatóságához lásd különösen: <https://www.ajk.elte.hu/content/szulesnapi-interju-schlett-istvan-professor-emeritussal.t.4771>

³³ Bódig Máttyás: Jogelmélet, államelmélet, politikai filozófia. Néhány módszertani összefüggés. In Szigeti Péter (szerk.): Államelmélet, politikai filozófia, jogbölcselet. Országos tudományos konferencia, Győr, 2004. szeptember 3-4, Győr, Universitas-Győr Kht. 2005, 383. o., 145-163. o.

³⁴ Lásd többek között a már hivatkozott Kroó Katalin – Bényei Tamás kötetet.

más nézőpontból akár disztópia³⁵ vagy akár szatíra legyen is, egészen addig megegyezik az államelmélettel vagy politikaelmélettel, tehát az elméleti síkon művelt állammal valló foglalkozással, amíg utóbbiak külön tudományágként ki nem alakultak. Nem véletlenül tartják a modernkori politika- és államelmélet alapművének az irodalomtörténetben méltán elfoglalt helyén túlmenően. Bár More-t követően az utópiailrodalom az idő előrehaladtával erős kapcsolatot mutat a képzőművészetekkel és a szép-, majd a tudományos-fantasztikus irodalommal, sőt a Patyomkin-falvak által fizikai valójukban is megépítik őket, azok hatalommal, politikával való kapcsolata megkérdőjelezhetetlen, hiszen semmilyen író, legyen az tudományos vagy kizárólag fikatív szöveget papírra vető, nem mentes attól a környezettől és annak megtapasztalásától, amelyben alkot.

More művében a valóságot leginkább próbára tevő probléma, hogy fogalmunk sincs, Utópia hol található, és More sem adja meg rá a választ. Az elmélet, a gondolat kísérlet vagy éppen a képzelet játéka szempontjából – attól függően, hogy a súlypont mire esik –, azonban akármennyire is szeretnénk tudni, irreleváns, hogy Utópia az óceánban hol található, hiszen akár komoly, akár semleges, akár játékos a gondolkodás, az elmében, tehát nem a fizikai térben zajlik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincsenek valóság- vagy tapasztalatbéli alapjai egy elképzelt államnak.

Az interdiszciplinaritás jegyében a tanulmány elején jelzett kapcsolódási lehetőségeket figyelembe véve több irányba is elindulhatunk. Ahol az irodalomtudomány a jogtudomány segítségére siethet az éppen annak a nyelvi, esztétikai, művelődéstörténeti formának, determinánsnak a feltárása, amely már a tartalomra is hatással van, így valamivel könnyebb lehet leválasztani a képzelet szüleményét, az elméletet a valóságtól, a háttérben meghúzódó intézményes realitástól. Tehát azokat a nyelvi eszközöket, ahol a tartalom azért lesz az, ami, mert a forma megköveteli, példának okáért, az utazási irodalomban a csodaszámba menő, meseszerű elemek kötelezők. A hétköznapi nyelvben ezt fejezi ki „a messziről jött ember...” közmondásos túlzásba esése. Természetesen ez fordítva is igaz lehet, ha a jogtörténet szolgáltatja azokat a jogi struktúrákat, amelyek meghatározóak egy szerző gondolkodására nézve, gondoljunk egy uralkodóra és annak jogilag szabályozott hatalmára, amit ha átlép, zsarnokká válik. Az azonban, hogy mikor és mitől lesz egy uralkodó zsarnok, részben jogkérdés is, kivéve, ha az uralkodó elhatározza, hogy gazember lesz. Ezért megkerülhetetlen III. Richárd, VII. és VIII. Henrik személyének vizsgálata, amikor More a hatalomról értekezik, avagy a királyi tanács, udvaroncok, tanácsadók szerepének számba vétele a tanácsadásról szóló dialógusban, hogy a teológusok szidalmazása révén az egyház válságáról ne is beszéljünk.

Mivel Maczelka Csaba és a kortársak is a fikció-valóság problémát helyezték előtérbe, elemzésünk végén nem mehetünk el amellett a problémakör mellett, amit az állam- és jogbölcseletben is van, illetve legyen *(sein-sollen)* kérdésköre jelent. Vázlatosan és mivel a jelen írás recenzióként indult, kifejezetten az irodalomtörténeti olvasat és Maczelka Csaba értelmezéséhez adalékként és gondolatébresztőként kínáljuk az alábbi eszmefuttatást. A van a meglévő társadalmi, jogi valóságot jelenti, azokat az állapotokat, amelyeket a jogalkotó adottnak vesz, tehát azt a normarendszert, ami alapján az állampolgárok vagy az alattvalók viselkednek, ahogy a társadalom egy adott pillanatban működik. Ezt az egyszerűség kedvéért hívhatjuk a fennálló szokásjognak is. Ehhez képest amikor a jogalkotó jogot alkot, megerősítheti avagy részben vagy egészben megváltoztathatja az addigi viselkedést. Ez a legyen, mivel elrendeli, hogy a jövőben milyen magatartás a kívánatos. Ez akkor is a legyen, ha éppen a fennálló magatartást erősíti meg, hiszen elrendeli, hogy a továbbiakban is úgy legyen, ahogy eddig. A fennálló állapotok tehát a valóságot jelentik, míg a legyen nem más, mint egy elképzelt jövőbeli viselkedésösszesség, ami a jogalkotó, az uralkodó fejében megszületett. More jogászként, jóllehet a *sein-sollen* problémaköre még sokáig nem képezte a

³⁵ Tóth J. Zoltán: Utópia vagy eszményi társadalom? (Megjegyzések Morus Tamás művéhez). In Jogelméleti Szemle 4. évf. 2003/1, 1-9. o.

jogtudományi vizsgálódások tárgyát, ezzel a kettősséggel és látásmóddal tökéletesen tisztában volt, hiszen az mindennemű jogi kodifikáció, de akár bírói ítélet immanens része. A felek a bíró ítéletétől fogva valamiképpen, tehát ahogy a bíró a tényállást alapul véve elképzelve majd ítéletében elrendelte, viselkedni kötelesek. A bíró ezzel előbb a valóságot veszi figyelembe, ezután pedig elképzeli, hogy milyen legyen a felek magatartása.

Ha az Utópiát és a korabeli Angliát nem az irodalomtudomány fikció-valóság, fabula-deszkripció szemüvegén, hanem a *sein-sollen* fogalompárján keresztül vizsgáljuk, tehát akként, hogy More Anglia valóságára alapítva elképzeli, hogy milyen legyen a legjobb államforma, akkor talán közelebb juthatunk ahhoz, hogy mi a valóság és mi a fikció az Utópiában. Hiszen azon szöveghelyek esetében, amelyek az elképzelt Utópiában vágyott jelenséget írnak le, joggal feltételezhetjük, hogy More legyenként utal rájuk, míg amikor az első könyvbéli dialógusban Anglia ostorozott állapotait pl. a sokat idézett juhokat ócsárolja, akkor a bekerítést, azaz a létező valóságot írja le és ítéli el. Természetesen nincs mindig ilyen egyszerű dolga a kutatónak. Ugyanakkor alapos társadalomtörténeti kutatások birtokában a történeti valóság feltárásával és a szöveg összevetésével talán közelebb juthatunk ahhoz, amit More látni szeretett volna Angliában. Azaz, hogy milyen legyen a legjobb állam. Erre a szándékra a legegységelműbb példa az Utópia végén található. „Sok olyan dolog van a seholszigetiek államában, amit mifelénk is szeretnék látni. De alig remélem!”³⁶ [Ti. hogy bekövetkezik.]

A műben az irodalomtudomány számára valóság-képzetet, avagy a jogtudományban *sein-sollen* jellegű további árnyalatokban viszontláthatjuk. Ezek az árnyalatok nem feltétlenül módosítják, inkább mennyiségükkel erősítik azt a játékot, amit More az olvasóval játszik, miszerint minél inkább elemezzük a szöveget, annál több csavart, ellentétet, egymást kizáró értelmezést kapunk. Ezek egyike lehet az, ha a címben szereplő, az olvasónak mankóként szolgáló üdvös/mulattató, illetve hasznos/választékos fogalompárt nézzük. Talán nem esünk a túlzott interpretáció csapdájába, ha megállapítjuk, hogy üdvös és hasznos az lehet, ami valóságos, míg mulattató és választékos, ami elképzelt. Ez alapján a legjobb államforma, ami mivel még nem valósult meg, csak a képzelet szüleménye, azaz mulattató lehet. Újabb csavar, hogy More bár Anglia kapcsán a valóságot írja le, mégis érződik a panaszkodás, az, hogy legszívesebben megváltoztatná (legyen). Miközben Utópiát úgy írja le már-már legyenként, hogy tudjuk, nem létezik, és nem is létezhet, hiszen képzelet szüleménye.

Szintén a valóságot erősíti mindaz a költemény, epigramma, korábbi mű, amelyet fent már érintettünk. Hiszen, ha nemcsak az Utópia látszólag elképzelt világában létezik egy probléma, hanem az életrajzból világossá válik, hogy már az Utópia megszületése előtt foglalkoztatta More-t, akkor annak több valóságbeli alapja kell, hogy legyen, és Maczelka Csaba művéből tudjuk, volt is, mint ha kizárólag az Utópiát olvasnánk. Sőt, a teljes szövegre jellemző kettősség, kétértelműség a lapszéli jegyzetekre is érvényes. Ezek utalhatnak az alapfikcióra, vagy az értő olvasó szemével társadalomkritikára is. Ezzel serkentve elő a szöveg irodalmi jellegére történő figyelemfelhívást avagy a valósággal való összevetést (83-85. o.).

Bár nem a van és legyen fogalompárra gondolt, annak létjogosultságára szintén alkalmazható Maczelka Csaba értékelése, miszerint az Utópia „a második könyvében ábrázolt elméleti modellt ütközteti az első könyv és a végszó révén a reálpolitika világával is.” (72. o.) Sőt, a fogalompár alapján láthatjuk, hogy többet is tesz ennél. Nemcsak ütközteti, hanem alakítani is akarja szeretett Angliáját. Tehát, hogy milyen legyen, azzal szemben, ami van. A van és legyen fogalompár azonban azt is megmutatja, hogy annak ellenére, hogy az utalások, hivatkozások Platón *Államára* mind More-tól, mind a kiegészítő szövegek szerzőitől (70-72. o.) egyértelművé teszik a kapcsolatot a két mű között, egy óriási különbség van köztük. Nevezetesen az, hogy mivel az Utópiában hangsúlyos a kortárs társadalomkritika, ezért részben a valóságot írja le, míg Platóné *Állama* a *Törvényekkel* ellentétben, teljes mértékben fikció (73.

³⁶ Utópia 142. o. idézi Maczelka Csaba. 71. o.

o.). Talán utóbbi különbséget jobban artikulálni lehetett volna, még ha a végkövetkeztetésből ki is olvasható.

Annál is inkább gondolhatunk arra, hogy More műve sokkal kevésbé ártatlan, mint amilyen mulattató, tehát hogy a legyen, a fennálló állapotok megváltoztatására irányuló szándék, a kritika milyen erős, ha – a tanácsadásról szóló dialógus vagy More és a többi humanista életét megvizsgálva – látjuk, hogy a tudás által a klasszikus és keresztény hagyományokat ötvöző elméleti modellt, az északi humanizmus dilemmáját nem tudták a politika gyakorlatába átültetni, mivel az megvalósíthatatlan (73-74 o.).³⁷

Hogy miért kellett More-nak ennyire kétértelművé tennie az Utópiában lévő fikció-valóság értelmezési lehetőségeket, arra az *arcana imperii* fogalma adhat támpontot. A kora újkorban a hatalom gyakorlása, a politikacsinalás az uralkodók, az arra születettek kiváltsága volt. Bár a kora újkori szerzők előszeretettel értekeztek a legjobb államról, a közügyekről vagy a jó uralkodóról, mégis vigyáztak arra, hogy kellőképpen megindokolják műveik megalkotását. Sőt, hogy elkerüljék azt a vádat, hogy az elméleti tudás birtokában maguknak vindikálják a jogot a politikaformálásra. Tehát az *arcana imperii* alapján a politika az uralkodók magánügye és nem közügy, főleg nem a parlamenté. Az Utópiában erről is olvashatunk, igaz éppen ellenkező előjellel, ami önmagában izgalmas értelmezésekre szolgáltat okot, hiszen More tulajdonképpen megkérdőjelezi a politikai jogok gyakorlását. Utópiában ugyanis a parlamenten kívül, azaz magánszemélyekként, magántársaságban még a tisztviselőknek és a fejedelemnek is tilos politikáról társalogni, mert az azt jelenti, hogy zsarnokságra törnek.³⁸

Összegezve megállapíthatjuk, hogy mivel a fikció-valóság, illetve a van és legyen fogalompárok szétválaszthatatlanul, de legalábbis bármelyik oldal melletti érvelésre lehetőséget adnak, More amennyire lehetett előre megvédte magát a támadásoktól, hiszen pontosan tudta, hogy a nyilvános kritikát Henrik nem bocsátaná meg, a politikai ellenlábasai pedig könyörtelenül kihasználnák. A sors fintora, hogy More-nak ezt készségét végül a gyakorlatban is kamatoztatnia kellett. Végzetes perében ugyanis egészen a bíróság ítéletéig kétértelműen nyilatkozott, egyértelműen és őszintén már csak a halálos ítélet birtokában vallhatta meg, vállalhatta fel érzéseit, gondolatait végső soron értékrendjét.³⁹

V. Értékelés

A művet *Epilógus, Melléklet, Kronológia és Irodalomjegyzék* zárja. Előbbiben már a reformáció utáni életműből látjuk a legfontosabb momentumokat, míg a *Melléklet*ben a szerző fordításában az 1518-as bázeli kiadás verses paratextusait. A *Kronológia* a legfontosabb művek felsorolására támaszkodva nyújtja More legfontosabb életeseményeit. Kiemelendő, hogy lábjegyzetek helyett lapszéli jegyzetek, sőt némileg utópikusan ható, QR kóddal ellátott internet elérhetőségek szerepelnek a főszöveg mellett a margón. Bár az URL-linket is tartalmazza a széljegyzet, valóban kényelmes, hogy QR-kóddal akár telefonról párhuzamosan is megnyitható az Utópia egy-egy kritikai kiadása. Remélhetőleg ez a gyakorlat a könyvkiadásban meghonosodik, amennyiben nem a lábjegyzetapparátus teljes kiváltására alkalmazzák majd. Mindazonáltal az évszám tévesztések miatt egy utolsó átolvasásra szükség lett volna, ahogy az is félrevezető, hogy a rózsák háborúját a Lancaster és a Tudor-házak harcának összegzi a szerző,

³⁷ Petneházi Gábor: Utópia vagy reform? Erasmus és a keresztény humanizmus. In Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): Ige-Idők. (A reformáció 500 éve). Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019, 149-155. o.

³⁸ Morus: i.m. 63-64.

³⁹ Antal Tamás: Az angol esküdtszék fejlődése a közép- és a koraújkorban – a Magna Chartától Morus Tamás peréig. In Jogtudományi Közlöny, 70. évf., 2015/10. szám, 477-486. o.

miközben a York-házzal indult a háború, a Tudorok csak a leendő VII. Henrik révén kapcsolódtak a küzdelembe.

Hogy visszatérjünk a recenzióba hajló könyvajánlás műfajához Maczelka Csaba munkája „...nem kevésbé hasznos, mint amilyen választékos...”, ahol a választékosságot az egyébként igényes nyelvi megformáltságon túl sokkal inkább a tematikai változatosság jelenti számunkra, amely alapján nemcsak irodalom-, nyelv- és művelődéstörténészek, klasszika-filológusok, de jogászok és politológusok is haszonnal forgathatják a csak méretében kis könyvecskét.

Felhasznált irodalom

Antal Tamás: Az angol esküdtszék fejlődése a középkorban és a korai újkorban – a Magna Chartától Morus Tamás peréig. In *Jogtudományi Közlöny*, 70. évf., 2015/10. szám, 477-486. o.

Bódig Mátyás: Jogelmélet, államelmélet, politikai filozófia. Néhány módszertani összefüggés. In Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet, politikai filozófia, jogbölcselet*. Országos tudományos konferencia, Győr, 2004. szeptember 3-4, Győr, Universitas-Győr Kht. 2005, 383. o., 145-163. o.

Chambers, R. W.: Morus (ford. Nyilas Vera). Budapest, Gondolat, 1971, 434. o.

Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Könczöl Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul: tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2009, 270 o.

Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, 2020, 288. o.

Fekete Balázs: „Jog és irodalom” Csendes forradalom a magyar jogelméletben? In *Korunk* (Kolozsvár), vol. 31, 2020, 31. évf., 3. szám, 77-86. o.

Horváth Eszter Kata: Száz esztendő múltán is örökzöld – Huizinga Őszi középkorának első teljes magyar fordításáról. In *Újkor.hu – A velünk élő történelem*. <https://ujkor.hu/content/szaz-esztendo-multan-is-orokzold-huizinga-oszi-kozepkoranak-elso-teljes-magyar-forditasarol> (2023) (Utolsó letöltés 2023.09.15.)

Horváth Barna: Bevezetés a jogtudományba. *Attraktor*, Máriabesnyő, 2015, 82-95. o. <https://www.ajk.elte.hu/content/szulesesnap-interju-schlett-istvan-professor-emeritussal.t.4771>

Horváth Eszter Kata: A Rózsák Háborúja mint örökösödési háború. In *Külügyi műhely* 5. évf. 2023/1-2. sz. 321-342. o.

Illés József: Az újkor alkotmányfejlődés elemei. (XV. század második fele és XVI. század.) Kilián Frigyes, Magyar Királyi Egyetemi Könyvtár. Budapest, 1898, 5-51. o.

Kelemen Miklós: Az igazgatás személy állománya és a közszolgálati jog történeti fejlődése. In Földi András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 232-

237. o.

Kelemen Miklós: Kormányzás és közigazgatás – a közigazgatás történeti kialakulása, fogalma. In Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 193-195.

Kroó Katalin – Bényei Tamás (szerk.): Utópiák és ellenutópiák. L'Harmattan, Budapest 2010.

Maczelka Csaba: Egy ember az örökkévalóságnak: Thomas More. Az Utópia előzményei és közege. Napkút Kiadó, Budapest, 2020, Sorozat: UniText 2, pp. 116. ISBN 978 963 263 979 6 <https://napkut.hu/maczelka-csaba-egy-ember-az-orokkevalosagnak-thomas-more-591>

Morus Tamás: Utópia (ford. Kardos Tibor), Európa könyvkiadó, Budapest, 1989.

Morus Tamás: Erősítő párbeszéd balsors idején. Szócs Géza (szerk.), Gergely Zsuzsa (ford.), Szent István Társulat, Budapest, 2004.

Nagy Tamás: Jog és irodalom. Kezdetek és eszmények. In Iustum Aequum Salutare, 2007, 3. évf., 2. szám, 57-70. o.

Nagy Tamás: „S ő levelemre a városunkba jön”, avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak? In Fekete Balázs – Fleck Zoltán (szerk.): Tanulmányok a kortárs jogelmületről. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 343 o., 115-168. o.

Nigg, Walter: Morus Tamás, a lelkiismeret szentje. Budai Ferences Rendház. [é.n.] 127. o.

Petneházi Gábor: Utópia vagy reform? Erasmus és a keresztény humanizmus. In Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): Ige-Idők (A reformáció 500 éve) Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. 149-155. o.

Pintér Károly: Idealizmus, politika és mártíromság: Morus Tamás arcai. A Dunánál, vol. 2, 2002, 33-43. o.

Rácz Lajos: Az udvari embertől a kormányzati bürokrataig. 197-213. o. In uő: Rex et Regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016.

Rigó Balázs: A 16. század három teoretikusa – avagy milyen a jó fejedelem? Összehasonlító forráselemzés a humanista államelmélet szemszögéből. In Themis az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Elektronikus Folyóirata, 2016/június, 117-150. o.

Rigó Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet: Érzelmek, család és a hatalom legitimációja a kora újkorban. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2020, PhD-értekezés, pp. 346. o.

Rigó Balázs: A Liber Vagatorum és a világi szegényügyi igazgatás kezdetei Strasbourgban (1509-1523) – Szatíra a koldulásról a reformáció előestéjén. In Mezey Barna (szerk.): Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában. Budapest, Gondolat Kiadó, 2021, 361 o., 293-300. o.

- Salisbury, John of: Policraticus (ford. Somfai Anna). Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999, 252. o.
- Skinner, Quentin: Machiavelli. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1996. 11-69. o.
- Szabó Árpád: Periklész kora. Budapest, 1977, 120. o.
- Tóta Péter Benedek: Kinek Se-Hol-Se Jó? (Az Utópia abszurd dicsérete). In Kroó Katalin – Bényei Tamás (szerk.): Utópiák és ellenutópiák. L'Harmattan, Budapest, 2010, 19-30. o.
- Tóth J. Zoltán: Utópia vagy eszményi társadalom? (Megjegyzések Morus Tamás művéhez). In Jogelméleti Szemle 4. évf. 2003/1, 1-9. o.
- Ujj Zoltán: A diplomácia iskolája. Miksa főherceg V. Károly német-római császár udvarában (1544-1548). In Külügyi Műhely vol. 5. 2023/1-2. sz., 342-362. o.
- Vigh Éva: Éthos és kratos között. Az udvari ember a 16-17. századi Itáliában. Osiris, Budapest, 1999.
- Vigh Éva: Baldassare Castiglione és az Udvari ember (Utószó). In Baldassare Castiglione: Az udvari ember. (ford. Vigh Éva), Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008, 317-344. o.
- Vigh Éva: A barokk színlelés művészete és Torquato Accetto. JATEPress, Szeged, 1997. 5-32. o. In Torquato Accetto: A tisztességes színlelésről (ford. Vigh Éva), JATEPress, Szeged, 1997.

Heil Kristóf Mihály¹„1723 – A magyar alkotmánytörténet nagy esztendeje” – Beszámoló egy konferenciáról²

A konferenciát Bódiné Beliznai Kinga habilitált egyetemi docens az ELTE-ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék mint egyik szervező, vezetője nyitotta meg, aki kiemelte, hogy korántsem csak a *Pragmatica Sanctio* elfogadását és törvény útján való kihirdetését van okunk ünnepelni, hiszen a *bírósági reform*, az elviekben a bírói és közigazgatási hatalom szétválasztása valamint a *Helytartótanács felállítása* is 300 évvel ezelőtt történt. Az évforduló így alkalmat nyújt arra, hogy a magyar-osztrák közjogi viszonyon túlmenően az igazságszolgáltatásról és a végrehajtásról is szó essék, amit a konferencia címe, „1723 – A magyar alkotmánytörténet nagy esztendeje” és két szekciója, *Sanctio Pragmatica* valamint a *Consilium Locumtenentiale* is hivatott kifejezni. A konferenciát a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, az MTA IX. osztályának Jogtörténeti Albizottsága, valamint a HUN-REN-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport szervezte, az ülésre az ELTE-ÁJK Kari Tanácstermében, 2023. október 4-én került sor.³

A délelőtti első előadója prof. Szijártó M. István (DSc), az ELTE-BTK Történeti Intézet egyetemi tanára volt. Már bemutatkozásában kiemelte, hogy némiképpen vendégként és kívülállóként van jelen a konferencián, hiszen történészként eltérő nézőpontból fogja megtartani *A Pragmatica Sanctio és a magyar rendiség* című előadását. Gondolatmenete elején leszögezte, hogy a konferenciára tavaly kellett volna sort keríteni, mivel maga a *decretum*, azaz a rendek és az uralkodó egyezsége, a *Pragmatica Sanctio*, ezen belül és legfőképpen a Habsburgok nőági örökösödésének elfogadása már 1722-ben megtörtént. A magyar rendek és a Habsburgok közötti viszonyban ezért az 1722. évi események értek el áttörést, amihez képest az 1722–23. évi országgyűlés törvényeinek 1723 nyarán való kihirdetése és törvényerőre lépése, már csak formalitás, különösebb jelentőséggel nem bír.

Ezt követően professzor úr az elfogadásig vezető eseményeket vette sorra kitérve az egyezés létrejöttében legnagyobb szerepet vállalók személyekre is, így Szluha Ferenc nádori ítélmesterre vagy Felsőbüki Nagy István alnádorra. Kiemelte, hogy az események sodrában a fő cél a béke és a nyugalom elérése volt. Ez belpolitikai értelemben azt jelentette, hogy az udvar által régóta szorgalmazott és a magyar rendek által korábban elvetett nőági örökösödést a rendek önként ajánlják meg, amit azzal tartott kézben az osztrák udvari kancellária, hogy az országgyűlési feliratot is Bécsben szövegezték az uralkodó részvételével. Ugyan diétai alapelv volt, hogy az ellenkezésnek hangot kell adni, de mégsem volt ellenséges közhangulat a nőági örökösödés ellen, sőt a közjó érdekében ítélték szükségesnek a *Pragmatica Sanctio* elfogadását. A belpolitikai nyugalmat csak fokozta, hogy az elfogadásban szerepet játszó, így például az evangélikus jogászok jutalomban részesültek, amiről számos fennmaradt levelezés is tanúskodik. Külpolitikai értelemben a békét és a nyugalmat az oszmán birodalomtól való félelemmel szemben kellett elérni, ami ismerve a XVIII. század során végig vonuló Habsburg-oszmán háborúkat, korántsem volt alaptalan.

A *Pragmatica Sanctio* és elfogadásának értékelésében az előadó nyomatékosította, hogy a magyar rendiség szemszögéből nézve a Habsburgokkal való viszony tartós konfliktusok és rövid életű kompromisszumok sorozata, a rendi dualizmusból való elbillenés az uralkodói hatalomgyakorlás irányába. A korszak elején levert Rákóczi-szabadságharcot is annak vesztes

¹ Tudományos segédmunkatárs HUN-REN-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, megbízott oktató ELTE-ÁJK.

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.196

³ A konferencia részletes programját lásd a HUN-REN-ELTE Jogtörténeti kutatócsoport honlapján. Elérhető: <https://mtajogtortenet.elte.hu/1723-konferencia>

minősítése helyett sikeres rendi mozgalomként kellene értékelni. A szatmári béke nem egyenlő az aradi kivégzésekkel, mivel előbbi kompromisszum volt, ahol a politikai viszonyok helyre álltak. 1741-ben a nőági örökösödés elvből tényvé vált, és a magyar rendi mozgalom sikerességének tudható be, hogy az ország kimaradt a Haugwitz-féle reformokból, a magyar külön út és a kiegyezés a szatmári békével és a *Pragmatica Sanctio* elfogadásával kezdődik. A XVIII. századi európai rendi abszolútizmus fénykora. A kelet-európai régióban is működött rendi gyűlés, a lengyel *szejm*, a svéd *riksdag* és a magyar *diéta*. Szijártó István előadását azzal a kortárs, Henry Bolingbrooke általi megállapítással zárta, hogy a magyar egy szabadsághoz szokott nép. Az előadó szerint ez egy olyan érték és hagyomány, amelyet be kellene építeni a tanárok képzésébe, ezáltal bevezetve ezt a nézetet a közoktatásba, amely meghatározhatná országunk jövőjét.⁴

A második előadást Liktör Zoltán Attila (PhD), kúriai főtanácsadó, a PPKE-JÁK megbízott előadója tartotta „*Indivisibiliter ac Inseparabiliter*”, *avagy a spanyol jog hatása a magyar trónbetöltés rendjére. Gondolatok az 1723. évi I-II. tc. háttéréhez* címmel. Előadása kezdetén Liktör Zoltán Attila felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar-Habsburg közjogi viszony tárgyalásakor gyakran megfelelkezünk a Habsburgok spanyol ágáról és a spanyol jogról, miközben éppen az ágak közötti dinasztikus politika és ezáltal az öröklési jog révén lesz közvetlen hatása a hazai eseményekre és még inkább a trónbetöltés rendjére. A spanyol jog a férfiági öröklés mellett és után már a XIII. században rögzítette mind a nőági öröklést, mind a hitbizomány intézményét, utóbbi alapján az országot családi birtokként, elidegeníthetetlen vagyonként kezelték, ebből következően minden esetben egyetlen örökösé lett a hatalom és a királyság, ami természetesen ezzel feloszthatatlan is volt.

A spanyol joggal ellentétben, az osztrák jogban amellet, hogy több hercegi ág volt, vegyes öröklési rend (*successio mixta*) érvényesült, azaz az ágak közötti öröklés lehetséges volt, amire a kora újkorban többször is sor került. A Habsburgok a spanyol trónt először Szép Fülöp révén szerezték meg. A Habsburgok új országokat az öröklési rendbe való kerüléssel és nem önmagában a házassággal szereztek – hívta fel a figyelmet az előadó. Ezt követően a Habsburgok számára a házasságpolitika az országok családi kézben való megtartásának eszköze volt. Hogy a területek nőágról ne kerüljenek idegen dinasztikák kezébe, a spanyol elsőszülött infánsnőket az osztrák Habsburgokhoz adták feleségül, amire 120 év alatt hét ízben sor is került. A hercegnőknek a házasságért cserébe az öröklési jogukról le kellett mondani, hiszen ennek hiányában az osztrák Habsburgok keze alatt lévő területek feletti trónigény infánsnők általi átszállása többek között kaotikus öröklési rendet eredményezett volna. Ezzel a házasságpolitikával az osztrák és a spanyol ág az alapvetően eltérő örökösödési jog ellenére egészen a spanyol örökösödési háborúig családi kézben, de a két ágat megkülönböztetve, tudta megtartani a birodalmat.

Ezt követően az előadó részletekbe menően mind a spanyol, mind a német/osztrák örökösödést rendező dokumentumokat és az azokat szükségessé tevő rokonsági-családi viszonyokat mutatta be, amelyből témánk fontosságára kiemelendő, hogy a spanyol nőági örökösödés lehetősége, a feloszthatatlanság és elválaszthatatlanság elve, az *indivisibiliter ac inseparabiliter* kifejezéssel együtt a *Pragmatica Sanctióba*, így a magyar jogba is bekerült. Ebből az elvből és a Habsburg dinasztikus házassági politikából azonban sem az nem valósult meg, hogy a magyar trónra a spanyol ág jogot formáljon, sem az, hogy végül egy ág kezébe kerüljenek a spanyol és az osztrák területek. Hiszen a spanyol örökösödési háború során, amikor az utóbbi lehetőség felmerült, az angol és a holland támogatás azonnal okafogyottá vált, így a spanyol örökséget végül a Bourbonok szerezték meg, de ahogy a Habsburgok osztrák és spanyol ága sem egyesülhetett, úgy a Bourbonok spanyol és francia ága sem. A

⁴ Az 1722–23. évi országgyűléshez lásd többek között: Szijártó, M. István: A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 614 o. és Szijártó, M. István – Pelyach, István (szerk.): A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2016, 331. o.

szétválaszthatatlanság és ezért feloszthatatlanság elvének gyakorlatba való átültetése a magyar rendek és az osztrák udvar közötti csatározásokban folytatódott.⁵

Képes György (PhD), habilitált egyetemi docens (ELTE-ÁJK) „*A Pragmatica Sanctio mint lex fundamentalis a magyar alkotmánytörténetben*” című előadásában arra kereste a választ, hogy az 1723. évi első I–III. törvénycikk valóban alkotmányerejű törvénycsomag-e. Gondolatmenete Heinz Mohnhauptot idézve leszögezte, hogy a *leges fundamentales* minden európai országban a modern alkotmányok előfutárának tekinthetők, de ezt a funkciót betölteni már csak néhány esetben tudták. Ezek a törvények olyan írott és íratlan szabályokat takartak, amelyeket még az Isten kegyelméből uralkodó királyoknak is kötelességük volt betartani. A jogfejlődést követve a középkor során kialakult, hogy az uralkodót kötik a saját törvényei. A rendiség alatt a királyt már megesketik az elődei által hozott egyes, nagy horderejű törvények betartására.

A kora újkorban, az abszolút monarchia korában, ami korántsem feleltethető meg a despotizmusnak, pedig az uralkodónak az isteni törvényt, a természetjogot; országa vallásának rendjét; területe feloszthatatlanságának, elidegeníthetlenségének és eladományozásának tilalmát végül a trónöröklés rendjét kellett tiszteletben tartania. Az ezeket szabályozó joganyag a *leges fundamentales*, amibe a *Pragmatica Sanctio* is illeszkedik. Az előadó a *leges fundamentales* időrendi előfordulásainak sorrendjében a francia, angol, német-római, svéd, dán és végül a magyar példákat tekintette át. Az északi monarchiák kapcsán kiemelte, hogy főként ezek a királyságok voltak azok, amelyek erőteljesen hozzájárultak a modern alkotmányjogi funkció, az alaptörvény fogalom kialakításához.⁶

Előadása második felében Képes György a *Pragmatica Sanctio* hazai elfogadásának körülményeit vette számba. A köztudomású használatban a *Pragmatica Sanctio* nem más, mint gyakorlati rendezés, ugyanakkor eredeti jelentésében a közügyek jogi úton kikényszeríthető szabályozását jelenti, ami római jogi örökség. A szóösszetétel ekként épül fel: *Πράγματα* (*pragmata*) = állam, közügyek, ami hellenisztikus korból ered, és a bizánci jogi nyelvben él tovább, míg a *Sanctio* = szankció, jogkövetkezmény – hívta fel a figyelmet a szó eredeti jelentésére az előadó. Majd a francia, a spanyol és osztrák (Habsburg) *pragmatica sanctiók* felsorolását követően, az 1703-1723. évi események részletes ismertetése alapján a *Pragmatica Sanctio* mint magyar alaptörvény lehetséges értelemezési keretei között arra a megállapításra jutott, hogy önálló magyar trónöröklési törvényként kell számba vennünk, annak hatálya nem függ a másik állammal fennálló szövetségtől, sem a dinasztikus unió meglététől, hiszen csak „együttbirtoklás” áll fenn, ami a szövegben „kölcsonösen és együttesen örökösödésileg birtoklandó” fordulattal szerepel. Ezenfelül, és a Habsburgokat érintő legfontosabb megállapítás, hogy a *Pragmatica Sanctio* monarchikus formában nem mondható fel, tehát nincs olyan, hogy trónfosztás, hatálya csak köztársaság kikiáltása, tulajdonképpen forradalom esetén szűnik meg.

A délelőtti szekció utolsó előadója Képes Imre (PhD), adjunktus (ELTE-ÁJK), tudományos segédmunkatárs (HUN-REN-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport)] volt. Bár „*A Pragmatica Sanctio mint hivatkozási alap az 1860-as évek közjogi vitáiban*” című előadása tulajdonképpen a *Pragmatica Sanctio* recepciótörténetébe tartozik, mégis inkább a kiegyezést megelőző évek politikátörténetébe és alkotmányos vitába nyerhettünk betekintést. Az előadó

⁵ A szerzőtől lásd tovább: Liktör Zoltán Attila: Mégiscsak egy család a kettő?: A Habsburg-ház „két ágának” egysége a 16. század derekán a családi egyezségeket és végrendeleteket tükrében – és ennek jelentősége a magyar alkotmánytörténet szemszögéből. Pázmány Law Working Papers, 2020, 15. szám 1-24. o. valamint Liktör Zoltán Attila: De kinek a jussa? A spanyol örökségért folytatott küzdelem a Habsburgok és a Bourbonok között a jogforrások tükrében. Jogtörténeti Szemle 2023, 20. évf. 4. szám, 7-14. o.

⁶ Képes György: Az 1665. évi Kongelov és az abszolút monarchia kiépülése Dániában. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae, 2015, 52. évf. 145-160. o. Képes György: A dán példa: abszolutizmus az elmélettől a gyakorlatig. In Képes György (szerk.): Az abszolút monarchia. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011, 136-168. o.

azokkal a kérdésekkel vezette fel előadását, amelyek az 1860-as évek közjogi vitái során is felmerültek. Nevezetesen, hogy mi is az a *Pragmatica Sanctio* és hogy az kit és mire kötelez. A vita heveségét és a *Pragmatica Sanctio* jelentőségét mutatja, hogy Deák 21 alkalommal hivatkozott rá a felirati javaslatában.

Az 1861. évi országgyűlés vitáinak hátterében ugyanakkor valójában azok az áprilisi törvények álltak, amelyek megítélésében – Berzeviczy Albert értékelése szerint – a kezdetektől fogva komoly különbségek mutatkoztak a dinasztiahoz hű konzervatív politikusok, és a liberális államférfiak között. A konzervatívok az 1848. évi törvényhozásban „belpolitikai téren radikális fölforgatást”, illetve „a Magyarországot Ausztriához csatoló, a *Pragmatica Sanctióban* biztosított közjogi kapcsolat veszedelmes meglazítását” látták, míg Szalay László álláspontja szerint az áprilisi törvénycikkek nem a „zavaros márcziusi események” eredményei, hanem ellenkezőleg, konzervatív törvények voltak a szó legnemesebb értelmében. Képegy Imre az Októberi Diplomának Dessewffy Emil által papírra vetette eredeti tervezetét mutatta be, amely föderatív államszervezetet, a birodalomhoz tartozó országok közötti viszony tekintetében egyenlőséget, a belső igazgatáshoz tartozó ügyekben az uralkodó szentesítési jogával ellátott törvényalkotási jogkört konstituált volna. Mindez együtt járt volna a delegált tagokból álló, a közös birodalmi ügyekben, a pénzügyekben és a vám- és kereskedelmi ügyekben törvényhozói kompetenciával bíró birodalmi parlament felállításával. Ehhez mérten a Szécsen Antal által átdolgozott végső változat több ponton eltért az eredeti koncepciótól, megbontva az egyes államok közötti egyenlőség gondolatát, és a birodalmi parlament sem kapott végül törvényhozói jogkört, mindössze a törvényalkotásban való részvétel jogát szerezte meg. A Februári Pátens elfogadásával pedig lényegesen centralizáltabbá vált a birodalom, olyannyira, hogy az már az „októberi államférfiak” számára sem volt elfogadható.

Az előadó a kortárs véleményeket idézve mutatta be, hogy az udvar elgondolása alapján az uralkodó diszkrecionális hatáskörébe tartozott, hogy annyi jogot adjon vissza a *Pragmatica Sanctióból*, amennyi neki tetszik, hiszen a magyarok az alkotmányukra való jogukat az 1848. évi „törvénytelem zendüléssel” eljátszották. Az 1861-es ország(os)gyűlésen ennek megfelelően a *Pragmatica Sanctio* megítélése meglehetősen eltért a felek habitusától és az uralkodóhoz, az udvarhoz fűződő viszonyuktól függően. Mindegyik oldal a maga érdekében használta és tudta is értelmezni a dokumentumot. Első felirati javaslatában Deák szerint Magyarországot csak perszónalunió kötötte az örökös tartományokhoz, az uralkodóház kihalása esetén minden törvényes kapcsolat megszűnik a két birodalomrész között. A perszónalunió így Magyarország hadügyi és pénzügyi önállóságát is magában foglalta. Ugyanakkor mivel ez tette az előző században naggyá a birodalmat, így annak visszaállítása az udvar érdeke is.

Ellenérvként felmerült, hogy a magyar *corpus iurisban* a *Pragmatica Sanctio* fogalma először az 1848. évi sajtótörvényben jelent meg, addig következetesen az 1723. évi 1., 2. és 3. törvénycikkekre hivatkoztak, elkülönítve egymástól a két jogszabályt. Az uralkodói leirat szerint a *Pragmatica Sanctio* nem perszónal-, hanem reáluniót teremtett Magyarország, valamint a birodalom többi országa és tartománya között. Magyarország nem bírt önálló pénzügyi és hadügyi kormányzattal, illetve rendelkezési joggal, még kevésbé önálló külképviselettel. Második felirati javaslatában Deák szerint a magyar trónöröklési törvény csak a Habsburg-ház meghatározott ágainak örökösödési jogát ismerte el, nem valamennyiét, mint az örökös tartományokkal kötött *Pragmatica Sanctio*. Végző soron, Deák mindvégig az örökös tartományok és a Magyarország közötti közjogi kapcsolat perszónaluniós jellegét kívánta hangsúlyozni.⁷

A konferencia második, délutáni *Consilium Locumtenentiale* című szekciója az 1723-as

⁷ A témához az előadótól lásd továbbá: Képegy Imre: Föderalizmus, centralizmus, dualizmus – avagy a kiegyezéshez vezető út. In Megyeri-Pálffy, Zoltán (szerk.): Szuverenitáskutatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 93-112. o. valamint Képegy Imre: Az Országbírói Értekezlet története és öröksége. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2023. 277.

közigazgatási reform keretében – a helytartóság jogutódjaként – felállított *Helytartótanács*ot állította a tudományos diskurzus középpontjába. Az új kormányzati szerv, mint „Magyarország legfőbb politikai kormányzója”⁸ felterjesztéseit a Magyar Kancellárián keresztül hivatali úton, az udvari dikasztériumoktól függetlenül, közvetlen a királyhoz intézte a Magyar Kancellária útján. Hatásköre a pénzügyeket és a hadügyeket kivéve kiterjedt a közigazgatás egészére. A nádor elnöklete alatt 22 tagból álló testület munkáját szakosodott dikasztériumok segítették. 1769-től a Helytartótanács látta el a törvényhatóságok törvényességi felügyeletét, valamint 1791-től a törvények végrehajtása is a feladatai közé került. A 18. század második felére kialakult a hivatalnokok képzési, minősítési rendszere, sőt nyugellátásra is jogosulttá váltak a visszavonuló tisztviselők. A létrejövő hivatalos közsolgák magyar rendi irányítás alatt állva, azonban a királynak való felelősséggel a központi akarat végrehajtásának garanciáit is jelentették. A Helytartótanács 1848-ig (illetőleg 1861 és 1867 között) működött pozsonyi, majd 1784-től budai székhellyel.

Délután – a délelőttől hasonlóan – szintén négy előadás hangzott el. A levezetőelnöki feladatokat Képes György vállalta magára. Elsőként Szabó István (PhD) rektorhelyettes, tanszékvezető egyetemi tanár (PPKE JÁK) tartotta meg „*A Habsburg Birodalom kormányzata és a Magyar Királyság igazgatása*” című felszólalását. Előadásában a birodalmi és a független (?) lokális, magyar kormányzók viszonyrendszerében kereste a magyar korabeli közigazgatás helyét, valamint a nádori tiszteget, mint egy alternatív államfői pozíciót mutatta be. Először is leszögezte, I. Ferdinánd 1526-os királlyá választásával az országgyűlés Magyarországot nem léptette be egy Habsburg államszerveződésbe, azaz a magyar alkotmány *Landesverfassung* vagy *Reichsverfassung* alá-, esetleg mellérendelő jellegének ügyében a kapcsolat perszonálunió voltát hangsúlyozta, jelezve, hogy a Habsburg uralkodók többsége természetesen mindig is próbálták összevonni a hatalmuk alatt álló országokat egy egységes állammá.

Bonyolította a közjogi viszonyokat a birodalom összetettsége, egyes alkotóelemei és azok irányítását ellátó intézmények sokfélesége, azaz a birodalmi és lokális – magyar – kormányzók, valamint, hogy az uralkodó jellemzően német-római császár volta is tovább bonyolítja az egységes birodalmi viszonyrendszerek megrajzolását. Mivel, hogy az abszolutista államban a közigazgatás, az adminisztráció az állam központi eleme így végig hangsúlyos helyet töltött be a Habsburg uralkodók alatt. Az uralkodónak alárendelt közigazgatás volta miatt kérdéses persze, hogy van-e jelentősége, hogy a szerv birodalmi vagy lokális, ha úgyis azonos kézben összpontosul a hatalom. Szabó vázolta az igazgatási szervezetrendszer birodalmi és lokális voltát, kiemelve, hogy a helyi rendi szervezet szövetének ereje alapvetően határozhatta meg kormányzók helyzetét. Nem véletlen tehát a Magyarországon is a *vis inertiae* jogintézményének a jelentősége.⁹ Az előadó – visszautalva a délelőtti szekcióra – felidézte a *Pragmatica Sanctio* közös védelemre vonatkozó passzusát, feltéve a kérdést, hogy ez közös igazgatási szervezetet is kíván-e, amennyiben igen, milyen?

Szabó István a korábbi gondolatot folytatva mutatta be az uralkodó által személyesen gyakorolt kormányzati jogok rendszerét, kiváltképp a közös védelem ügyére eljutva egészen a kiegyezés rendszeréig.¹⁰ Végül előadása végén egy „másik utat”, a kormányzat duplikálása

⁸ 1791. évi 14. törvénycikk a Magyar Királyi Helytartótanácsról.

⁹ A témához az előadótól lásd: Szabó István: A vis inertiae és a polgári átalakulás. In Bódiné Beliznai Kinga – Gosztorny Gergely (szerk.): Jegtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére. ORAC Kiadó, Budapest, 2023, 363-369. o.

¹⁰ A témához az előadótól lásd továbbá: Szabó István: A Pragmatica Sanctio és az osztrák-magyar államjogi kapcsolat. In Hajdu Gábor – Ruzszi Hunor (szerk.): Honorem Magistrorum. Tanulmányok Botos Gábor tiszteletére. Neolife, Budapest, 2005, 125-135. o.; Szabó István: Közös és nemzeti elemek az Osztrák-Magyar Monarchia hadszervezetében. In Béli Gábor – Korsós Delacasse Krisztina – Herger Csabáné (szerk.): Ut Juris Ordo Exigit: Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére. Publikon Kiadó, Pécs, 2016, 313-321. o.

helyett a nádori pozíció megerősítésével az államfői tisztség megkettőződését mutatta be. Az erős „királyhoz hasonló felelőtlenséggel megerősített nádor” – hatásköreitől függetlenül – gyakorolhatta hatalmát Magyarországon, miközben az uralkodó Bécsben tartózkodik.

Mezey Barna (DsC) professor emeritus (ELTE ÁJK), egyetemi tanár (SZE DF ÁJK) és a HUN-REN–ELTE (korábban MTA-ELTE) Jogtörténeti Kutatócsoport korábbi vezetője „*A Helytartótanács mint a magyar központi közigazgatás modern csúcsszerve*” címen tartott előadásában az intézménnyel kapcsolatos alapvető kérdések tisztázására vállalkozott, méghozzá a prezentációjában a címben megadott jelzős szerkezet egyes elemeinek kifejtésével. Mezey a rá jellemző gördülékeny, a figyelmet mindvégig fenntartó felszólalását így azzal a kérdéssel kezdte, hogy a „*Helytartótanács, központi?, közigazgatás?, modern? és csúcsszerv?*”. Az előadás strukturális vázát meghatározó kérdések megválaszolásához szükséges foglalkozni, hogy milyen helyzetben születik meg a Helytartótanács és mihez képest tehetjük fel a fenti kérdéseket – hangsúlyozta. Az előzmények átlátásához tudni kell – Ember Győző tematizálása szerint – a rendek kialakulásban és a központosítás folyamatában két jellegzetes tendencia zajlott Európában. Az egyik Franciaországban, ahol a rendek megszállták a közigazgatási szerveket, az angolok pedig a parlamentben próbálták érdekeiket érvényesíteni.

A magyar rendek helyzete ezzel szemben sajátlagos, mivel a Habsburgok hatalomra jutásával a dikasztalizálódás felgyorsul, de nem tudják elfoglalni, és így az abszolutizmus iránti „igény” is kívülről és fentről, az uralkodó felől érkezik, amivel szemben a magyar rendek világosan elfordulnak egyes intézményektől, és átengedik azokat a hatalomnak (nem úgy, mint a diétát). *Modern* szervezet volt-e a Helytartótanács? Eszerint a Helytartótanács jelentette többek között a szakszerűséget, a korszerű bürokráciát, a hatáskörök elválasztását, a szakképzett – akár egyetemi felkészültséggel rendelkező – személyzet megjelenését. A korai középkori szerkezetet rendies, személyes megbízottak által működtetett magán igazgatás működött, amit hosszútávon felvált egy hivatalnok osztály, de kérdés, hogy 1723-as felállásakor és azt követően mikorra történik meg a váltás? Mikorra vetkőzték le a magyar rendek ezt a bizalmaskodásra épülő attitűdöt? Továbbá az abszolutizmus kontra rendiség, valamint a jólszervezett állam kontra rendiség mellett az előadó felhívta a figyelmet az idegen és a hazai alkotmány megjelenésének jelentőségére, hiszen a Helytartótanács felállításakor „érkezett egy jó modell”, ami azonban nem egyezett meg a hazai rendi tradíciókkal.

Mezey röviden összefoglalta a Magyar Tanács kiüresedésének 16. századi történetét és a Helytartóság állandó uralkodó mellett, azaz Bécsben székelésének jelentőségére is felhívta a figyelmet, mint a Helytartótanács előzményei. Közvetlen előtörténet az 1712–1715. évi országgyűlés rendelkezése miszerint a Magyar Udvari Kancellária és a Magyar Kamara „más udvari kormányzékától ne függjön”, azaz a magyar közigazgatási szerveket közvetlen az uralkodó alá rendelték, más udvari hatóságoktól „függetlenítvé” azokat. Ennek megfelelően az 1723. évi CI. törvényben a Helytartótanácsot a közvetlen a király alá rendelte a kancellária közvetítésével. Tehát „Land-féle” szerv, nem csúcsszerv, az örökös tartományok kormányzékeivel helyezhető egy szintre. Illetékessége nem terjedt ki a tágan vett teljes Magyar Királyságra (tehát Erdélyre, Horvátország és a Délvidék egyes területeire sem). Valójában a király végrehajtó szerve, amivel a kancellárián keresztül tartja a kapcsolatot, megjegyyezve, hogy az első reformokig a vármegyékre nézve csekély jogkörrel rendelkezett. Összegezve Mezey Barna leszögezte, hogy az idáig a legmodernebb szerv volt, tekintettel az állandó székhelyére, ahol meghatározott időpontokban kötelezően – fizetett tanácsosokkal – üléselő intézmény. Folyton növekvő adminisztratív és végrehajtói apparátussal rendelkezett.¹¹

A következő előadó Gosztonyi Gergely habilitált egyetemi docens (ELTE ÁJK) „*Miért*

¹¹ A témához az előadótól lásd továbbá: Mezey Barna: A Pragmatica Sanctio és a magyar történeti alkotmány. In Századok, 2023/3. szám 496-514 o.; Mezey Barna: 300 éves törvény a magyar királyi tanács szervezetéről. (Jog.történet. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport Blogja) <https://mtajogtortenet.elte.hu/dstore/document/8256/Mezey%20Barna-300.pdf> (2023. július 10.)

nem kedveltük a Helytartótanácsot? Fejezetek a cenzúra hazai történetéből” című előadása bevezetőjében előirányozta, hogy meglátása szerint a közhiedelemmel ellentétben a Helytartótanácsnak nem volt meghatározó szerepe a magyarországi cenzúra működtetésében. Gosztonyi meglátása szerint a cenzúra tekintetében a Helytartótanács kvázi a bécsi kormányzat döntésének „végrehajtó bizottsága” volt. Az előadás rövid cenzúratörténeti bevezetőt követően vázolta a hazai cenzúra 1723 és 1848 közötti történetét. Mária Terézia utasítása alapján 1745-től a Helytartótanács Egyház(ügy)i Bizottsága végezte az előzetes cenzúrát, azaz a „könyvvizsgálatot”, rá hat évvel később pedig a bécsi Cenzúrabizottság is felállt. Az ellenőrző munkát a *revizorok* végezték, akik azok a megbízható személyek voltak, akik „feltétlen engedelmisséggel viseltettek a katolikus egyház iránt, és a cenzúrát kizárólag a katolicizmus hatalmi eszközének tekintették”. Hangsúlyozva, hogy az egyház nagyon erős befolyással bírt a magyarországi cenzúra felett, majd 1765 után a jezsuitákat kiszorították a bizottsági helyeikről.

II. József célja a cenzúra „államosítása” volt. 1781-es rendeletében egységesítette az ellenőrzés szabályait, elnézőbben bánt a tudományos művekkel, ellenben szigorú volt a trágársággal és erkölcstelenséggel szemben. A rendelet szerint elfogadhatatlan, ha „a szent vallást [...] Isten tulajdonságainak babonás elferdítése és álszenteskedés által megvetésre méltónak tüntetik fel” (2. §). Támogatta a kritikát, az egyházpolitikai és az elméleti vitákat és lehetővé tette a fellebbezést a cenzor döntésével szemben. II. Lipóttól a rendek követelték, hogy a cenzorok (akkori nevükön revizorok) kinevezési jogával a diéta rendelkezessen, de az uralkodó egyértelműen saját hatáskörében kívánta tartani, amit utódja I. Ferenc is megerősített. Az 1820-as évek további szigorításokat hoztak. Királyi tilalmat vezettek be az irodalmi és tudományos folyóiratok Magyarországra való behozatalára, ezellen több vármegye is feliratban tiltakozott (az előadó Bars megye példáját emelte ki). Végül Gosztonyi kitért 1840-es évek változásaira, amikor már Bécsnek be kellett látnia, hogy új kormányzati stratégiára volt szükség, majd előadását az 1848-as törvényekkel és a cenzúra eltörlésével zárta.¹²

A konferenciát Megyeri-Pálffy Zoltán egyetemi adjunktus (ELTE ÁJK) és a HUN-REN-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársának gondolatai zárták. A „*Közjog és építészet: a Helytartótanács épülete*” című előadása – a tőle megszokott módon – a jogtörténet és az építészet interdiszciplináris világába kalauzolta a hallgatóságot, mikor a Helytartótanács épületének történetét mutatta be. Megyeri-Pálffy az intézmények infrastrukturális hátterét vizsgálja. Rávilágított, hogy rendek akaratával ellentétben nem Pesten, hanem – ideiglenesen – Pozsonyban nyitotta ki kapuit a Helytartótanács 1723-ban. A kamarai építész kapta a feladatot, hogy találjon megfelelő épületet a 43 tagból álló Helytartótanács munkavégzéséhez. A választás egy a pozsonyi főtéren található palotára esett. A már korábban említett II. Józsefi reformoknak köszönhetően kibővült hatásköröknek köszönhetően és a bizottsági munkákat felváltó ügyosztályi munkaszervezés váltotta fel, így a megnövelt létszámához új épületre volt szüksége az intézménynek, s ekkor költöztették az ország közepébe, Budára. Majd 1790 decemberében a magyar rendek újra kérvényezték, hogy Pestre kerüljön a Helytartótanács, de végül csak a Kúria költözött a Duna túlsó partjára. Az előadó a továbbiakban ismertette a kibővített Helytartótanács szükséges újabb építkezéseit és vázlatosan összefoglalta a volt Klarissakolostor 1848 utáni funkcióváltozásait.¹³ A konferenciát végül rövid vita zárta.

¹² A témához az előadótól lásd továbbá: Gosztonyi Gergely: From Feudal Censorship to Freedom of the Press in Hungary in 1848 Through the Work of József Irinyi. In Švecová, Adriana – Lanczová, Ingrid – Gajarský, Adrián (szerk.): *Právno-historické trendy a výhledy VII. Legal-Historical Trends and Perspectives VII. Leges*, Prága, 2023.; Gosztonyi Gergely (szerk.): *A velünk élő történelmi cenzúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022; Gosztonyi Gergely: A cenzúra tipizálása a politikai cenzúra rövid történetének tükrében. In *Médiaelméleti Folyóirat*, 2022/1. szám, 45-57. o.

¹³ A témához az előadótól lásd továbbá: Megyeri-Pálffy Zoltán: A közigazgatási szervek épületei Magyarországon és külföldön. In Takács Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 560-603. o.

Képpessy Imre¹

**„Szemelvények a politikai és nem politikai magyar emigráció történetéből –
Beszámoló egy konferenciáról²**

A konferencia³ kezdetén Heil Kristóf Mihály, a RETÖRKI operatív igazgatója és a HUN-REN–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa köszöntötte a résztvevőket, majd átadta a szót Mezey Barna egyetemi tanárnak, a HUN-REN–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport korábbi vezetőjének, aki hangsúlyozta a történészek és a jogtörténészek közötti tudományos diskurzus fontosságát. A köszöntők sorát Nyári Gábornak, a RETÖRKI ügyvezető igazgatójának beszéde zárta, aki hangot adott abbéli reményének, hogy a különböző tudományterületek közötti párbeszédéből származó új eredmények írásban, egy kötet formájában is meg fognak mutatkozni – amire Mezey Barna ígéretet is tett. Nyári Gábor a konferencia témájának jelentőségét kiemelve röviden szólt a 20. század viharos eseményeit követő újabb és újabb emigrációs hullámokról, amelyekre nemcsak a második világháborút követően, illetve a kommunista diktatúra kiépülésével párhuzamosan, hanem az 1956. évi forradalom leverése után is sor került. Az alapvető kérdést annak vizsgálata jelenti történészi szemmel, hogy miként tudtak a kivándorolt személyek új életet kezdeni, és milyen kihívásokkal kerültek szembe. Fontos kérdést képez annak elemzése is, hogy milyen módon kezelték a befogadó államok a menekülteket, valamint a kivándoroltaknak mennyiben változott a magyar államhoz, illetve a nemzethez fűződő tudata.

Az első előadást Pálvölgyi Balázs, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszékének docense tartotta, aki az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt magyarok hazatérésének kérdését vizsgálta az első világháborút követő években.⁴ Az USA-ba irányuló emigráció egyik csúcspontja az első világháború előtti évekre volt tehető, és ugyan pontos számokat nem tudunk, de közel milliós nagyságrendről beszélhetünk. Az emigráció hátterében gazdasági motivációk álltak, az emigráltak többsége nem a végleges kint maradásban, hanem a hazajövetelben gondolkodott. 1914-ben rengetegen próbáltak hazajönni, miután sokan Magyarországon hagyták a családjukat, és nem akartak jogi problémát abból, hogy nem teljesítik katonai kötelezettségüket.

Miután 1917 decemberében beállt a hadiállapot az Osztrák-Magyar Monarchia és az Egyesült Államok között, a mobilitás rendkívül szűk csatornákon működött. Olaszország hadba lépését követően főként dán és holland kikötőkön keresztül lehetett közlekedni.

A magyar hatóságok a világháború éveiben próbálták felmérni, mi fog történni a kivándoroltakkal. 1915–1916-ban a kivándorlási tanács tagjai azt valószínűsítették, hogy visszavándorlásra fog sor kerülni, amivel kapcsolatban fontosnak ítélték a közlekedési

¹ Adjunktus (PhD). ELTE-ÁJK, Magyar Állam és Jogtörténeti Tanszék.

² DOI: 10.59558/jesz.2023.4.203

³ <https://www.ajk.elte.hu/content/szemelvények-a-politikai-es-nem-politikai-emigracio-tortenetebol.e.1573>

⁴ A szerzőnek e témakörben megjelent művei közül lásd: Pálvölgyi Balázs: Lehetetlen küldetés: A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924) In Századok, 2018, 152. évf., 1. szám, 127-144. o.; Pálvölgyi Balázs: A magyar migrációs politika alakulása a 20. század első negyedében. In Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közizgatás-tudományi szakmai folyóirata, 2018, 1. szám, 204-222. o.; Pálvölgyi Balázs: Hungarian migrant communities decoupling from the old country in the United States (1900-1920s). In Klimaszweska, Anna – Gałędek, Michał (szerk.): Modernisation, National Identity and Legal Instrumentalism (Vol. II: Public Law). Brill | Nijhoff, Leiden–Boston, 2020, 113-130. o.; Pálvölgyi Balázs: Divergencia vagy aszinkronitás?: A kivándorlás osztrák és magyar szabályozásának útjai, 1867–1914. In Mezey Barna (szerk.): Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021, 246-253.

kapcsolatok normalizálását, illetve egyes gazdasági reformok végrehajtását, ideértve a földkérdést. Tisza István kormányában pengeváltásra is sor került emiatt. 1918 őszén a Wekerle-kormányzat részére Ghyczy Jenő tanácsos próbált egy akciótervet összeállítani, aki javasolta, hogy az amerikai magyaroknak biztosítsanak földet. A gondolat realizálását jelentősen megnehezítette, hogy a világháború végén megkezdődött az ország területének megszállása. Hozzá kell tenni, hogy azért (is) álltak a kormányzati érdeklődés középpontjában az Egyesült Államokban élő magyarok, mert az általuk hazahozott dollár segíthette volna a hazai gazdaság újraindítását.

1918 decemberében a politikai helyzet súlyosbodásával párhuzamosan felgyorsultak a földreform-tárgyalások. Az őszirózsás forradalmat az amerikai magyar sajtó még üdvözölte, de a menekültek megjelenésével párhuzamosan egyre riasztóbb hírek jelentek meg az amerikai magyar lapokban. A hazatérési kedv folyamatos csökkenésében szerepet játszott az is, hogy a tanácsköztársaság nem foglalkozott az amerikai magyarok kérdésével, és az amerikai magyar sajtóba leginkább csak a rémhírek jutottak el.⁵

1919 augusztusát követően a magyar politikai elit az ország belső problémáinak megoldására fókuszált, de a visszavándorlók kérdése sem került le teljesen a napirendről: Mészáros Károly készített egy tervezetet, amely több százezer visszavándorlóval, illetve az általuk realizálandó gazdasági befektetésekkel számolt. A kormány 1919 őszén tűzte napirendjére a dokumentum megvitatását. A Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium 1919/1920 fordulóján készített helyzetértékelést. Miközben a hazai, „hivatalos” sajtó várta vissza a külföldön élő magyarokat, az amerikai sajtóban vezető magyar politikusok próbálták hűteni a kedélyeket. Huszár Károly, Bethlen István és Héderváry Lehel 1920 elején megjelent írásaikban jelezték, hogy komoly problémák vannak az országban.

A békekötést követően kezdődött meg a visszavándorlás előfeltételeinek kialakítása. A kormány angol, illetve olasz társaságokkal tárgyalt a közvetlen úti kapcsolat kialakítása érdekében, valamint próbálták a pénzutalás kérdését is rendezni, amely leginkább az osztrák-magyar bank rendezetlen helyzete miatt okozott gondot. Létrejött egy magyar pénzügyi szindikátus, magyar bankok részvételével, így próbálva megelőzni a csalásokat.

A legfontosabb megoldásra váró problémát a földkérdés rendezése jelentette. Nagyatádi Szabó István foglalkozott a kérdéssel, az általa készített tervezet tükrében a visszavándorlók nem kerültek bele azon személyi körbe, akik földet igényelhetek. Az előadó kiemelte továbbá, hogy az Egyesült Államokban élő magyarok nem szenvedtek el olyan atrocitásokat, mint az ott élő németek. Nem merült fel eltávolításuk a munkaerőpiacról, az ipari körök érdekeltsége megvédte őket. Atrocitásokra ugyan elszórtan sor került, de tömeges internálásra nem. A háború után az amerikai kormány kampányt indított az állampolgárság felvétele érdekében, és a kivándorlás elkerülése érdekében elkezdtek megadóztatni a kivinni szándékozott vagyont. 1921-től a visszavándorlási szabályok Magyarországon is szigorodtak, így végül a tervezett százezrek helyett mindössze 40-60 ezer fő tért haza az Egyesült Államokból.

Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója a második világháborút követő emigrációs hullámot, illetve annak politikai hátterét, eseményeit mutatta be.⁶ 1945 tavaszán 800 000 és 1 000 000 közötti lélekszámú magyar állampolgár tartózkodott az országhatárokon kívül, leginkább a széthulló Német Birodalom területén, azon belül is főként Bajorországban, illetve Ausztriában. Sok katona volt közöttük, de polgári személyek (főként svábok, illetve a katonák családtagjai) is elmenekültek a Vörös Hadsereg elől, abban bízva, hogy nyugatabbra az amerikai haderő fogja őket elérni. Közülük sokan, nagyjából 725 000-en elkezdtek

⁵ A helyzeten az sem segített, hogy 1922-ig nem működött a konzulátus az Egyesült Államokban, így Magyarország sem tudott hivatalosan az emigrációban élőkkel kapcsolatot tartani.

⁶ A kérdéshez lásd Nyári Gábor: A Horthy-korszak szellemiségének továbbélése az emigrációban. In Közép-Európai közlemények, 2019, 4. szám, 143-159. o., illetve Nyári Gábor: Menekültek az új hazában: A német és osztrák területeken élő magyar emigráció története, 1945-1956. Unicus Műhely, Budapest, 2018.

szervezetten és szervezetlenül visszatérni Magyarországra. A végleges emigrációt főként a katonák és az értelmiségiek (tanárok, orvosok), illetve a korábbi hivatalnokok választották. Ennek háttérében az állt, hogy a kommunista hatalomátvétel során az internálás nemcsak a Horthy-rendszerhez kapcsolódó személyekre korlátozódott, hanem az értelmiségiekre is kiterjedt.

A kivándoroltak egy része elkezdett aktívan politizálni (hozzá kell tenni, hogy közülük sokan korábban is politikailag aktívak voltak). A többség egyetértett a Horthy-korszak nemzeti-keresztény gondolkodásával, és a magyar állam törvényes képviselőjének az 1939-ben összeült országgyűlést tartották, miután nézetük szerint ez volt az utolsó, amelynek tagjait nem egy megszállt országban választották. Ez képezte az ún. „39-es alap” lényegét. Az emigráció támogatottsága a hazai lakosságon belül számottevő volt, de nemzetközi szinten ennek ellenkezője mondható el. Velük szemben alakultak ki az ún. 47-esek – azok soraiból, akik 1945 után hagyták el az országot. Ők voltak tehát a demokratikus átmenet politikusai. Társadalmi támogatottságuk Magyarországon belül nem volt jelentős, de külföldön eléggé jelentős politikai bázist tudtak kialakítani, miután mind az Egyesült Államok, mind Anglia el tudta fogadni őket a magyarság képviselőinek. Ők a magyarság jogos képviselőit 1945. évi novemberi választásokon indult, demokratikus elveket valló pártok képviselőiben látták, szemben az 1945-ben emigráltakkal, akik minden egyes képviselőt annak tartották, akit 1939-ben megválasztottak – pártállástól függetlenül. A két csoport közötti közjogi felfogásbeli különbség áthidalhatatlannak bizonyult, aminek következtében sosem tudtak egyetérteni egymással.

Az 1945. évi emigráció önszerveződésében fontos szerep jutott a Magyar Szabadságmozgalomnak, amelynek egyik vezetője Farkas Ferenc volt, aki korábban Horthy egyik bizalmasának számított. Vezérezredesei kinevezését ugyan Szálasitól kapta, de tevékenysége nem irányult a nyilas rendszer kiszolgálására. A Szabadságmozgalom legfontosabb célját a magyar menekültek segítése jelentette, akiknek egy részét az egykori koncentrációs táborokban helyezték el, kissé jobb körülmények között, amerikai őrseg alatt. E mozgalom egy év után jelent meg a politikai színtéren, főként az altöttingi országgyűlés szervezése kapcsán, amely végül 1947. augusztus 20-án ült össze. A helyszínválasztás annyiban nem lehetett véletlen, hogy a kalandozó magyarok feldúlták a helyet, a pusztítást azonban egy madonna szobor túlélte, aminek eredményeként zarándokhellyé változott.

Az országgyűlés szervezése 1946 őszén, titokban kezdődött el. A tanácskozás kezdetén az amerikai csapatok megjelentek, gyors razziát tartottak, de nem akadályozták egyébiránt a szervező munkát. Az 1939-ben megválasztott képviselők közül 50-60-an jelentek meg, döntve az országgyűlés összehívásáról. A legfontosabb célt a nyugati szövetségesek számára elfogadható, emigráns kormány létrehozása jelentette. Fontosnak tartották egy olyan testület létrehozását, amely nemcsak a menekülteket, hanem a magyar államot is képviselést is el tudta látni. Az országgyűlés összesen 65 percig tartott, ami alatt nyolc határozatot hoztak. Deklarálták az országgyűlés jogfolytonosságának fennállását, illetve azt, hogy a magyar állam képviselést csak demokratikus választás eredményeként összeülő testület láthatja el. Miután Magyarország 1944. március 19. óta megszállás alatt állt, nézetük szerint az 1939-ben megválasztott parlament tölthette be átmenetileg ezt a szerepet. Miniszterelnökké Farkas Ferencet választották, aki megalakította a Horthy-korszak másod-harmadvonalas politikusaiból álló kormányát, amelynek tagjai között egyetlen nyilas sem volt. Közvetlen célként fogalmazódott meg a nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvétel, Szovjetunió érdekérvényesítésének gyengítését célozva. Ez irányú törekvéseiket nem koronázta siker: amikor a parlament, illetve a kormány tagjait Münchenbe hívták, a generálkonzulátuson az amerikaiak eléggé népes csoport előtt kifejtették, hogy az emigrációs kormány nem folytathatja működését az amerikai megszállt övezetben. Ebben szerepet játszott az is, hogy időközben a demokraták nyertek USA-ban, amelynek eredményeként a Magyar Szabadságmozgalom támogatottsága lecsökkent. Mindez az emigráns kormány lemondásához vezetett 1949 májusában.

Máig vitatott, hogy miként lehet értelmezni ezen országgyűlés működését, miután azt sokáig „nyilas parlamentként” emlegették. A résztvevők névsora nem került elő, de 22 személyt sikerült azonosítani. Közülük hárman voltak felsőházi tagok, négyen elcsatolt területekről érkeeztek, 11-en voltak tagjai a Magyar Élet Pártjának, és négyen tartoztak szélsőjobboldali párthoz.

Az országgyűlés mandátumát illetően egy 1944-ből származó törvényre hivatkoztak, amely annak működését hat hónappal meghosszabbította. Az 1945-ben megválasztott országgyűléssel kapcsolatos legfőbb kifogásuk abban állt, hogy annak megválasztásakor Magyarország megszállt ország volt, így ott nem működhetett független parlament, illetve kormány. (Az érvelésbe azonban annyi hiba csúszott, hogy ezt Bajorországról is el lehetett mondani, hiszen ők maguk is a „megszállóktól” kértek és kaptak engedélyt a működésre, majd végeredményben ők tiltották be a működésüket.) Összegzésként elmondható, hogy az altöttingi országgyűlés nem tudott eredményes lenni. Az emigráció két csoportja között kibékíthetetlenek voltak az ellentétek, de segélyezésben, oktatásban együtt tudtak működni.

A következő előadást Soós Viktor Attila (a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja) tartotta, aki a 120 évvel ezelőtt született, és a Magyar Nemzeti Bizottmány elnökévé választott Varga Béla tevékenységét mutatta be.⁷ Életútjának (nemzetgyűlési képviselő, majd a Nemzeti Főtanács tagja, később a nemzetgyűlés elnöke, illetve az FKGP alapító tagja) rövid ismertetését követően 1947 nyarához érkeztünk, amikor Varga Béla – Kovács Béla letartóztatását követően – emigrációba kényszerült. A parlament korabeli elnökeként személyére eléggé nagy figyelem irányult, így az emigrációba vonulását sem volt egyszerű megszervezni. Az úticél az Amerikai Egyesült Államok volt, ahol Nagy Ferencsel közösen arra az álláspontra jutott, hogy létre kell hozni egy olyan politikai szervezetet, amely képes és alkalmas a magyar nép külföldi képviselésének ellátására. A Magyar Nemzeti Bizottmány megalakulását 1947. november 15-én jelentették be, és az egység megteremtése érdekében valamennyi, demokrata gondolkodású emigráns politikust csatlakozásra hívták fel. Varga körlevélben fordult azokhoz, akik az 1945 novemberében megválasztott nemzetgyűlés tagjai voltak, levelének tanúsága szerint megtéve az első lépést annak irányába, hogy létrejőjön egy olyan szervezet, amelyet akár az USA, akár az európai vezető hatalmak el tudnak ismerni a magyar nemzet törvényes képviselőjeként. Az Egyesült Államok egyértelművé tette, hogy az emigráns parlamentet és annak végrehajtó bizottságát nem tekinti a magyar állam hivatalos szervnek (ennek megtörténte esetén meg kellett volna szakítani a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolatokat), de ezzel párhuzamosan egyértelmű anyagi, politikai és erkölcsi támogatást kapott a Magyar Nemzeti Bizottmány.

Összesen nyolc bizottságot állítottak fel, lekövetve a kormányzati struktúrát, működésüket a magyar állambiztonság is nyomon követte. A Nemzeti Bizottmány egészen 1956-ig bizalommal tekintett a nyugati államok felé, a forradalom azonban vízváltótónak bizonyult, mivel az 1956-ot követő megtorlás egyértelművé tette, hogy az USA nem fog oly módon kiállni a magyar érdekek mellett, ahogy abban a szervezet tagjai reménykedtek. 1956 után a szervezet tevékenysége beszűkült, de Varga Bélát a Szabad Európa Rádióban többször lehetett hallani.

⁷ A szerzőnek az előadás témakörében megjelent írásai közül lásd: Soós Viktor Attila: Az Állami Emigrációs Bizottság és a magyar emigráció. In Haász Réka – Katona Klára – Sz. Nagy Gábor – Ring Orsolya (szerk.): Egy élet emléke – egy emlék élete. Tanulmányok Simon István emlékére. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021, 143–154. o.; Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila (szerk.): Diplomácia – hírszerzés – állambiztonság. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2018., továbbá: Soós Viktor Attila: Az MSZMP viszonya az emigrációhoz az állampárt vezető testületei üléseinek tükrében. In Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila – Szilágyi Gábor – Szóts Zoltán Oszkár (szerk.): Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok. Magyarország és a világ 1945 után. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2023, 203–250. o.; Soós Viktor Attila – Szalai Viktor (szerk.): Msgr. Varga Béla – 43 év száműzetés. Közli Horváth József Népfőiskola, Agyagosszergény, 2024.

A politikus végül 1990-ben térhetett haza Magyarországra, amikor körelnökként köszönthette az első demokratikusan választott parlament tagjait. Politikai aktivitásának közjogi eredményei szerények voltak, az emigrációban betöltött szerepe azonban annyiban mégis fontos volt, hogy az 1945-ben megválasztott parlament szellemiségét élte, és a szabadság, függetlenség gondolata mellett kiállás kísérte végig egész életútját.

M. Madarász Anita (az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanársegédje, illetve a NEB tudományos főmunkatársa) az Egyesült Királyságba kivándorolt magyar helyzetét mutatta be, feltéve mindenekelőtt a kérdést: miért viseltettek az angolok jóindulattal a magyarok irányába?⁸ Vizsgálatának további fókuszpontját annak elemzése képezte, hogy mennyire volt jól felépített az angolok propaganda-rendszere,⁹ és milyen valóság fogadta az Angliába érkezett menekülteket?

Az angol kormányzat politikai motivációinak háttérében egyértelműen a Szezei-válság állt,¹⁰ amelynek döntő szerepe volt az nemcsak az 1956. évi magyar forradalom, de az Egyesült Királyság jövőjére nézve is. A szigetországban ez volt a döntő pillanat, amikor realizálni kellett, hogy az egykori nagyhatalmi státusz elveszett, és a második világháborút követő változások eredményeként (gondolva gyarmatbirodalmuk elvesztésére) másodrendű hatalommá váltak. A szezei válság túlmutatott egy sikertelen katonai műveleten, és azon kérdés generátorává vált, hogy mi Nagy-Britannia helye a világban? Anthony Eden akként fogalmazott, hogy a válság nem változtatott semmin, inkább csak feltárta a realitást, aminek eredményeként alaposabban át kell gondolniuk a világban betöltött pozíciójukat.

1956. évi forradalmat illetően vitatott, hogy mekkora felelősség terheli a brit kormányzatot. A korabeli közvélemény mindenesetre több alkalommal is ítéletet mondott a kabinet felett.¹¹ Angliában is rámutattak a miniszterelnök felelősségére, miszerint az elhibázott katonai akció a Szovjetuniót bátorította a brutális erőszak alkalmazására. Egedy Gergely álláspontja szerint Eden egyáltalán nem nézett szembe azzal, hogy a szezei ügy remek precedenst kínált Magyarország esetében is a nagyhatalmi beavatkozásra, másrészt a nyugati világ egységének megbontásával megnehezítette a szovjetekkel szembeni egységes fellépést is. Más szavakkal élve: Szezei ajándék volt Hruscsov számára.

A magyar menekültekkel kapcsolatos angol kormányzati politikát illetően a politikai mozgatórugót egyfelől a szezei események miatti felelősségérzet,¹² másfelől a brit kormány azon szándéka jelentette, hogy tudatosan próbálták elterelni a figyelmet a szezei válságról. Angliába 1956 november közepétől folyamatosan érkeztek a magyar menekültek, összesen körülbelül 20–22 000 személyről beszélhetünk. Az egy évtizednyi kommunista propaganda eredményeként sokakban az a hit élt, hogy a Nyugat egyet jelent *El Doradóval*. Holott, az Egyesült Királyságot 1945-öt követően katonai, politikai, pénzügyi válságok sorozata sújtotta, gyarmatbirodalmuk elvesztésének következtében. A brit politikusok számára kellett egy terület,

⁸ A kérdésről lásd bővebben: M. Madarász Anita: *Ami a 6:3 után jött. Brit–magyar külkapcsolatok 1956–1970 között. Mire képes a kultúra és a propaganda a hidegháború idején?* Budapest, 2017. PhD értekezés.; M. Madarász Anita: *Kulturális csatatér – Brit-magyar diplomácia, 1945-1970.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2023.; illetve M. Madarász Anita: *Brit-magyar kultúrdiplomácia, 1945-1950.* In Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila – Szilágyi Gábor – Szóts Zoltán Oszkár (szerk.): *Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok: Magyarország és a világ 1945 után.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2023, 671-692. o.

⁹ Lásd: M. Madarász Anita: *Nagy-Britannia közép-kelet-európai politikája a hidegháborúban. Fejezetek a brit-magyar kulturális diplomácia történetéből.* In *Múltunk – Politikátörténeti folyóirat*, 2023, 2. szám, 30-60. o.

¹⁰ Lásd: Marinovich Endre – Dévavári Zoltán – Földváryné Kiss Réka – Sáringer János – Soós Viktor Attila (szerk.): *A szezei válság és Magyarország 1956. Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szezei válság történetéhez.* Veritas, Budapest, 2016.

¹¹ Egy Hamburgban szervezett tüntetésen a következő felirat szerepelt a diákok plakettjén: „Eden Budapest gyilkosa”.

¹² A magyar forradalomról Violet Bonham Carter a következő sorokat vetette papírra: „a reménytelen esélyekkel szembeni magasztos bátorság igazi példája. Szívszorító. A mi ostobaságunk elterelte a világ figyelmét erről a tragédiáról. Ezt nem tudom megbocsátani.”

ahol fel lehetett mutatni, hogy maradt tényleges befolyásuk a nemzetközi folyamatokra. Ennek érdekében állították fel 1948-ban az *Information Research Department* (IRD), amely a Külügyminisztérium kötelékében 1977-ig nagyon hatékonyan működött. Tevékenységének vizsgálata azért is nélkülözhetetlen, mert a britek Közép-Európa-politikáját csak a propaganda tükrében lehet igazán megérteni.¹³

Érdeemes megvizsgálni a menekültek között szétosztott üdvözlő szöveget: „*Magyar barátunk, szeretettel üdvözljük angol földön. Az angolok csodálattal tekintenek a magyarokra, és együtt osztoznak fájdalmukban. A szabadságharc menekültjei szívesen látott vendégek ebben az országban.*” A kormányzat politikai motivációi mellett le kell szögezni, hogy 1956 őszén a magyar forradalom iránti szimpátia a korabeli angol társadalomban osztály- és politikai nézeteken átívelően érvényesült, és a korabeli angolok közül sokan abban a hitben éltek, hogy – Magyarországhoz képest – a paradicsomba értek a magyar menekültek. A korabeli visszaemlékezések tükrében az angol társadalom tagjai igyekeztek segíteni, nagyarányú gyűjtési akciókat szerveztek, illetve alapítványok létrehozatalára is sor került a menekültek segítése érdekében. Ezen társadalmi ambíciókat a kormány is támogatta. A korabeli sajtóban a magyar menekülteket angyali arcú gyerekek képeivel ábrázolták, és annak ellenére, hogy a magyar menekültek kétharmada fiatal férfi volt,¹⁴ inkább a gyerekek, nők és az öregek jelentek meg a képi illusztrációkban.

Nagy-Britannia azonban kultúrsokként jelentkezett a menekültek számára. A vonat koszos volt, az ablakból nyíló kilátás megdöbbenetete a menekülteket. Az elképzelésekhez képest egy zord és szegény országba érkeztek, miközben a kormányzat a magyar menekülteknek munkát és szállást ígért. Nagy-Britannia összesen 21 000 menekültet fogadott be, az ehhez szükséges infrastruktúrát gyorsan kiépítették, de az is egyértelművé vált, hogy befogadásuk megfelelő magaviselethez kötött, amely leginkább a lassú, de biztos asszimilációban öltött (volna) testet.

A magyar menekültek azon részének is csalódnia kellett, akik csak átmeneti megállóként tekintettek Angliára, hiszen az angol hatóságok nem akartak eleget tenni azon előzetes ígéreteknek, miszerint mindazokat, akik nem kívánnak Angliában maradni, elszállítják más országba,

Azok számára is gyorsan jött a kijózanodás, akik Angliában kívántak letelepedni, miután hónapokon keresztül vártak, hogy munkát és szállás kapjanak a letelepítési központokban. A zsúfoltság, a rossz étkeztetés, tisztálkodási lehetőséget hiánya miatt feszültségek robbantak ki magyarok és britek között. Egy vita során még az is elhangzott, hogy egy évtized alatt ugyan Magyarországon sokszor becsapták őket, de nem annyiszor, mint néhány hét leforgása alatt az angolok.

Az elhidegülés mindkét irányból jelentkezett: egyre többször lehetett találkozni azzal a véleménnyel, miszerint a magyarok nem akarnak munkát találni, nem akarnak nyelvet tanulni, helyette berúgnak és verekednek. Az angoloknak az sem tetszett, hogy a magyarok közül sokan Észak-Amerikába akartak tovább menni, így 1957 elejére kihalóban volt a szimpátia, aminek eredményeként a hősiess státuszuktól megfosztott magyarok fenyegető kívülállóként jelentek meg az angolok számára. A realitásokkal szembesülve a menekültek közül többen a Magyarországra való visszatérést fontolgatták, ami viszont a Nyugat számára eredményezett volna erkölcsi veszteséget, hiszen ki akarhatta volna az elnyomó keletet választani a szabad nyugattal szemben?

Andreides Gábor (a NEB tudományos főmunkatársa) egy deklaráltan tranzitországról,

¹³ A BBC is átvette a hivatalos üzenetet: „be kell engedni a napfényt Közép-Európába, amit csak a nyugati hatalmak tudnak megtenni.”

¹⁴ Ehhez hozzátartozik, hogy a fiatal, képzett személyeket szinte azonnal munkába lehetett állítani, így a propagandisztikus elemek ellenére a személyi összetétel kedvező volt a brit kormányzat számára.

Olaszországról¹⁵ beszélt, kiemelve, hogy mélységi kutatások e témában napjainkig nem születtek. Az olasz állam három periódusban találkozott a magyar emigrációval, először 1945 előtt, amikor főként a numerus clausus és gazdasági okok vándoroltak ki Magyarországról, majd 1945 és 1956 között, amikor a politikai tényezők álltak a kivándorlás háttérében, illetve az 1956. évi forradalom leverését követően.

Olaszország borzasztó társadalmi-gazdasági krízissel vészelté át a második világháborút, ami szerepet játszott abban, hogy az olasz kormány hangsúlyosan ideiglenes jelleggel mindössze 2000 menekült befogadásáról döntött 1956 novemberében.¹⁶ Miután Nyugat-Európa államaiban egyre kevesebb információ állt rendelkezésre a keleti blokkban lévő viszonyokat illetően, a humanitárius katasztrófa elkerülése mellett az olaszok célja az információszerzésre is irányult, amiben főként a bécsi nagykövetség munkatársai játszottak meghatározó szerepet.¹⁷

A magyar menekültek körében nagyon nehezen tudtak toborozni, amiben nemcsak a „befogadás” deklaráltan ideiglenes jellege játszott szerepet. Az terjedt el a menekültek körében, hogy az Olasz Kommunista Párt annyira erős, hogy nemhogy a szabad véleménynyilvánítás nem lesz biztosított számukra, de egyenesen koncentrációs táborokba fogják őket zárni. Az olasz diplomaták ennek ellensúlyozása érdekében fokozták a terepmunkát, minden egyes magyar menekültnek elmondták, hogy ilyesmiről szó nincs. Hangsúlyozták, hogy az elszállásolás a tenger mellett lesz, próbálták ez ügyben a menekültek érzelmeire is hatni. A kormány tisztviselői mellett az Olasz Vöröskereszt is aktív szereplőjévé vált a segélyszállítmányok gyűjtésének, transzferének, illetve több olasz egyetem hallgatói is Bécsbe mentek, felajánlva segítségüket.¹⁸ Az olaszok szinte minden egyes ausztriai menekülttáborban jelen voltak, ahol interjúkat készítettek a menekültekkel. Az 1956 végén Eisenstadt és Stadtkirche-i táborban gyűjtött adatok tükrében a megkérdezett személyek 28 százaléka a deportálástól való félelem, míg 27 százaléka letartóztatástól való félelem miatt hagyta el Magyarországot. 17 százalék konkrétan meg nem nevezett októl való félelem miatt döntött a kivándorlás mellett, míg 14 százalék olyan országban akart élni, ahol az emberi jogokat tiszteletben tartják. A megkérdezettek 76 százaléka hitt az ENSZ beavatkozásában, és 82 százalékuk hallgatott nyugati rádiókat. A korabeli politikusok közül Maléter Pál támogatottsága 77 százalékon állt, Mindszenty Józsefé szintén 77 százalékon, míg Nagy Imre 71 százalékuk bizalmát bírta. Kádár János elutasíthatósága ehhez képest 97 százalékos volt.

Fumerol jelentése szerint a menekültek többsége Olaszországról csak olyasfajta közhelyeket ismert, tényleges ismereteik nem igazán voltak, ahogy az olasz nyelvtudás is ritka volt. A menekültek többsége fiatal, megfelelő iskolázottságot nélkülöző férfi volt. Az interjúk tükrében leginkább az olyasfajta gyakorlati kérdések foglalkoztatták őket, hogy mennyibe kerül egy öltöny, illetve egy pár cipő? A menekültek mihamarabb dolgozni szerettek volna, hogy elegendő pénzt tudjanak keresni saját maguk és családtagjaiknak számára, és közép-hosszú távon egy új, független Magyarország megalapításán akartak dolgozni. Azok, akik Olaszországban maradtak, gyorsan be akarták fejezni tanulmányaikat, főként művészeti, zenei szakokon.

¹⁵ Andreides Gábor: A magyar-olasz kapcsolatok, 1945-1990. In Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): Magyarország külkapcsolatai (1945-1990). ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021, 465-487. o.; Andreides Gábor: Italian diplomacy and the Hungarian revolution of 1956. In Pál István – Búr Gábor – Stempler Ádám (szerk.): Followed by the Affected Compassion of the Free World The 1956 Revolution from Different Perspectives. Eötvös Loránd University Press, Budapest, 2023, 35-48. o.

¹⁶ A kvótát 1957-ben emelték 4000 főre.

¹⁷ Angelo Antonio Fumarola több alkalommal is hosszabb terjedelmű jelentések útján tájékoztatta az olasz kormányt a magyar menekültekkel kapcsolatos tapasztalatairól.

¹⁸ Elsőként a Padovai Egyetem aktivizálta magát e tekintetben, amelynek hallgatói a menekültek toborzásában is részt vettek.

Az erőfeszítések eredményeként 1957 februárjában 3545 menekültet sikerült Olaszországba szállítani, amit követően az olasz kommunista párt ellen irányuló szimbolikus politizálás követett. Ugyan tengerparti szállást nem tudnak mindenkinek biztosítani, de arra ügyeltek, hogy kommunista irányítású falvak, városok mellé telepítsék le a menekülteket, szembesítve az olasz kommunistákat a szocializmus következményeivel.

A konferencia délutáni szekcióját Székér Nóra, az ÁBTL kutatási osztály vezetőjének előadása nyitotta meg, aki áttekintve az Atlanti-óceán túlsó felé, a Nobel-díjas magyar tudósok beszerzésére irányuló (sikertelen) törekvéseket mutatta be.¹⁹ A korabeli elnevezést idézve marslakóknak nevezett magyar tudós-generáció, amelynek sikerült „beszivárognia” a világ egyeteméibe és kutatóintézetibe, egy közös ismertetőjeggyel rendelkezett: egy nyelvet sem tudott akcentus nélkül beszélni. Budapest ugyanazon részéről érkeztek, és a marslakó elnevezés Szilárd Leó Enrico Ferminek adott válaszára volt visszavezethető.²⁰

Azon körülményt, hogy a 20. században 15 magyar származású tudós kapott Nobel-díjat, a tudománytörténet napjainkig elemzi.²¹ A kérdéssel Thomas Kahn foglalkozott. A „marslakók” nagyon fiatalon (19–23 évesen) elhagyták Magyarországot a numerus clausus miatt. A magyar identitásukat megőrizték, és az emigrációban váltak egységes csoporttá. A magyar nyelvhez nagyon erősen ragaszkodtak, ami nem volt általános a (magyar) kivándoroltak körében. A nyelv megőrzése tudatos döntés eredménye volt, ami miatt többen életük végéig akcentussal beszéltek az angolt.²² Palló Gábor tudománytörténész kutatásai alapján tudjuk, hogy a „marslakók” egymás házaiban aludtak, ajánlólevelek tömegét írták egymásnak Németországban, illetve Amerikában. Gyakoriak voltak a társasági rendezvények, és ugyan voltak viták közöttük, de ugyanabban a cipőben jártak. Hasonló stílus, gyors, szellemes érvek, bámulatosan széles műveltség jellemezte őket, de összekötötte őket a humor is. A közös nevezőt a századforduló Budapestjében lehet megtalálni, miután a korabeli elit középiskolákban (ide sorolva a fasori, illetve a piarista gimnáziumot, a főreált, valamint a mai Trefort gimnázium elődjének számító mintagimnáziumot) sajátos képzés folyt. Olyan modern elveket valósítottak meg az oktatásban, amelyek a mai közoktatásból teljesen hiányoznak. Egyfajta holisztikus szemléletmód jellemezte a pedagógusok munkáját, akik a matematikát, fizikát, humán tárgyakat szervesen összekapcsolva tanították. Nagyon erős volt a természettudományos alap, az oktatók egy része egyetemen is tanított, de úgy vélték, a matematikát nem lehet az etika nélkül megérteni. Wigner Jenő életének legfontosabb útravalóját a matematika-tanárától kapta, aki azt tanácsolta neki, hogy válasszon egy szeretett verset, tanulja meg, és a bármi gondja lesz az életben, várja meg, hogy melyik sor jut eszébe, és abban rejlik a megoldás. A fizikus számára bevált a tanács, akinek Vörösmarty Mihály versei segítettek bizonyos tudományos kérdések megoldásában. Teller Ede számára hasonló szerepet töltött be Ady Endre, míg Szilárd Leó Az ember tragédiájához fordult több alkalommal tanácsért.²³

A magyar állambiztonság számára ezeknek a tudósoknak megközelítése kiemelt fontossággal bírt. A kezdeti kísérletek a beszerzésükre azonban teljesen eredménytelenek voltak. Nem ismerték a nyugati világot, azt hitték, hogy szimpatizálnak a szocializmus ügyével.

¹⁹ Lásd: Székér Nóra: Fedőneve: Marslakó: Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése. Jaffa Kiadó, Budapest, 2023., Székér Nóra: Fedőneve: Marslakó: A magyar tudósemigráció megfigyelése Szilárd Leó példáján keresztül. In Palasik Mária – Pócs Nándor (szerk.): Titkos hidak – Az állambiztonság és az emigráció kapcsolatai 1945-1989. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest–Pécs, 2021, 131-160. o.

²⁰ Fermi egy tudományos konferencián azt fejtegette, hogy nem lehet kizárni a földön túli élet lehetőségét, amire Szilárd Leó azt felelte, hogy biztos annak létezésében, hiszen a magyarok a földön túlról érkeztek.

²¹ „Magyar jelenségként” hivatkoznak rá a tudománytörténet képviselői.

²² Az emigránsok körében megfigyelték, hogy akik felhagytak anyanyelvük használatával, a tudatos, precíz gondolkodásra való képességüket is elveszítették ezáltal. Erre példa Polányi Mihály, aki vegyésznek indult, de végül filozófiát tanult, mert a természettudományokhoz szükséges koncentrált gondolkodásra képtelenné vált.

²³ Székér Nóra: A magyar Nobel-díjasok kulturális háttéré és Harsányi János példája. In Simon János (szerk.) Egy csodálatos magyar elme: Harsányi János élete és munkássága. CEPoliti Kiadó, Budapest, 2019, 23-65. o.

Teller Edét és Szilárd Leót éveken akarták ügynökként beszervezni, sőt, Tellerre egészen Oppenheimer ügyéig kommunistaként tekintettek, mégsem értek el eredményeket.

A magyar tudósok az együttműködés gondolatától több okból is mélységesen elzárkóztak. Egyrészt figyelték őket az amerikaiak, ők pedig nem akarták a megszerzett bizalmat eljátszani. Korlátozott eredményeket a Kádár-rendszerben sikerült felmutatni, amikor a Magyarok Világszövetségén keresztül sikerült középük férközni. Amikorra azonban a tényleges beszervezés megindulhatott volna, a „nagy célpontok” meghaltak, így végül egyedül Gábor Déneshez sikerült közelebb jutni. Teller Ede határozottan elutasította az együttműködést, noha családját a Rákosi-rendszer legkegyetlenebb módszereivel törték meg.

Nagymihály Zoltán (RETÖRKI tudományos segédmunkatársa) azzal a felvetéssel kezdte meg előadását, hogy létezik-e harmadik út egy olyasfajta helyzetben, amikor az egyik oldalon állnak azok, akik miatt el kellett hagyni az országot, míg másik oldalon azokat találjuk, akik befogadták a kivándorolt személyeket.²⁴ A harmadik út keresése az emigránsok köréből elsősorban azokat jellemezte, akik a Látóhatár, Új látóhatár című folyóiratokhoz kötődtek. A Látóhatárt 1950-ben fiatal parasztpártiak alapították, és az emigráció bal oldalával azonosították magukat. A Látóhatár 1962-től Magyarországon jelent meg, így született meg annak szellemi utódjaként Új látóhatár, amelyet egészen 1989-ig Münchenben adtak ki.

Három vitát kell kiemelni, amelyek közül az első Kovács Imre 1951-ben, „A szellem szuverenitásért” címmel megjelent írása miatt indult. Az írás a kis nemzetek jövőjére fókuszált, a kérdést a szerző nem a hidegháborús kontextusban vizsgálta. Kovács reálisnak tekintette, hogy idővel egyfajta „világkormány” jöjjön létre, de úgy gondolta, hogy az amerikaiak hidegháborús győzelme esetén sem lehet biztosra venni a magyar önállóság visszaszerzését. Az egyedüli lehetséges forgatókönyvnek az okos beilleszkedést tartotta. A határon túli magyarok kérdésével kapcsolatban a határok feszegetését nem tartotta célravezetőnek, de szerinte a magyar nemzet lelki egységéről nem lehetett lemondani, amiatt sem, mert egyedül etnikai egységben tartotta lehetségesnek a bármiféle föderációhoz, konföderációhoz való csatlakozást. A szöveg az Egyesült Államokban élő magyarokat felhaborította. Sokan a befogadó ország iránti hálátlanságot rótták fel a szerzőnek, de Bíró Benedek értékelése szerint a Látóhatár köré csoportosuló egyfajta „magyar filozófia” megteremtésével próbálkoztak. Az esszének az USA-ban is komoly visszhangja lett, ugyanis ekkor zajlott az ún. levélügy. Kovács Imre Pap Istvánhoz írt, 1950 januárjában kelt leveléből „kiderült”, alapvető különbségek voltak közte és a Szabad Európa Bizottság tagjai között, aminek eredményeként elbocsátották. Sulyok Dezső a későbbiekben akként értékelte a levél tartalmát, amely teljes összhangban volt A szellem szuverenitásában foglaltakkal. Kovács elbocsátása valójában annak szólt szerinte, hogy ő

²⁴ Az előadónak e témában megjelent írásai közül lásd: Nagymihály Zoltán: Emigrációs helyzetkép forradalom előtt és után: A Látóhatár szerepe (1956-1962) In Bank Barbara – Kahler, Frigyes (szerk.): Utak és útkereszteződések: Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest, 2013, 531-552. o.; Nagymihály Zoltán: Az emigráció „jeles” emlékei: Az 1956-os forradalom alapkérdéseinek értékelése a Látóhatár és az Új Látóhatár ünnepi számainak tükrében. In Székér Nóra – Nagymihály Zoltán (szerk.): Jeles napok, jeltelen ünnepek a diktatúrában: pillanatképek a kommunista emlékezetpolitika valóságából. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2015, 95-115. o.; Nagymihály Zoltán: Törésvonalak és utak a „légüres térben”. Két eset az emigráns Látóhatár köreiből. In Alexa Károly (szerk.) Magyar Látóhatár: Borbándi Gyula emlékkönyv. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2015, 73-93. o.; Nagymihály Zoltán: Emigrációs Látóhatár: Szemelvények az 1950-es évek magyar emigrációs közgondolkodásából. In Szuly Rita – Kránitz Péter Pál (szerk.): Társadalom térben és időben: Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről. Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány, Budapest–Piliscsaba, 2015, 207-217. o.; Nagymihály Zoltán: „Azért maradtunk meg, hogy most segíthessünk”. A magyar emigráció kapcsolata a rendszerváltó Magyarországgal (1987-1990). In Szeredi Pál (szerk.): A szétválás fél éve: 1989 ősze. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2020, 11-75. o.; Nagymihály Zoltán: „Odahaza [...] valami nagy dolog történik”: Egy 1956-os emigráns vita tanulságai az „előre nem látott forradalom” tükrében. In M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán (szerk.): Sorsok és horizontok: Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum, Budapest, 2021, 273-293. o.

szembe mert szállni az amerikaiakkal, míg a Free Europe alkalmazottjainak csak olyat volt szabad leírniuk, ami az USA-t pozitív színben tüntette fel. A Látóhatár ezzel szemben egy magyar emigránsok pénzéből szerkesztett folyóirat volt, amiben az emigráns politikusok olyasfajta nézeteket is közölhettek, amelyek nem vágtak egybe az amerikaiakéval.

1956 elején a Látóhatár az emigráció helyzetéről és szerepvállalásáról közölt vitát. Kovács Imre a felszabadulás fogalmának a nemzetközi politikában, az emigráció körében, illetve Magyarországon létező eltérő értelmezését taglalta. Egyesek az nyugati, amerikai bevonulásban bíznak, míg mások az oroszok tartós jelenlétével számolnak, ami kompromisszumot feltételezett a lakosság részéről. Kovács elhibázottnak gondolta azt a gondolatot, amely a feltétlen katonai beavatkozással számolt. Borbándy Gyula szintén a kompromisszumot kereste, elfogadhatónak tartva Magyarország katonai semlegességét. A nyugati államokat legfeljebb diplomáciai akciókra látta hajlandónak, míg az emigrációt felkészületlennek vélte a demokratikus átmenet levezénylésére.

A Látóhatár szerkesztőségének egy része 1956-ot követő években a harmadik utas megoldás helyett a „második utat” választotta, aminek eredményeként az újság „hazaköltözött”, és ennek eredményként született meg az Új Látóhatár. A magyar út megtalálásként ünnepelték az 1956. évi forradalmat, a demokrácia és a szocializmus vegyítése mellett tették le voksukat. A harmadik út egyik előfeltételéként tekintettek az erős Egyesült Államokra.

Semsei Ferenc (az ÁBTL tudományos kutatója) Püski Sándor amerikai könyvkiadójának megalapítását és terjesztői hálózata kialakulását rekonstruálta előadásában. Püski első külföldi útjára 1966-ban került sor, amikor disszidált fiait látogatta meg egy éves vízum segítségével. A kialakult emigrációs erőterben nehezen helyezkedett el. Püski kiadványállalatának 1950-es évekbeli államosítását követően igyekezett több alkalommal igyekezett visszatérni a könyvkiadás világába, azonban ebbéli próbálkozásait nem koronázta siker.

A kitelepülés lehetősége 1971-ben, az első anyanyelvi konferenciát követően nyílt meg Püskiek számára. A konferencián való részvétele, illetve a „hivatalos” Magyarország által kisajátított Magyarok Világszövetségével való együttműködése azonban kétségeket ébresztett az emigráció egyes tagjaiban Püski szándékait illetően.

A modern tankönyvkiadásért harcba szálló Püski a Nemzetörtől kapta az egyik legkomolyabb támadást. A müncheni székhelyi, szabadságharcos folyóirat kezdetben szépirodalmat közölt, majd publicisztikai írások is megjelentek benne. A Nemzetör trójai falóként aposztrofálta a Püski által hirdetett politikamentes együttműködést, amelynek valójában a kommunista színezetű könyvek „becsempészésére” irányult az emigráció körébe. Püski, környezete tanácsára nem reagált a vádakra. Kovács Imre megvédte Püskit, miután nézete szerint ő nem az egyetlen egyetemes igazságot akarta bemutatni, hanem teret engedett különböző álláspontok megjelenésének.

Püski emellett érdeklődést mutatott a határon túli magyarság sorsa iránt. Kiadásában jelent meg 1983-ban Duray Miklós Kutyaszorító című műve. Duray a felvidéki magyarság helyzetének bemutatásán keresztül hívta fel a figyelmet a magyar kormány be-nem-avatkozási politikájának kudarcára, a Csoóri Sándor által írt bevezető a kommunista berendezkedés kritikájává vált. A kötet megjelenésére a hatalom is reagált: Durayt elmeógyógyintézeti kezelés alá vették, Püskit pedig nem engedték hazatérni.

Püski 1987-ben részt vett az első lakiteleki találkozón, ahol a független, saját sajtó jelentőségét hangsúlyozva felajánlotta a tanácskozás jegyzőkönyvének megjelentetését, és ekkor fogalmazódott meg Püskiben a hazatelepülés gondolata. Püski kapcsolati hálójának kialakulása hosszú folyamat eredménye volt, a hivatalos Magyarországgal szemben tanúsított kompromisszumkészségét az emigráció egyes tagjai nem tudták értelmezni, könyvkiadói mentalitása nem a haszonszerzésre irányult, hanem olyanoknak kívánt megjelenési lehetőséget biztosítani, akikkel még, ha nem is értett egyet, gondolataikat fontosnak találta.

Kovács-Szépvölgyi Enikő (HUN-REN–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs) az első világháborút követő gyermeküdültetéséről adott elő, amely a magyar gyermekek ideiglenes migrációjához és nem emigrációjához kapcsolódik.²⁵ Az első világháborút követően a szülők és a magyar állam számára is fontossá vált, hogy minél többen részt vehessenek a külföldi üdültetési akciókban.²⁶ A program megvalósításán keresztül lehetőséget láttak a politikai elszigeteltségből való kitörésre, illetve szociális gondoskodási, illetve közegészségügyi vetülete is volt a gyermeküdültetés népszerűsítésének. A szervezők társadalmi szervezetek volt. Öt ország kapcsolódott be a programba, az ezirányú kutatások főként Hollandiára, illetve Belgiumra összpontosultak, de Svájcban, Svédországban és Angliában is üdültek magyar gyerekek. Rottenbiller foglalta össze az Országos Gyermekvédő Liga 30 éves történetét, az általa közölt számadatok képezik mai napig a kutatások bázisát, állami nyilvántartás ugyanis egyáltalán nem készült.

A gyermeküdültetésnek kedvezett a változó nemzetközi környezet. A győztes államokat a kezdetben nem igazán érdekelték a volt központi hatalmak területén jelentkező problémák, és nem terveztek humanitárius akciókat sem. Ugyanakkor nemcsak egyes magánszemélyek, hanem hivatalos politikusok is (többek között Herbert Hoover) felismerték a gyermekeket célzó akciók fontosságát, aminek eredményeként a gyermekvédelem szempontjai felülkerekedtek azon a tényen, hogy (egykori) ellenséges államokról volt szó. A nemzetközi gyermekvédelem virágzó korszakát kezdte élni, igaz, ennek gyökerei a nyomorúságos állapotokban keresendők. A gyermekek jogait összefoglaló genfi nyilatkozat a soft law körébe sorolható, de az abban foglaltak megjelentek a jogszabályoki rendelkezésekben is. A Gyermekvédelmi Unió első alkalommal 1920-ban ült össze Genf városában, ahol Széchenyi László gróf szólalt fel a gyermekek külföldi üdültetése érdekében, igyekezve az ügynek minél több államot megnyerni. A Népszövetségben is foglalkoztak a kérdéssel, miután az Osztrák Államvasutak csak jelentékeny díj fejében voltak hajlandóak biztosítani a gyermekvonatok áthaladását, amit sem a befogadó államok, sem szülők nem tudtak vállalni, ellenben a magyar állam sem tudott az Országos Gyermekvédelmi Ligának olyan támogatást biztosítani, ami ezt fedezni tudta volna. A Népszövetséget kérték az osztrák díj megszüntetésére. A kezdeményezés sikerrel járt, aminek hatására a díjakat csökkentették.

Két vonatkozó rendelet született e tárgykörben: a vallás- és közoktatási miniszter és a pénzügyminiszter 1919 decemberében kibocsátott rendeletei az Országos Gyermekvédő Ligát bízták meg a hollandiai üdültetés megvalósításával. A fogadó szervezetek által támasztott kritériumokat e jogszabályban találjuk: a 6-14 év közötti, jó egészségi állapotban lévő gyermekeknek alapszintű német nyelvtudással kellett rendelkezniük. A programban való részvétel a gyermekek és a családjaik számára nem járt semmilyen költséggel. A program első kormánybiztosává Széchenyi Lászlót nevezték ki 1920 júliusában.

Az első vonatszerelvény 1920 februárjában indult Hollandiába. Az állami támogatás jeleként a védelmi minisztérium bocsátott rendelkezésre vonatokat, majd a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium feladatává vált az anyagi fedezet előteremtése az állami költségvetés terhére. Az Országos Gyermekvédő Liga rendszeres és rendkívüli támogatásban részesült. A magyar állam részéről erős volt a propaganda-tevékenység, a vallás és közoktatási miniszter

²⁵ A szerzőnek a gyermekvédelem körében megjelent művei közül lásd: Kovács-Szépvölgyi Enikő: Züllött, erkölcsi romlásnak kitétt és kihágást elkövető gyermekek védelme Magyarországon a 20. század első két évtizedében. In Bódiné Beliznai Kinga – Gosztonyi Gergely (szerk.): Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére. ORAC Kiadó Kft., Budapest, 2023, 221-226. o.; Kovács-Szépvölgyi Enikő: A javító nevelés mint a speciális prevenció eszköze – a jogintézmény története hazánkban és külföldön a 19–20. században. In Kovács-Szépvölgyi Enikő (szerk.): Kihívások a büntetőjogi jogalkotás terepében a 19–21. században: Külföldi minták és nemzeti megoldások. Gondolat, Budapest, 2022, 99-112. o.; Kovács-Szépvölgyi Enikő: Gondolatok az állami gyermekvédelemről szóló törvénycikkek 120. évfordulójára. In Mezey Barna (szerk.) Kölcsonhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában. Gondolat, Budapest, 2021, 316-323. o.

²⁶ Bibó István gyermekként szintén részt vett az üdültetésben.

elrendelte, hogy a Holland című filmet minden moziban vetítsék, és azt felvették az ifjúság számára kifejezetten ajánlott filmek listájára is.

A Vásárhelyi napló tanúsága szerint a gyermeküdtetés ügyét Bethlen István miniszterelnök is aktívan felkarolta, és igyekezett elérni, hogy a marosvásárhelyi gyermekek is részt vehessenek a programban. A programról a Képviselőházi Naplók tanúsága szerint a parlament falain felül is több méltató szó hangzott el. Ernst Sándor a magyar állam legsikeresebb akciójaként tekintett a rá, amely eredményesebbnek látott bármilyen propaganda-tevékenységnél, míg Pusztai Gábor kisdipomatáknak hívta a külföldi üdtetésben részt vevő gyermekeket, jelezve szerepüket a magyar államról kialakítandó pozitív kép kialakításában.

A fogadó államokban komoly rokonszenv alakult ki Magyarország irányába, amelyet élénk kulturális transzfer is követett. 1925-ben Beck Lajos képviselő arra kérte a népjóléti minisztert, hogy bocsásson még több forrást a Liga részére, és e kérését 1926-ban is megismételte. Az 1926-ban érkezett miniszteri válasz azonban előrevetítette a program közelgő megszűnését. A magyar kormány külföldi bizalmas forrásokból úgy értesült, hogy rövidesen le kell zárnia az akciót, mivel a fogadó államok kezdték megelégneni a gyermekek fogadását. Ez összhangban áll Marten Alders megállítással, aki főként a holland lelkesedés csökkenésében ragadja meg a program megszűnéséhez vezető okot. A program jelentőségét mutatta ugyanakkor, hogy Horthy 1924–25-ben számos, a programban részt vevő magyar állampolgárnak adományozott állami kitüntetést, köztük a magyar Vöröskereszt érdemrendjét, érdeméremét és érdemcsillagát.

Arra vonatkozóan, hogy hány gyermek telepedett le véglegesen a befogadó családoknál, pontos adataink nincsenek, 80 és 1500 fő közötti számokról tudunk. A Rétei Orsolya által talált adatok néhány esetben sor került az ún. „gyámsági átruházásra”. Az előadó ugyan e fogalom használatával nem ért egyet, de szükségesnek gondolta a kérdés további kutatását. A magyar gyermekvonat-akció az 1930-as években a spanyol polgárháborúban szolgált mintaként.

Heil Kristóf Mihály (RETÖRKI, HUN-REN–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport) előadása Svájcra fókuszált. Az előadó Svájcot az 1930-1960 közötti Európa különös pontjaként definiálta. A segítségnyújtó, menedékhely Svájc toposza a 19. században alakult ki.²⁷ Sokan menekültek ide akkoriban, főként a bukott forradalmak vezetői (például Szalay László is Svájcban lelt menedékre). Napjainkban a svájci lakosság 30-40 százaléka első-, illetve másodgenerációs bevándorló, azonban feltehetjük azonban a kérdést, hogy ez mindig is így volt?

Svájc az első világháborút követően 26 000 menekültet engedett be, ennek tíz százalékát a volt Monarchia területéről, de az idegenekkel szembeni ellenérzések felerősödtek, ami eléggé hangos antiszemitizmussal társult az 1920/30-as években. Sokan érkeztek Olaszországból (főként vendégmunkások), akik a vendéglátóiparban helyezkednek el, és nem akartak asszimilálódni, ami ugyancsak felerősítette az idegengyűlöletet. Svájcban az 1944–45-ig tartó időszakot a korlátozott menekültpolitika jellemezte. Egyedül a politikai menekültek kaptak teljes jogállást, általában vezető politikusok, pártelnökök, kormányfők. Összesen 622 személy kérelmét bíralták el pozitívan. Az egyéb okból bevándorló személyek kevesebb joggal rendelkeztek, aminek hátterében az állt, hogy Svájc csak tranzitország kívánt lenni a menekültek számára.

Svájc egészen 1944-ig olyannyira elzárkózott a menekült-igények teljesítésétől (még zsidó menekülteket sem fogadtak be), hogy a semleges Svájc korábban pozitív megítélése teljesen negatívvá vált. Az ország vezetését Charles de Gaulle, illetve Cordell Hull (USA

²⁷ Lásd: Heil Kristóf Mihály: Mítosz és valóság: Svájc a befogadóállam? In JOG.történet. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja. 2020. december 7. mtajogtortenet.elte.hu/blog/heil-kristof-mihaly-mitosz-illetve-heil-kristof-mihaly-svajc-a-kantonok-szovetsége-a-svajci-demokracia-es-hatalommegosztas-rovid-tortenete. In Beke-Martos Judit (szerk.): Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022, 67-82. o.

külgügyminisztere) is nyíltan kritizálta. A változások akkor kezdődtek, amikor Max Petitpierre került a svájci külügy élére, aki hazájának gazdasági erejét úgy akarta visszaszerezni, hogy közben újraéleszti Svájc pozitív megítélését, amiben központi szerep jutott a menekülteknek segélyt nyújtó Svájc toposzának felélesztésének.

Svájc ezt követően egyfelől nemzetközi európai segélyakciók keretében, másrészt az egyetemlegesség elvéből kiindulva mindkét blokk országaiból fogadott be menekülteket. A gazdasági kapcsolatokat először Magyarországgal építették újra. Svájcban 1945 előtt mindössze néhány száz magyar élt, és ez nem változott 1947-re sem, amikor a menekültek közül 606 személy vallotta magát magyarnak (ez az összes menekült 1,4 %-át tette ki).

Nagyobb létszámban az 1956. évi forradalmat követően érkeztek magyarok, főként 1956 októberében, illetve novemberében, valamint 1957 elején. Lakosságszám-arányban Svájc fogadta be a legtöbb menekültet, akiknek száma 15 000–20 000 közé volt tehető. 13000 fő érkezett 1957 elején, közülük 4000-en mennek tovább, vagy vándoroltak vissza Magyarországra. A menekültek 1956-ot követően több problémával is szembesültek, ide tartozott a letelepedés, illetve a munkavállalás kérdése. Az egyik legfőbb gondot az jelentette, hogy a menekültek mindössze néhány százaléka beszélt németül.

1958. december 14-én Olten városában alapították meg a korábban Svájcba érkezett magyar menekültek segítése érdekében a Svájci Keresztény Magyar Munkás Szövetséget, főként a fenti problémák megoldása érdekében. A szervezet munkaügyi, illetve jogvédelmi kérdésekben próbált a menekültek segítségére lenni. 1962-ben Böröcz Józsefet választották a szervezet elnökévé,²⁸ amelyhez az 1958. évi alapítást követően 250-en csatlakoznak. A szervezet székhelye 1961-be Zürichbe került, és működési köre teljesen lefedte az emigráns szervezetekre jellemző tevékenységi köröket.

Sok esetben segítséget nyújtott a turistavízumok szerzésében, ami alapesetben 2–3 hónapot is igénybe vehetett, de a szervezet munkatársainak néha egy nap alatt sikerült ezt biztosítaniuk a tagok és pártfogoltjaik részére. Segítettek azokon is, akik munka nélkül maradtak, illetve közreműködtek a svájci állampolgárság megszerzésében azok esetében, akik eleget tettek a törvényben meghatározott 12 éves helybelakási feltételnek.

Meghatározó volt a kulturális tevékenységük, amelynek keretében közreműködtek a hagyományok ápolásában (néptánc, énekkar szervezése által), de említésre méltó a genfi emberi jogi szervezetekkel való kapcsolattartás, amire főként Ceaușescu falurombolási programja miatt volt szükség. A Svájci Keresztény Magyar Munkás Szövetséget tevékenysége összekapcsolódott a Magyar a Magyarért Mozgalomával is. Egy 1967 december elején megjelent tudósítás alapján Böröcz Józsefnek közel 300 000 frankot sikerült összegyűjtenie, amelyet a határontúliak megsegítésére fordított, főként Erdélyben.

A konferencia előadóinak nézetem szerint sikerült a 20. századi magyar emigráció történetét komplex módon megragadniuk. Az előadások információban gazdagok voltak, de néhány személyes történet felelevenítésének köszönhetően mégis sikerült emberközeli módon prezentálni azok sorsát, akik a 20. században politikai, illetve gazdasági okok miatt Magyarország elhagyására kényszerültek. Átfogó képek kaphattunk a különböző emigráns csoportok célkitűzéseiről, a gondolkodásmódjukat determináló felfogásokról. Bepillantást nyerhettünk az 1956. évi forradalmat követő menekülthullám kezelésének politikai mozgatórugói mögé, és az egyes európai országok között fennálló különbségeket is sikerült határozottan bemutatni. Mindezek alapján kiemelten várom nemcsak a konferencia anyagát összefoglaló kötetet, de az esetleges folytatást is, amire a résztvevők közül néhányan utaltak is.

²⁸ Lásd: Heil Kristóf Mihály: Böröcz József, egy élet a svájci magyarság szolgálatában. In JOG.történet. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH) blogja. 2021. november 29. mtajogtortenet.elte.hu/blog/heil-kristof-borocz-jozsef